

491.827
S 774

SAL

YU ISSN 0350-1906
UDK 808.61/62-087

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
И
ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК

СРПСКИ ДИЈАЛЕКТОЛОШКИ ЗБОРНИК

XLV

STANFORD UNIVERSITY
LIBRARY
JAN 06 2004

ПОЛ-ЛУЈ ТОМА

ГОВОРИ НИША И ОКОЛНИХ СЕЛА

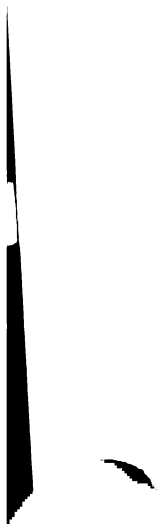
(са француског превео САВА АНЂЕЛКОВИЋ)

Уређивачки одбор

*Др Недељко Богдановић, др Павле Ивић, др Драгољуб Пејровић,
др Асим Пецо, др Слободан Ремейић и др Драго Ђујић*

Главни уредник
ПАВЛЕ ИВИЋ

БЕОГРАД
1998

СРПСКИ ДИЈАЛЕКТОЛОШКИ ЗБОРНИК
КЊИГА XLV

ACADÉMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS
ET
INSTITUT DE LA LANGUE SERBE

RECUEIL DE DIALECTOLOGIE SERBE

XLV

PAUL-LOUIS THOMAS

LES PARLERS DE NIŠ
(SERBIE) ET DES VILLAGES
ENVIRONNANTS

Comité de rédaction

*Dr Nedeljko Bogdanović, Dr Drago Ćupić, Dr Pavle Ivić, Dr Asim Peco,
Dr Dragoljub Petrović et Dr Slobodan Remetić*

Rédacteur en chef

PAVLE IVIĆ

BELGRADE
1998

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
И
ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК

СРПСКИ ДИЈАЛЕКТОЛОШКИ ЗБОРНИК

XLV

ПОЛ-ЛУЈ ТОМА

ГОВОРИ НИША
И ОКОЛНИХ СЕЛА

(са француског прево СAVA АНЂЕЛКОВИЋ)

Уређивачки одбор

*Др Недељко Богдановић, др Павле Ивић, др Драгољуб Пејровић,
др Асим Пецо, др Слободан Реметић и др Драго Ћујић*

Главни уредник
ПАВЛЕ ИВИЋ

БЕОГРАД
1998

Секретар часописа
др Никола Рамић

У финансирању ове књиге учествовали су
Министарство за науку и технологију Србије
и Скупштина града Ниша

Издају
Српска академија наука и уметности, Београд, Кнез-Михаилова 35/II
и
Институт за српски језик САНУ, Београд, Ђуре Јакшића 9

Израда програма и компјутерска припрема за штампу: Давор Палчић

Штампа: „Просвета“, Војводе Гојка 14, Ниш

Желим да изразим своју захвалност госпођама Нади Андрејић, Малини Цонић, Весни Матић-Ломпар, Мирјани Стојшић; господи Сави Анђелковићу, Недељку Богдановићу, Вилотију Вукадиновићу, Првославу Радићу, Светозару Стијовићу, као и мојим информаторкама и информаторима из града Ниша и из околних села.

Само захваљујући свима њима овај рад је успешно приведен крају.

Више од захвалности дугујем академику професору Павлу Ивићу, који ме је саветовао и помогао почев од избора теме до коначне редакције.

САДРЖАЈ

	Страна
ПРЕДГОВОР (П. Ивић)	11
УВОД	15
ОПШТИ ПОДАЦИ	19
Ситуирање говора Ниша и околних села	19
Ниш и његово становништво	21
Нишки говор и Стеван Сремац	23
Циљеви, методологија и рад на терену	25
Скраћенице и информатори	32
ФОНЕТИКА И ФОНОЛОГИЈА	35
Увод у фонетско и фонолошко изучавање	35
Самогласници	35
Сугласници	36
Вокални систем	38
Вокал <i>a</i>	39
Вокал <i>e</i>	40
Вокал <i>и</i>	44
Вокал <i>o</i>	46
Реализација <i>ə</i>	49
Вокално <i>p</i>	52
Вокално <i>л</i>	53
Групе вокала — хијати	54
Редукција и губљење вокала	65
Покретни самогласници	72

Консонантски систем	77
Полувокал <i>j</i>	77
Јотовање	91
Палатализација	94
<i>Л</i> или <i>о</i> на крају слога	94
Консонант <i>в</i>	95
Консонант <i>ф</i>	98
Сугласник <i>х</i>	99
Африката <i>s</i>	105
Шуштави сугласници (фрикативи и африкате)	106
Једначење по звучности	117
Једначење по месту и начину творбе	119
Африкатизација	121
Разједначавање	122
Губљење консонаната	125
Акценат	131
Опште карактеристике	131
Енклитике и проклитике	132
Место акцента	136
Речи са два акцента	144
Дужине	147
Одступања од правила премештања акцента	149
Акценти силазне и узлазне интонације	155
МОРФОЛОГИЈА	163
Именице	163
Прва деklinација	164
Друга деklinација	174
Именице мушког рода	174
Именице средњег рода	192
Трећа деklinација	201
Плуралија тантум	204
Глаголи	208
Презент	208
Императив	231
Аорист	235

Имперфекат	249
Глаголски придев радни	252
Перфекат	270
Плусквамперфекат	273
Трпни глаголски придев	273
Инфинитив	277
Футур	279
Футур 2	282
Кондиционал	283
Глаголски прилог садашњи	284
Глаголски прилог прошли	285
Придеви	285
Одређени и неодређени вид	285
Степени поређења	288
Заменице	294
Личне заменице	294
Присвојне заменице	316
Односно-упитне заменице	320
Показне заменице	325
Одричне заменице	329
Неодређене и опште заменице	331
Бројеви	335
Основни бројеви	335
Збирни бројеви и бројни придеви	338
Бројне именице типа <i>двојица, тројица</i>	338
Прилози	340
Прилози за место	340
Прилози за време	346
Прилози за узрок	350
Прилози за начин	351
Прилози за количину	352
Предлози	353
Везници	354

СИНТАКСА	355
Синтакса падежа	355
Номинатив	355
Акузатив без предлога	356
Акузатив с предлозима	357
Генитив без предлога	362
Генитив с предлозима	367
Датив без предлога	380
Датив с предлозима	384
Инструментал без предлога	385
Инструментал с предлозима	387
Локатив	392
Предлози у пару	397
Запажања и статистика	397
Реченице постојања и непостојања	403
Потврдне реченице	403
Одричне реченице	407
Конјунктори	411
Саставна служба	411
Супротна служба	414
Раставна служба	416
Искључна служба	417
Субјунктори	417
Допунске реченице	417
Додатне реченице	421
ЗАКЉУЧЦИ	433
БИБЛИОГРАФИЈА	445
КАРТА	453
ТЕКСТОВИ	455
Les parlars de Niš (Serbie) et des villages environnants	469

ПРЕДГОВОР

Студија професора Томаа о говору Ниша и околине најзначајније је остварење у проучавању српских дијалеката последњих деценија. Први пут је детаљно описан актуелни говор једног српског града, и уједно се први пут систематски прати, на нивоу монографије, узмицања дијалекатских особина пред налетом стандардног језика. Потреба за истраживањима у оба та правца сазрева већ поодавно, а у будућности ће се све оштрије наметати због премештања тежишта популације са села у град и незадрживог продирања стандардног језика у свим српским крајевима.

Описујући говоре Ниша и околине, проф. Тома се налазио у срећном положају. Био је у могућности да пореди садашње стање са изразито веродостојним подацима од пре једног столећа које пружају књижевна дела Стевана Сремца и капитална монографија Александра Белића. У тој визури рељефно се оцртавају далекосежне промене. Говора *Ивкове славе*, неокрњеног и живописног, какав је дочарао Сремац, више нема нигде. Сам град Ниш удаљио се од њега много више него околна села, али ни села нису измакла моћном утицају престижног стандарда, као што, с друге стране, ни град није у потпуности савладао прописану норму. Аутор с правом истиче да су пред нама две стварности које клизе у простору између традиционалног дијалекта и стандардног језика, с тим што се градски говор креће у оној половини тога простора која је ближа стандарду, а сеоски говори у оној другој половини.

Читалац монографије француског слависте тешко ће се моћи отети утиску да је усвајање стандардног језика за људе из нишког краја мучан процес. Штавише, то је задатак који се по правилу не може извршити у потпуности. Тешкоће, како то подвлачи наш аутор, извиру из великих структуралних разлика између полазног и циљног језичког система. Најтеже је, додао бих, то што је циљни систем далеко сложенији од полазног. Суштина највећег дела балканизама је управо у темељитом упрошћавању система. Усвојити дистинкцију које нема у матерњем говору далеко је теже него, у случају потребе, напустити постојећу дистинкцију. То су, уосталом, добро познати путеви креолизације језика.

У нашем случају, две су простране области структуралних разлика које треба да савлада Нишлија приликом усвајања стандардног језика: акцентуација (тачније, прозодија речи) и исказивање падежних односа. Показује се да

се, упркос свему, падежни облици и њихова употреба могу некако научити, али да усвајање прозодијске структуре у најбољем случају остаје на пола пута. Акценти се могу изговорити на њиховом новоштокавском месту, али је готово немогуће заменити ЈЕДАН акценат системом од ЧЕТИРИ јединице које се међу собом разликују суптилним особеностима и уз то научити у којој од многих хиљада речи треба употребити коју од те четири јединице. Перспектива је, дакле, да се учврсти (и на неки начин легализује) један регионални изговор стандардног језика чија би одлика била неутрализација тонских и квантитетских опозиција уз изговор акцента на месту које прописује норма.

Подаци које износи професор Тома добијени су класичним методом наше (руралне) дијалектологије. Као информатори узимани су старији људи, по могућству што мање образовани. То су појединци који најбоље чувају традиционални говор, а не представници просечног стања у датом месту. Ако се дода да је од Томаовог теренског рада прошла цела деценија, биће јасно да су данашњи просечни говори Нишлија и сељана из околине много ближи стандардном језику него говор његових испитаника из 1987. године. Ово, наравно, не оспорава вредност метода примењеног у монографији. Она се ослања на једину говорну стварност у датој средини која пружа чврст ослонац; све друго је флуидно и отворено за утицај случајних чинилаца, па стога и тешко описиво и, поготову, тешко упоредиво са било чим другим.

Аутор с правом истиче да у наредне задатке спада проучавање говорних разлика међу генерацијама. Исто тако, морало би се упоредити стање у Нишу с оним у градовима као што су Пирот и Врање, како би се видело да ли у тим градовима долази до изражаја свесно настојање да се негује месни говор, што би водило кристализацији тамошњих градских идиома. Наравно, ово су само неки од послова који стоје пред нашом урбаном дијалектологијом и социодијалектологијом.

Призренско-тимочки говори имали су срећу да привуку интересовање страних слависта. Велико остварење проф. Томаа уклапа се у низ који сачињавају пионирски посао Олафа Брока, пребогата акцентолошка студија професорке Ронел Александер и, у најновије време продубљена истраживања Андреја Соболева о унутрашњим разликама у кругу тимочко-лужничког дијалекта. Радови страних научника о призренско-тимочким говорима и по количини и по вредности далеко надмашују збир свега што су истраживачи из других земаља написали о другим српским говорним подручјима. Два су чиниоца овде могла утицати: привлачност проблема са славистичког и балканолошког (сад и социолингвистичког) гледишта, и околност да на призренско-тимочком подручју нема тешкоћа око блежења природе акцената.

Сагледана у аспекту традиционалне руралне дијалектологије, монографија проф. Томаа има још један крупан квалитет. Његов опис говора нишких села попуњава празнину између раније проучених говора на северу од Ниша (Алексиначко Поморавље) и оних на југу од Ниша (Лесковац). Област призренско-тимочких говора у границама преткумановске Србије, која је као це-

лина сјајно описана у Белићевој студији, али о чијој смо локалној диференцијацији доскора мало знали, сада и у овом погледу постаје један од најбоље проучених предела на дијалектолошкој карти српских земаља.

Рад професора Томаа отворио је нову епоху у нашој дијалектологији, и то на бриљантан начин. Његов материјал и опсервације су обилати и поуздани, а закључци се тичу поред осталог тако важних питања као што је различито понашање сеоске и градске средине и неједнака отпорност разних дијалекатских црта према утицају стандардног језика. Пут је прокрчен; наши домаћи истраживачи треба да пођу њиме. Много има српских градова који заслужују студију какву је добио Ниш. Продирање особина стандардног језика морало би се, уосталом, посматрати и у самим сеоским срединама. У специфичности нашег поднебља спада дијалекатска адаптација колониста у Војводини, а сутра можда и избеглица које је несрећа догнала из западних српских крајева. Набрајање тема могло би се наставити, али оно најважније је јасно: реч имају домаћи дијалектолози.

Павле Ивић

УВОД

У претходном истраживању које смо обављали у Румунији за време нашег лектората у Темишвару, у више села смо проучавали руске говоре у еволуцији у румунској, дакле, неруској и несловенској, лингвистичкој средини, и стога подвргнуте центрифугалним силама које их удаљују од руског језика. Постављени на место лектора француског језика на Београдском универзитету убрзо смо се заинтересовали за важна истраживања из области дијалектологије српског језика. У жељи да се упустимо у истраживања из ове области обратили смо се академику професору Павлу Ивићу за савет и он нам је препоручио да проучимо говор града Ниша и околних села, са циљем да их упоредимо међусобно, а потом и са стандардним српским језиком. Он је предложио овакву тему имајући у виду наше искуство у истраживању руских дијалеката, али и све потешкоће једног странца у изучавању четвороакцентског прозодијског система српског језика: предложене говоре карактерише само један динамичан акценат као у руском језику.

Ради се, дакле, о истраживању које је делимично дијалектолошке природе као и претходно, али се ипак од њега битно разликује због бављења не само руралном, већ и урбаном средином. То нас одводи на један скоро неначет терен како за словенске језике уопште, тако и за српски језик посебно. Прве пионирске радове у области урбане дијалектологије, који се односе на енглески језик у Америци, обавио је оснивач социолингвистике В. Лабов, упоређујући у урбаним срединама говоре различитих група у зависности од социјалне припадности.¹ Методолошке принципе Лабова преузели су британски лингвисти, прилагођавајући их европским урбаним срединама и стварајући темељ европској социолингвистици. Посебну пажњу су нам привукли радови П. Традгила и Л. Милроја,² као и француска истраживања под руководством Л. Поршеа, чији је циљ био опис француског језика осамдесетих година на социолингвистичким основама.³

¹ в. LABOV 1972/а и 1972/б: Посебно је важно за нас што Лабов истиче важност норме као конститутивни део социолингвистичке структуре, што оправдава наше ослањање на стандардни језик.

² в. TRUDGILL 1978; 1983; 1986 i MILROY 1978; 1987/а; 1987/б.

³ в. *Cahiers du français des années quatre-vingts* 1985; 1986; 1988; 1989.

Важност приступа истраживању урбаних говора на српском подручју истицало је неколико лингвиста, констатујући да се српска дијалектологија данас, још увек, као на почетку века, бави скоро искључиво руралним говорима. Не доводећи у питање изузетан допринос науци истраживања у сеоским срединама, више аутора је, почев од Милке Ивић до Душана Јовића и Милорада Радовановића, скретало пажњу на одлучујућу улогу урбаних говора за будућност и судбину српског језика, нарочито стандардног.⁴ Неки од њих скрећу пажњу на методолошке тешкоће у описивању таквих говора, почев од самог избора информатора, али додају да треба савладати такве препреке. Потреба да се истражују урбани говори, односно да се пређе са традиционалне дијалектологије (или дијалекатске географије) на урбану дијалектологију (користећи социолингвистику), једноставно произлази од неопходности да се иде за преображајем друштва у пуном развоју, раније састављеног већином од руралних, а сада претежно од урбаних становника.

До сада је било мало радова посвећених српским, као и хрватским говорима, у урбаној средини. Можемо навести кратку монографију о кајкавском загребачком говору америчког слависте Т. Магнера, који се такође интересовао за сплитски говор, као и низ чланака о сплитском говору Дуње Јутронић-Тихомировић, која проучава сплитски говор са заиста социолингвистичког гледишта, истражујући разлике у говору у зависности од узраста и нивоа образовања говорника.⁵ Можемо да приметимо да се ови говори, који припадају подручјима кајкавског, односно чакавског наречја, знатно разликују од стандардног хрватског језика. Исто се тако нишки говор знатно разликује од стандардног српског језика; он еволуира у српској лингвистичкој средини и према томе подвргнут је центрипеталним силама, што поређење оба језичка система чини одређенијим, занимљивијим и изазовнијим.

Управо због тога је П. Ивић предложио ову тему, имајући у виду да говор Ниша до сада уопште није истраживан. Поређење овог говора са говорима околних села намеће се због више разлога:

⁴ М. Ивић 1965, стр. 475 пише „... треба заиста сасвим озбиљно узети у разматрање језик града као онај битни феномен на којем израста језичка сутрашњица наше културе.“ Јовић 1976, с. 744 завршава чланак речима: „У урбаним срединама делују процеси који одређују будућност језика [...] И управо због тога задатак и светске и наше лингвистике је да утврди то ново што у нашој епоси настаје“; исти аутор, неколико година касније додаје: „сви важнији језички процеси који пресудно утичу на општи језички развој нису више у сеоској, дијалекатској средини, већ су у урбаним агломерацијама“ (Јовић 1983, с. 41), а Милорад Радовановић запажа: „Српскохрватска је дијалектологија до сада готово искључиво била рурална, тако да она урбана или пак социјална још увек, заправо, у организованом облику (осим сасвим спорадично) и не постоји“ (Радовановић 1982, с. 816–817). И у Хрватској се Дуња Јутронић-Тихомировић више пута враћа овом питању (в. ЈУТРОНИЋ-ТИХОМИРОВИЋ 1983; 1985) и закључује: „Иако урбани дијалекти играју важну улогу у стварању неких специфичних црта и смјера промјена које сигурно имају утјецаја и на даљњи развој стандардног језика, наши се дијалектолози углавном и првенствено баве руралним дијалектима“ (ЈУТРОНИЋ-ТИХОМИРОВИЋ 1988, с. 6).

⁵ в. MAGNER 1966; 1976; 1987/б и ЈУТРОНИЋ-ТИХОМИРОВИЋ 1986/а; 1986/б; 1987; 1988; 1989/а; 1989/б.

— поређење са селима омогућава позивање на већ објављене студије о призренско-тимочкој дијалекатској области уопште, као и јужноморавским говорима посебно, и проверу да ли су села око Ниша сачувала карактеристике дијалекта;

— рурални говори у околини једнога града веома утичу на говор тог града.⁶ То је нарочито уочљиво за Ниш, који се брзо развио после Другог светског рата доласком већег броја нових досељеника са истог дијалекатског подручја;

— овакво поређење омогућава јасан социолингвистички приступ, где је најбитнија разлика међу информаторима место пребивалишта: са једне стране имамо град од преко 200.000 становника, а са друге села са мање од 1.000 становника.

Настојаћемо да одредимо у којој мери се еволуција говора града Ниша разликује од промена говора у селима код говорника које ћемо одабрати према извесним критеријима. Истраживања на терену омогућиће нам да сакупимо узорке говорног језика ради добијања корпуса за анализу. Рад ће бити традиционалне дијалектолошке природе, пошто описујемо говоре узимајући у обзир све њихове разлике према стандардном језику, и социолингвистичке пошто поредимо руралну и урбану средину.

У првом делу ћемо изнети неке опште податке о дијалекатској области којој припадају говори које ћемо проучавати, о граду Нишу и нишком говору, методологији анкете на терену. У следећим деловима следићемо сасвим класичан план, истражујући фонетику, морфологију и синтаксу, да бисмо, на крају, извели биланс добијених резултата.

⁶ Ово су нарочито истицали: М. Ивић 1965, с. 741 („Постоји један фундаменталан феномен 'језик града' који се фундаменталном појму 'језик села' супротставља на већ описани начин. Постоје, међутим, и индивидуалне разлике условљене првенствено *разноврсношћу дијалекатских йозадина*“), Јовић 1976, с. 734 („У свакој градској средини укритале су се компоненте *дијалекатских нейосредне околине* и књижевнога језика“) и Радовановић 1982, с. 817 („[...] урбани говор градске средине носи извесне одлике дијалеката непосредне околине. Нпр. Загреб има доста одлика кајавскога дијалекта, Сплит — околних чакавских говора [...] Ниш — призренско-тимочких...“).

ОПШТИ ПОДАЦИ

СИТУИРАЊЕ ГОВОРА НИША И ОКОЛНИХ СЕЛА

Говори које проучавамо припадају призренско-тимочкој дијалекатској области, чији статус варира у зависности од аутора. Свака дијалектолошка подела почива на генетским (дијахроничким) и структуралним (синхроничким) критеријумима.

Лингвисти који дају предност првима, призренско-тимочке дијалекте сврставају у посебно наречје поред великих наречја штокавског, кајкавског и чакавског, називајући их торлачким дијалектом. Термин „торлак“ се први пут појављује у Српском рјечнику Вука Ст. Караџића из 1852. год. са следећим објашњењем: „човјек који нити говори чисто Српски ни Бугарски“ и односи се на становнике јужне и југоисточне Србије.⁷ М. Решетар га, поред подвлачења припадности овог дијалекта српском језику, први поставља на исти ранг са штокавским, чакавским и кајкавским наречјем.⁸ П. Ивић је истог мишљења када пише „Разлике између торлачког и штокавског типа нису нимало мање од оних између штокавског и чакавског. [...] Неке од чакавско-штокавских разлика старије су од оних које издвајају торлачку групу. Међутим, сама вредност историјског критерија у оваквим случајевима подложна је сумњи. Данашње дијалекте треба груписати према њиховом

⁷ Српски дијалектолози спомињу прелазни карактер торлачких говора али доказују, ослањајући се на историјске и лингвистичке критеријуме њихову припадност српској говорној зони. БЕЛИЋ 1905, с. LXXXIV–LXXXV пише: „[...] ови наши говори нису прелазни у смислу смешаних говора нити су спојени нити нешто слично. Они представљају у основи својој српске говоре за које се, несумњиво, може утврдити да се један њихов део, пошто је неко време проживео са осталим шток. говорима заједничким животом, одвојио од остале масе њихове до почетка XIII века, почео од тада, доста прогресивно, да се развија самостално, излажући се, у главном, оном страном утицају, којему су се излагали и сви други словенски језици источне половине Балканског Полуострва. Утицаја на њега бугарских говора — није било много; много више црта македонских дијалеката“. П. Ивић о овоме: „Што се тиче балканизма у призренско-тимочкој дијалекатској области, још је почетком овог века показано да они представљају накнадно унете особине и да се не могу узети као доказ о неком старом сродству са бугарским и македонским језиком [...] Са схватањем о румунском пореклу призренско-тимочких балканизма у складу је претпоставка да су у раном средњем веку Срби од Бугара били одвојени појасом у којем је живело румунско сточарско становништво.“ (Ивић 1982, с. 527–528).

⁸ в. РЕШЕТАР 1908.

данашњем стању, а не према *некадашњем*.⁹ Р. Александер, проучавајући место акцента у југоисточној Србији, такође присваја ову поделу, насловивши своју докторску тезу „Торлачка акцентуација“.¹⁰

Лингвисти који стављају у први план дијакроничке критеријуме, мада истичу особености овог дијалекта (нарочито у прозодији и деклинацији), ипак све подређују његовом штокавском карактеру. А. Белић га је први назвао призренско-тимочким.¹¹ П. Ивић га такође сврстава у штокавско наречје.¹² М. Храсте¹³ и М. Стевановић¹⁴ и А. Пецо¹⁵ су истог мишљења. Мада за наш рад није неопходно да се одредимо за припадност призренско-тимочке дијалекатске области штокавском или посебном наречју, ипак смо склонији називу призренско-тимочки, неголи торлачки дијалекат.

Говоре јужне и источне Србије почетком двадесетог века први су проучавали О. Брех¹⁶ и А. Белић у својој обимној монографији „Дијалекти источне и јужне Србије“. А. Белић је према фонетским и морфолошким критеријумима направио поделу на тимочко-лужнички, сврљишко-заплањски и јужноморавски дијалекат. Када се 1912. год., после победе над Турском, Србија проширила према југу, трећи дијалекат чија се зона повећала добија назив призренско-јужноморавски, а скупина призренско-тимочки дијалекти.

Границе између три дијалекта веома су важне за наш рад. Град Ниш, у зони призренско-јужноморавског дијалекта, налази се врло близу границе између овог и сврљишко-заплањског дијалекта. Ова два дијалекта разликују се, између осталог, по наставку мушког рода једнине глаголског придева радног (-ја у призренско-јужноморавском, а -л у сврљишко-заплањском) и могућности постпозитивне употребе показних заменица у вредности одређеног члана у сврљишко-заплањском.¹⁷ Ове две црте одвајају говоре села

⁹ в. Ивић 1963, с. 27–28.

¹⁰ в. ALEXANDER 1975.

¹¹ А. БЕЛИЋ, „Диалектологическая карта сербского языка“, у *Сборник по славяноведению*, Петербург, 1905.

¹² в. дијалектолошке мапе (Ивић 1956, *Фонолошки описи...* 1981, Брозовић и Ивић 1988). Примећујемо да је Д. Брозовић 1966. потписао мапу штокавских дијалеката у којој, као и М. Решетар, искључује призренско-тимочке дијалекте (в. БАБИЋ 1966).

¹³ в. HRASTE 1956.

¹⁴ в. СТЕВАНОВИЋ 1979/а, с. 11–12.

¹⁵ У корист назива призренско-тимочки каже: „Пошто се у нашој дијалектологији најчешће полази од географског критеријума при давању назива појединим говорима, нема разлика да од тога одступамо ни у овом случају.“ (ПЕЦО 1985/б, с. 17).

¹⁶ в. BROSN 1903.

¹⁷ Сврљишко-заплањски говори представљају прелазну зону између тимочко-лужничких на истоку и призренско-јужноморавских говора на западу. У њима је постпозитивна употреба показних заменица много мање редовна појава него у тимочко-лужничким говорима; она је фреквентнија према југу у заплањским говорима, него према северу у сврљишким говорима (мала Н. Богдановић указује на њихово присуство у сврљишком говору села Бели Поток, тридесетак километара североисточно од Ниша (в. БОГДАНОВИЋ 1979, с. 75–76).

источно од Ниша од говора града Ниша и села која се налазе западно, северно и јужно од града. Пошто желимо да упоредимо говоре града и села унутар истог дијалекта, бирамо само села која припадају јужноморавској дијалекатској зони, занемарујући села источно од Ниша која припадају сврљишко-заплањској дијалекатској зони.

Ослањаћемо се на радове руралне дијалектологије који проучавају са једне стране читаву призренско-тимочку дијалекатску област (БЕЛИЋ 1905, АЛЕКСАНДЕР 1975), а са друге, унутар јужноморавског дијалекта, говоре географски најближе Нишу (БОГДАНОВИЋ 1987, МИХАЛЛОВИЋ 1977). У многобројним примерима из фонетике и морфологије које наводи Белић неки од њих су забележени у Нишу и суседним селима (али, наравно, он никада не супротставља град и села), што ће нам омогућити да уочимо евентуалне промене од 1905. Од девет села које испитује Р. Александер пет, као и Ниш, припадају призренско-јужноморавској зони, али због величине и извесне хетерогености те зоне нас највише интересују њена опажања за два села најближа Нишу: Шарбановац (40 km североисточно од Алексинца) и Шилово (23 km југозападно од Лесковца). Проучавајући јужноморавске говоре Алексиначког Поморавља, Н. Богдановић обухвата деведесетак насеља у полу-пречнику од двадесет km око Алексинаца, тако да се нека од проучаваних села налазе свега десетак km од Ниша. Врло кратак рад Ј. Михајловића о лесковачком говору¹⁸ може нам пружити интересантне податке јер се Лесковачка налази само 35 km јужно од Ниша. Узећемо у обзир и друге радове о призренско-јужноморавским говорима удаљенијим од Ниша (ПАВЛОВИЋ 1939. и 1970, СТЕВАНОВИЋ, 1950), као и о тимочко-лужничким говорима (СТАНОЈЕВИЋ 1911, БОГДАНОВИЋ 1979, ЋИРИЋ 1983, ДИНИЋ 1988).

НИШ И ЊЕГОВО СТАНОВНИШТВО

Ниш и суседна села смештени су у једној од најмањих котлина у региону Јужне Мораве. Кроз њега протиче Нишава, притока Јужне Мораве која је због некадашњих великих поплава једна од спонтаних тема наших информатора. Умерена континентална клима и плодно тле поред обала Нишаве и Јужне Мораве објашњавају рану насељеност на овом простору, већ од праисторијског, преко римског доба и средњег века, затим турске окупације, два српска устанка до ослобођења града крајем 1877. год.¹⁹

Са ширењем Србије на југ, дешавају се важне промене у становништву Ниша и околине. Популација турског порекла, која је представљала трећину становништва, одлази у Турску, као и други муслимани: Черкези, Татари и део Цигана. Њихов одлазак компензира масовни долазак Срба са новоослобођених територија јужно од Ниша, са севернијих територија независне Ср-

¹⁸ Користили смо и Речник лесковачког говора (МИТРОВИЋ 1984) са лексичким јединицама које не наводи ни Речник САНУ, ни Речник ЈАЗУ.

¹⁹ в. тротомно издање *Историја Ниша*.

бије и бивших становника Ниша који су раније били напустили свој град под турском окупацијом) и из суседних земаља (из Бугарске и са територија под аустроугарском администрацијом: Војводине, Босне и Херцеговине и Новопазарског Санцака). Колонизација бивших турских поседа привлачи многе сељацима, а због нове административне улоге града долазе војни и цивилни службеници. Ово повлачи важне промене у животу и изгледу града.²⁰ Ничу нове зграде, другачије од ниских кућа ранијег периода. Начин живота, укључујући одећу, социјалне односе, менталитет, мења се па оријентална боја Ниша постепено бледи. Град који је 1879. имао 12.800 становника, почетком XX века броји 25.100. Ниш економски јача, постаје важан железнички чвор, има дипломатска представништва из више земаља, и о њему се говори као о другој престоници Србије.

У периоду између 1878. и 1914. год. број становника расте упоредо у Нишу и околним селима у која долазе сељаци из других крајева Србије. У селима се углавном баве пољопривредом и сточарством, али такође има занатлија и трговаца који иначе представљају већину урбаног становништва. Ни неким грађанима Ниша нису страни неки од пољопривредних радова. Између Првог и Другог светског рата број становника Ниша се увећава, делом захваљујући природном прирасту а делом досељавањем, тако да 1940. год. Ниш броји 41.000 житеља. За време Другог светског рата град прима многе избеглице са југа и југоистока Србије, окупираних од Бугара, као и из Словеније, из Босне итд. Део избеглица ће остати у Нишу и после рата. Развитак производних и непроизводних делатности, као и све важнија улога Ниша као регионалне метрополе утичу на пораст популације, највише досељавањем: 1978. год. броји 175.000 становника, 1987. више од 200.000 и тај број непрестано расте.

Према статистичким подацима из 1971. год.²¹ 17% дошљака у Нишу потиче из околине Ниша, 70% из уже Србије, а 13% из других република и аутономних покрајина претходне Југославије и они су 41% урбаног а 59% руралног порекла. Додајемо да се међу становништвом околине Ниша запажа и миграција према другим градовима југоисточне и северне Србије. А од становника Ниша који су напустили град почетком века већина се населила на северу Србије, нарочито у Београду. Последица свих ових миграција је врло мали број становника Ниша чија је породица настањена већ више генерација у Нишу. 1971. аутохтоно становништво (породице насељене пре најмање 50 год., значи од 1921) чини само 33% житеља; а ако се узму у обзир породице насељене почев од 1900, тај број би био испод 10%.

У селима око Ниша у полупречнику од 10 km (Медошевац, Паси-Пољана, Ново Село, Чокот, Поповац, Трупале...) ритам досељавања (80% руралног порекла) превазилази ритам градске миграције, тако да аутохтона селоска популација не превазилази 44%. Иначе се у селима смањује део активног пољопривредног становништва, тако да оно броји изнад 50% у Медошевцу, Но-

²⁰ в. нпр. Милићевић 1884, с. 136.

²¹ в. *Историја Ниша*, III, с. 388–389.

вом Селу, Паси-Пољани, Поповцу, Трупалу и ова села се сада карактеришу као села са мешовитом економском структуром становништва.²² Ширећи своју урбану зону на периферију, Ниш све више обухвата села као Медошевац, Ново Село, Поповац, Чокот, Доње Међурово, Паси-Пољана, а вероватно ће пре 2.000. године интегрисати и друга (Јалинац, Мрамор...). Тада би становништво града према статистичким предвиђањима требало да броји више од 300.000.

Постоји и важна појава дневне миграције село — град. Већ одавно сељаци продају на градским пијацама своје производе или одлазе на посао у град, док грађани иду у околна села да обрађују своја земљишта: баште, винограде, воћњаке. Новија појава је свакодневни прилив радника, ђака и студената из суседних па и удаљених села. Најудаљенија села масовно напушта активно становништво, нарочито млади, и сели се у Ниш и околна села, или пак у друге крајеве Србије.

НИШКИ ГОВОР И СТЕВАН СРЕМАЦ

Већ смо споменули да нема лингвистичких радова о говору Ниша и ближе околине и да ћемо се због тога ослањати на радове о Алексиначком Поморављу и Лесковцу, као и на обимну студију А. Белића о дијалектима источне и јужне Србије. Приближно у исто време када А. Белић на терену скупља материјал за своју студију, Стеван Сремац, један од ретких српских реалиста који се интересује за град и мале људе урбане средине, за занатлије и трговце,²³ уводи говор Ниша у српску књижевност делима чија се радња дешава после ослобођења Ниша од Турака²⁴: приповетка *Ибиш ага* (1898), романи *Ивкова слава* (1895) и *Зона Замфирова* (1907). У овим делима приповедач се изражава књижевним језиком, а ликови, пореклом из Ниша, говоре својим специфичним идиомом. Сремац, наравно није био дијалектолог истраживач: он приближно бележи изговор својих јунака не означавајући место акцента, вероватно, да не би, између осталог, ометао читљивост текста. Његово мишљење о нишком језику изражено је у непотписаном предговору *Ивкове славе* у издању СКЗ из 1899. год. под насловом „О језику у овој књизи“. Навешћемо врло поучан почетак:

„Језик којим говоре у 'Ивковој слави' главни јунаци Ивко и Калча (а тако и женскиње рођено у Нишу) прилично одудара од правилнога књижевног језика српскога. То је управо нека мешавина источнога штокавског дијалекта ('ресавскога' говора) и онога локалног нишко-моравског говора који чини прелаз ка тзв. 'шопском'²⁵ дијалекту. Највећа се разлика види у поре-

²² в. Крстић 1979, с. 92.

²³ в. нпр. Деретић 1983, с. 398.

²⁴ Постоје документи из тог времена (преписке, административна писма, молбе општини), али они дају врло фрагментарне индикације о стању говора Ниша крајем прошлог века. Тако Р. Раденковић у чланку „Језички феномени на примерима писаних докумената од пре једног века“ (*Нишки зборник* 5. дец. 1978) наводи примере из фонетике (очување /х/), морфологије (употреба падежа) и синтаксе (употреба инфинитива као допуна глаголима и за образовање футура) који показују колико мало примера оставља нишки говор у писменој форми. Ово је очекивано јер људи који умеју да пишу, више или мање, господаре стандардним језиком.

мећеним именским и глаголским облицима, с једне, и у приличној множини месних провинцијализама, понајвише турских речи, с друге стране...“

Следи информација да је, ради лакшег разумевања, на крају књиге придодат речник као и врло кратак и релативно површан преглед особина овог језика.

Интересовање Стевана Сремца за језик очитује се и у разлици прве и друге верзије *Ивкове славе*. Друга верзија, новијег датума, која се прештампава при сваком новом издању Сремчевих дела, има много више дијалога од прве Сремчеве верзије.²⁶ Доминација дијалога над наративним текстом утицала је на лакоћу драматизације *Ивкове славе*. Прву, београдског аутора Веље Миљковића, чине само пренесени дијалози у оквиру поделе на чинове, што одговара подели у самом роману. Сремац, незадовољан овом драматизацијом, пише своју драмску верзију *Ивкове славе*. Касније ће бити и других драматизација и адаптација овог дела као и *Зоне Замфирове*.

Уводећи у књижевност говор тако различит од књижевног српског језика,²⁷ Сремац се показао као смели иноватор а његов подухват је био крунисан великим успехом, како од стране критичара, тако и од публике. На Сремчев успех указује и његова популарност све до данашњих дана. И данас, његова дела су на репертоару српских позоришта,²⁸ а и у литератури има аутора који настоје да буду његови следбеници.²⁹

Свакако, није уобичајено да се у научном дијалектолошком раду користе подаци из књижевних дела, али се такав поступак оправдава значајем сведочења Стевана Сремца о стању говора града Ниша на прекретници између 19. и 20. века. Нама се учинило корисним да упоредимо садашње говоре Ниша и села са говором Ниша код Сремца, да би се добила представа о еволуцији говора у периоду од стотинак година. По нашем мишљењу можемо се поуздати у веродостојност тадашње Сремчеве слике говора³⁰, с обзиром на припадност реалистичком покрету, односно на његову тежњу да верно прикаже средину и карактер ликова, као и њихов језик.

Узимамо, значи, управни говор нишких јунака из романа *Ивкова слава* и *Зона Замфирова*.³¹ За сваки проблем из области фонетике, морфологије и синтаксе навешћемо одговарајуће примере када их има.

²⁵ Други назив, који се понекад даје торлачком дијалекту.

²⁶ Прва верзија датирана 1895. насловљена је као „Слава Ивка јорганције“ (објављена у часопису *Књижевна историја*, XII (47), 1980, с. 499–535, уз студију А. Пејовића: „прва верзија 'Ивкове славе' Стевана Сремца“).

²⁷ в. нпр. ПЕТРОВИЋ 1980, с. 36.

²⁸ Б. Ђорђевић упозорава да би нишки говор нестао из употребе ако се више не би играли његови популарни комади *Ивкова слава* и *Зона Замфирова* (ЂОРЂЕВИЋ 1974).

²⁹ У Нишу М. Голубовић у *Причама из Калчине јостојбине* (1909, 1911) задовољио се Сремчевим Калчом као наратором, не покушавајући да уочи еволуцију говора (в. м. ГОЛУБОВИЋ, *Калчине приче*, Ниш, Градина, 1972). Савремени аутор И. Ивановић у делу *Аризани* (Београд, БИГЗ, 1982) са наратором локалног говора села Дољевац (двадесет километара јужно од Ниша) није могао више да нам пружи од самих аутентичних говорника.

³⁰ Лингвиста и дијалектолог А. Пецо истиче како су дијалекатске особине Сремчевих јунака потврдили каснији дијалектолошки радови (А. ПЕЦО „Стеван Сремац као дијалектолог“, *Јужнословенски филолог* LI, 1995).

ЦИЉЕВИ, МЕТОДОЛОГИЈА И РАД НА ТЕРЕНУ

а) Циљеви

Традиционална дијалектолошка истраживања односе се на говор или групу говора на ширем или ужем простору и углавном описују овај говор или говоре као систем непроменљив у времену током дужег периода, скоро затворен према туђим утицајима, посебно према утицају стандардног језика на који се односе (уколико се ови говори географски налазе у средини у којој је званичан језик и језик медија управо овај стандардни језик). Наш циљ је другачији. Намеравамо да поредимо три система: говор извесних села око Ниша (која, као што смо споменули, морају припадати јужноморавском дијалекту), говор Ниша (или тачније само извесних говорника, како ћемо то касније тачније одредити) и стандардни српски језик. Пошто је трећи систем сам по себи фиксиран, настојаћемо да у два прва система одредимо црте које их чине релативно хомогеним целинама, али настојећи да ухватимо знакове еволуције и промена, не само у граду, већ и у селима. Претпостављамо да је урбани систем претрпео јачи утицај (посебно, али не и искључиво, стандардног језика) јер је подвргаван већим миграцијама, бројнијим и раније основаним школама, значајнијем и ранијем продору медија. Наша претпоставка је да урбани говор представља нестабилан систем између руралних говора и стандардног језика, који утичу на њега. Овим поводом М. Радовановић истиче да становништво руралног порекла са периферије великих градова, пошто представља највећи део досељеника, утиче на урбане говоре, уносећи у њих дијалектизме, док стандардни језик тежи да те исте дијалектизме елиминира. Тако рурални говори, барем из околине ових градова, постепено уступају место урбаним говорима. Утицај руралних говора на урбане, делује у супротном правцу од утицаја стандардног језика, нарочито када се ради о говорима удаљеним од стандарда и који нису конституисали основицу стандардног језика.³²

Сваки дијалектолошки рад неминовно, због саме своје теме, тиче се социолингвистике, а ми мислимо да наш рад треба да има већу социолингвистичку димензију јер ће бити оријентисан према лингвистичким променама, које су „суштински предмет социјалне лингвистике“.³³ Тако нећемо обавезно одабирати наше информаторе на начин традиционалних дијалектолога и

³¹ Користимо се издањима *Ивкове славе* (у даљем тексту ИС и број страница) и *Зоне Замфирове* (даље З са назначеном страницом) из библиотеке „Српска књижевност у сто књига“ у издању МС и СКЗ из 1960. год.

³² В. РАДОВАНОВИЋ 1986. с. 179–182. Р. Бугарски има слична запажања: „[...] иста она средства која свој корен имају у граду све су више ширила стандардну градску говорну и књижевну реч по целој територији српскохрватског језика, дакле далеко ван граница градских насеља; њихова улога у нивелисању језичких разлика између града и села веома је значајна. Затим, како изванредно брз раст наших градова није резултат природног прираштаја, треба у тој чињеници видети извор директног утицаја ванградског говора на градски. Ситуација је, значи, сложена, и осећа се дејство опречних тенденција у језику: ка диференцијацији градског језика.

нећемо по било коју цену тражити идеалног информатора, самим чудом заштићеног од сваког страног утицаја и носиоца мање или више „митског“ говора одређеног села. Сваки информатор је у ствари интересантан јер одражава стање језика и индикатор је промена које ћемо покушати да откријемо. Ипак ћемо, наравно, морати да одредимо извесне критеријуме за селекцију наших информатора.

б) Методологија

У недостатку утврђене методологије за поређење руралних и урбаних говора ослањаћемо се на истраживања вршена у областима ван традиционалне дијалектологије, али сличног приступа.

Ако нпр. узмемо у обзир заједнице са стандардним и креолским језиком, сваки од ова два кода може бити описан као изолована целина, али је лингвистичка стварност сасвим различита и „реченице које говорници изговарају потичу од различитих нивоа између две крајности и конституишу лингвистички континуум два пола“.³⁴ Могућа је паралела са нашим радом — регионални говори удаљени од стандарда под чијим утицајем еволуирају. На нашем континууму би се нашао на једном крају систем руралних говора „идеалних“ информатора омиљених дијалектолозима, систем са правилима Д₁, Д₂, Д₃ итд., а на другом крају стандардни језик са правилима С₁, С₂, С₃ итд. Можемо онда очекивати да ћемо наћи сеоске говорнике са системом блиским првome (Д₁, Д₂, Д₃ итд.), али свакако не идентичним по свим питањима, и градске говорнике са системом који комбинује нпр. Д₁, С₂, С₃ итд. Мора да постоје и говорници у ситуацији диглосије, тј. кадри да употребљавају са једне стране С₁, С₂, С₃ итд., а са друге Д₁, Д₂, Д₃ итд.: мислимо нпр. на оне Нишлије који углавном господаре std. језиком али који су способни ради забаве да користе облике својствене Сремчевом Нишу. Ови облици су код њих окамењени и поред тога што могу бити слични систему Д₁, Д₂, Д₃ итд. Зато ћемо избегавати такве информаторе и даваћемо предност онима који су подложни само варијацијама слабе амплитуде на континууму од Д₁, Д₂, Д₃ итд. до С₁, С₂, С₃ итд. Пре ћемо одабрати једног градског говорника који у принципу употребљава Д₁, С₂, С₃ итд., али који у извесним случајевима користи Д₃ уместо С₃ (показујући тако несигурност између старог дијалекатског правила Д₃ и новог std. правила С₃), него говорника који може да пређе од С₁, С₂, С₃ итд. до Д₁, Д₂, Д₃ итд. Несигуран говорник ће нам одиста указати на преломне тачке који осцилирају између једног и другог система, што ће нам омогућити да се питамо зашто постоји несигурност управо за ове тачке а не друге.

од ванградског или сеоског, и у исто време — понекад и посредством истих чинилаца — ка неутрализацији разлика које постоје између ова два говорна типа.“ (БУГАРСКИ 1975, с. 212).

³³ в. MARCELLESI и GARDIN 1974, с. 184 и 197.

³⁴ MARCELLESI и GARDIN 1974, с. 103; в. такође CHAMBERS и TRUDGILL 1980, с. 8–10.

Јасно је да се са мало школованим или уопште нешколованим говорницима најмање излажемо ризику суочења са диглосијом. Према томе, одабраћемо такве информаторе, и у Нишу и у селима, да бисмо имали упоредиве податке.

Поред истраживачких радова о креолским и одговарајућим стандардним језицима, елементе методологије нам је пружио истраживање КРЕДИФ-а³⁵ о француском језику осамдесетих година, под руководством лингвисте Л. Поршеа. Разумљиво је да ће се наш рад у поређењу са овим одвијати у много скромнијим условима пошто је за пројект КРЕДИФ радио читав тим истраживача, покривајући целу Француску (ограничавајући се, додуше, на три репрезентативне зоне: регија града Лиона, југозапад, Бретања), док се ми бавимо врло малим простором: град Ниш и околна села. Циљ пројекта КРЕДИФ-а био је опис стања француског језика у осамдесетим годинама, полазећи од прикупљеног корпуса разговора са испитаницима који су репрезентативан узорак сачињен од разних слојева француског становништва. Методолошка хипотеза на којој се овај рад заснива јесте постојање принципа равномерности у језичкој варијацији у вези са социјалним раслојавањем становништва. Истраживање користи тезе П. Бурдјеа, нарочито о постојању „закона преноса лингвистичког капитала“. То су 1) „фамилијаризација“ тј. „више или мање продужено излагање говорника легитимном језику“, 2) „систематски спроведено уливање експлицитних правила“, једноставније речено — школско образовање.³⁶

У оквиру нашег истраживања „фамилијаризацију“ ће чинити контакт са медијима, лингвистичке размене са људима из других крајева приликом путовања, али такође, и највише, у месту живљења „при бављењу професијом или [...] у евентуалним друштвеним активностима говорника, које све представљају места где он може да стекне вишеструка искуства говора и образовати свој лични говор.“³⁷ „Систематски спроведено уливање експлицитних правила“ ће бити непосредно повезано за (не)школовање током краћег или дужег времена. Јасно је да су „фамилијаризација“ и „систематски спроведено уливање“ јаче изражени у граду него у селима.

За испитивање француског језика Л. Порше се одлучио за шест варијабла у формирању узрока: 1) пол, 2) узраст, 3) ниво школског образовања, 4) место живљења, 5) професија и 6) географско порекло. Најважнија варијабла за нас, она која је и сама осовина нашег рада, биће место живљења — град или село. Са једне стране ћемо имати низ села која имају око 1.000 становника и са друге стране Ниш са преко 200.000 житеља.

³⁵ CREDIF (Centre de Recherches et d'Etudes pour la Diffusion du Français): Центар истраживања и изучавања ради ширења француског језика.

³⁶ в. BOURDIEU 1982, с. 53.

³⁷ D. BOURGAIN, „L'échantillon de la pré-enquête“ [(Узорак пробног истраживања), in *Cahiers du français des années quatre-vingts*, 2, 1986, с. 26.

Настојаћемо да узмемо уравнотежени број мушкараца и жена. Што се тиче узраста и нивоа школског образовања, да бисмо имали информаторе са што ограниченијим варијацијама на лингвистичком континууму између стд. језика и „чистих“ руралних говора, одабраћемо старе и мало школоване говорнике. Најнижа старосна граница ће износити 60 година, а горњу границу нећемо одређивати, пошто смо учили да у пракси постоји занемарљива разлика између говорника од, рецимо, 65 и 95 година (док су разлике много значајније између говорника од 60 и 40 год., што би уосталом могла бити тема другог истраживања заснованог на различитим узрастним категоријама).

Ниво образовања ће ићи од сасвим нешколованих особа (или самоуких или неписмених) до особа са четири разреда основне школе и људи са занатским образовањем. Одабирајући у селима углавном неписмене информаторе, што нипошто не искључује понекад бриљантну памет, надам се да ћемо добити узорке говора који се приближавају захтевима традиционалних дијалектолога. Тако ћемо код других говорника, изабраних са што нижим школским образовањем, али који су ипак претрпели „систематски спроведено уливање експлицитних правила“, моћи да одмеримо варијације и у односу на „чист“ рурални говор и у односу на стандардни језик.

Запажамо да варијабле нису независне једне од других: тако од места живљења зависи ниво образовања (четири разреда основне школе у Нишу, а у селима или исто или, чешће, мање разреда или без икаквог похађања школе), као и од пола (у селима су, од наших информатора, похађали школу само мушкарци). Од места пребивалишта зависи и професија: земљорадници у селима, а занатлије, ситни трговци, власници малих дућана и домаћице у Нишу. Последња варијабла, место порекла, у нашем раду не може бити узета у обзир јер смо се ограничили на узак географски простор.

Када у нашем раду даље будемо спомињали говор Ниша и говоре околних села, имаћемо у виду категорије информатора које смо овде одредили.

в) Рад на терену

1) Приступ

Основну фазу рада на терену, за време нашег становања у Нишу, обављали смо у континуитету током три месеца (јуни, јули и август 1987. године).

Изабрали смо девет села, сва смештена на растојању мањем од 12 километара од центра Ниша у правцима север, запад и југ изостављајући исток са говорима сврљишко-заплањског типа, како бисмо остали у зони јужноморавских говора. Одабрана села су: Лалинац, Медошевац, Доње Међурово, Мрамор, Ново Село, Паси-Пољана, Поповац, Трупале и Чокот. Сва ова села припадају општини Ниш, осим Мрамора који је на територији општине Мерошина јер се налази на левој обали Јужне Мораве, док су Ниш и осам других села са десне стране исте реке. У сваком селу смо испитивали између двоје и петоро сељана, како жена, тако и мушкараца, број који се чини довољним и поред тога што сваки говорник у свом идиолекту може имати специфичне осо-

бине. Јер, као што се истиче у пробном истраживању КРЕДИФ-а, „што је насеље мање, то говорници који у њему живе, сви скупа, показују мање широку варијацију у својим језичким продукцијама него говорници у метрополи“.³⁸

У сваком селу смо исцрпније испитивали по једну или две особе, оне које су биле најстрпљивије, имале највише времена и жеље да причају о најразноврснијим темама, проверавајући само понеке одређене елементе код других информатора из тог села. Осим наведених критеријума настојали смо, као и традиционални дијалектолози, да пронађемо информаторе рођене у том селу или, у истом или неудаљеном селу јужноморавске говорне зоне (што опет искључује села источно од Ниша) кад се ради о женама које су дошле у мужевљев дом. Проверили смо и да ли оба родитеља, обе бабе и деде одговарају истим критеријумима.

У Нишу смо имали велике потешкоће да нађемо говорнике који су, као и оба њихова родитеља, рођени у Нишу, поред два раније споменута критеријума узраста и нивоа образовања. Миграције које смо раније споменули довеле су до тога да у Нишу има врло мало породица које у граду живе већ више генерација. Пошто је наш критеријум био да имамо људе са што мање школског образовања, како бисмо могли да их упоредимо на што ваљанији начин са нашим нешколованим или мало школованим говорницима из села, успели смо на крају, да нађемо само петнаестак информатора који испуњавају све захтеве за спровођење нашег истраживања. Врло детаљно смо испитивали одабраних десет информатора, пет жена и пет мушкараца, а код осталих смо проверавали неке наше недоумице поводом одређених лингвистичких проблема. Такође смо у одабране информаторе уврстили два брата чија се мајка као врло млада доселила у Ниш из родног Алексинца. Оба родитеља свих наших других информатора су рођена у Нишу а њихови дедови и бабе су најчешће све четворо из Ниша, али смо узели у обзир и неке информаторе чији су један деда или баба пореклом из неког села у близини Ниша, а опет у јужноморавској говорној зони.

Укупно смо испитивали педесетак говорника, од којих половину врло детаљно, што значи да смо боравили код њих у више наврата и да смо у додатним разговорима проверавали извесне недоумице. Овај број испитаника нам се чини довољним, узевши у обзир наше циљеве и критеријуме, као и њихову репрезентативност у односу на категорије говорника које испитујемо. Подсетимо, уосталом, да је обим узорака првог истраживања „Француски језик осамдесетих година“, које је обухватило више крајева, износио 24 информатора.³⁹

Овде бисмо захвалили свима који су нам помогли у спровођењу истраживања. У Нишу смо нашли већину наших информатора захваљујући

³⁸ D. BOURGAIN, *op. cit.*, с. 38.

³⁹ D. BOURGAIN, *op. cit.*, с. 24.

једној пријатељици која нас је довела у везу са породицама у којима смо имали највише могућности да пронађемо информаторе који задовољавају наше критеријуме. У оваквој врсти рада лична препорука је драгоцену помоћ јер су евентуални информатори много спремнији да истраживачу посвете своје време и неминовне напоре. Исто, наравно, важи и за села у којима извесна уздржаност, уосталом, потпуно разумљива према непознатом истраживачу, одмах нестаје чим га уводи особа коју породица познаје и цени. Захваљујући једном професору Нишког универзитета који нас је упознао са једним професором гимназије и једном учитељицом (који имају многобројне пријатеље и познанике у одабраним селима), све потешкоће око проналаска испитаника биле су отклоњене. Прецизирамо да су ове споменуте особе ишле са нама једном или више пута код информатора, помажући нам у нашим првим корацима истраживача у Нишу и суседним селима, њиховим познавањем месних говора, и понекад вештином у скретању разговора на веома занимљиве теме локалних обичаја и сујеверја.

2) Метод за прикупљање корпуса и рад на терену

Метод који смо одабрали је необавезан разговор при којем истраживач, полазећи од неколико питања, предлаже теме за разговор, потом пушта информатора да говори о предложеним темама или другима које га интересују или којих се сам присећа. Подсетимо на предности таквог метода:

„Разговор необавезног карактера је техника подстрекавања говора и симултаног прикупљања, с обзиром на техничке могућности на које се може ослонити (снимање), има мали губитак информација, што се тиче говора;

овакав разговор представља комуникативну ситуацију (додуше, специфичну), тј. место међудејства са лингвистичке тачке гледишта;

ситуација разговора може лако бити дефинисана и одређена према максималном броју чинилаца, тако да би прикупљени искази могли бити повезани са условима исказивања;

могуће је, дакле, поставити говорнике у услове који, уколико нису потпуно идентични, барем су приближно исти.“⁴⁰

Питања су постављали људи који су ишли са нама или ми сами, на стандардном српском или на месном говору. У сваком случају, водили смо рачуна о евентуалном утицају питања на почетак одговора у фонетици, морфологији, синтакси и лексици. Иначе, као што смо већ истакли, изабрали смо доста „стабилне“ информаторе (са slabим варијацијама на лингвистичком континууму од стандардног језика до „идеалних“ руралних говора), који су се изражавали неусиљено, не тежећи да прилагоде свој начин говора нама који смо постављали питања. Кад год је то било могуће, спровели бисмо читав разговор или један његов део уз помоћ укућана, рођака или комшија (нпр. син је поста-

⁴⁰ G. BARBE, „Construction méthodologique de l'enquête“ [Методолошка конструкција истраживања], in *Cahiers du français des années quatre-vingts*, 2, 1986, с. 20.

вљао питања мајци, снаха свекрви, унук деди, комшиница домаћици или домаћину итд.). Као што указује А. Лерон о проблему избора информатора у дијалектологији, на такав начин се добијају „богатији и спонтани разговори између присутних, из чега се одмах осветљава већина тешких проблема“.⁴¹

Л. Порше је за пројекат „Француски језик осамдесетих година“ изабрао пет тема: школа, медији, породица, професија и смрт. Одабрали смо отприлике исте теме, осим медија јер сматрамо да она не одговара нашим категоријама информатора, па смо додали и неке друге да бисмо отпочињали, и када је то потребно, оживљавали разговор:

школа и изучавање заната, са информаторима за које су ове теме релевантне;

професија: пољски радови, сточарство, кућни послови (кухиња, прање, шивење, ткање), занатство... (у зависности од информатора);

породица: детињство информатора, родитељи, браћа и сестре, деца, унуци...;

обреди, породични и црквени (крштења, свадбе, сахране, славе...);

болести, лекари и видари; празноверице и приче о привиђењима;

војска, ратови и сведочења из рата.

Иначе смо допуштали информаторима да причају о свим догађајима из свога живота и о њима интересантним темама, нпр. о некадашњим односима богатих и сиромашних, о националним мањинама, посебно о Јеврејима и Циганима, о природним катастрофама (земљотреси и поплаве), о традиционалном начину прављења сира, о причама на поселима итд.

Свако дијалектолошко истраживање, као и наше, има циљ да прикупи изванредан број морфолошких и синтаксичких облика као и лексичких јединица. Неколико месеци раније, пре него што смо отпочели рад на терену, детаљно смо прегледали више квестинара и репертоара проблематике, како бисмо имали прецизну и детаљну представу о свим тачкама које треба проверити у фонетици, морфологији и синтакси при испитивању неког говора српских или хрватских дијалеката.⁴² Делимично смо користили упитник Међуакадемијског одбора за дијалектолошке атласе САНУ. Међутим пробно истраживање које смо спровели у јануару 1987, током неколико дана, показало нам је да извесна проблематика не одговара или уопште није прилагодљива нашим говорима и говорницима, тако да смо вршили замене или модификацију. За тачке репертоара синтаксичке проблематике (М. ИВИЋ 1963), које су нам се учиниле најинтересантнијим и најприлагођенијим изучавању

⁴¹ А. LEROND, „L'enquête dialectologique en territoire gallo-roman“ [Дијалекатско истраживање на гало-романској територији], *Langages*, II, déc. 1968, с. 95.

⁴² Искористили смо следеће квестинаре и репертоаре: *Упитник за српскохрватски/хрватскохрватски дијалектолошки атлас: Војпросник общеславянског лингвистическог атласа*; П. ИВИЋ 1962–1963 (фонетика); М. ИВИЋ 1963 (синтакса); М. ИВИЋ 1971 (употреба падежа).

говора Ниша и околних села, ми смо сами припремили питања, направивши тако лични квестионар.

Истичемо да смо квестионаре и репертоаре користили само према потреби, да бисмо проверили или допунили информације после необавезних разговора. Ипак смо одговорима три информатора из Ниша и три из различитих села исцрпно испунили упитник САНУ, као и квестионар који смо припремили на основу репертоара М. Ивић. Ових шест информатора су били довољно љубазни, стрпљиви и спремни да нам посвете своје време како би нам помогли, јер овакав посао захтева вишедневни рад са сваким говорником.

Према овоме, наш корпус може се сматрати резултатом два типа анкета: углавном, и пре свега, необавезним разговорима, и додатним одговорима на проблематику из упитника.

Рад са сваким информатором, а не само са шесторо одабраних за рад на квестионару, спроводио се током више дана, како бисмо се више зближили са говорницима и како бисмо стекли што боље услове за прикупљање података. Необавезни снимљени разговори трају између једног и три сата. Обично наши снимци из Ниша трају дуже од снимака из села, у циљу бољег уочавања варијација урбаног говора у односу на сеоске говоре и стандардни језик. Снимања смо вршили помоћу малог, бешумног, неупадљивог касетофона. За време пробног истраживања у трајању од неколико дана у Нишу наизменично смо снимали овим касетофоном и великим магнетофоном, чији је квалитет снимка био нешто бољи. Али због велике предности малог касетофона у неометању спонтаног причања наших информатора, који убрзо, после почетка разговора, забораве на њега, одлучили смо се за касетофон.

За време самог рада на терену више пута смо снимали разговоре без знања информатора⁴³, али одмах после тога смо их обавештавали, тражећи њихово разумевање, које никада није изостајало.

СКРАЋЕНИЦЕ И ИНФОРМАТОРИ

Већина употребљених скраћеница је уобичајена у свим граматицама, тако да их нећемо посебно објаснити. Такође ћемо користити

std.	стандардни српски језик
<	даје
>	настало од
//	фонолошка транскрипција
< >	морфонолошка транскрипција.

⁴³ И Р. Александер признаје да је више пута прислушкивала разговоре, али то оправдава научним сврхама и додаје да су сељаци имали за то разумевања. (ALEXANDER 1975, с. 46).

Када не употребљавамо косе црте и оштре заграде, ради се о фонетским транскрипцијама; само када их је потребно разликовати од фонолошке и морфонолошке транскрипције, оне су стављене у угласте заграде [].

Порекло наших информатора биће обележено на следећи начин:

бројеви од 1 до 10 означавају наших десет главних информатора из града ниша:

- 1 — Надежда Ђорђевић, рођена 1922.
- 2 — Јован Живковић, 1917.
- 3 — Милорад Станојевић, 1899.
- 4 — Косара Живковић, 1912.
- 5 — Живка Радивојевић, 1915.
- 6 — Душан Анђелковић, 1902.
- 7 — Иван Анђелковић, 1907.
- 8 — Иван Стојанчић, 1923.
- 9 — Јелена Јовановић, 1892.
- 10 — Вида Јовановић, 1924.

слово Н (Ниш) представља друге, допунске информаторе из Ниша; информатори из села нису означени посебно, већ су представљени почетним словом села у којем живе:

Л	Лалинац
М	Медошевац
Мђ	(Доње) Међурово
Мр	Мрамор
НС	Ново Село
ПП	Паси-Пољана
П	Поповац
Т	Трупале
Ч	Чокот

Наши главни информатори из села су:

Лалинац: Живка Живковић, 1919, Светозар Јованчић, 1885.

Медошевац: Драгиња Мирковић, 1904.

Доње Међурово: Младен Тошић, 1910.

Мрамор: Вукалија Катић, 1889.

Ново Село: Добрија Станковић, 1907, Владимир Станковић, 1910.

Паси-Пољана: Стана Здравковић, 1905; Симонка Милошевић, 1910.

Поповац: Петар Пејгић, 1908, Милоска Пејгић, 1908.

Трупале: Бранислав Јованић, 1913, Добросава Јованић, 1903.

Чокот: Иконија Илић, рођена 1906, Живка Ранђеловић, 1911.

Кад наводимо примере из дела Стевана Сремца, користимо скраћенице ИС (Ивкова слава) и З (Зона Замфирова).

ФОНЕТИКА И ФОНОЛОГИЈА

УВОД У ФОНЕТСКО И ФОНОЛОШКО ИЗУЧАВАЊЕ

Фонолошки систем говора Ниша и околних села, као што ћемо видети, углавном се не разликује од стандардног система. Напротив, фонетске реализације фонема, у овим говорима више или мање се удаљују од стандардних реализација, што ћемо даље изучавати. Због типографског поједностављења, у нашем описивању користимо изванредан број знакова заснованих на графемама стандардног српског језика.

САМОГЛАСНИЦИ

- [a] најотворенији вокал.
- [e] вокал средње отворености предњег реда, нелабијализован.
- [i] минимално отворени вокал предњег реда, нелабијализован.
- [o] средње отворени вокал, задњег реда, лабијализован.
- [y] минимално отворени вокал предњег реда, лабијализован.
- [ɛ] вокал средње отворености средњег реда (према положају језика), нелабијализован.

— [a^ɛ] вокал нешто мање отворен и више предњег реда него [a] (језик више истурен напред у предњем делу уста), чија се боја звука приближава [e], али остаје ближа [a] него [e].

— [a^o] вокал нешто мање отворен и више задњег реда него [a] (језик је више у задњем делу усне дупље), боје која се приближава [o] али остаје ближа [a] него [o].

— [a^ɔ] вокал нешто мање отворен него [a] (језик се приближава непцу, не помера се знатно ни према задњем, ни према предњем делу усне дупље) и чија боја је ближа [a] него [ɔ].

— [e^a] вокал нешто отворенији и мање предњег реда него [e], близу [a^ɛ] али мало затворенији и више предњег реда него [a^ɛ], тембра који се приближава [a], али остаје ближи [e] него [a].

— [eⁱ] вокал мало затворенији од [e] чија се боја приближава [i], али остаје ближа [e] него [i].

— [e^ɔ] вокал исте отворености као [e], али мање предњег реда и са бојом која се приближава [ɔ] остајући ближа [e] него [ɔ].

— [и^е] вокал нешто отворенији од [и], а затворенији од [е^и], боја остаје ипак ближа [и] него [е].

— [о^а] вокал нешто отворенији и нешто мање задњег реда него [о] а затворенији и више задњег реда него [а^о], тембра који остаје ближи [о] него [а].

— [о^у] вокал мало затворенији од [о] са бојом која се приближава [у], али остаје ближа [о] него [у].

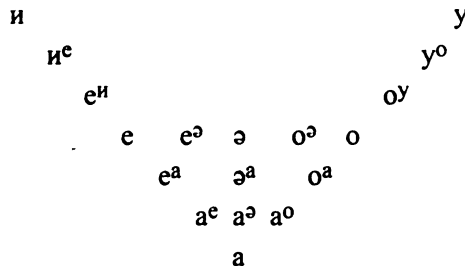
— [о^э] вокал исте отворености као [о], али мање задњег реда тембра, који се приближава [э] и остаје ближи [о] него [э].

— [у^о] вокал мало отворенији од [у], нешто затворенији од [оу], чија боја остаје ближа [у] него [о].

— [э^а] вокал средњег реда као [э], нешто отворенији него [э] и затворенији од [а^э]; док је боја [а^э] ближа [а], овде је боја ближа [э].

— [э^е] вокал исте отворености као [э], али нешто више предњег реда него [э] и више задњег реда од [е^э], са тембром ближим [э] него [е].

Можемо представити вокални троугао са свим наведеним реализацијама на следећи начин:

СУГЛАСНИЦИ

Знакови идентични графемама стандардног језика одговарају фонетским реализацијама као у стандарду.

— [б] звучни билабијални оклузив.

— [в] лабиодентални сонант.

— [г] звучни веларни оклузив; овим знаком ћемо бележити постпалаталну реализацију испред предњих вокала као и веларну реализацију испред /а/ и испред задњих вокала.

— [д] звучни дентални оклузив.

— [ћ] звучни палатални шуштави африкат, звучни парњак са [h].

— [ћ^г] звучни палатални шуштави африкат, разликује се од [ћ] померањем језика према задњем делу тврдог непца, према месту творбе [г]; фрикативни елемент је нешто слабији него код [ћ].

— [ж] звучни предњонепчани шуштави фрикатив.

— [ж] звучни шуштави фрикатив, разликује се од [ж] тиме што се доњи део језика приближава задњем делу тврдог непца.

— [ж] звучни шуштави фрикатив, разликује се од [ж] изразитијом палаталношћу због ближег додира језика са тврдим непцем.

— [з] звучни дентални пискави фрикатив.

— [s] звучни дентални пискави африкат, звучни парњак са [ц], који се може појавити у стандарду као реализација фонеме /ц/ у сантхију.

— [и] полугласник (или полувокал), палатални сонант, реализација фонеме /j/ за коју је ометање проласка ваздушне струје кроз писак мање приметљиво, а језик нешто мање у додиру са тврдим непцем него у реализацији [j]; [и] се реализује нешто више напред.

— [j] полугласник (или полувокал), палатални сонант; основна реализација фонеме /j/ јаче фрикације него [и] због изразитијег сужавања писка, а додир средњег дела језика са тврдим непцем је наглашенији.

— [к] безвучни веларни оклузив; као [г]; знаком [к] ћемо бележити реализацију испред /а/ и испред задњих вокала.

— [л] алвеоларни латерални сонант.

— [љ] латерални сонант, палатални, меки због изразитог додира језика са тврдим непцем.

— [м] двоуснени носни сонант.

— [н] дентални носни сонант, основна реализација фонеме /н/; исти знак ћемо кроистити за веларизовану варијанту испред велара /к/, /г/ и /х/.

— [њ] дентални носни консонант као [н], али палатални, меки јер се задњи део језика приљубљује тврдом непцу.

— [п] безвучни билабијални оклузив.

— [р] алвеоларни вибрантни сонант.

— [с] безвучни дентални пискави фрикатив.

— [т] безвучни дентални оклузив.

— [ћ] безвучни палатални шуштави африкат.

— [ћ^к] безвучни палатални шуштави африкат, разликује се од [ћ] померањем језика према задњем делу тврдог непца, према месту творбе [к]; фрикативни елемент је нешто слабији него код [ћ].

— [ф] безвучни лабиодентални фрикатив.

— [х] безвучни веларни фрикатив; као [г] и [к]; знаком [х] ћемо бележити постпалаталну реализацију испред предњих вокала као и веларну реализацију испред /а/ и испред задњих вокала.

— [ц] безвучни дентални пискави африкат.

— [ч] безвучни предњонепчани шуштави африкат.

— [ч] безвучни шуштави африкат, разликује се од [ч] тиме што се доњи део језика приближава задњем делу тврдог непца.

— [ч] безвучни шуштави африкат, разликује се од [ч] изразитијом палаталношћу (због ближег контакта језика са тврдим непцем) и појачаном африкатизацијом.

— [ч'] безвучни шуштави африкат, разликује се од [ч] и [ч] још изразитијом палаталношћу (због још ближег контакта језика са средњим делом тврдог непца); близак [ћ], ипак нешто мање је палаталан и мек него [ћ].

— [ц] звучни предњонепчани шуштави африкат, звучни парњак са [ч].

— [ц] звучни шуштави африкат, разликује се од [ц] нешто изразитијом палаталношћу (због мало ближег контакта језика са тврдим непцем) и појачаном африкатизацијом.

— [ш] безвучни предњонепчани шуштави фрикатив.

— [ш] безвучни шуштави фрикатив, разликује се од [ш] тиме што се доњи део језика приближава задњем делу тврдог непца.

— [ш] безвучни шуштави фрикатив, разликује се од [ш] изразитијом палаталношћу због ближег додира језика са тврдим непцем.

Надредно писање самогласника или сугласника означаће квантитативну редуцију у односу на основну варијанту: квантитативна редуција поседује исте карактеристике као и основна реализација али краткотрајније, редуковане у односу на реализације околних фонема.

Поједностављења ради, користимо систем са наведеним детаљним знаковима за вокале и консонанте само у делу нашег рада о фонетици и фонологији. У поглављима о морфологији и синтакси користимо само основне знакове без надредних графема, без зареза за веларизацију и без тачака за палатализацију. Тако се а^е своди на а, е^и на е ... ч' на ч, ћ^к на ћ, ц на ш, ж на ж ...; за њ и ј имаћемо само ј. Редуција вокала и консонаната неће више бити обележавана и писаће се у истом реду као и реализације фонема које претходе и следе.

Лигатура _ између две речи означава да оне образују једну акценатску целину или ситуацију кад једна од њих губи акценат на начин који је различит од стандарда (*свјуноћ*) или кад акценат, на неуобичајен начин, прелази на предлог (*óко врати*). Лигатуру користимо и кад се услед губљења вокала нека реч своди на један консонант па се тако у изговору слива са следећом речу (*дóде тамо, нóмем*).

ВОКАЛНИ СИСТЕМ

У говорима Ниша и околних села чују се вокалне фонеме /a/, /e/, /u/, /o/ и /y/ као у стандарду. Док су у стандарду њихове фонетске реализације врло стабилне⁴⁴ и мало зависе од консонантског окружења, у проучаваним говорима запажамо веома различите реализације које ћемо описивати сваки

⁴⁴ В. Симић и Остојић 1981, с. 182–183, где аутори истичу да једино /e/ и /o/ имају затвореније реализације у дугим слоговима и отвореније у кратким.

пут, полазећи од одговарајуће стандардне фонеме. Тако ће нпр. облици *йа-йрике*, *йа^ойрике*, *йо^ойрике*, *йо^ойрике* итд. бити представљени у делу са фонемом /a/ пошто је стандардни облик **паприка**.⁴⁵ Овакав избор у представљању оправдава наш циљ поређења говора Ниша и околних села у њиховим одступањима од стандардног језика. Једино ће реализација [ə] и све њене варијанте бити проучене посебно.

ВОКАЛ А

1) а > е

Када стандард има **а**, понекад учогавамо, иза (и ређе испред) палаталног консонанта или **р**, једну од реализација *а^е*, *е^а* или *е*.⁴⁶

Примери:⁴⁷

после **ј**⁴⁸

у <i>Јегодѝн-мáлу</i> 5, <i>йреко Је^агодѝн-мáлу</i> 5, као и у <i>Јагодѝн-мáли</i> 5, <i>о^ај мóј кóмшија^е нéма га</i> 9;	о, <i>йрѝјейѝеље!</i> Л, <i>йрѝцѝейѝељ</i> М;
---	---

после **р**

<i>масѝра^ели</i> и <i>масѝрели</i> 6, <i>ћера^емѝде</i> али и <i>ћерамѝде</i> 8;	
---	--

испред **р**

	<i>ба^ерем</i> НС, <i>екѝер</i> Мр;
--	---

после **ч**

	<i>черáѝе</i> П, <i>јéча^ем</i> ПП;
--	---

после **њ**

	као <i>црнома^ањасѝа</i> ПП.
--	--

2) а > о

У окружењу апикоденталних сонаната **н**, **л**, **р** и лабијалних **п**, **б**, **в** и **м**, **а** тежи лабијализацији и преласку у *а^о* или чак *о*, обично у неакцентованом слогу.⁴⁹ Примери:

⁴⁵ Прецизирамо да ћемо стандардне речи акцентовати на уобичајен начин. Знак има другачију вредност у акцентовању речи у говорима Ниша и околних села и означава динамични ексспираторни акценат (о питањима акцента в. даље).

⁴⁶ в. Белић 1905, с. 18 и Богдановић 1987, с. 79.

⁴⁷ Пошто су сви наши примери у фонетској транскрипцији нећемо их стављати у угласте заграде, као што је правило у оваквим транскрипцијама. Тако ћемо и за означавање различитих фонетских реализација као *а^е*, *о^у*, *е^а* итд. фонеме стављати у косе заграде само када се експлицитно позивамо на њих у опозицији са фонетским реализацијама. Када то буде потребно, стандардни облик биће наведен у обичним заградама после варијанте забележене у нашим говорима.

⁴⁸ Кад год се примери дају паралелно, десна страна припада говору села.

⁴⁹ в. Белић 1905, с. 23 и Богдановић 1987, с. 79.

<p>п <i>ѡа^оѡрике, ѡа^оѡрику и ѡа^оѡрику</i> 3 поред учесталијег стд. облика;</p>	<p><i>ѡа ѡа^оѡрику и стѡрошимо</i> Л, <i>ѡѡрика</i> Ч, <i>ѡѡрике</i> М, <i>ѡѡрички</i> Ч (<i>ѡѡрика</i> је основна форма у дијалекту, а ипак и у селима има примера са а: <i>ѡѡрику</i> Л, П), <i>из Посу Пољану</i> М, <i>наѡйоко</i> Ч;</p>
<p>б <i>абѡжури</i> 8;</p>	<p><i>сѡбајле (и сабајле)</i> П;</p>
<p>в <i>из Сла^овѡније</i> 2, <i>на ѡслужѡвник (као и на ѡслужавник)</i> 3;</p>	<p><i>ѡа^ован (и ѡван)</i> НС, <i>ѡѡков</i> Мр;</p>
<p>л <i>из Сла^овѡније</i> 2, <i>Оно раја и сѡѡ ѡреѡлавила^о</i> 8, <i>далѡко</i> (сви говорници);</p>	<p><i>долѡко</i> Ч, Мр, ПП, <i>да^олѡко (и далѡко)</i> М;</p>
<p>р <i>миѡрољѡзи</i> 4;</p>	<p><i>ча^орајѡ (и чарајѡ)</i> НС, <i>миѡрољѡз</i> НС.</p>

Има и неких случајева са **о** уместо **а**, поред других консонаната: *ѡшѡв* Ч, НС, *навѡдоције* Мђ, *навѡдоцика* НС.⁵⁰

У неким примерима са **о** уместо стд. **а**, ради се у ствари о бившем вокалу /ə/ који долази од старословенских јера. Примери: *сѡдом* и *сѡдам* Мр, *сѡда^ом снѡја* Л (у Нишу увек стд. *сѡдам*), *сѡберѡ се* Мђ, *сѡбирамо* Л, *на сѡбѡр* Ч, М, *Долѡзила је ѡ сѡбѡри* НС. У последњем примеру можда се ради о древном утицају црквенословенског језика. Забележен је и интересантан облик *сѡбѡр* после којег следи корекција: *ѡа идемо на сѡбѡр, на сѡбѡр* Л. Такође је у Нишу код истог говорника забележена паралелна употреба облика са **о** и **а**: *восѡиѡѡво, восѡиѡѡан* поред *невасѡиѡѡани, ѡмладина неवासѡиѡѡана* 2.

Сремац је користио *восѡиѡѡано* (ИС 48) као и наизменично *магарѡ* и *могарѡ*, а ми смо најчешће бележили форму *магарѡ*.⁵¹

ВОКАЛ Е

1) е > а

У више примера налазимо **е^а** или **а** уместо стд. **е**. Ови примери су најчешће у неакцентованој позицији.⁵² Примери:

<p><i>Панѡлалѡј (и Панѡлелѡј)</i> 5, <i>ѡѡлалница, ѡѡлалске</i> (али и <i>ѡѡлалница, ѡѡлал)</i> 8;</p>	<p><i>Бѡла сам де^авѡјка</i> Л, <i>за де^авѡјку</i> ПП, <i>издѡбе^ано</i> П, <i>јѡднѡ јѡзе^аро</i> Л, <i>јѡѡре^адан</i> Ч, у предлозима: <i>ѡре^ако</i> <i>ѡрс (и ѡреко ѡрс)</i> Л, <i>ѡре^ама ѡѡди</i> Ч;</p>
--	---

⁵⁰ Богдановић 1987, с. 79 бележи и *навѡдоција* са преласком **а** у **о** испред **в**.

⁵¹ Дијалекатски облик *могарѡ* имају Митровић 1984 и Михалјовић 1977.

⁵² Сви одговарајући примери Богдановић 1987, с. 64–65 су у неакцентованој позицији. Белић 1905, с. 33–35 бележи примере под акцентом и објашњава их аналогичјом.

у речима страног порекла
на *ше^арајију* (и на *шерајију*) 2;

шнајде^арке (и *шнајдерку*) Л, *ложим*
шйбраш Л, *ше^араса* Ч, *байбон* (стд.
бетон) ПП;

у падежним наставцима
из *цркве^а* 6, *мно^о школе^а* има 4;

у *Байшуннице^а* ПП, *кад су бйле^а*
узбуне^а Т, *од йейндес године^а* П,
йроеклей^а ги *коски* ПП, *здр^ав^еа* ми
П.

2) е > и

а) Под акцентом: има мало примера у Нишу

лиле (и *лэле*) 8;

л^еле НС, *шйке* (и *шек*) Т,

са меким палаталним сугласницима:

м^еће 3, *окр^ећка* 3;

не^ед^ебу (и *нед^ебу*) ПП, *с^ећам се* П,
ш^ечко Ч, *в^ече* НС, *д^уш^еци* Ч.

У неким примерима ради се о апофонији *е/и*; фреквентна је у призренско-тимочким говорима при образовању изведених глагола несвршеног вида.

смйша гу 5 (говорница наводи речи
мајке у управном говору);

йрошрисав ону *сламу* НС.

У селима је учестао облик неодређене заменице *ники* (или *не^ики*) као и *нишйшо* (поред *не^ишйшо*), док се у Нишу појављује стд. облици *неки*, *нешйшо*. Примери: *ника жена* Ч, *нико коренче* Ч, *ако ме учйја ники* Ч, *не^ики йу^и* Л, *не^ика девојка* ПП, *не^ику ж^ебу* ПП, *не^ишйшо* (поред *нешйшо*) Мр, ПП, „*Самте ми нйшйшо.*“ *Самнуло му нйшйшо йред очи* Ч.

Код Сремца, као данас у селима и за разлику од Ниша, има много примера облика *ники* и *нишйшо*: *йа му ники рече за йвојега Чайу* (ИС 48), *да сйе ники род* (ИС 125), *и найисају ники йараграф* (ИС 79), *нико време* (3 40), *зашйшо да узнем нйку* (3 35), *да чујем нйку лошойију* (3 90), *нйку сесйру* (3 108), *до сам учйја нике чколе* (3 38), *йа може и да се удам за никога* (3 142), *нишйшо јошйе йоубаво* (ИС 89), *йаг може да буде нишйшо* (ИС 110), *зар је нагазија на нишйшо* (ИС 133), *Ейе саг ми дође нишйшо у йамей* (3 38), *Она иска да куйи нишйшо* (3 148)...

Није могуће доказати однос између затвореног *е* под акцентом и дугог *е* у стандарду⁵³, имамо нпр. *сн^ег* НС, *ж^ела* ПП, *Не^имци* Мр, али и *м^еко* Ч, *е^ише* Л. Нашу пажњу су посебно привукли следећи примери: *йоб^егла* ПП, *не^им* (стд. немам) Мр и *не^и знаш* Мр, јер исте речи имамо код других говорника у облику дифтонга који ћемо бележити *е* (иницијална боја је *и*, а доминантни финални тембр *е*). И у Нишу смо забележили дифтонге са доминантним тембром *е*, али на почетку дифтонга, док је на крају речи боја *и* (овај дифтонг бележимо *еј* како бисмо га разликовали од реализације *еи*

⁵³ Такав однос (као и између *е^а* и кратког *е*) показали су у грачаничком говору Нивит и АЛЕКСАНДЕР 1974, а у Алексиначком Поморављу БОГДАНОВИЋ 1987, с. 68–75.

која не мења боју за време емитовања него има само једини тембр између е и н). Примери:

Он се сад осећња добро 1, осећнам 2, омладина нећке 3, окрeћња 3, свећна 3;

йобчегнем Ч, нчема га Ч, Мр, нче знам Мр, ичена Ч, ичевало Ч, бчеле Ч, бчегам Ч, на дчецу Ч, дчеца Л, НС, дчецу Т, йромчешаш Ч, мчеко Ч, мчесто Л, йоцрнчело Мр, вчешар Л, рчед Л.

У селима ч се најчешће појављује после оклузива п, б, д и назала м и н.

б) Ван акцента

Бројни су примери, за разлику од реализације под акцентом, и то најчешће у окружењу палаталних консонаната, после лабијала и испред слога са затвореним вокалима и или у:⁵⁴

са палаталом

ћеи идеше шамо б, они ћеи ше чекају б;

ћчеи да буде свадба М, јизик НС, у Мећјурово Горње ПП, младеча унука ПП, њечгово П, њечгове ПП, у шеснаес ПП, смејју ПП;

са лабијалом

вечћину 2 (овде, и са палаталом);

из бишику НС, мецишше ПП, пи-йељаво НС, Свеши Симијон Мђ;

испред слога са и

он седи 2, сикирације 2, нишша се не сикирај 2;

йресечник НС, сечим Л, НС, седи НС, ПП, сикира ПП, од сикирацију НС;

на крају речи, нарочито у наставцима

лилеи, лили 8, двобанкеи 8, йу се чувалеи овце 2, ове грањицеи мале 2, вашке га йојелеи, сине 4;

двајес душеи Л, онје лејкеи ПП, машинеи Л, йо овцеи Мр, широкеи Мр, њојзеи Мр;⁵⁵

стране речи

инжињер 4⁵⁶, у комбинизон 4, фињери 3;

инжињерка П, комбинизон П.

У селима има других примера који се понављају: *дечше НС, дише Мр, јушредан Мђ, йобегнеи НС, улегнеи мо М, децбела Мр, йодибело Мр, дибели НС (поред дебели НС, ПП, а у Нишу само стд. облици са е).*

⁵⁴ в. Белић 1905, с. 22 и Богдановић 1987, с. 78 и 80.

⁵⁵ Овај облик сведочи о колебању између *њојзе* који је уобичајен у селима и *њојзи*; два примера су забележена у Нишу где се користи стд. облик *њој*: и *њојзи* *већ досадно* 9. мају: *пи ону калу на главу и шечеи и њојзи 2.*

⁵⁶ Овај облик је резултат асимилације и дисимилације и-е-е > и-и-е (упоредити обрнуто *медицина* у фамилијарном говору).

Многобројни су примери са **и** уместо **е** у прилогу за место где⁵⁷

где^и је? 2, *где^и све нисмо ишли* 8, *где^и је сад бригадирски дом* 5 (пored *где идеш?* 3, *знајте где је армија* 3, *где су сада факултети* 6;

Често се губи **г**

у војно-индустријском заводу ди се правило оружје 2, *знајте ди је* 3, *Ди живи човек, ту мора* 4, *ди је армија сад* 6, *ди ћеш?* 8, *Бако, ди си?* 9 (пored *там де има имање* 2, *де смо се ућознали* 4, *де је она ајошња* 5, *знаш де је сад армија* 7, *де да их оставиш?* 10;

де^и ће без местио? Л, *ди је могла* НС, *ди искочи* НС, *ди идеш?* Мр, *ди ти је* П (пored *де она воли туј смо дали* НС).

Има мало примера у селима јер се чешће користи прилог за место *куде*.

3) **е > о**

Овде се највише ради о употреби **о** после палаталних консонаната уместо стд. **е**, нарочито у средњем роду једнине придева. Примери:

присвојне заменице

чијо је (пored *чије*) 3;

чијо је овој дише? Мр, *сврачјо гњездо* Мр, ПП, и за означавање меса: *ћурешо* ПП, *говешо* Мр, НС, *зүшшо* ПП, *јагњешо* ПП, *јунешо* ПП, *ишлешо* ПП, *ишлешо* Мр, ПП;

придеви изведени од имена годишњих доба:

лешњо добо 3;

ишролешњо НС, *лешњо добо* Л, НС, *јесешњо* НС, *зимњо време* ПП, *кад бјде* зимњо Ч;

други придеви

ишлешњо ишлешње 3, као и редни број *ишрешо јушро* 3;

дишњо ПП, *ће бјде време лошо* Мр, *лошо* М, ПП (пored *лоше ли је* М), *ишлешњо* П, *ишүшо* Л, НС, *врүшо* Л, Мр, као и редни бр. *ишрешо* НС и суперлатив *најбошо* ПП;

присвојне заменице првог лица множине

нашо ПП, *гробље наше* Ч, *у наше* ишбље Л, *нашо село* М, *ноће радимо* у ишүшо, *дање радимо* у наше Л (пored *наше лјзе* НС);

⁵⁷ Овде, као и у неким другим случајевима, **е** потиче од јата, али ми се ситуирамо у синхронјој а не у историјској перспективи, што оправдава заједничко разматрање случајева у којима је право **е** и када оно потиче од гласа јата.

упитне заменице: поред већ споменутог *чијо*, има и *којо*

| *којо гу деије нађе* Мђ;

именице

Ђурђовдан 2 (поред *Ђурђевдан* 1);

| *Ђурђовдан* Ч, Мђ (поред *Ђурђевдан* Мђ), *мујжови* Л.

Констатујемо да су примери бројни у селима, а врло ретки у Нишу и да потичу од једног истог информатора. У граду је уобичајено е: *говече* 2, *џрасеће* 2, *свече* 3, *наше гробље* 4, *наше венчање* 7, *оно наше* 8 итд.

Примери са наставком о где стандард има е многобројни су код Сремца и у селима: *џилећо*, *јагњећо* (ИС 92), *лошо* (ИС 79, 3 33), *у сагашињо време* (ИС 125), *на нашога доброга Ивка* (ИС 97), *нашо малечно Сике* (ИС 122), *за нашога Манчу* (3 31), *џри нашога Манчу* (3 146)...

ВОКАЛ И

и > е

е (као и варијанта е^и и е^е) уместо std. и се обично јавља у неакцентованом слогу.⁵⁸ Примери:

чвече^ице 7, *на коњи^ема* 8, *намирнице* 2, *о^иблазили смо* 2, *сандали^еце* (и *сандалице*) 4, *Ши^иџара* (и *шиџарски*) 2, *са ве^иушком* 2;

| *јебрик* ПП, *кр^ииене*, *кр^ииена* (и *џиј кр^ииин*) НС, *к^иџица* П, *лес^ица* НС, ПП, *мен^иџике* НС, *мерише* Ч, *обечаж* (и *обичаж*) Л, *џеринач* 4,⁵⁹ *џреде^иво* ПП.

Глаголи 6. врсте који имају дублете са суфиксима е и и у глаголском придеву радном (обично у std. и):

радео 1, 2, 3, 4, *урадео* 6, *радео* 1, 3, 8 (и *радио* 1, 3, 6, 8),
радела 2, 4, 5, *урадела* 9, *урадела* 10 (и *урадила* 2),
радело 3, 4, 5, *урадело* 9 (и *радило* 2, 6, 7, 10),
радели 3, 4, 6, 7, *радели* 9, *зарадели* 8 (и *радили* 1, 2, 3, 4, 6, 7),
раделе 2, *раделе* 3, 10 (и *радиле* 2),
са облицима између е и и: *раде^или* смо 3, 4;

| *радео* П, *радео* (и *радио*) Т, *радеја* Л, ПП, *зарадеја* НС, *урадеа* П,
радела Ч, *урадела* ПП, *радела* Ч, Т (и *радила* М),
радело се НС, *радело* Мр, ПП,
радели Мђ, Мр, ПП,
раделе П,
са облицима између е и и: *раде^ило* НС.

⁵⁸ В. БЕЛИЋ 1905, с. 40.

⁵⁹ Такав пример може да побуди на размишљање психолингвистичког карактера: зашто говорник каже *џеринач* а не *џеринач*? Можда због аналогije са облицима типа *песам*, *мерише*, као и због, више или мање, свесне жеље да се не разликује одвише од своје средине учесталим прибегавањем стандарду.

Констатујемо да је за глагол **радити** у Нишу уравнотежена подела између облика на **и** и облика на **е**, са акцентом најчешће на корену, док у селима преовладавају облици са **е**, а акценат је углавном на суфиксу **е**. У облицима глагола **носити** имамо ретке сеоске примере са **е** (*ја сам носео* П), или са **е^н** (*ја сам носила свећу* Л) али је уобичајеније **и**, као и у Нишу (*носија* Ч, НС, *носили* Ч, Л, Мђ, Мр, ПП).

Несвршени глаголи изведени од свршених на **-лити**, или са суфиксом **-ива** (најучесталији облици у std.), или са суфиксом **-ева** (и ове облике, које преваладавају у нашим говорима, даје Речник МС):

<i>йолёвам</i> 8, <i>мајка залёва баишћу</i> 5 и исто тако <i>вёлики йрилев</i> 2;		<i>ййóј сам се разлёва йёсма</i> Ч, <i>амй залёвам си</i> Л.
--	--	--

Речи страног порекла:

<i>медецине</i> 6, <i>меде^нцину</i> 7;		<i>не енйерёсуваю</i> (и <i>инйерёсуваю</i>) Т.
---	--	--

Везник или се јавља у облику *ели* или *ел*, ретко у Нишу и чешће у селима:

<i>йозóвем вас двоё ели ййрóе</i> 2, <i>одакле знају, да л сам ја комуниста ел сам ја фашиста</i> 10;		<i>крстиине найрајимо, седмине ел једанаес сноја</i> Л, <i>на добро ел на лоше</i> Мр, <i>оће да дајеш ћёрку ел нећеш?</i> НС, <i>ели чекај ...</i> НС, <i>за едно йё-шес дана ели кољко ли</i> П, <i>е^н1 йёйел</i> , <i>е^н1 йёсак</i> П, <i>ййуримо коњу и^н1 ли краве</i> Л.
---	--	--

Сремац је често употребљавао *ели*: *Мечка ли игра у авлију ели шебек* (ИС 89), *Ама, йобрайшме, доће ли йи у шешир, ели гологлав доће?* (ИС 112), *оћемо ли ели нећемо* (3 37), *за ону йоголему, ели за овеја мале* (3 147)...

Префикс **пре**, уместо стандардног **прн**, врло је чест у селима, а изузетно редак у Нишу:

<i>óне [кобáсице] се мáло йреййисну, знаиш. Кад и йреййисне, кад су мáло йреййиснуше, óне се брже осуше и боље су</i> 7, <i>óни су йреморáвали</i> 2;		<i>йреййискаш</i> П, <i>ййуј ме йóче йреййиски на груди</i> Л, <i>йреййиснем га</i> Ч, и с <i>колéна га йреййисне</i> НС, <i>налзйши, йреййиснеш и вёжеш сној</i> НС, <i>кад се йрёмири [ја] ПП, са све йейсију йренёсеш</i> Л, <i>кад ми се йредрёмье</i> Л, <i>јел йе нйко неё йреморуваа?</i> Л...
---	--	---

Презент глагола **бити** са негацијом се обично појављује у облику *ни-сам*, *није*... У Нишу (као у std.), а у облику *нёсам*, *нёје* (*нёе*)... у селима.⁶⁰ Облици са **е** су ретки у Нишу (*нёје* 2, 3, 5, 6, *нё^нје* йо йако 6), а уобичајенији у селима од облика са **е^н**: *нё^нсам* (и *нёсам*) Мр, *нё^нце* (и *нёце*) Л, Мр...

⁶⁰ У овој, као и у претходној рубрици, **е** потиче од јата.

ВОКАЛ О

1) о > а

Варијанте о^а или а замењују стд. о углавном у неакцентованом слогу.⁶¹

Примери:

до^алази (и долазио) 1, до^анесе (и донесе) 1, ма^айи^аке⁶² (и мо^айи^аке) 3 (иначе мо^айи^ака), разго^аварао (и разговараи) 7, с^аио^ај^е 8, она^а али^ар (и она^ај оли^ар) 2;

дв^аес чав^ака Л, до^алазу Л, изма^ако^амо Мр, кр^ас^аи^ано^аше М, кр^ас^аи^ано^аш^ау Мђ, до ло^аж^аси^аони^ацу П, ма^айи^ака НС, ПП, с ма^айи^аку Т, на Ма^ара^аву Ч, ње^ако Ма^ара^а-ву Л, ње^ако Мо^ара^аву Мр, ПП, Ма^ара^а-ка дево^ајка Л,⁶³ наво^ада^аци^аја (и наво^а-да^аци^аја) М, нава^ада^аци^аја ПП, њо^ањ^аи Мр, њо^адр^аља^амо Мр, њо^аш^аа^ао Мр, њро^ала^азе НС, ра^аго^аже Ч, Л, ро^аго^аз^аје Л, у ва^аро^ааш Л, во^аде^ани^ацу НС, во^а.ло^а-ви Мђ, забо^але^ала (и забо^а.ле^ала) Мр;

У наставцима средњег рода једине (глаголски придеви радни, придеви, прилози, заменице) понекад се јавља о^а уместо о.

њра^ажио к^ай^аи^аши^ало^а, ал ја н^асам к^ай^аи^аши^ало изда^ава^ала 5, не^аго и^ашла ма^ало^а 2, це^ала ско^аро^а ба^аи^аш^аа 2, н^асу њ^ао^а њ^аи Ци^агани 1;

ња све има^ало^а ПП, њра^ави^амо си је^ало^а Т, мно^аго до^абро^а Мр, има^ам све з^аи^аш^ао^а и бла^аго^а П.

Стране речи

а^ай^ара^аци^ају 2, а^ай^ари^асан сам 2, а^ай^ари^аше (и о^ай^ари^аше) 2, а^ар^аи^ао^ај^ед 2, с^аио^ама^ак 1, мо^ано^аш^аано 5;

адво^ака^аш^аа П, а^ай^ара^аци^аја (и о^ай^ара^аци^ају) Мр, о^ай^ара^аци^аје НС, бом^або^ане (и бом^або^ане) ПП.

Малобројни су примери у акцентованом слогу:

дво^аје (и дво^аје) 2, ко^аф^аом 7, ква^ачка 3,⁶⁴ мо^аре (речца) 1;

ква^ачка Мр, НС, ПП, мо^аре Л, Мр, да^ала^ај Мр, НС, ПП.

Отвореност вокала о изгледа да је исто тако распрострањена како у Нишу, тако у селима.

2) о > е

Искључиво у селима среће се префикс пре- уместо стд. про-. Примери:

кад гу њре^аведе^а кроз го^ару Ч, њре^а-сла^аву^ајемо Ч, њре^аце^ади^ам НС, да њре^а-це^ади^амо м^але^ако Мр, њрем^азо П, и њу^ај ги ску^ай^аи^аше и њре^аз^ава^али ги Мђ, он је њре^аду^ажи^аја Мђ.

⁶¹ в. Белић 1905, с. 39; Михаљовић 1977, с. 13; Богдановић 1987, с. 65.

⁶² Митровић 1984 даје ма^айи^ака; у селима смо забележили само ма^айи^ака, док су у Нишу у паралелној употреби ма^айи^ака и мо^айи^ака.

⁶³ У Нишу постоји само облик Мо^ара^ава.

⁶⁴ И Митровић 1984 наводи ква^ачка, а Богдановић 1987, с. 75 овај прелазак а у о под акцентом објашњава ономотопејским пореклом ове речи.

3) **о > у**

Варијанте **оу** и **у** се појављује где стд. има **о**, у окружењу лабијала **п**, **в**, **м**, апикодентала **л**, **н**, **р** и велара **к**, **г**,⁶⁵ како под акцентом, тако и ван акцента. Примери:

п, б, в, м

*оу*прављаи 5, *кој се иубуни* 8;
колко баули (и *боли*) 1, *баулесник* 2,
до баулицу 2, *даубија* 7, *оу*блачим се
(и *облачим се*) 1, *оуби*елазили смо 2,
убукју 4, *деца убук се* 7, *убукли* (и
обукли) 8;
*чау*век (и *човек*) 5, 8, *чау*вэка 7, *гау*во-
рили 5, *од оу*в цркву 3, *оу*вако 2, *во-*
уда (и *вода*) 3, *вау*ду 3;
*из коу*мишије 2, *у мау*гућности 2;

*коу*иане М, *коу*ине П, *иоу*делимо (и
иодели) ПП, *иоу*иерамо Ч,⁶⁶ *сиу-*
иало (Мр (стд. стопало), *иоу*иујем
(и *иоу*иују) Л; *дау*бро Л, *коу*би.у НС,
*коу*била (и *кобила*) Ч, *убуче* ПП;

*чау*век (и *човек*) НС, *иу*раводи ПП, *од*
*деиу*нства *ио* је било Л, *у Ноу*а
Село ПП, *на Су*кова П;
*моу*си (и *моу*си) Мр, *коу*мишије М, Мђ
(и *комишија* М);

н, р

*оу*ну 5;
*иу*иико *коу*ришо било 4;

*јаноу*вар *месе*ц ПП;
*еро*друм П;

к, г

*коу*ушка (и *кокоу*шка) 1, *кау*њи 3,
*коу*ишавање 2;
*гау*дине (и *године*) 2, 3, 5, 6, *гау*си
(и *госи*) 7;

*коу*уљку ПП;
*иу*ре две *гау*дине Мђ, *гау*дину ПП,
*гау*воримо Мр.

Извесни примери би могли бити сврстани у две рубрике:

иубуни 8 (п, б), *баули* 1 (б, л), *гау*во-
рили 5 (г, в);

*коу*била Ч (б, к), *коу*ине П (п, к),
*јаноу*вар ПП (в, н), *еро*друм П (м, р).

Суфикс имперфектизације **-ова** појављује се са затвореним **о** (-оува), можда под утицајем суфикса **-ува**, фреквентног у призренско-тимочким говорима. Примери су ретки у Нишу, а бројни у селима у којима је иначе суфикс **-ува** много учесталији него у Нишу:

*иоу*иоување 7 (и *иоу*иоување 10), *кум*
*се иоу*иоувао 3, *сианоу*вао (и *сиано-*
вали) 7;

*кону*узоуван П, *куиоу*вали Мр, *моу*-
*гоу*вао П, *иоу*иоување (и *иоу*иоување)
П, *иоу*иоували Л, Мр...

Примери суфикса **-ува**:

⁶⁵ в. БЕЛИЋ 1905, с. 23 спомиње **к** али не и **г**.

⁶⁶ Исти говорник има л: *доиу*ерамо Ч, што показује улогу лабијала.

кућува́ли свé код њéга 8, онда су они
пошћува́ли 7;

болува́ и умре Ч, болува́ја Л, никад
несам болува́ла М, тој сам ја болува́ла
П, тој сам дарува́ла НС, интeрeсува́о
Т, кућува́ли Ч, закућува́ли њуди, ја
несам М, нисам кућува́о П, пошћува́ње
Мђ, пошћува́о се НС, пошћува́ли смо
ПП, рашћува́ја (и рашћува́ли) Л, децу сам
школува́ла ПП, нешколуван Мђ, од тој
ошћува́ње НС, жена га неје верува́ла
Мр, верува́ли смо у то много Ч.

Код Сремца је суфикс -ува уобичајен, као данас у селима: *совјeтшћуваши* (ИС 57), *дек се срамлуваја* (ИС 74), *а ова се срамлуваши* (ИС 110), *срамлување* (З 32, З 148), *стiаро живување* (З 37), *живувашием* (З 149)...

Примећујемо и да суфикс -ува тежи у проучаваним говорима да замени суфиксе -ива и -ева.

Упитно-односна заменица **ко** често се у Нишу појављује у облику *кој*, али готово никад као *куј* (*куј од кога је бољи био* 7, *куј сме да иде?* 10). Насупрот, у селима *куј* је врло фреквентан и много учесталији од *кој*: *куј га знае?* Ч, *нема куј* Л, *куј је гáзда* Л, *куј си осћáне* Л, *куј оће да рáди* Мђ, *амá куј ти викаш шáм?* Мр, *кúм си је кúм куј је крсћи́ја*, *куј је венча́ја* НС, *куј ти ги знаје ко́лко су* ПП, *куј шћио има* П, *куј ће наиће* П, *куј га шћи́ује* Т. Има мало примера са вокалом **оу**: *коу уме* П, *коуј има* П, *коуј* Л.

Облик ове заменице који налазимо код Сремца одговара садашњем стању у Нишу, а не и у селима: *кој си ња шћи?* (ИС 53), *кој си шћи, бре?* (ИС 83), *кој знаје?* (З 24).

Предлог **код** се јавља у малобројним примерима са **оу** у Нишу (*коуd вáс* 2, 3, *коуd ба́шину кад бијеш* 4), али никад са **у**. Напротив, у селима *коуd*, а још више *куд* и варијанта *куде* врло су учесталији од **код**. Примери:

коуd: *коуd иријашеља* Ч, *коуd кућу* Л, ПП, Т, *коуd њéга* М, *коуd нас долази* Мђ, *коуd кућку* Мр, *коуd лекара* НА, *коуd њéга* ПП, *коуd мене* П, *коуd чиче* Т;

куд: *ошћидо куд докћора* Л, *куд гробље* М, *куд гáзду* М, *куд Ружу ошћидо* НС, *куд Лeйу* ПП, *шћерамо куд кућу* П;

куде: *куде караулу* Ч, *куде гробље* Ч, *куде мене* Л, *куде шћорeи* М, *он куде нас*, *ми куде њéга* Мђ, *доћи куде нас* НС.

Сремац је користио код и куде: *крв ће да легне, како код Келекулу у стiаро време* (ИС 73), *шобоље код швоју кућу да гу дочекујеш* (ИС 105)..., *ња се обрну на куде мен'* (ИС 47)...

У акцентованим слоговима уместо std. **о** не јавља се **оу** или **у**, већ дифтонг чији је тембр на почетку у а на крају **о**, па ћемо га бележити као **ʋо**. Овај дифтонг се појављује, као **оу** и **у**, после лабијала или велара (често ћемо имати исте примере употребљене за **оу**, али са дифтонгом уместо затвореног **о**), и још у иницијалном положају (што није био случај са **оу**). Примери су ретки у Нишу, за разлику од села:

у *б'о́лницу* (и *бо́лницу*) 1,

з'о́стии (и *зо́стии*) 10,

уо́ће Мића да пола́же 2, *уо́шац* (и *о́шац*) 3;

в'о́диш Ч, *в'о́да* Ч, *в'о́лим* (и *во́лим*) Т, *срам'о́ша* ме П, *к'о́йамо* Ч, *Ник'о́ла* Ч, *к'о́жа* Ч, и *ша́к'о* (и *шако́*) Т, *кок'о́шке* (и *коко́шка*) Т, *з'о́шов* је Ч, *з'о́шов* сам Т, *десе́ш* з'о́дине Л, *уо́вце* П, *уо́дма* Ч, ПП, *о́н уо́ре* Ч, *уо́н сша́не* Ч, *уо́н* ПП, *уо́ди!* Ч, *уо́сша́ре се* НС.

Као што је био случај са затвореним е, нисмо могли установити везу између *оу* под акцентом или дифтонга *уо* и стандардног дугог *о*: имамо нпр. *мо'сш* (стд. мост), али *во́да* (стд. вода) и *зо́дине* (стд. године), као и *уо́вце* (стд. овце), али *в'о́диш* (стд. водиш), *к'о́йамо* (стд. копамо).⁶⁷

РЕАЛИЗАЦИЈА *э*

Позваћемо се на дијахронију и испитиваћемо одвојено случајеве кад *э* потиче од старословенских јерова и када се појавио касније у српском језику, нпр. у позајмицама, нарочито из турског језика и када је *э* само затворена фонетска реализација правог вокала *а* и јавља се као варијанта његове отвореније реализације.

1) Реализација *э* ирвобијног *э*

Примери су ретки у Нишу, а многобројни у селима:

Бо́г један да му зна 3 (обично код овог говорника *један*), *за руча́к* 5 (евоцирајући очеве речи, иначе *ручак*), *шама́н сам ја шо́ све сре́дио* 2 (можда да би се истакла реч у емфатичној ситуацији, в. даље);

б'э́вче ПП, *б'э́ш* Ч, Л, НС,⁶⁸ *д'э́н* Ч, Л, М, Мђ, П, *д'э́-шри д'э́на* Л, *до́бар д'э́н* Мр, *й'э́шнес д'э́на* (и *месе́ц д'э́на*) НС, *д'э́нэс* Л, *д'э́наске* (и *дан'эске*) Л, *јас'ш'э́к* Ч, *ед'э́н*, *јед'э́н* (и *ед'э́н*, *јед'э́н*) М, *јед'э́н ов'э́н* Ч, *к'э́д* (и *кад*) Ч, Л, Мр, Т, *к'э́д сам био* Мђ, *йо́ комши'л'э́ка* Л,⁶⁹ *кош'э́л* М, ПП, *л'э́цкају* Мр, *л'э́кше* Мђ, *л'э́же* ПП, *мал'э́ч'э́к* ПП, *ов'э́н* Ч, Мр, *руч'э́к* Мр, *с'э́д* (и *с'эд*) Мр, *с'э́г* (и *с'эг*) Ч, Л, М, Мр, ПП, *с'э́га* (и *с'эг'э*) Л, *сага́ш'э́н* (и *сага́ш'ан*) НС, *с'э́сви́м дру́кше* Л, *ш'э́г* (поред *ш'э́г'э* и *ш'э́г*) Л, *ш'э́г* (и *ш'э́га*) ПП, *в'э́здан* Мр, НС.

⁶⁷ Тако се овде наша запажања за Ниш и околна села потпуно разликују од Богдановићевих, в. БОГДАНОВИЋ 1987, с. 67-74.

⁶⁸ в. коментаре БЕЛИЋ 1905, с. 47-49 о пореклу речце *баш*.

⁶⁹ *э* се редовно јављао у суфиксу турског порекла када у стд. имамо -лук; в. БЕЛИЋ 1905, с. 68.

Констатујемо да се у скоро свим овим примерима *э* налази у акцентованом слогу.⁷⁰ Тако имамо *ован* *Мр*, *ручак* 5 под акцентом, али *ован* и *ручак* ван акцента код истих говорника.

2) Реализација *э*^а првобитног *э*

Примери су бројни у селима, док нема ниједног у Нишу:

ба^ачве Ч, *ба^аш* (и *баш*) Л, *да^ан* П, *ш^ари*
да^ана П, *Госпођинда^ан* Мђ, *да^анас*
Мр, *ед^ан* (и *едан*) Мђ, *јед^ан* П, *ка^ад*
Л, *изла^аже* ме ПП, *руч^ак* (и *ручак*)
Л, *са^аг* (пored *саг*)

И овде је већина примера под акцентом, мада их има више ван акцента него код реализације *э*.

3) Реализација *а*^а првобитног *э*

Има неколико примера у Нишу, мада су опет многобројнији у селима:
да^ан (и *дан*) 2, *да^анас* 2, 5, и
данда^анас 8, *јед^ан* (а чешће *један*) 1,
2, 3, 5, 8, *ка^ад сам ушла* 1, *ка^ад смо*
8, *кака^ав* 2, *руч^ак* (и *ручак*) 1, 3, 10,
са^ад (убичајеније *сад*) 1, 2, 8,
са^асирена крв 10, *са^асвим голо* 1;

ба^аш Ч, Мђ, *Мр*, *да^ан* Л, П, *добар*
да^ан (и *добар дан*) М, *Мр*, *да^ању* М,
да^анас М, *јуџред^ан* НС, *јед^ан*, *ед^ан*
(и *један*, *едан*) *Мр*, НС, *јед^ан* Мђ,
јед^анјуџ М, *ка^ад* Ч, Л, ПП, П, Т,
ла^ажем *Мр*, *ла^ажа* *Мр*, *ла^аже* ПП,
она^ај Л, Мђ, П, *ова^ај* Л, *ша^ај сиб^ажер*
Мр,⁷¹ *иа^ас* П, *иша^ал* Л, *са^ад* (и *сад*)
Мр, П, НС, Т, *са^аг* (и *саг*) Ч, Л, М,
Мђ, *Мр*, ПП, П, *оса^анем* Ч, *са^ас ба^абу*
(и *са^ас бабу*) Ч, *са^ас ма^ачке* М, *са^ас*
коња *Мр*, *са^ас руке* НС, *са^ас де^ацу* (и
са^ас ове) Т, *ша^ад* *Мр*, ПП, *ша^аг* Л, М,
Мр, *ша^ага* ПП, *врен^ац* Ч.

Видимо да је варијанта *а*^а учесталија под акцентом него ван акцента, али и да се чешће јавља у неакцентованом слогу него варијанте *э* и *э*^а.

Када се узму у обзир реализације (*э*, *э*^а, *а*^а) првобитног *э*, примећујемо да се појављују углавном у селима; најзатвореније реализације (*э*, *э*^а) се чују скоро искључиво у селима. Најчешће су исти примери са различитим реализацијама. Скоро увек постоји реализација *а* (или барем *а*^а) паралелно са реализацијом *э* (или *э*^а), било код истог говорника који користи затворену варијанту, било код другог информатора из истог села. У оваквим условима *э* не може имати статус фонеме, јер само има улогу случајне реализације фонеме *а* која се може појавити и кад се ради о првобитном *а*, као у примерима које ћемо изнети.

⁷⁰ И Белић 1905, с. 43 и 45 истиче да се *э* чува много боље под акцентом него ван акцента, што још у Лесковцу потврђује Михалловић 1977, с. 9–10 и 13.

⁷¹ У Лесковцу се *онај*, *тај* и *овај* јављају са реализацијом *э*^а најчешће код говорника пореклом из оближњих села, в. Михалловић 1977, с. 13.

4) Реализација *ə* њрвобитног *a*

Углавном се јавља када је у суседству лабијала и велара. Примери у Нишу се ограничавају на неколико случајева, а нешто их више има у селима:

љə љако су клели 4, ља кəко да љи кајзем 1, љəко (али обично *љако*);

љə љакој НС, *љə љсљо* и *сəг* Л, *кəко кəд* Мр, *кəко сəг* Л, *кəко* (и *како*) НС, *љəко* Л, *љəко* Л, *љəкој* (поред *љако, љакој*) Л, *најрəд* (и *најрəд*) Ч, *одəмно* Л, *љəрəсине* (запуштена земљишта) ПП, *сəк*и Мр, *љəкој кəд сам била девојка* Л, *дəмо љəкој љо комшијлака* Л, *љəкој* и *сəг* Л.

У следећим примерима *сəм* на *љлајљу* ПП, *сəмо* Ч, Т, за *чəс* Мр, могло би да се ради о затворенијој артикулацији ради истицања (реч са *ə* носи акценат реченице).⁷²

Реализација *ə* првобитног *a* често се јавља у близини друге реализације *ə*, али првобитног *ə*.

5) Реализација *ə^a* њрвобитног *a*

Као и иста реализација првобитног *ə*, не јавља се у Нишу, док неколико примера има у селима: *љə^a еље љи* Л, *љə^a око љељ ари* П, *љə^aк* НС, *кə^aже* (и *ка^aже*) ПП, *дə^aлај* Л⁷³, као и при инсистирању *сə^aмо* (и *са^aмо*) Ч, Л.

б) Реализација *a^a* њрвобитног *a*

Налазимо је такође у суседству лабијала и велара.

лабијали:

љма^aи 4, ља^aднем 9, сљари сља^aљи (и *сљари сљаљи*) 2, *нема ља^aмо да кајзе* 1; при истицању: *љо сə^aмо би љрəбао да видиш* 1;

дə^aвала ПП, *гра^aбу^aва* НС, *ма^aнљи^aл* ПП, *одəмно* Л, *ља^aи* Л; при истицању: *сə^aмо* Ч, Л, ПП, *сə^aм* ПП, *ма^aлэчəк* (поред *малэчəк*) ПП, *ма^aлэчко* П;

велари:

ка^aже (али чешће *кајзе*) 1, 2, 3, 4, 7, 8, 10,⁷⁴ *ка^aжем* 1, 10, *ка^aжу* 1, *ра^aкија* (и *ракија*) 2, *ља^aко их зову* 1

ка^aквə сља^aдба (поред *каквə је сља^aдба била*) Т, *ка^aже* (углавном уметнуто) Ч, Мр, НС, ПП

⁷² Богдановић 1987, с. 67 говори о „сужавању артикулације у емфатичним ситуацијама“ и наводи управо примере *само, сам* (у значењу *само*), као и *чак, мало, малечко*. Бешћ 1905, с. 15 даје поред осталог, примере *зар, чак, час* са блиском реализацијом (бележи *ь^a* а ми *а^a*, и *ва* када ми употребљавамо *ə^a*) а када би се очекивало *a*; он не спомиње евентуално затворену артикулацију када реч истиче акценат реченице.

⁷³ *Далај* бележи Митровић 1984; Богдановић 1987. *далаји* (*a^a* и *ə^a* бележи знаком *a*).

⁷⁴ Ова реализација се јавља углавном када је *каже* уметнуто у брзом темпу, нпр.: *јао, ка^aд сам љшла, — ка^aже, — унљира, у кљћу, не знаш љи^a је лэљше, — ка^aже* 1.

други случајеви, најчешће са апикоденталима т, д, л, р, н

<p>сва̀дба једна̀ чувена 9, шийа̀ да му ра̀диш 1, рѐђала 10, шийа̀ зна̀м ја̀ 1, зна̀ш 2;</p>	<p>боси́ан (и боси́ан) Мр, њо една̀ жена̀ (и њо една̀ жена̀) М, мла̀деневести́а ПП, на̀са̀димо (и на̀са̀димо) ПП, у ра̀диони́цу НС, за̀твори́ Мр, зна̀ш ПП, ча̀с Мр, а̀сти́ал Л, а̀шов Ч.</p>
---	---

Осим ка̀же подједнако распрострањеног у граду и у селима, реализација а̀ је фреквентнија у селима него у Нишу.

Као и код првобитног э, реализације првобитног а које имају э јављају се чешће у селима него у Нишу, утолико пре што су оне затвореније. Учесталије су под акцентом, што више важи за затвореније варијанте.

7) Реализација ѐ

Овде нећемо разликовати случајеве првобитног э од других. Уосталом, има мало примера. Они се углавном јављају у истом консонантском окружењу у којем смо прегледали реализацију е уместо стандардног а,⁷⁵ тј. после палатала или р.

<p>йорѐд (и йорѐд) 2, кад буде йрѐд... у два сийа 1;</p>	<p>йрѐдемо ПП, јѐргани НС, иѐшѐс сви́ње Т, ойишѐја ПП.</p>
---	---

8) Реализација о̀

У принципу, случајеви када се јавља требало би да одговарају онима са реализацијом о уместо стандардног а, тј. у окружењу лабијала, апикодентала л, н, р, као и велара к.⁷⁶ Међутим, немамо много примера:

<p>До̀бро је би́ло, свѐ је до̀бро би́ло 6;</p>	<p>с не́ко̀га (и с не́кога) ПП, ро̀ј (али ро̀ја, ро̀ју се) Мр.</p>
---	--

ВОКАЛНО Р

Ситуација у говорима Ниша и околних села је скоро иста као у стандарду.

Вокално р се јавља под акцентом или ван акцента:

на почетку речи

<p>р̀њака 1, он се р̀ве с ма́чку 8; на крају речи (са губљењем х)</p>	<p>р̀њака НС, ПП;</p>
<p>на вр̀ гла́ву 8; унутар речи</p>	<p>и́адо од вр̀ и́ован НС;</p>

⁷⁵ в. Белић 1905, с. 46.

⁷⁶ в. Белић 1905, с. 46 и 23.

брџе 7, бркови 1, 3, држао 3, 10, два дрвџа 1, дрвџе 1, свекрва 1, 4, 10, шриим 1, 4, чим одеш ти код момка, нема врћање више 4, и шако баба врну дешџ 5, врши се 3, врзувале 8...

бркови НС, цврџа Мр, држао НС, иравимо цџ од дрва Ч, шри дрвџи М, крџине НС, ирџенисџу М, свекрва Ч, М, НС, шриим М, НС, да се врнемо Ч, мој браш се врнуја Мђ, вршу Л, Мр, врши се Л, вршкамо П, иредџмо и иосена извршкамо Т, врџу клашње Л, врџу љџџку М, врџемо очи НС, врзујеш с они јџџики НС, време загрћање Мр...

Осим лексичких разлика, одступање од стандарда је евидентно само у селима: вокално **р** када стд. има консонантно **р** + вокал. Примери: *ја сам ирџила М, ирџили смо М* (стд. пратила, пратили), *у црџџу Ч* (стд. у црепу-љи). У неким примерима **р** тежи да се вокализује услед редукције следећег вокала али се он ипак чува па не долази до потпуне вокализације гласа **р**: *крџ Ч, кџрс ПП, крџ село Мђ*.

Постоји јасна опозиција између Ниша и села за облике ж. рода, ср. рода и множине радног придева глагола **умрети**: у Нишу је вокално **р** као у стд. а у селима консонантно **р** + вокал **е**.

умрла 4, 5, 6, 10, иомрло 2, 9, умрли 3, 5, иомрли 6... (само два примера са **е**: *иомрели 4, умреле 4*);

умрела Ч, Л, М, Мђ, Мр, НС, П, умрело Ч, М, Мђ, измрели Ч, умреле М... (нема примера са вокалним **р**).

ВОКАЛНО Л

У призренско-тимочкој дијалекатској области, у зависности од географског простора, исте речи се јављају са различитим реализацијама почев од вокалног **л** до стандардне реализације **у**. Углавном, вокално **л** се јавља у тимочко-лужничком дијалекту, више у северном делу него у јужнијем, ређе у сврљишко-заплањском дијалекту у којем преовладавају реализације **л** и **у**, а скоро никад у призренско-јужноморавском, где доминира у поред извесних случајева реализације **лу** после дентала **д** и **с**.⁷⁷

Група **лу** у изолованим речима поред уобичајене реализације **у** постоји у читавом призренско-јужноморавском дијалекту, од Призрена и Приштине⁷⁸ до Лесковца.⁷⁹ Насупрот томе, северније, у Алексиначком Поморављу, по-

⁷⁷ в. Ивић 1956, с. 111. Реализације су главни критериј да би се одредила припадност говора једном или другом дијалекту. Дијалектолози који изучавају пограничне зоне обраћају посебну пажњу на овај проблем. Тако Богдановић 1979, с. 13 супротставља село Бучум (тимочки дијалекат) са фреквентним вокалним **л** селу Бели Поток (сврљишки дијалекат) без вокалног **л**: Ђирић 1983, разликује зону I (лужнички дијалекат) са вокалним **л** и зону II, низводнију (заплањски дијалекат), без вокалног **л**.

⁷⁸ в. ПАВЛОВИЋ 1939, с. 73 (наводи *вџ, жџи, иџн* итд. и *слџице, слџа, слџице, слџноглед*), СТЕВАНОВИЋ 1950, с. 43 (наводи *вџ, вџна, иџн... слџа, слџице, слџнокреи* и *жџи, дагџчак*) и ПАВЛОВИЋ 1970, с. 17 (има *слџице, слџа, слџба*, поред *вџ, жџи, јабџка...*).

⁷⁹ в. МИХАЛЛОВИЋ 1977, с. 10: *слџа, слџни, слџави, слџице, слџноглед*.

стоји једино реализација у.⁸⁰ Према томе, између Лесковца и Алексинца, каква ће бити ситуација у Нишу и околним селима?

1905. год. Белић је у Нишу и селима западно од Ниша забележио *вук*, *дуг*, *жуџа*, *јуне*... поред *слуба*, *слүзе*, *слүнце*.⁸¹ Ми смо такође забележили варијанту у у граду и у селима, осим за те исте три речи, али само у пет примера са села: *слуба* Мр, НС, ПП, *слүзе* НС, *слүнче* Ч (иначе свуда *сузе* и *сунце*).

У три друга сеоска примера опазили смо један дифтонг који прелази од тембра *о* на почетку до тембра *у* на крају емитовања. Бележимо га *оу*: *в^ојуна* ПП (иначе свуда *вуна*), *има и^ојно* ПП (иначе свуда *јно*), *д^огачка* Л (са акцентом сличним std. дугосилазном и који нарочито јасно истиче дифтонг).

Забележили смо у једном примеру љу *ж^{ју}на* НС (иначе *жуна*)⁸² и и *диб^ок* ПП (иначе *дубок*).⁸³

Према томе реализације пореклом од вокалног л, а различите од у чују се само у селима, а у Нишу постоји само стандардна реализација у која уосталом претеже и у селима.

ГРУПЕ ВОКАЛА — ХИЈАТИ

Учесталији су у говору Ниша и околних села него у стандарду због уобичајеног одсуства велара /х/ као и губљења палатала /j/ (а понекад лабијала /в/ и дентала /д/) у интервокалној позицији. Тако створени хијати теже ка редукцији или елиминацији: или нестаје један од вокала, или се јавља нови консонантски елемент, често *ј* или *џ*.

Проучаваћемо различите могуће групе, одвајајући сваки пут групе унутар речи и на граници две речи (сантхи).

1) Група *aa*

унутар речи

без х

група се одржава

| два *ораа* НС, *снаа* Ч, Л, М, Мђ, Мр, НС, ПП, П;

поједностављена група:

два́ ора 1, *ма́ла* 1, 6, 7, 8;

| *два́ ора* ПП, *сна́* Л, ПП, *ма́ла* М, Т;

⁸⁰ В. БОГДАНОВИЋ 1987, с. 84: *вјуна*, *јун*, као и *дуг*, *суза*, *сүнце*, *сунчоглед*, *сјуџа*.

⁸¹ БЕЛИЋ 1905, с. 115–116.

⁸² *Жјуна* је забележена: БЕЛИЋ 1905, с. 115–116, МИХАЛЛОВИЋ 1977, с. 11, БОГДАНОВИЋ 1987, с. 84.

⁸³ БЕЛИЋ 1905, с. 122 наводи *диб^око* у Нишу, а *длиб^ока* у једном селу западно од Ниша. МИХАЛЛОВИЋ 1977, бележи *длиб^око* и *длибина*, док БОГДАНОВИЋ 1987, с. 84 има само *дл^ибина*, *диб^ок*, *диб^ока*.

интервокално **ј**
снаја 8 (и снајка 1, 10);

губљење **ј**

губљење **в**
даали су (и давали су) 6;

зјац (и зајац) НС;

сјаја⁸⁴ сам (и сјаваја) НС, ја гу
даам за јединца НС, грбаа (стд.
грбава) НС.

Глаголски придев радни: наставак -ја или -а у мушком роду постоји углавном у селима; до групе аа долази када се наставак додаје глаголској основи на а (примери: ора-, писа-, милова-, гледа-, држа-) или непостојаном а у глаголима са консонантском основом (доша-, мога-, побега-)

наставак -ја

дошаја Л, М, Мр, ишаја Л, М, укрјаја
Л, Мр, рекаја Ч; ораја Ч, назваја НС,
казјаја Мр, излагјаја Мр, НС; осјаја М,
ПП; ојцуваја НС; чувјаја Ч, Л, Мр, ПП,
даја Ч, Мр, ПП, гледаја Л, НС, имаја
ПП, иризњаја НС, знаја М; ћушаја НС;

наставак -а

један, изолован пример у Нишу: гле-
даа сам 8;

дошаа Мр, ишаа Ч, Мр, укрјаа НС,
рекаа Мр, НС; њорјаа Мр, назваа НС,
ојцуваа НС; чувјаа НС, даа Мр, Т,
имаа Мр, НС, иризњаа НС, иресијаа
Мр, належјаа НС;

поједностављена група: ретки примери

ији би река Ч, он река Л, Мр, НС, неје
мога М, НС.

2) Група ае

унутар речи

скоро сви примери су бројеви

очувана група (као у стд.)

дванаес 5, њеинаес 2, 4, 5, 8, осамна-
есие 3, дваес 2, 3, 6, 7, 8, 9;

једанаес Л, Мр, дванаес НС, ијринаес
М, чејрнаесие Т, њеинаес Мђ, НС,
П, шеснаес Ч, М, Мђ, Мр, НС, ПП,
дваес Ч, Л, М, Мр;

редукована група

један^аесие 6, дван^аесие 3, 6, у ијри-
наес^иој 5, осамна^аесие 3...

један^аес ПП, ијрин^аес^ио Т, шесна^аес
ПП, девејин^аесие Л;

⁸⁴ Можда постоји аналогија са глаголом сјаши, врло учесталим у нашим говорима.

поједностављена група

<p><i>једанаес</i> 1, <i>једанаестіе</i> 6, 8, <i>дванаес</i> 1, 2, 6, <i>ѿринаес</i> 4, 6, 10, <i>їейінаес</i> 1, 2, <i>їейінаестіе</i> 3, <i>деветінаестіи</i> 1, 10...</p>	<p><i>једанес</i> П, <i>дванес</i> П, <i>дванестіе</i> НС, <i>ѿрїнес</i> Мр, <i>ѿрїнестіе</i> Т; <i>їейїнес</i> НС, <i>деветїнестїу</i> Л;</p>
---	--

интервокално ј

<p><i>двájес</i> 1, 2, 3;</p>	<p><i>дванаџес</i> Ч, М, <i>чеїѿрнájес</i> Ч, <i>двájес</i> Л, Мђ, Мр, НС, П.</p>
-------------------------------	---

Група ае бројева у селима се боље чува него у Нишу, где смо запазили више редукованих и поједностављених група.

други примери

<p><i>каѳем ѿи</i> 8, <i>каѳеш</i> 1, 8 (испада /ж/); <i>ѿкаѳ</i> Н;</p>	<p><i>ја каѳем</i> НС, <i>да ѿокаѳеш</i> НС (пада /ж/), <i>ѿкаѳем</i> П, <i>изаѿкаѳем</i> НС, учесталији су примери са ј: <i>ѿкајѳе</i> Мр, Т, <i>ѿкајѳемо</i> Ч, Л, <i>изаѿкајѳем</i> НС, <i>изаѿкајѳемо</i> П,</p>
<p>најчешће <i>наїрáвљена</i>, ретко <i>наїрáвена</i>; <i>наїрáвена</i>;</p>	<p><i>наїрáена</i> Л, Т (испада /в/), <i>ѳеродрум</i> П, <i>око ѳеродром</i> М;</p>

сантхи

примери редукованих или поједностављених група

<p><i>д_ѳду</i> 2</p>	<p><i>д^а едѳ</i> ПП, <i>ї^а еїѳ</i> Ч, <i>ї^а аїѳ</i> НС.</p>
-----------------------	--

3) Група аи

унутар речи

губљење в (највише примера са глаголима **правити** и **направити**)

<p><i>наїрáиш</i> (и <i>наїрáвим</i>) 2, <i>ћу ѿрáим</i> (и <i>їрáвим</i>) 3;</p>	<p><i>наїрáи</i> Ч, <i>наїрáимо</i> (и <i>наїрáвим</i>) Л, М, <i>шїа наїрáицїе?</i> НС, <i>забрáим</i> Л, <i>оцїáим</i> (и <i>оцїáвим</i>) НС;</p>
---	--

интервокално ј

<p><i>їрáји</i> 9</p>	<p><i>наїрáјимо</i> Л, <i>їрáју</i> Л.</p>
-----------------------	--

Скрећемо пажњу да се облици са **в**, далеко многобројнији, срећу скоро код свих говорника.

Сантхи

највише после везника **да**, **па**

редукована група

<p><i>д^а їмамо</i> 2, <i>д^а їдеш</i> (и <i>да їдем</i>) 2, <i>д^а їзáѳе</i> 1; <i>ї^а їсїїна</i> 1;</p>	<p><i>д^а їде</i> НС, <i>д^а їдемо</i> Л, <i>д^а исїїѳемо</i> ПП, <i>їрѳба д^а їмам</i> Мр; <i>ї^а їма</i> П;</p>
---	---

поједностављена група

<p><i>д_їдем</i> 1, 5, 6, 10, <i>д_їде шáмо</i> 3, <i>д_їзáѳе</i> 7, <i>д_їздржї</i> 8, <i>д_їзвучѳ</i> 8, <i>д_їмам</i> 1;</p>	<p><i>д_їдем</i> Ч, НС, <i>д_їм</i> М, <i>д_їде</i> (и <i>да їде</i>) М, НС, ПП, Т, <i>ѳе д_їдемо</i> Л, <i>д_їзрáди</i> Мђ, <i>д_їмáш</i> ПП.</p>
---	--

други примери редукованих група

а *на́че* *ро́да* 3, *ко́ја* из *Кѣ́аџевац* 5, | *ко́ја* *има* *маши́ну* Л.
наи́рија *исі́ред* *ње́га* 7, *о́нда* *ідемо* 10;

4) Група *ао*

унутар речи

глаголски придев радни мр. ј. са наставком **о** који се додаје глаголској основи на -а или (у глаголима са консонантском осномом) непостојаном **а**. Више примера има у Нишу, где је устаљен наставак **о**, док је у селима у паралелној употреби са наставком -а/-ја.

група се чува

<p><i>ишао</i> 4, <i>и́ошао</i> 5, <i>кра́о</i> 8; <i>кашљао</i> 2, <i>мири́сао</i> 7, <i>и́ошійи́сао</i> 3; <i>о́стиао</i> 2, 5, 6; <i>куйовао</i> 5, <i>и́родавао</i> 5, 6; <i>чу́вао</i> 4, <i>гледао</i> 7, <i>имао</i> 5, 6, 7, 8, <i>и́ричао</i> 7, <i>и́родао</i> 2, 3; <i>држао</i> 2, 6, 7...</p>	<p><i>иша́о</i> П, <i>и́оша́о</i> Мр, <i>укра́о</i> Мр, <i>река́о</i> Ч; <i>кашља́о</i> Мр, <i>лаја́о</i> Мр, <i>сеја́о</i> ПП; <i>куйова́о</i> П; <i>чу́вао</i> П, <i>и́рича́о</i> НС, <i>и́рода́о</i> ПП, <i>ошѐра́о</i> Л; <i>држа́о</i> НС...</p>
--	---

редукована група

дош́ао 5, *наи́ао* 6; *и́реслиша́ао* 2,

поједностављена група (сведена на -о)

<p><i>ишо</i> 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, <i>дошо</i> 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, <i>изашо</i> 2, 3, 7, <i>ошійшо</i> 1, 2, 3, 5, 6, 7, 8, 10, <i>и́решо</i> 2, 7, <i>и́рошо</i> 5, 6, 7, <i>и́еко</i> 5, <i>и́обеге</i> је 6, <i>и́омого</i> 2, <i>реко</i> 1, 2, 5, 7, 9, 10, <i>секо</i> 1, <i>извуко</i> 1; <i>мири́со</i> 7, <i>и́ошійи́со</i> 3; <i>ди́го</i> 1, 3, 8; <i>куй́ово</i> 7, <i>ве́рово</i> 7; <i>гле́до</i> 2, <i>и́мо</i> 7, 8; <i>издр́жо</i> 3...</p>	<p><i>дошо</i> НС, П, Т, <i>изашо</i> Т, <i>ошійшо</i> М, Мр, НС, Т, <i>мүзо</i> П, <i>исі́еко</i> се НС, <i>и́омого</i> Мр, <i>и́осеко</i> Мр, <i>вүко</i> Мр, Т; <i>исі́еко</i> НС.</p>
--	---

Мање је примера у селима јер се ту користи и наставак -а/-ја. Међутим, у Нишу има много више поједностављених група и због другог разлога: акценат у Нишу ређе пада на вокал **а** групе **ао** него у селима, јер је у граду често померен на претходни слог. Неопходан услов за редукцију или поједностављење групе је да вокал **а** не буде под акцентом. Исто се дешава у колоквијалном говору при брзом изговору.⁸⁵

И код Стевана Сремца има примера у којима је губљење **а** забележено апострофом: *рек'о ги* (ИС 99)...

везник **као** на почетку поредбених реченица:

очувана група

<p><i>нису</i> <i>ишада</i> <i>девојке</i> <i>биле</i> <i>као</i> <i>сада</i> <i>ишшо</i> <i>су</i> 3, <i>као</i> <i>браћа</i> <i>смо</i> <i>били</i> 4, <i>ишо</i> <i>вам</i> <i>је</i> <i>као</i> <i>сад</i> 5, <i>гас</i> <i>није</i> <i>ишхо</i> <i>лико</i> <i>мири́со</i> <i>као</i> <i>сада</i> <i>њи</i> <i>ишѐро</i> <i>л</i> 7, <i>као</i> <i>и́ромена</i> 8, <i>као</i> <i>кад</i> <i>ми</i> <i>мѐиак</i> <i>и́рође</i> 10;</p>	<p><i>као</i> <i>дѐије</i> <i>малѐчко</i> Ч, <i>не</i> <i>као</i> <i>сад</i> Л, <i>као</i> <i>војник</i> Мђ, <i>не</i> <i>смо</i> <i>ишхо</i> <i>лико</i> <i>и́рије</i> <i>ли</i> <i>као</i> <i>људи</i> <i>ишшо</i> <i>и́рије</i> <i>ли</i> Мр, <i>сишаде</i> <i>као</i> <i>укојана</i> НС;</p>
--	--

⁸⁵ в. СТЕВАНОВИЋ 1979, с. 104.

очувана група
немау 6, *да не знау* (у преношењу речи старије особе, иначе *да не знају*) 10; | *да гледау девојку* НС, *они имау* Л, *кад насједау* ПП, *и роирицау* НС, *краве рикау* НС, *вашау* НС;

редукована група
иоздрáвљау 8; | *и рóдáу* П;

поједностављена група
они и *и́енкови* *иму* 10, *одржаву се гó-вори* 3, *да се враћу* 5; | *чу́ву* Т, *и́гру* П, *они ме́шу* Мђ, *и́лаћу* П, *и́ља́чку* П, *ру́чу* Л, *они сви не ва́љу* НС, *ва́рку* Т.

Овај зев се често избегава у селима (никад у Нишу) употребом наставка -в: *ме́шав* Мђ, *и́реи́рисав* НС...

одсуство х

очувана група | *за сна́у* Ч

интервокално ј
сна́ју 3, |
 други примери са префиксима на- и за-

редукована група
на́учио 2 | *зау́зѐја* (и *зау́зѐја*) П;

група се најчешће чува
на́учи 1, *на́учио* 2, 3, *на́учила* 4, 5, | *на́учи* НС, *на́учи́ја* Ч, *на́учи́ла* М, Мр,
на́училе 6 | ПП, *на́учи́ше* ПП;

сантхи

највише после везника да и акузатива личне заменице м. и ср. рода га

редукована група
да усѝ́ане 1, *не мо́гу да́ узнем* 1, *да́* | *за́ уѝе́ја* Мр;
у́ћеш 2, *да́ узимаш* 2; *јѝ́би за́ у ду́је*;

поједностављена група
д́у́мре 1, 5, *не мо́гу д́у́сѝ́анем* 1, *д́у-врѝ́дим* 1, *д́у́змеш* 7, *д́у́зму* 5; *јѝ́л ѓу-зимаш за м́у́жа?* 7; | *ја́ ћу д́удáрам* П, *д́у́крадне* Мр, *и́и и́и́ој д́ура́диш* Мр, *д́у́змеш* Л; *ма́јка ѓу́чи* НС.

6) Група еа

унутар речи

глаголски придев радни: наставак -а/-ја се додаје глаголској основи на -е (само у селима).

наставка -ја

| *донѝ́ја* НС, *и́очѝ́ја* НС, *узѝ́ја* Мр, П, НС; *изгорѝ́ја* М, *мислѝ́ја* НС, ПП, *осѝ́арѝ́ја* Мр, *радѝ́ја* Л, НС, *седѝ́ја* М, *волѝ́ја* Л, *живѝ́ја* Мђ; *и́ѝѝ́ја* М...

наставак -а

довѐа Ч, однѐа Мр, ѿочѐа НС, умрѐа Мђ, узѐа Ч; урадѐа П, ѿоседѐа НС, волѐа П, заврѿѐа НС, живѐа НС; ѿѐа ПП...

Глагол **ићи** и од њега изведени глаголи имају, примећујемо, поред већ виђених облика на -аја, -а, и друге облике на -еја, -еа: *ишеја* Л, *дошеја* Л, М, Мђ, НС, *нашеја* Мђ, *оѿишеја* Ч, *ѿрошеја* Л и *дошеа* Мр, *нашеа* НС.

Изгледа да је наставак -ја понекад повезан са брзином изговарања у којој се појављује интервокално **ј**. Запазили смо нпр. код истог говорника *умрѐа* у спором, а *живѐја* у брзом говору.

испадање **ј**

грѐана ракија 3, *смѐала* 5;

компаративи придева: *ма.ѐа* Ч, *сѿарѐа* Ч, НС (поред *сѿарѐја* Л, Мр);

испадање **д**

очувана група

ѿоглѐам 2;

глѐам НС;

редукована група

ѿоглѐаш 8;

поједностављена група

глѐм НС.

7) Група **еѐ**

унутар речи

губљење **ј**; сви примери су забележени у селима:

грѐемо П, *овѐе* (и *овѐѐѐ*) НС, *ѿосѐемо* П, *вѐе* (и *вѐѐѐш*) НС, *нѐе* Ч, Л, Мђ, НС, П, Т.

Највише има примера за негативну форму трећег лица једине глагола **бити**, поред учесталијег *нѐје* и std. облика *није*.

8) Група **еи**

Ради се скоро искључиво о примерима сантхија највише са негацијом **не**, клитичним облицима **је** и **ће** помоћних глагола, акузативу личних заменица **је** и **не**, као и о повратној заменици **се**. Група је чешће редукована него поједностављена.

редукована група

како да нѐ иде 2, *ко је ѿшо* 4, *ниѿѐ* *ишла* 5, *ћѐ идемо* 8;

ја је ѿсѿовијем НС, *ѿа се нѐ имало* Л, *нѐје ѿмало* Л, *са ће нѐ* и *бију*: ПП;

поједностављена група

ѿа и избѿје, *сисѐѐѐ*;

ћѐ идемо НС.

9) Група *eo*

унутар речи

глаголски придев радни мушког рода једнине са наставком -о који се додаје глаголској основи на -е

очувана група

до́нео 2, 5, *до́вео* 2, 10, *йóчео* 2, 5, 6, 7, 10, *у́зео* 2; *разбо́лео* 2, *леи́ео* 8, *ми-слéо* 2, *ра́део* 2, 3, 4, *се́део* 2, *ви́део* 2, 6, 10, *во́лео* 6, 7, 10, *жи́вео* 2, 5, 6, 8, *и́ео* 2, 7, 8;

довéо НС, *заклéо* Мр, *йочéо* Т, *узéо* Мр, П; *оси́арéо* НС, Т, *ра́део* П, *волéо* Мр, НС, *вршéо* Мр, НС, ПП, *и́ео* Л;

редукована група

оно је йóчeо 2, *ви́дeо си* 2;

ра́дeо П;

поједностављена група

узо 2, 6, 7, *ви́до* 7, 8;

се́до иу НС.

Примећујемо да има више примера из Ниша, што се објашњава паралелном употребом наставка -а/-ја у селима. Група *eo* је иначе много стабилније од групе *ao*, тако да су примери редукције и поједностављења врло ретки и увек ван акцента.

Деклинација облика компаратива који се чују само у селима:

сти́арéоg Ч, П, *сти́арéога* Мђ, Мр, НС, *од малéога уну́ка* П;

сантхи

примери редукованих и поједностављених група потичу углавном од показних заменица и прилога са инцијалним *o* које се обично редукује или поједностављује.

редукована група

мо́же oво́ де́ше да др́жи 1, *и́иá це* *oво́* 2, *ја сам је oва́ко глéдала* 5;

и́иá це oво́ НС, *и́уи́ке oне́ц* ПП, *до́ђе oна́кој* ПП;

примери долазе само из села:

на́ше во́ј ку́че М (стд. ово наше куче), *ка кудé ви́ на́ши* М (стд. код ових наших), *eне на́м* НС (стд. ено онамо).

10) Група *eu*

унутар речи

одсуство *x*, очувана група

меу́на 1, 3;

меу́р НС, ПП;

сантхи: као за групу *ei*, редуковање и поједностављење постоји углавном са негацијом *не*, са личним заменицама у акузативу *ме*, *те*, и са повратном заменицом *се*.

редукована група
ше ме удави 6, *кад се уђе* 5, *шо се* | *се укачи* Ч;
укалуји 5;

поједностављена група
н умем 1, *н умем да шијем* 4, *н умеш* | *ја н умем да кријем* Мр, *н умем да*
 10, *н узимам у руке* 5; | *йевам* НС, *н умеш* №; *да м удари* НС,
оно ш убива Ч; *шишо судавала* Мр,
с узедемо П.

Има више поједностављених група у више различитих примера у селима, него у Нишу.

11) Група *иа*

унутар речи
 глаголски придев радни м. р. једине: наставак -а/-ја се додаје глаголској основи на -и (само у селима)

наставак -ја

| *убија* М, Мр, НС, *добија* М, НС,
сакрија НС, *йија* НС; *крстија* Мђ,
 НС, *куија* Мр, НС, ПП, *мучија* Л,
носија Ч, НС, *йусија* Мр, НС, *учија*
 Ч, *бија* Ч, Л, М, Мђ, Мр, НС;

наставак -а

| изоловани примери: *сакриа* НС; *биа*
 Т.

Овде нема ниједног случаја редуковања или поједностављења (као што их нема ни у другим примерима унутар речи).

сантхи

У примерима са везницима ал, ел, ил нема хијата; то су варијанте везника али, ели, или, које се јављају и испред консонаната. Пример: *ал ако дође* 7 и *ал само да не дочекам* 4.

12) Група *ие*

унутар речи

очувана група, евентуално после губљења консонанта:
йриес 1, 2, 7, 8; | *йриес* Л, Мђ;

са интервокалним ј
йријес 1, 3, 6, 7, 8;

| *йријес* Ч, Мр, НС; *дје* Мр (стд. да иде), *дјем* НС (да идем);

сантхи: нема примера редукованих или поједностављених група, осим у случајевима са кој (варијанта ко и који): *кум кои е моме мјезу био кум* 10.

13) Група *ии*

унутар речи

губљење д (глагол **видети**)

Група може да се очува

да *ви́иш* (поред *да ви́диш*, *да ви́диш*) | да *ви́иш* Ч,
8,

или да буде поједностављена

да *ви́иш* 5, 8, *да ви́ише* 5, 10; | да *ви́иш* НС, да *ви́иш* Л, НС, *ви́иш* Л;
сантхи: група је очувана, пример: *йовайи́али их* 1.

Већ горе споменуто за везнике **ал**, **ел** важи и за **да л**, пример: *не́ знам сад да́ л иду* 1, *да́ л раду* 2.

14) Група *ио*

унутар речи

глаголски придев радни м. р. јединине наставка -о, који се додаје глаголској основи на -и-

очувана група

убио 6, *дóбио* 2, 5, 6, *йóйио* 6; *чи́нио* | *убио* Мр, *сакри́о* Мр, *йóйио* ПП, *куйи́о*
7, 8, *крéйио* 10, *куйи́о* 2, 3, 8, *моли́о* П, *носи́о* ПП, *найрави́о* Мр, *йуси́ио* Т,
8, *но́сио* 5, *йра́вио* 2, 3, 9, *ра́дио* 1, 3, *уда́рио* НС, *довáйио* НС, *жени́о* Мр,
6, 7, 8, *йра́жио* 8, *у́чио* 1, 3, 4, 5, 6, НС;
увáйио 2, *заври́ио* 2, 3, 5, 7, *жéнио*
9...

Као и у групама **ао** и **ео** већи је број примера у Нишу због паралелне употребе наставка -а/-ја у селима. Група **ио** је врло стабилна и примери редуковања или поједностављења су изузетно ретки (*ми́со сам* 2, *грéио* П). Ово важи за све случајеве, не само за гл. придев радни: *авио́н* 8, *милио́н* 8...

сантхи

редукована група са показним заменицама и прилозима иницијалног **о**

гледáли о́вáмо 8; | *бáба и о́нај дéда* Мр, *о́ди о́вáмо* Л, и
о́вáкој НС.

Ни овде не треба уврстити везнике **ал**, **ел**, **ил** јер се ти облици редовно јављају и испред консонаната.

15) Група *оа*

унутар речи

губљење ј, очувана група

мо́а ма́ма 4, *мо́а сéсйра* 5, *мо́а кéва* | *мо́а ма́јка* Ч, *йво́а* НС;
ретка је редукација: *мо́а ма́јка* 8.

16) Група *oe*

унутар речи

испадање **ј**, одржана група

<i>моје мајке</i> (и <i>моје</i>) 5, 9; <i>двоје, троје</i> 2;	<i>йоедѐм</i> М, <i>које е корисније</i> П, <i>йоедини</i> М;
---	---

испадање **в**, очувана група

<i>чоѐк</i> 1, <i>чоѐк</i> 9;	<i>чоѐк</i> НС;
в може бити само редуковано: <i>чо^вѐк</i> Ч.	

17) Група *oi*

унутар речи

губљење **ј**, очувана група

<i>Тројица</i> 5, <i>двојица</i> 8; <i>који су</i> 8, <i>стијои</i> (и <i>стијоји</i>) 5;	<i>двојица</i> НС, П, Т, за <i>тројицу</i> Л, <i>обојица</i> НС, <i>одвоили</i> П;
--	--

сантхи: група је обично сачувана: *штио* и *држѐ* 1, *како зову* 1.18) Група *oo*

унутар речи

глаголски придев радни, очувана група: *убоо* ППнема **х**, група се чува

<i>йроодим</i> 1;	<i>дооди</i> Мђ;
сантхи	

редукована група са показним заменицама и прилозима иницијалног **о**

<i>ма^о овако</i> 2, <i>ле^о ова^м</i> 5;	<i>ми смо ^ови крсти^{ли}</i> Мр, <i>ша^омо ова^{мо}</i> НС;
---	--

редукована или поједностављена група са везником **ако**

<i>јел он ако ^ошидне</i> 7;	<i>ак о^{ће} да ради</i> П.
--	-------------------------------------

19) Група *ou*

унутар речи

испадање **ј**, очувана група: *моу* НС, П.20) Група *ua*

унутар речи

гл. придев радни: наставак -ја у селима се не јавља у облику -а, тако да нема ни групе *уа* (*йогинуја* Л, М, ПП, Т, *йреврнуја се* Мр, *скинуја* Мр, НС, *чуја* Ч, *собуја* Мр).У одсуству **х** група се чува: *уа^йсе* 1, *уа^йсили* 7.Услед губљења **в** група може бити редукована: *чу^ам* НС.

сантхи: нема примера редуковања или поједностављења.

21) Група уе

унутар речи

губљење *ј*, одржана група (ретки примери)

чује (обично чује) 6, ми *йродѣфилује-* | и *йо да казујем* НС (али обично мо 3; | казујем Ч, Л, М, Мр...);

сантхи: нема примера редуковања или поједностављења.

22) Група уо

унутар речи

гл. придев радни м. р. *ј*. наставка о који се додаје глаголској основи на у: група се увек чува

йогинуо 1, 3, *чуо* 1, 2, 6;

| *йогинуо* ПП, Т, *скинуо* Мр, *собуо* Мр.

23) Група уу

унутар речи

губи се *ј* и група се чува у примеру *исйеруу* НС (али обично *исйерују*);

сантхи

забележили смо неколико примера поједностављења са личном заменицом ж. р. 3. л. у акузативу *гу* која се највише чује у селима: *ће гудāju* М, *он гу јури да губије* ПП.

РЕДУКЦИЈА И ГУБЉЕЊЕ ВОКАЛА

Овде ћемо испитивати случајеве које нисмо посматрали у оквиру хијата. За сваки вокал посебно посматраћемо редукуцију, а потом губљење, најпре на почетку речи (афереза), затим унутар речи (синкопа), на крају речи (апокопа) и, најзад, на граници две речи (сантхи). Пошто се последње две појаве могу подударати, у оквиру сантхија ћемо испитивати само примере када две речи образују само једну акценатску целину.

1) Вокал а

а) Редукација

унутар речи

Већина примера се тиче речи које смо обрадили у проучавању различитих реализација *э*: редуковани вокал а се налази у позицијама у којима смо имали, за првобитно или непрвобитно *э* реализације *э*, *э^а*, *э^з*.

нек^{ад} 8, *ко је к^ако* 2, *ја ш^ако* | *с^ад һу ја* Мр, *к^акво* Ч, и *ш^ако* (и *ш^ако*) (обично *ш^ако*) 1, *ш^ако рећи* 2, *к^аже* | Т, и *ш^акој* (и *ш^акој*) НС. (чешће *каже* или *ка^зже*) 1, *зн^аће* 2;

У Нишу смо приметили примере редукованог *а* под акцентом (редуковани вокали су обично ван акцента, што олакшава њихово евентуално губље-

Ову апокопу, присутну и у колоквијалном говору, бележи Стеван Сремац: *Ама чек' де!* (ИС 60).

Наставак **а** понекад се губи у говору села: *бошћ* Мр, *исџин* Мр, *сам сам дошла* НС.

Облик *исџин* који понекад има прилошко значење налазимо код Сремца: *може, исџин* (3 40), *исџин, да џи кажем* (ИС 82).

Сантхи: примери се тичу, углавном, предлога *да*.

<p><i>д долази</i> 2, <i>џаман дзу њољубим</i> 8, <i>кад оћеџе д њоћеџе џамо</i> 3, <i>д слави</i> <i>3, д џиш</i> (поред <i>да џиш</i> и <i>да виш</i>) 8;</p>	<p><i>д се бања</i> НС, <i>сам д се џреврну</i> НС.</p>
---	---

У селима **штга** може да се сведе на *ш* после губљења **а** и дисимилације **т** испред **ћ** у футуру глагола **хтети**: *шћеи?* Ч, *шћу рабџиш?* НС, *шћу?* Мр, *шћеи џуј?* Мр, *шће рабџиши?* М, *шће радиш?* Мр, *шће саз?* Ч.

2) Вокал *е*

а) Редуција

унутар речи

предлози и префикси

џорџ Нишаву 2, *џорџ њџга* 7, 8;

џреко Моџраву ПП; *џреџиискаш* П,
џреџииснемо П;

бројеви

чеџрепс 8;

чеџири Мр, *десџина* Т, *десџишну*
Мр, *џедесџе* (и *џедесџе*) Т;

месец, одређен бројем или именом

за *шес месеца* 3, *јануар месец* 2;

џеџ месеца НС, *месеца дана* Т;

глагол **моћи** у презенту

не можеџе 5;

може Л;

уметнути облици у брзом изговору (једини случајеви акцентованог редукованог **е**, примери само из Ниша)

реко 5, *реџимо* 1;

други случајеви, углавном у додиру са апикоденталима **т**, **д**, **л**, **р**

дџојчица 5, *џо се сџџло* 5, *ови бер-*
бџри 8, *сџадрџвне* 5;
инџресанџино 5, *маџмаџику* 2;

изџе НС, *окреџу* П, *џрали* Мр, *ја џу*
дџем НС (уз губљење интервокалног
д);
маџриџал ПП.

на крају речи

Редуковано **е** бележимо углавном у облицима личних заменица

кој си коме замџри 8;

сџра ме ПП, за *мене да џиџи* Л.

сантхи: редуkcије се тичу клитика **ће**, **ме** и **се**

ће кујујеш 8,
се завéже 8;

ће се *и*и сéиши Т, да *ме* удáри НС,
*и*а *се* *и*о црпé НС, не *мог* *се* сéиши
П, *мој* с*и*н *ми* *се* смéје НС.

б) Губљење

Афереза: има мало примера

вакуишу 6;

сад *и*е (< ете) дóбро П, не (< ене)
једán овán Ч.

Синкопа

Као и код редуkcије, јавља се у примерима са бројевима, али само у Нишу: *двáдесé* гóдине 3, *чéи*рдéс*и* 3, у *седáмдéсé*иој гóдини 5. Примера има и у речима страног порекла (*маи*ријáл 4, 8) и у гл. придеву радном глагола **видети** (*вíd*ла 1, 4, 5, 7, 10, *вíd*ли 1, 2, 8, 9).

Апокопа

хајде (уз губљења х)

*á*д, *á*д! 1;

*á*д Ч, Л, Мђ, НС, ПП;

моћи у презенту (врло учестало)

3. л. ј.

*сi*áр чóвек не *мож* да *сi*áва мнóго 1,
*кá*ко *мож* да бúде? 3, *мож* да се *кá*же
7, *најбоље* *и*ио *мож* да буде 8;

не *мож* да *и*регáзи Л, не *мож* да
добије он Мђ, *куј* *мож* да *и*реиéкне
НС, не *мож* да *и*орáсне Т;

аналогно 3. л. ј. испадање последњег слога у 2. л. ј. и у 1. и 2. л. јд.

не *мож* да *рá*диш *ни*ишá 1, *ако* не
мож да *ó*деш 7, да не *мож* да *и*деш
8;

не *мож* да *гу* *и*ресуд*и*ш Ч;

1. л. мн.

мож да *и*огóршáмо *сi*áње 2;

ми не *мож* да *вр*иéмо Л, не *мож* да
*ск*у*и*мо П;

2. л. мн.

мож да *и*ијéиé 3.

Аналогија се шири и на 3. л. мн.
*ни*кáд не *мож* да се *и*збр*и*шу из
*живó*шá 8;

не *мож* да *и*рóђу Мр.

Сантхи: примери (за клитике **ће** и **се**) забележени су углавном у селима
с с*и*рéмају 5;

ћ се *љу*иши Мр, *ћ* се *у*иóзна ПП; *и*очé
с сагињем НС, *и*рéба *с* слóгнем НС,
да *с* смéју *љу*ди НС, *сад* *ми* *с* *и*ресу^ј
*ру*ке НС.

3) Вокал и

а) Редуkcија

на почетку речи: *ч*нéкцију М, Мр;

унутар речи: као и за е, примери могу бити сврстани у неколико група

прилози и заменице за количину (врло учестало и у колоквијалном стд. језику)

кóлко асѝала 1, *кóлко је бíло* 2, *не знам кóлко дána* 8, *кóлко* 3, 5, 6;
шóлко нíско 2, *шóлко хађине* 4,
шóлко 3, 5;
овóлка íгла 8, *овóлко сқуйо* 10;
некóлко динára 8, *некóлко* 5;

кóлко гóдине? М, *кóлко* Ч, НС, ПП, П;
шóлко се нóси кóлко ѝај замрзивач Ч,
шóлко Л, М, НС, ПП, П, Т, *шóлки* Мђ, НС;
овóлко Л, М, НС, *овóлки* Ч;
некóлко дána Л, Т, *некóлко* НС.

Код Сремца има много оваквих примера, у којима је губљење и забележено апострофом: *шóлко му мисло* (ИС 80), *шóлко* (З 31, 108), *шóлки шовар* (ИС 79), *шóлке године* (ИС 55), *за овóлко мало* (ИС 124), *оно́лке паре* (З 142), *кóлко више ѝијеш* (ИС 82), *кóлки* (З 27)...

Апокопа: углавном се ради о варијантама *ал, ил, ел* везника *али, или, ели* као и о варијантама *да л, ел* упитних речца *да ли, ели*

Ал шó се ѝо тирí-чේири дána слáви 1, *ал шó је бíло ѝо шурски изграђено* 3, *ал сáмо да не дочекам више рáи* 4, *ал шáко се говорило;*
да се бију ил да се наѝију 1, *ѝу сѝоји колáч ил сѝоји свећа* 3;
у не́ко предузеће ел не́ку државну сѝвар 3;
да л ћу ја дánaс да сѝигнем 5, *да л је дивље, да л је ѝишóмо* 8;
ел мислиш? 5, *ел шáко бíло?* 10;

ил напíравимо дрва Л, *ће си се ожени ил се удава* НС;
на дóбро ел на лóше Мр, *оће да дајеш ћерку ел нећеш?* НС;
да л са нешóмо омáје Л, *да л ће ѝође са снау сѝарéју* НС;
ел ѝи се свиђа? Мр, *ел ја да не знам?* ПП.

Сантхи: ретки примери у дативу личних заменица *ми, ти* *ја ћу ѝи кáжем* 10;

да м мóје одéло П.

Имамо и пример у *Пас Пољáну* ПП.

4) Вокал о

а) Редукција

на почетку речи: у показним заменицама и прилозима иницијалног **а**, углавном код сеоских говорника.

ѝоглéдам овáмо 8;

овáј НС, *ови* Мр, *овија* Мр, *овá њива* Ч, *сламћен она?* *крéвстí* ПП, *од отíја ѝлицí* НС, *онакóј* НС, као и *отíјд* Мр;

унутар речи

Има истих примера као и за затворене реализације вокала **о**. И овде, редуковано **о** се јавља у окружењу лабијала **п, в, м** и велара **к**. Сви примери су из Ниша.

ѝомáже 5, *забóравíо* 2, *забóравим* 9,
одобráвали 5, *свóрiо* 8, *А. мóre,*
шѝа ѝи је? 1, *кóкóшка* 1.

Сантхи: са везницима **ако** и **зато**

ак^о си ши́ нѣмирна 5;

| ак^о ши́ Мр, за́ш^о ши́о НС.

б) Губљење

Афереза: два примера у селима *волику кийку* Мр, *скоруше* НС⁸⁸.

Синкопа: редовна појава у селима код глагола **заборавити** (супротно од Ниша, где смо забележили само један пример редукованог **о** у овом глаголу): *забраим* Л, *забравија* Мр, *забравила* ПП, *забравише* Т.

Сремац је редовно бележио ову синкопу: *ама гу, еше, забрави* (ИС 122), *оће да те забрави* (З 90), *забравим* (З 146), *забравила* (З 155).

Апокопа: у прилозима **само** и **полако**

сам да би имао 2, ал сам гледамо
зашишо 8

| сам сам овакој глүва Ч, још већи, сам
йошиуно округал НС, сам га обришем
и... НС, да каже сам на мајку ПП,
сам да ме лечи П, йолак Ч, НС, и још:
овак Ч, нег шишо ймам реуму Л.

5) Вокал у

Ово је најстабилнији вокал и стога наводимо најмање примера.

а) Редукција

на почетку, унутар и на крају речи: нема примера;

сантхи: са 3. л. мн. презента глагола **бити** и **хтети** (клитике **су** и **ћу**);

примери су ретки.

какé с^у шио 8;

| кудé с^у дол оишишли Мр, ћ^у си ћушиш
НС.

б) Губљење

Има више примера него за редукцију:

Афереза: у селима смо забележили *шорник* Мр, НС, ПП.⁸⁹

Синкопа: нема примера.

Апокопа: бројни су примери у 1. л. ј. презента глагола **моћи**:

ја не мóg да усшанем 1, а ја не мóg
да вóзим кола 2;

| не мóg да ши́ кажем Л, не мóg да
заси́цем М, сад не мóg да йро́ћем
Мр, не мóg ни да збóрим НС, мóg да
седим НС, дру́го не мóg да ши́ кажем
П;

Сантхи: са клитиком **су**

| из оно́ шишо с сиремали шиу НС, шио с
шесш П.

⁸⁸ Исти пример помиње и БОГДАНОВИЋ 1987, с. 87.

⁸⁹ И БОГДАНОВИЋ 1987, с. 87 бележи исти пример и упућује на Симића (Симић 1972, с. 161) који истиче да, пошто је та реч преузета из црквеног језика, требало би говорити о губљењу **в**, а не **у**.

ПОКРЕТНИ САМОГЛАСНИЦИ

1) *Покретно а*

а) Акузатив–генитив м. р. ј. и генитив ср. р. ј. у деκлинацији придева и заменица

Пошто у м. р. овај облик тежи да у нашим говорима замени друге падеже, обично се назива општи падеж.

У придевима облик без **а** преовладава у Нишу. Примери: *йрѣдседник радничког савета 3, сйáрог свáша 4, из йрвог свѣтског райа 7.*

Облик са **а** се јавља највише при сукцесивности придева: *Он слави зймског Свѣтог Јована ал слави и лѣтњег Свѣтога Јована 2.*

Обрнути је случај у селима где је уобичајен облик са **а**: *без сйáрога Мр, једнога сина Л, једнога брайша сйáрога Мђ, сас брайша сйáрога НС, од малѣога унѣка П, а други облик се користи у низу придева: једнога сйáрог Ч.*

У придевским заменицама предност има облик са **а**, као у стд., када се употребљава самостално: *од овога 8, йоред шóга 7, од шóга ПП, П, све док овај не сйигне онога 2, поред оног човека 8.*

Показне заменице

У Нишу има облика без **а** и са **а**: *сећам се овог зѣмљошреса 2, оног баксуза 8, шóг лекара 6, код шóг брайша 7, за шóг кума 10...* поред *удари овога дѣвера 2, на касáйна онога 3, сећам се шóга зѣмљошреса 3...* Облици са **а** су многобројни, посебно у заменици **тај**.

И у селима смо забележили облике без **а** и са **а**: *овог коња НС, за шóг ѣднога мómка и овога Воју НС, д'узмеш шóга мómка Л, шóга брайша М, на шóга дѣду Мр, онога кума Мђ, украја онога óвна Мр, иде за онога НС...* Облици са **а** јасно претежу, нарочито у заменици **тај** и још више у заменици **онај**, за коју нисмо забележили ниједан пример без **а**.

Неодређене заменице

Чини се да облици са **а** имају предност у придевској употреби а без **а** у именичкој. Примери: *за неког инжењера 5, йокољеш неког óвна П, шрѣба некога да нађеѣте 7, нађе некога 8.* Ипак то није апсолутно правило, наилазимо и на *наћи ћу неког 2.*

Одричне заменице

Оба облика бележимо и у Нишу и у селима, а изгледа да облици са **а** преовладавају у селима. Примери:

не обори ниједног 8, никог не йóшијују 2, кад нема никог 10, и сáд нико никога не глѣда 1, нисам никад чула ни од кога 5;

немам никог Ч; и не йишјују никога НС, не давав на никога М.

Присвојне заменице

Облици без **а** имају превагу у Нишу, док смо у селима бележили само облике са **а**

*мог ујака 6, докџора нашег 5, од ње-
говог друга 6, поред мога друга 4;*

*с мојега муџа Ч, с ѿаѿка мојега Л,
на мојега сина М, на мојега браѿа
ѿога Мђ, ѿога мојега деду Мр,
мојега унука НС, сваки на својега Мђ,
на нашога деду.*

Примећујемо да се у селима даје предност облику *мојега*, а у Нишу краћој форми *мог, мога*.

Личне заменице: Мислимо да се може говорити о покретном **а** у опозицији облика **њега/њег**, без обзира на то што овог другог облика нема у std., а у говорима Ниша и околних села само у веома ограниченом броју. Свуда у нашим говорима устаљен је облик **њега**. Примери:

*оѿиднем код њег суѿрадан 2, мора
код њег да седи 4,
удала се за њега 4, радим код њега
6, њега је крсѿио 10...*

*чим је мајка са њег ПП, за њег се
леѿу девојке ПП,
да се одвојим од њега Ч, куд њега М,
ПП...*

б) Показне заменице **овај, тај, онај** у мн. с. р. и ж. р. једнине

Поред облика сличних стандардним, постоје (често у селима, а ретко у Нишу) облици на -ј и -ја попут *оњеј ѿанѿалоне Ч НС, онија други Мр*.

Да ли овде може да се говори о покретном **а** као што то чини А. Белић?⁹⁰ Проблем се поставља на следећи начин: А. Белић наводи примере који му дозвољавају да, бар у неким случајевима, супротстави облике са **а** и без **а**. Поред осталог он наводи, управо за Ниш, *у онуј сѿрану и од онуји ѿрвњу*⁹¹.

Међутим, у нашим примерима има и форми са -ј и -ја, али никад сингуларно за исти облик, тако да није у питању појава покретног **а**.

Примери:

м. р. мн., има су форме са -ја, док нема -ј форми: *овија наѿи Мр* (и *ови наѿи Мђ*), *ѿија људи ПП* (и *ѿи љувечи Мђ*), *онија зуби НС* (и *они дукѿи НС*);

ж. р. ј., постоје форме са -ј, док нема -ја форми: *овеј куће Мр* (и *ове наше Мр*), *ѿеј лиѿије Мђ* (и *ѿе ѿаре НС*), *оњеј лејке ПП* (и *оње ѿјавице Л*).

ср. и ж. р. ј., има само форми са -ј: *овој време М* (и *ово село Л*), *ѿој месѿо Л* (и *ѿо унуче Мђ*), *оној жиѿо Л* (и *оно деѿе НС*); *овај жена* (и *ова жена Мђ*), *ѿај ћерка Мр* (и *ѿа омаја Ч*), *онај слава Мђ* (и *она кобила НС*),

⁹⁰ В. БЕЛИЋ 1905, с. 260–261.

⁹¹ БЕЛИЋ 1905, с. 250 и 261.

овуј сѝрѝлу ПП (и овуј врућину ПП), ѝѝј девојку Л (и ѝѝ девојку ПП), онуј вуну (и онуј жицу П).⁹²

За разлику од овога, Сремац употребљава многобројне примере који увек омогућавају да се супротставе ове две форме:

у овеј године (ИС 92),	за овеја мале (З 147), мајка на овуј исѝу Сѝку (ИС 53), да ѝоје ѝѝја ѝесму (ИС 84), за оноја магаре (ИС 50).
у овуј кућу (ИС 79),	
ѝѝј ѝесму (З 38),	
да женимо оној наше магаре (З 29);	

в) Прилози и везници

Прилози за место

овден и *овдена*

Тешко да се може говорити о покретном а, пошто смо забележили само једну форму без а: *овдѝн* ПП. Иначе бележимо *овде* (као у стд.) или *овдена* (облик учесталији у селима него у Нишу). Примери:

<i>овде</i> 6, 7...	<i>овде</i> М, Мр... и <i>овде</i> М... <i>овдена</i> Мђ, Мр, ПП.
<i>овдена</i> 6, 7 и <i>овдена</i> 2;	

Насупрот, облик *овден* Сремац је рало употребљавао (ИС 68, 92, 3 146...).

оѝуд и *оѝуда*, *одовуд* и *одовуда*.

Овде се може говорити о покретном а, обзиром на то да имамо обе варијанте и у Нишу и у селима. Примери:

<i>оѝуд</i> 2, 3, 8,	<i>оѝуд</i> М, Мђ, <i>оѝуда</i> М, Т.
<i>оѝуда</i> 1, 3, 5, 7, 10 и <i>оѝуда</i> 3,	
<i>одовуд</i> 8,	
<i>одовуда</i> 8;	

дом и *дома*

Мада их не налазимо у Нишу, у селима смо успели да забележимо обе форме (и *осѝану* *дом* М, *седѝмо* *дома* М), што нам омогућава да говоримо о покретном а.

Прилози и везници за време **кад** и **када**, **сад** и **сада**, **тад** и **тада**

У нашим говорима, као и у стд. јавља се покретно а, пошто смо забележили примере са а и без а, треба нагласити да је *када* врло редак у односу на *кад*. Иначе, поред парова *сад/сада* и *тад/тада*, села познају варијанте *саг/сага* и *ѝаг/ѝага*, што ствара друге примере покретног а:

⁹² У примерима БОГДАНОВИЋ 1987, с. 172–173 и 179–181 је скоро исти однос форми на -ја и на -ј као код нас, осим у женском роду мн. за који наводи и форме са -ја. МИХАЛЛОВИЋ 1977, задовољава се тврђом да је ситуација непромењена у односу на Белићеве примере (с. 15), али колико се о томе може судити, његови примери (с. 38) показују исти однос ових двеју форми као и наши. (Белић 1905).

кад б^уде р^ђаво в^реме 6, кад је до^шо из во^јске 7;
 поред када до^ђе во^да из Ч^ир 8,
 и с^ад ви^ди^ти^е 3,
 поред с^ада не^ма *ш*о 3,
*ш*а^д су б^или *ш*ра^ви 7,
 поред *ш*а^да сам г^ледо 7;

кад б^уде ум^ре^ђа чо^век Ч, кад је он до^шао Л, кад *ш*а^до са в^р *ш*ов^ан НС,
 кад се с^еш^тим, с^ир^а ме ПП;
 а с^ад сла^бо Мр,
 поред и с^ада *ш*а^ко се зо^ве М,
 и *ш*а^д је му^ж рад^еа ПП,
 поред Та^да! Т,
*ш*и^шо је с^аг с^иш^ага^ја Мђ,
 поред а с^ага го^шо^во ра^ду Мђ,
*ш*о је *ш*а^г *ш*а^ко б^ило НС,
 поред и ни^је б^ило *ш*а^га з^год^но НС.

2) Покре^тно е

а) Датив–локатив м. и ср. р. ј. у придевско-заменичкој промени

Скрећемо најпре пажњу на то да су у нашим говорима облици датива и локатива ређи него у стд., нарочито у селима. На основу наших примера изгледа да облици без е преовладавају у Нишу, док облици са е имају предност у селима. Иначе, облици без е су учесталији уз именице, а облици са е у примерима када нема именица. Ове напомене нису правила већ само тенденција. Примери:

Показне заменице

о^ном до^кш^ору 2, у о^ном ло^нцу 5, *ш*о^м до^кш^ору 2, на *ш*о^м мо^ст^иш^ћу 8, поред ја сам *ш*о *ш*о^ме на^учи^ла 5, ви *ш*р^еба^ти^е о *ш*о^ме да во^ди^ти^е мно^го бри^гу 3 (али и не^ћу ни да раз^го^вара^м ви^ше о *ш*о^м 1), у о^вом кра^ју 2,

Неодређене заменице

јед^ном дру^гару 8,
*ш*о^мог^нем не^ком де^ше^шу 5,
 поред *ш*у ка^жем не^коме 7 (али и она *ш*ри^чала не^ком 1),
 да^је р^уку сва^ком чо^веку 8;

Упитно-односне заменице

не^ком де^ше^шу ко^ме *ш*р^еба 5, ко^ме да *ш*а^ре 7, кој си ко^ме за^мери 8 (али и ко^м је ко^лко с^уђено 2).,

Одричне заменице

ни^шта ни^коме 4 (али и ни^си сме^о ни^ком да ка^жеш 2);

сва^коме љ^уби р^уку Л, *ш*а ка^жеш сва^коме до^бар да^н Мр (али и а с^аг сва^ком у *ш*а^њир Л).

ни^коме *ш*о не *ш*ри^чамо П.

Присвојне заменице: мо^ме му^жу 10 (облик на е, мада је заменица уз именицу).

Реципрочне заменице: о^{чи} ће иск^опа јед^но дру^гоме НС.

б) Акузатив–генитив (и општи падеж) 1. и 2. л. једнине личних заменица

О постојању покретног е може да се говори само у селима у 1. лицу једнине. Наиме, једино се у селима јављају оба облика *мене* и *мен*, док се у Нишу користи само *мене*. Примери:

<p><i>мене</i> су они увек <i>дирали</i> 5, за <i>мене</i> је било 7;</p>	<p><i>мене</i> један милицијанц <i>шера</i> Ч, <i>куј</i> е <i>водија</i> рачун од <i>мене</i> Т, поред <i>неје</i> ни <i>момак</i> знаја <i>мен</i> М, она је дошла за <i>мен</i> Мђ.</p>
---	--

У другом лицу чује се само *шече* и у Нишу и у селима: *дођем код шече* 3, не може без *шече слава* Мр.

Сремац има *мен'* (као и *шеч'* које нисмо нигде забележили), где апостроф указује на одсуство покретног е: *да ве водим код мен'* (ИС 71), *шечко ши реч од мен'* (ИС 113), *шобего до шеч'* (ИС 79), *без шеч'* (ИС 93), *шобо.џи од шеч'* (3 108)...

в) Глагол **бити** у трећем лицу једнине презента (наглашена форма)

У проучаваним говорима уобичајено је *јесће* како у Нишу, тако у селима: *шамо се радело, јесће* 3, *јесће, било шако* 5, *има шчно, јесће* ПП. Забележили смо понеки пример употребе *јес* (уз губљење т): *док је млада, јес лепо* 1, *шчо јес* — *јес* 9, *јес, имали смо и лажичу*. т може да се очува у редукованом облику: *јесчи* 5.

Стеван Сремац има оба облика: користи *јес'* (ИС 105), где испадање консонанта т бележи апострофом, и *јесће* (ИС 106).

г) Прилози и предлози

Прилози за место

гор и *горе*

да уђемо горе 4,
поред *кад погледнем ја гора* 8;

И код Сремца налазимо *гор: гора* под *Горицу* (ИС 58).

куд и *куде*: оба облика постоје у Нишу и у селима, у којима облик на е има предност.

куд је библиошечка 8,
поред *куде ше мајка роди шаковс* 8

<p><i>дошериј</i> <i>горе</i> Т, поред <i>гора код коришчо</i> Л.</p>

<p><i>куд оћеш да шроћеш?</i> Мр, поред <i>куде чувача краве?</i> НС, <i>куде има баба</i> М...</p>

Обема нестандартним формама прибегавао је Сремац: *куд су сшареји?* (ИС 103), *а куде је домаћин?* (ИС 64).

Предлози

куд и *куде*

О покретном е, овде, може да се говори само у селима. У Нишу, као и у std. постоји само *код*, које иначе није непознато селима. Примери: *куд гроб.џе* М и *куде гроб.џе* Ч.

3) Покрејно и

Нисмо нашли ни једног примера покретног и у предлогу *од/оди*.⁹³

Сремац користи *оди*: *најрајише оди момче* (З 24), *У зем да њропаднеи, оди срам и резилак!* (З 27).

Могло би се говорити о покретном и поводом везника *ал/али, ел/ели, ил/или* као и упитних речца *ел/ели, да л/да ли*, али њих смо већ разматрали у оквиру испадања вокала.

4) Покрејно о

Односи се на прилоге за место *овам/овамо, њам/њамо, онам/онамо*. У Нишу су уобичајени облици са **о**, док су облици без **о** ретки: *овам, њџ 8, кад се њређе Чаџр ња њам* 1. Насупрот томе, може заиста да се говори о покретном о у селима, у којима постоји паралелна употреба обају облика. Примери: *ња мајка њамо-овам* НС, *њамо у Бубањ М*, поред *овам њоза кџћу М, ња њам-овам* НС, *њам ми је њџала М*. Оба облика могу да се појаве један иза другог: *њџо њма њам, ња њамо још даље Л*.

5) Покрејно у

И овде се ради о дативу-локативу м. и ср. р. ј. у промени придева и заменица.

Забележили смо само два примера са у у селима, што је недовољно да се говори о његовој појави: *он ће гу мане оному славу* Мр, *дам свакому Л*.

Код Сремца су фреквентнији облици са у: *некому да њомогну* (ИС 40), *да не дава Госџод никому њакав срам и резилак* (З 43), *и кому да си зборим* (ИС 11), *ама кому да га казујем?* (ИС 92), али има и форми без у: *ама ком збореше!* (ИС 57), *ком да си идем?* (ИС 75).⁹⁴

КОНСОНАНТСКИ СИСТЕМ

ПОЛУВОКАЛ Ј

У проучаваним говорима реализације фонеме /j/ иду од јасне прецизности (као између два вокала **а** у стд. речи **сајам**) до врло слабе чујности у којој је ометање проласка ваздушне струје мање јасно него између вокала предњег реда у стд. реализацијама (нпр. у **чији**). Ова реализација је можда више редукована квалитативно него квантитативно: језик је у мањем додиру

⁹³ БЕЛИЋ 1905, с. 265–266 наводи извештан број примера, али ниједан у Нишу и околини. БОГДАНОВИЋ 1987, с. 93 има примере покретног е у предлозима (*оде, истиоде...*) али не покретног и.

⁹⁴ Облици са у изгледа да су раширени у Алексиначком Поморављу (в. БОГДАНОВИЋ 1987, с. 94 и 179) и Лесковцу (в. МИХАЛЛОВИЋ 1977, с. 38).

са непцем него у „основној“ реализацији /j/. Ову другу, обележићемо [и]. ограничавајући се, можда мало схематично, на две ознаке **ј** и **џ**, а да смо при том свесни сложености акустичне и артикулационе стварности и могућих колебања између ове две ознаке.

Разматраћемо дистрибуцију ових реализација у односу на фонетско окружење. Видећемо случајеве у којима се у проучаваним говорима не јавља ни [ј], ни [и], док је у std. /j/. Извесне појаве губљења **ј** смо већ обрадили приликом проучавања хијата, тако да се на њих нећемо детаљно освртати.

1) /j/ у иницијалном положају

Овде се скоро увек јавља основна, јака варијанта **ј**, било испред **а**, или вокала задњег реда **о** и **у**, или вокала предњег реда **е** (али не и испред **и**). То важи како за Ниш, тако и за села. Примери:⁹⁵

испред **а**

<i>ја</i> (сви говорници), <i>јабуке</i> 5, <i>јадан</i> 9, <i>јагне</i> 1, 6, <i>јаја</i> 2, 10, <i>јак</i> 5, 8, <i>јао</i> 1, 9...	<i>ја</i> (сви говорници), <i>Јанковић</i> ПП, <i>јао</i> П, П, <i>јашем</i> НС, <i>јашећи</i> Т...
---	--

испред **о**

<i>јогурџи</i> 5, <i>јој</i> 5, <i>још</i> 1, 6, 7...	<i>јој</i> Ч, <i>јок</i> М, Мр, НС, Т, <i>још</i> Л, <i>Јованчић</i> Л...
---	--

испред **у**

<i>јужне</i> 5, <i>јурење</i> 8...	<i>јуницу</i> Т, <i>јурим</i> НС, ПП, Т, <i>јуџре</i> Ч, М, Мр, ПП, <i>јуже</i> Ч, Л, НС, <i>јужики</i> НС...
------------------------------------	---

испред **е**

<i>један</i> 1, 4, 5, 6, 7, <i>једанџи</i> 2, <i>једо</i> 10, <i>једене</i> 5, <i>једџино</i> 6, <i>јел</i> 1, 6, 7, 10, <i>јесџе</i> 3, 5, <i>Јевреји</i> 6...	<i>један</i> Ч, Л, Мр, <i>једно</i> М, НС, ПП, <i>једу</i> М, <i>једене</i> М, ПП, Т, <i>јел</i> ПП, <i>јесџе</i> Ч, <i>јесџва</i> М, ПП, <i>јесџи ми се</i> Ч...
---	---

Испред **е** у селима се ретко јавља редукована реализација **и**: *један* Ч, Т, *једна* НС, *једно* Л, *једну* Мр, *јесџва* П. Чешће долази до испадања **ј**, више у селима неголи у Нишу, нарочито у броју **један** и глаголу **јести**. Примери:

<i>едан мџира њез</i> (и <i>један мџира њез</i>) 8, <i>една оловка</i> 7, <i>еду</i> 2, <i>едеш</i> (и <i>једеш</i>) 5...	<i>едне чарџке</i> Ч, <i>една сесџра</i> М, <i>едан</i> <i>наџраг</i> Мђ, <i>едну џеџију</i> Мр, ПП, <i>една кућа</i> НС, <i>едну њиву</i> П, <i>еданџи</i> М, за <i>едница</i> НС, <i>едџ</i> (и <i>једџ</i>) ПП, <i>едеш</i> Л, <i>едене</i> ПП, <i>едва џође</i> Л...
---	--

⁹⁵ Пошто има много примера за **ј** наводимо само ограничен број говорника, што не значи да истих или сличних примера нема код других говорника.

2) Енклиџика је

У енклитичком претенту глагола **бити** /j/ је на почетку речи, али није у иницијалном положају пошто припада истој акценатској целини као и претходна реч. Јављају се реализације **ј** и **џ**, а понекад се **ј** губи.

Реализација **ј**

после **а**

била је 1, 4, *да је* 6, *џа је* 3, 10, *сада је* 4, *шџа је*, *исџина је* 10, *глава је* 3; *она је* Мђ, *шџа је* Ч, *ћерка је* Л, *умрела је* Мр, *зашџекла је* Мђ, *дошџа је* Мр;

после **о**

ако је 6, 10, *неко је* 4, 6, *како је* 5, 9, *шџако је* 6, *шџо је* 2, 3, 5, 6, 7, 8, *ово је* 9, *мало је* 4, *шџамо је* 1, *добро је* 7, *било је* 2, 4, *имало је* 2, 3, *нашџравио је* 3, *живео је* 6...

ако је Ч, *шџако је* Ч, НС, *шџо је* Л, *ово је* Мр, *било је* Мђ;

после **у**

шџу је 1, 3, 6, 7, 8; *шџу је* ПП;

после **е**

где је 1, 7, *овде је* 6, *шџосле је* 1, *раније је* 3; *све је* Ч, *дао ме је* Т;

после **и**

шџи је 3, 5, *шџа ми је* 3, 4, 9, *шџако шџи је* 1, 9, *који је* 7, *нишџи је* 2... *ово ми је* Л, *шџо си је* Мр;

после сугласника

кад је 1, 3, 5, 6, *сџад је* 3, 9, *бџаш је* 4, *да л је* 2, *он је био* 1, 2, 3, 6, 7, *бџаши је* 2, *ошџац је* 6, 7, *пензионер је* 1... *кад је* Л, Т, *сџад је* Мр, *ал је* Л, *он је* Ч, Л.

Реализација **џ**

после **а**

да џе (сви говорници), *џа џе* 1, 5, *шџрема џе* 5, *она џе* 2, 5, 10, *која џе* 1, 2, 3, 5, 7, *шџа џе* 1, 2, 3, 8, 10, *каква џе* 3, *моја џе* 5, *његова џе* 3, *њена џе* 5, *ја џе шџишам* 3, 5, *видо га џе* 9, *онда џе* 2, 5, 7, 8, *сџџира џе* 5, *шџашиџа џе* 1, *шџворка џе* 4, *радиониџа џе* 3, *кољко дана џе* 5, 8, *била џе* 2, 5, 9, *дошџа џе* 9, *казала џе* 5, *живела џе* 1 итд. *да џе* М, НС, ПП, П, *џа џе* Мђ, Мр, НС, *она џе* Ч, Мр, НС, *џа џе* Ч, *шџа џе* Ч, НС, Т, *чија џе* ПП, *од чега џе* Л, *можда џе* било Т, *њива џе* М, *мајка џе* Ч, ПП, *добра џе* П, *дошџваја џе* М, П, *шџичаја џе* М, *била џе* Мр, НС, *дошла џе* НС, Т, итд.

после о

ако *це* 1, 7, *иошишо* *це* 5, 6, 10, *оно* *це* 6, 8, 10, *ово* *це* 6, 8, *ио* *це* (сви говорници), *ишо* *це* 1, 2, 3, 5, 6, 8, 10, *какао* *це* 1, 5, 9, 10, *иако* *це* 3, 5, 6, 8, 9, *колко* *це* 3, 8, *млого* *це* 9, *иамо* *це* 1, 5, *добро* *це* 6, *прво* *це* 5, *било* *це* 2, 3, 5, 9, 10, *иазио* *це* 4, *пршо* *це* 6, *морало* *це* 5, *имало* *це* 10 итд.

ако *це* Ч, *зашо* *це* Л, *ио* *це* Ч, Л, М, Мђ, Мр, НС, ПП, П, *ишо* *це* Л, Мр, *којо* *це* М, *како* *це* Л, Мр, Т, *кикво* *це* Ч, Л, *овако* *це* Л, *иако* *це* Л, П, *ио.ко* *це* НС, Т, *добро* *це* Мр, ПП, *иошишено* *це* Л, *био* *це* ПП, *било* *це* Ч, *иородио* *це* П, *имало* *це* Л итд.

после у

ио *му* *це* 1, 5, 6, *иу* *це* 2, 3, 5, 6, 10...

ди *му* *це* Мђ, НС, ПП, П, *иу* *це* Л, П

после е

ишо *ме* *це* 1, 2, *за мене* *це* 1, *које* *це* 6, *све* *це* 1, 2, 5, 6, 8, 9, *где* *це* 1, 2, 3, 5, 6, 7, *овде* *це* 2, 8, 10, *горе* *це* 2, 3, *иосле* *це* 1, *време* *це* *иако* 4, *воће* *це* 3, *деће* *це* *имало* 7, *у чарџе* *це* *дошла* 10, *дружције* *це* *било* 4, *боље* *це* 6, *напоље* *це* 5...

он *ме* *це* *волеа* НС, П, Т, *он се* *це* *женио* Мђ, Мр, *она не* *це* *клепа* Ч, *ишо* *ве* *це* *довепа* Мр, *све* *це* Л, ПП, *куде* *це* М, ПП, *вре* *це* *било* Мђ, П, *иосо* *це* ПП, *време* *це* *иако* Мр, *дружце* *це* Ч, Т...

после и

али *це* 1, 2, *ио* *ли* *це* 1, 2, 6, *браиш* *ми* *це* 1, 6, 7, *иако* *иш* *це* 1, 2, 3, 8, 9, *и* *иако* *си* *це* 7, *ди* *це* 5, 6, *иолки* *це* 3...

де *ли* *це* М, Мр, *иако* *ми* *це* П, Т, *иој* *ми* *це* Л, Мђ, НС, *ио* *иш* *це* НС, ПП, *куј* *си* *це* *сад* М, *ди* *це* П, НС

после консонаната

кад *це* 2, 8, *он* *це* 5, *јој* *це* 5, *иај* *це* 1, 6, *овај* *це* 2, *иакав* *це* 7, *била* *нам* *це* *слава* 1;

сад *це* Мр, *иад* *це* Л, Мђ, *кад* *це* НС, *иој* *це* Л, *иај* *це* Мђ, *куј* *це* Л, М, ПП, *и* *иакој* *це* Л, *заиој* *це* Л.

Губљење ј

после а

она *е* *добра* 7, *да* *е* *енглески* *двор* 5, *иа* *е* *довео* 10...

иша *е* *овоу?* Ч, *иша* *е* *било?* НС, *иа* *е* *од* *иога* П;

после о

ио *е* *циркус* *божи* 8, *како* *е* *мого* 8, *ишо* *е* *био* 9, *ио* *е* *био* *ујак* 5, *ишо* *е* *водише?* 5...

како *е* *било?* НС.

Навели смо више примера реализације **и** него **ј** због тога што смо их систематичније изводили. У сваком случају, констатујемо да се за енклитику **је** јављају обе реализације после свих вокала и консонаната како у Нишу, тако у селима. Ретки су примери губљења, али их има и у Нишу и у селима.

3) /j/ унутар речи између два вокала

а) између вокала задњег реда **и** / или **а**

-ојо

реализација **ј**

Бојо! 9;

| *којо* Мђ;

реализација **и**, губљење **ј**: без примера;

-оју

реализација **ј**

коју 1, моју 4, 7, 9, 10, код Воју 3, | коју П, моју Ч, ивоју Ч, одвоју Ч,
иојуре 1, дојурили 9; | иојури Мђ;

реализација **и**: нема примера;

испадање **ј** (моу НС, П): в. хијате.

-ују

реализација **ј** уобичајена је у 3. л. мн. презента глагола 4. врсте

кујују 1, 6, наилаћују 1, сиванују 1, | врзују Ч;

ирују 6,

други примери: ујуиру 2, 5, 8, сипрују
2;

реализација **и**: нема примера;

губљење **ј** (ретко: сиперу НС, замењу Т), в. хијате

-ајо (мало примера);

реализација **ј**: *Кајо!* Мр;

реализација **и**, губљење **ј**: без примера;

-ају: група се јавља нарочито у 3. л. мн. глагола 5. врсте.

реализација **ј** је уобичајена

дају 1, 3, 10, гледају 1, 9, играју 5, | чувају Ч, иризнају Т, викају М,
кујају 10, мећају 8, знају 2, 7... | замоијају Мр...

као и: на крају 8, у мају 9, у обичају | као: жњајући Л, најурио НС...
5, у случају 3...

реализација **и** (*дирацу* 2) је веома ретка;

губљење **ј**: в. хијате

-оја

реализација **ј**

која 1, 3, 4, 5, 8, моја 1, 4, 5, 8, 9, | која Ч, Л, М, Мр, моја Ч, ПП,
другојаче 9, иојас 10, иробојац 2, бро- | другојачије НС, иојас Мђ, иојага НС,
јали 4; | П, Сшојана П;

реализација **и**

моја (и моја) 5, 10;

| моја (и моја) Ч, Л, НС, иоцаше Л;

губљење **ј** (*моја* 4, 5, 8; Ч, Мђ, НС...): в. хијате.

За исту реч и код истог говорника у Нишу /j/ може да се реализује или да се губи, што се мање догађа у селима. Примери: *моа мајка* и *моја мајка* 3, *моа мама* и *моја мама* 4, *моа кева* и *моја кева* 8.

-уја

реализација **ј**

ујак 1, 6;

| ирогинуја Л,⁹⁶ ујанем Мр, ујашем
Мр...

⁹⁶ Овакви примери, са наставком -ја у глаголима 3. врсте, постоје само у селима.

- реализација **џ** (*џогинуца* Т) је веома ретка;
 губљење **ј**: нема примера;
 -аја
- реализација **ј**: примери, врло бројни у селима, углавном то су глаголски придеви радни са наставком -ја које смо обрадили са хијатима; други примери:
<i>кобајаџи</i> 1, <i>раја</i> 8, <i>сџајање</i> 8, <i>сџајала</i> 5, <i>џосџајала</i> 2;		<i>оваја</i> Мр, <i>милицајац</i> Ч;
- реализација **џ** (*раџуваца* Л) је врло ретка;
 губљење **ј** (углавном примери са глаголским придевом радним у селима): в. хијате.
- б) Између вокала предњег реда и а
- аје
- реализација **ј**:
 презент глагола 4. врсте
<i>даје</i> 1, <i>осџаје</i> 10...		<i>дајеш</i> НС, <i>усџајем</i> НС...
као и гл. 5. врсте у стд.: <i>знаје</i> НС,
<i>изаџкајемо</i> П... |
|------------------------------------|--|--|
- бројеви
<i>двајес</i> 1, 2, 3;		<i>четџрнајес</i> Ч, <i>двајес</i> Л, Мђ, Мр, НС,
П; |
|------------------------|--|---|
- други примери
<i>јаје</i> 10;		у <i>заједницу</i> Т;
- реализација **џ**
 презент гл. 4. врсте
<i>џознаџем</i> 1, 2, 8, <i>џродаџе</i> 5, <i>удаџе</i> 4, <i>знаџе</i> 2;		<i>даџем</i> П, <i>џкаџе</i> Л, Т, <i>изаџкаџемо</i> Ч,
<i>џрисџаџе</i> Мђ, <i>знаџе</i> ПП; |
|--|--|---|
- бројеви
<i>дваџес</i> 6;		<i>дванаџес</i> М, <i>дваџес</i> Л, Мђ, Мр, П;
- други примери
<i>чаџеви</i> (и <i>чајеви</i>) 10, <i>јаџе</i> 2, <i>заџедници</i> 2;		<i>омаџе</i> Л, <i>снаџе</i> Ч,
примери сантхија: <i>за џедџнца</i> НС, <i>за џедџње</i> М, <i>да џедџ</i> Мр; |
|---|--|---|
- губљење **ј**: врло мало примера (*џкаем* П, *знае* НС);
 -аји
- реализација **ј**
<i>обџаји</i> 10...		<i>комбџи</i> Т...
- реализација **џ**
<i>обџаџи</i> 1, 5, <i>снаџица</i> 5...,		
- губљење **ј**: в. хијате (постоји паралелна употреба облика *џравим*, *џрајим* и *џраим*);

-еја

реализација **ј**: у многобројним сеоским примерима гл. придева радног са наставком -ја, в. хијате. Има и мало других примера:

смејале су се 1;

| *сејали* НС, *смејаше* НС;

реализација **и**: малобројни примери забележени су у селима и тичу се гл. придева радног наставка -ја (*нанеца* Ч, *ићеца* НС, *волеца* Л..., поред *младеца* П...);

губљење **ј**: в. хијате (и овде већина примера из села у гл. придевима радним наставка -ја);

-ија

реализација **ј**: поред гл. придева радног наставка -ја у селима (в. хијате), многи примери се углавном тичу показних заменица м. р. једине (типа *онија*, скоро искључиво у селима) и именица женског рода (типа *комишија*, примери и из града и из села);

овија 2,

аиџрација 2, *аиџрација* 8, *џамија* 6, 7, *комишија* 2, 9, *Нишлија* 2, 4, *иџри-*
ја 3...,

иџјано 5, *иџјац* 2;

| *овија* М, НС, *иџија* Ч, *онија* П,
фамилија Мђ, *комишија* Мђ,
наводација Л, М, ПП, *ракија* М...
иџревијање Мр, *иџјавице* Ч, *Талијани*
Мр...

реализација **и**: имамо исте категорије примера, али у мањем броју него за реализацију **ј**

аиџрација 8, *бораница* 2, *фамилица*
1, *Нишлица* 8, *Србица* 5, *одвицало* 1,
иџјац 1, *иџицаиџељ* 2, *иџестица* 10;

| *бица* Ч, Л, *закачица* М, *населица се*
М, *враиџица* Л, *овица* Ч, М, Мђ,
комиџица М, *маћкица* Мр, *Илица-Ч*,
Србица Мр, *иџеџица* Ч...

губљење **ј** је ретко (в. хијате).

в) Између вокала предњег и задњег реда

-ејо

реализација **ј**: врло мали број примера (*сејо* Ч);

реализација **и**, губљење **ј**: нема примера;

-еју

реализација **ј**: мало примера, углавном у 3. л. мн. извесних глгола 2. и 5. врсте

смеју се 1, 6, *они умеју* 1;

| *сеју* Ч, НС, *смеју* НС,
такође *стиџреју* Ч;

реализација **и**, губљење **ј**: нема примера;

-оје: ова група се појављује углавном у присвојним заменицама (*моје*, *мојега*...), у упитно-односним заменицама (*које*...) и у збирним бројевима (*двоје*, *троје*...);

реализација **ј**: чини се да је учесталија у Нишу него у селима

моје 9, *иџоје* 3, *које* 8, *обоје* 3, *иџојде* | *мојега* Ч...
2, *иџојела* 5, *Миџоје* 1...

реализација **џ**: изгледа да је, супротно претходној, фреквентнија у селима него у Нишу.

моџе 7, *џвоџе* 7, *коџе* 1, 2, *џроџе* 10, *џоџела* 5;

моџе Л, М, НС, П, ПП, Т, *моџега* Ч, М, Мр, НС, *џвоџега* Мђ, *своџега* Мђ, *своџе* П, Т; *коџе* Л, М, *двоџе* Мр, *џоџеде* П, *џоџедини* Мђ, *Драгивоџе* П...

губљење **ј** је доста ретко, в. хијате;

-ује: група која се највише остварује у презенту глагола 4. врсте;

реализација **ј**

чујем 7, 9, *гоџију* 9, *инџерџе* 2, *џоџију* 10, *вџрујем* 10...

исџерујем ПП, *лудује* НС, *џакујем* П, *џиџујем* Ч, Мр...
уједа НС...

реализација **и**

чује 1, 5, *изује* 8, *доручкујем* 1, *кујујеш* 1, 8, *џоџију* 2, *џразнује* 1, *џсује* 1, 8, *сџравујем* 8, *вџрује* 10, *замџнујем* 5...

чујемо Л, *доручкујемо* Л, *казујем* Ч, Л, М, *џиџује* Ч, Мр, *џоџију* Мђ, П, *џрславујемо* Ч, *сијује* НС, П, *свукује* Ч, *врзујемо* Л, НС...

губљење **ј** је ретко, в. хијате;

-ијо

реализација **ј**: врло мало примера (*судџио* Ч);

реализација **џ**, губљење **ј**: без примера;

-ију: група која се највише тиче акузатива једине именица на -ија (углавном ж. р.) и 3. л. мн. презента глагола 4. врсте са основом на **и**;

реализација **ј**: примери су изузетно многобројни, навешћемо само неколико:

у авџију 6, *исџорију* 1, *куџију* 5, *Македонију* 3, *Марију* 1, у *џарију* 1, 3, у *џензију* 2, 7...
бију 1, 2, *наџију* 5...

на аџераџију Мр, *каџију* М, *кирију* П, *џензију* Т, *ракију* Мђ, за *регруџаџију* НС, из *Србију* Мр, *џеџију* Л..., *џију* М...

реализација **џ**

акадеџицу 8, *каџицу* 8, *лиџицу* 2, у *гимнаџицу* 8, *некџицу* 2, *ракицу* 1, 2, 5, *џеџицу* 1, *занаџицу* 5, *бицу* 1, 2, 8, *добицу* 5, *џицу* 1, 2, *џокрицу* 2, 3...

џуџрицу Ч, Л, на *каџицу* Т, *џенџицу* ПП, *ракицу* Ч, у *џеџицу* П, *џурџицу* ПП, *бицу* ПП...

губљење **ј**: нема примера;

-оји

реализација **ј**

моји 6, *своји* 3, *који* 2, 4, 6, 7; *џоџоји* 3...

моји Т, *који* НС, *двојица* НС, *одвоји* Ч...

реализација **џ**

моџи 1, 2, 5, 10, *коџи* 1, 2, 3, 5, 6, 7, 8;
гоџи 1, *сиџоцимо* 2, *стиџоци* 2, 5, *стиџоци* 8...

моџи Ч, М, Мр, *џвоџи* Ч, *своџи* М, *коџи* Ч, М, НС, П, *двоџица* Л, НС, *обоџица* Ч, Л, *одвоџим* Ч, *стиџоцимо* Ч...

губљење **ј**: в. хијате.

г) Између вокала предњег реда

-еје: ова група се остварује највише у презенту глагола 2. врсте са основом на **ј** (нарочито у селима) у 3. л. ј. негативног облика презента глагола **бити**;

реализација **ј**

грéјемо 6, *џа се смејемо* 1, *шиџа се смејеше* 2,
неје 3, 5, 6;

сéје Мр, НС, ПП, *џосéје* Т, *џосéјемо* ПП, *смејé се* НС, ПП,
неје (свуда),
дрéје П;

реализација **џ**

грéџемо 2, 6, *изгрéџе* 1, *смеџемо* 1,
неџе 2, 5, 7,
леџе 5;

џодгрéџемо Мр, *сéџемо* Ч, Мђ, Мр, ПП, *сéџе* Л, Мр, *смеџе се* НС, *овéџе* П, НС, *извéџе* Л,
неџе (свуда),
дрéџе П, *свеџедно* НС;

губљење **ј**: примера има само у селима, в. хијате;

-еји: примери су врло маобројни:

реализација **ј**: *Јеврéји* 6, 7, *са Јеврéјима* 7;

реализација **џ**: *Јеврéџи* 6;

губљење **ј**: *Јеврéин* 6, 7;

-ије: група која се највише тиче презента глагола 4. врсте са основом на **и**, негативне форме **није**, генитива јединице (када се користи) и номинатива-акузатива мн. именица на -ија као и броја 30 у облику *џријес*;

реализација **ј**

убије 7, *џијем* 1, 4, 5, 6, 9, *џоџије* 2, 3, *џијéње* 8, *шијемо* 9,
није (сви говорници),
из џолиције 1, *из Рúсије* 6, *окуџаџије* 8, *змије* 8,
џријес 1, 3, 6, 7, 8,
поред: *дрúкчије* 4, 10, *рáније* 3, 4, 10,
ниједán 1, *врiје* 5...

крiје Ч, *мијем* НС, *џијем* Мђ, *заџије* М, *џијéње* Т
није Л, Мр, ПП...,
џријес Ч, Мр, НС,
поред *чије* П, *дрúкчије* НС, *рáније* ПП, *ниједан* ПП...

реализација **џ**

бице 7, 8, *добџце* 2, 6, 7, 10, *џице* 1, 2, 3, 5, 8, *џокрице* 1, *умџцем* 1, *увице* 5,
нице (сви говорници),
Југославице 2, *каџице* 8, *кџмици* 4,
Нишлице 2, 5, 8, *џарџице* 7, *Србице* 8...
џрицес 3, 6, 7,
 поред: *ранице* 1, 3, *диџеџу* 1, *ниџедну* 1...

бицем Ч, Мр, *добџце* Ч, Л, Мђ, *убџце* Мр, ПП, *џокрицем* Мр, *сакрице* НС, *мицем* Л, НС, *џицем* Л, М, Мђ, НС, *шице* Л, *џовице*мо М, НС, *нице* Ч, Л, Мр, НС, ПП, *гочобице* П, *џеџице* Л, *велице* П...
џрицес Л, Мр, НС,
 поред: *ранице* М, ПП, *ранице* Л, Мр, *ниџедна* Л, Мђ, *џациџенџи* НС, *сџицем* М, *џроврице* П...

губљење **ј**: в. хијате.

Мада има много примера обе реализације **ј** и **џ** и у Нишу и у селима: чини се да је реализација **ј** учесталија у Нишу, а реализација **џ** у селима.

-ији: мало је примера;

реализација **ј**: *сџарији* 2;

реализација **џ**: *сџарици* 4, П, *дџици* 7;

губљење **ј**: има неколико примера у наставцима степена поређења (*виђении* 1, *најјефџини* 2), али се најчешће у овом положају **ј** чува (*најсџарији* 5...).

Проучавање реализација **ј** и **џ** полувокала /j/ између два вокала јасно показује да природа ових вокала битно утиче на избор једне или друге реализације.

Између вокала задњег рда увек је **ј**.

Између једног вокала задњег реда и **а**, или између два **а** по правилу је **ј**, осим у неким случајевима појаве **џ** испред **а**.

Између једног вокала предњег реда и **а**, **џ** је мање фреквентно него **ј** испред **а**, али подједнако учестало као и **ј** испред **е** и **и**.

Између једног вокала предњег реда иједног вокала задњег реда подједнако се јављају **ј** и **џ** испред вокала предњег реда (**е**, **и**), док **ј** претеже испред вокала задњег реда (**о**, **у**); ипак је фреквентније **џ** испред **у** у групи *ију*.

Између два вокала предњег реда **ј** и **и** се подједнако појављују, осим што је **џ** чешће између два **и**.

Све ово одговара, донекле, стандардној норми реализација полувокала **ј**, тј. прецизнијој реализацији у окружењу **а**, **о**, **у** него у окружењу **и** и **е**. Чини нам се да је ипак већа разлика између две реализације **ј** и **џ** коју смо констатовали у Нишу и околним селима од постојеће у стандарду.

И у Нишу и у селима утицај вокала иза **ј** је одлучујући: **ј** је скоро једина могућа реализација испред вокала задњег реда, док се **џ** и **ј** подједнако јављају испред вокала предњег реда. Тако код истог говорника у истој речи али различитом вокалном окружењу може да се нађе једна или друга реализација:

цамија и цамице 7, гимназију и гимназице 7, јаја и јаце 6. Наравно, ове реализације су могуће и унутар исте речи: *прејојучемо* Л.

Нисмо уочили значајне разлике између Ниша и села; само смо у групама оје и *ије* опазили превагу реализације *и* у селима, а *ј* у Нишу. Било би вероватно преурањено закључити да *ј* има већу стабилност у Нишу.

4) /j/ унутар речи испред или иза консонанша

а) Испред консонанта

иза а: нарочито код суперлатива са префиксом **нај**

реализација **ј**

најбоље 1, 2, 4, 8, *најјефтинији* 2, *нај-*
лејше 5, 10, *најмлаћи* 2, *најраније* 1,
најстарији 2, 3, 5, *највећи* 7, *највише*
1, 2, 3, 4, 5,
мајка (сви говорници), *мајстор* 3, *иа-*
радајз 2, 5, 8, у *Швајцарску* 5,
мајсторско 2,
чувајте 1, 4, *дајте* 1, 2, *слушајте*
5...,
ајд 8, 9, *ајде* 1, 9, 10;

најбоље НС, ПП, *најголем* НС,
најјачи ПП, *најлејши* ПП, *најмалеју*
Л, *најмирни* НС, *најстар* Мр,
најшира Мр, *највећи* ПП, П,
мајка (свуда), *кравајче* Л, *снајке* НС,
инајдерке Л,
мајсторски П,
ајд Ч, НС, *ајде* Л, М, Мђ, Мр;

реализација *и*, губљење *ј*: нема примера;

иза е

реализација **ј**, малобројни примери;

зэјшин 2, 5, 6, *јеврјеска* 7;

зэјшин НС, ПП;

реализација *и*, губљење *ј*: без примера;

иза и

реализација **ј**: мало примера (*ијите сокови!* 1, *казанцијска* 3...);

реализација *и*, губљење *ј*: изоловани примери (*ракициу* 1, *ијите* Мр);

иза о

реализација **ј**

девојке 4, *девојчице* 1, *гројзене* 197,
лојзе 3, *војска* 2, 7, 9,
њојзи 2, 9,
немојте 4, 5, 6, 10, *иојте* 3;

девојка Л, М, Мђ, НС, П, *девојчики*
Л, *гројзе* Мр, НС, *лојзе* М, Мр, НС,
ПП, *старојко* М, *војску* НС,
њојзе Ч, Мр, НС, *њојн* Мђ, ПП, *њојна*
Ч, Мђ, ПП, *њојни* Л, М, *њојне* П,
њојнога Ч, П;

реализација *и*, губљење *ј*: врло ретко и само у селима (*њојна* Ч, ПП;
њона ћерка НС);

⁹⁷ Информаторка употребљава овај облик у цитирању дискурса своје бабе, иначе има стд. облик *гројђе*.

иза у

реализација **ј**: мало примера (*чујше ви* 5, *верујше* 5; *живујше* Мр);

реализација **џ**, губљење **ј**: нема примера.

Реализација **ј** је, дакле, најфреквентнија испред коснонанта, а **џ** се јавља само у изолованим примерима. Губљење **ј** се дешава углавном иза вокала **и**.⁹⁸

Реализација **ј** се појављује какво год да је место творбе наредног консонанта.

испред лабијала (**б, в, м**)

<i>најбоље</i> 1, 2, 4, 8, <i>најмлаћи</i> 2, <i>највише</i> 1, 2, 3, 4, 5...		<i>најбоље</i> НС, ПП, <i>најмирни</i> НС, <i>највећи</i> ПП, П;
---	--	--

испред дентала (**т, д, с, з, ц**)

<i>зџиш</i> 2, 5, 6, <i>немојше</i> 4, 5, 6, 10, <i>ајде</i> 1, 9, 10, <i>јеврејска</i> 7, <i>џарадајз</i> 2, 5, 8, <i>њојзи</i> 2, 9, у <i>Швајцарску</i> 5...		<i>зџиш</i> НС, ПП, <i>живујше</i> Мр, <i>најдебела</i> ПП, <i>ајд</i> Ч, НС, <i>војску</i> НС, <i>гројзе</i> Мр, НС, <i>њојзе</i> Ч, Мр, НС...
---	--	---

испред алвеоларних сонаната (**н, л, р**)

<i>војно</i> 1, <i>најлејше</i> 5, 10, <i>најраније</i> 1...		<i>војник</i> Мђ, <i>њојна</i> Ч, Мђ, ПП, <i>најлејши</i> ПП...
--	--	---

испред велара (**к, г**)

<i>девојке</i> 4, <i>најгоре</i> 8...		<i>девојка</i> Л, М, Мђ, НС, П, <i>најголем</i> НС...
---------------------------------------	--	---

од палатала (**ш, ж, ч, џ, њ, њ, љ, њ, ј**) **ј** се чује углавном испред **ч**

<i>девојчице</i> 1...		<i>девојчики</i> Л, <i>најчистија</i> ПП, <i>кравајче</i> Л...
-----------------------	--	--

али у суперлативу има примера **ј** испред **ш** и **ј**:⁹⁹

<i>најјефтинији</i> 2;		<i>најјачи</i> ПП, <i>најшира</i> Мр.
------------------------	--	---------------------------------------

б) Иза консонанта

Наши примери реализације **ј** иза консонанта су прилично ретки, и долазе из Ниша: *инјекцију* 6, *џредјело* 10, *орујсје* 2, *зџе којше* 5, *изјуџира* 6, *изјуџиру* 7, *изјуру на фронт* 9... Реализације **џ** скоро да нема.

Губљење **ј** је редовна појава у селима у глаголу **изјести**: *да ме он не изеда* Ч, *ови наши изедоше* М, *изеде ме онај чојек* НС, *да се изедџ* ПП, *изџела ме џај грозница* П. Супротно, у глаголу **узјахати** губи се **з**, а не **ј**: *да ујашем коња* НС, као и *да ујанем ја Вранца* НС.¹⁰⁰

⁹⁸ У нашим примерима ово губљење није систематично за разлику од Богдановићевог запажања у Алексиначком Поморављу: „*ј* се никако не чује између *и* и консонаната“. (Богдановић 1987, с. 98).

⁹⁹ Богдановић 1987, с. 98 констатује да у говорима које проучава нема ниједног примера **ј** испред других палатала осим испред **ч**.

¹⁰⁰ Речник МС наводи **ујахати**, само у значењу „ући на коњу“ (ради се, дакле, о другом глаголу). Митровић 1984, има *узјанем* као синоним за *узјашем*, без губљења **з**.

У присвојним заменицама на **ји** често долази до губљења **ј** и у Нишу и у селима. У односу на стандардне дублете (типа **божји** и **божији**) ово може да се тумачи као губљење **ј** после консонанта (*божи* < божји) или у интервокалној позицији између два **и** (*божи* < божији). Примери:

<p><i>циркус бóжи</i> 8, <i>бóжу</i> 7, <i>глас човéчи</i> 2 (поред облика <i>чúда бóжиа</i> 8, <i>дéчији</i> 7);</p>	<p><i>бóжа наредба</i> Л.</p>
---	-------------------------------

5) /j/ на крају речи

Испитујемо случајеве када је **ј** на крају акценатске целине, тако да, нпр., остављамо речи које се завршавају на **ј**, а иза којих следи енклитика **је** (*и́ај це, овај це...*);— после **а**

реализација **ј**

<p><i>чај</i> 5, <i>крај</i> 2, 8, <i>мај</i> 10, <i>надражај</i> 5, <i>обичај</i> 10, <i>и́ремишај</i> 1...</p>	<p><i>ај, ај</i> Ч, <i>крај</i> М, Мр, ПП, П...</p>
--	---

императив (глаголи 5. врсте на -а)

<p><i>бéгај</i> 4, <i>чувај</i> 9, <i>сачувај</i> <i>Бóже</i> 1, 7, <i>дај</i> 1, 3, 7, 9, <i>и́ишај</i> <i>Бóга</i> 7, <i>и́росишај</i> 6, <i>ударај</i> 8...</p>	<p><i>бéгај</i> Ч, Л, НС, <i>чекај</i> Мр, <i>сачувај</i> <i>Бóже</i> М, <i>дај</i> НС, ПП, <i>колај</i> Л, <i>ку́кај</i> НС, <i>и́ишај</i> <i>Бóга</i> ПП, <i>и́родáј</i> НС, <i>и́уишај</i> П, <i>си́шај</i> ПП, <i>слушај</i> П, <i>и́кај</i> Мр...</p>
--	--

показне заменице у ном. м. р. ј. (Ниш и села) и ном. ж. р. ј. (само села)
овај или *овај, и́ај, онај* или *онај* (сви говорници);

<p><i>овај</i>, <i>и́ај</i>, <i>онај</i> (свуда), <i>овај ћерка</i> М, <i>овај жена</i> ПП..., <i>и́ај машина</i> Ч, <i>и́ај сестира</i> Л..., <i>онај коби́ла</i> НС, <i>онај сла́ва</i> Мђ...</p>

реализација **и**: мали број примера у селима код показних заменица женског рода у номинативу: *оваи гóра* Ч, *и́аи дру́га* Ч, *и́аи грозни́ца* П, *и́аи и́е́кника* НС, *онаи коби́ла* Ч;

губљење **ј**: једини примери које можемо овде уврстити су показне заменице у ном. м. р. без **ј** (само у селима): *ова ра́иш* НС, *и́а и́ресéдик* НС, *она крéвеш* ПП...

после **е**

реализација **ј**

<p>у <i>Пани́елéј</i> 5, у <i>Пани́елéј</i> 8...</p>	<p><i>éј!</i> Ч, НС, <i>си́арéј</i> Мр, <i>сéј жи́ишо!</i> Т...</p>
--	---

Овде се сврставају и нестандардни сеоски облици показних заменица у ном. ж. р. мн.: *овеј во́шке* Л, *овеј шаблéше* М..., *и́еј лии́ије* Мђ..., *онéј пани́шало́не* Ч, НС...

после **и**

Овде је углавном у питању императив једнине глагола 4. врсте са основном на **и**. Док се у стд. чува **ј**, у нашим говорима оно се губи:

<p><i>на, и́ои!</i> 1, <i>наи́ се со́ду!</i> 5;</p>	<p><i>оми се!</i> НС;</p>
---	---------------------------

<p>после о реализација ј <i>брóј 2, њрóбој 3,</i> <i>у њрѝнаесѝој гóдини 5, у нáшој кући</i> <i>сѝáрој 7...</i></p>		<i>рáзбој П, сѝој ѡам! НС;</i>
<p>лична заменица (3. л. ж. р. ј. у дативу) <i>а ѡóј јој реко 1, шѝá је њóј? 10...</i></p>		нема примера (у селима се користе <i>зү</i> и <i>њóјзе</i>);
<p>упитна заменица (ном.) <i>кóј 1, 2, 3, 4, 5, 7, 8;</i> одрична заменица (ном.)</p>		<i>кóј Ч, Л, Мр, НС, ПП, П, Т;</i>
<p>нема примера присвојне заменице (ном. м. р. ј.)</p>		<i>нѝкој не ме дѝра Ч;</i>
<p><i>мóј оѝац 6, да бѝдеш гáзда свóј 7...</i> показне заменице (ном. ср. р. ј.)</p>		<i>мóј ѡáѝко НС, у свóј босѝáн Ч...</i>
<p>ретки примери: <i>и свé и овóј 9, ѡóј свé</i> <i>6;</i></p>		<i>овóј врéме М, ѡóј врéме Мр. онóј</i> <i>клéѝало Мђ...</i>
<p>прилози за начин врло ретки примери: <i>ѡа какој си мóго</i> <i>1;</i></p>		<i>ѡó је ѡакој бѝло ѡрэ Л, ѡакој .ли је</i> <i>ѡó? Мр, ѡакој смо се мешáле ПП,</i> <i>овáкој Л, НС, онáкој Л, ПП...</i>
<p>речца за образовање негативног императива <i>немóј се ѡлáшиш 1, немóј да се</i> <i>секѝраш 6...</i></p>		<i>немóј се убодéш ПП, немóј више да</i> <i>дѝраш Мр...</i>
<p>реализација ѝ: ретка је у Нишу, заменица и прилога за начин:</p>		а примери из села се тичу показних
<p><i>моц оѝац 5;</i></p>		<i>овóц чүдо Ч, свé ѡóц дóбро НС, онóц</i> <i>нóсимо Л, ѡакоц седи Ч, ѡакоц</i> <i>ѡéвамо Л...</i>
<p>губљење ј, само у речци немој <i>раѝ немó ми ѡомѝнаш 4;</i></p>		<i>ал немó зү ѡревáриш Мр, немó више</i> <i>да ви се ѡó дéси Мр;</i>
<p>после у реализација ј императив гл. 4. врсте</p>		
<p><i>күѡј 6;</i></p>		<i>чүј Л, не казүј НС, огребүј НС,</i> <i>доѝерүј Т;</i>
<p>упитна заменица (у ном.): сасвим Нишу:</p>		убичајена у селима а веома ретка у
<p><i>күј од кога је бóљи бѝо 6, күј смé да</i> <i>ѡде? 10;</i></p>		<i>күј Л, Мђ, Мр, НС, ПП, П, Т...</i>

показне заменице (у ак. ж. р. ј.)
 врло ретки примери: *шџј шкóлу* б; *овџј сѣрѣлу* ПП, *шџј óмају* Ч, *онџј*
слáву Мђ...

прилог за место *шџј*, чест у Нишу а много уобичајенији у селима;

реализација *џ*: у Нишу само изоловани примери (*сáда шџџ, íмао сам...*
 б), а у селима неколико примера у показним заменицама и прилогу за место
шџј (за *шџџ коби́лу* Ч, *шџџ љу́шу раки́ју* Ч, *шџџ ме йóче* Л...);

губљење *ј*: нема примера.

На крају речи реализација *ј* је далеко најучесталија, осим после *и* када
 често долази до губљења *ј*. Реализација *џ* је ретка и јавља се највише у селима
 у облицима (показне заменице, прилози) за које постоје дублети са *ј* и без *ј*.

ЈОТОВАЊЕ

Овде ћемо обрађивати случајеве у којима се говори Ниша и околних
 села могу разликовати од стд.

1) Трџни ѣридев глагола б. врсиџе и одговарајуће глаголске именице

У проучаваним говорима налазимо облике са јотовањем као у стд. ис-
 пред облика у којима јотовање није извршено.

Са јотовањем:

лабијали

шó је *ку́љено* б, *ску́љено* 8, *зарó-*
бљени б, *осѣáвљено* Н, *наѣрáвљена* 1,
 5, 6, *наѣрáвљено* 2, 3, 10, *ѣримљен* 3
 дентали

нема примера;

ѣреойшеређен 5, *ѣлађен* 9,
загађен 7, *изграђено* 3, *ограђено* 5, 8,
залéђено 8, *одређено* 4, 5, *ослобођење*
 3, 5, 7, 9, *ѣобéђено* 3, *урађено* 2, 10,
рођен 6, 7, *рођена* 1, 4, 10, *уóђено* 7,
невѣђено 8,
ѣокошено Н;

заграђено Л, М, *разграђено* П, *рођена*
 Мр, Т,
ношено ПП;

сонанти

ѣоклоњена Н, *рађени* 3, *зобрађено* 8,
вољено деџе Н;

ожењен Мр;

група ст

крџишено деџе 1, *крџишено íме* 7,
крџишење 10, поред *крџишено* 10,
ољушџиен крómџир Н, *ѣремéшџиен* 7,
ѣушџиен 3, *расѣушџиено* 3, *зайѣушџиено*
 5, поред *ошѣушџиена* 2;

крџишено НС, на *крџишење* Ч,
ѣушџиена НС;

<p>група сл зайошљени 3. Без јотовања: лабијали касайење 8, најравено 3, 9, изнајравене 3;</p>	<p>кујен ПП, оклојено ПП, издубено П, најравени НС, најравени Л, Т (уз губитак в), калémentо Мр, сирémentо Мр;</p>
<p>дентали</p>	<p>йризейшен Мр, засейшен П, йовредена НС, родени Ч, средено Мр, уредени Мр, заледена Мр, износене ПП, згазено Мр;</p>
<p>сонанти калемење 8, освейлемење 4, 6, 7, зайалемење 5, 6, као и оделемење 2, 3, 4, 6;¹⁰¹, група ст</p>	<p>крсејено НС;</p>
<p>група сл</p>	<p>у оно замислење Мр.</p>

У глаголима лабијалне или денталне основе у Нишу (као у std.) има више глаголских придева трпних и глаголских именица са јотовањем него без јотовања, док је супротно у селима. Код сонаната нејотовани облици у Нишу су глаголске именице у којима се врши нека врста дисимилације, тј. губљења палаталног обележја када /љ/ прелази у /л/ испред суфикса са /њ/. У глаголима са основом на ст, у Нишу и у селима, има примера јотовања у шт (као и std.) и у шћ.

Сремац често користи форме без јотовања, одражавајући тако стање, не само у Нишу већ и широм призренско-тимочке дијалекатске области: љубење (ИС 131), давење (ИС 134), йрајено (З 155), роден (ИС 125), исйросени (ИС 121), ранен (ИС 52).

2) Трпни йридев глагола 1. врсте и одговарајуће глаголске именице

Наишли смо на ретке примере нестандардног јотовања
довеђена 5, извежжено 10; | довеђена НС, украјен новац ПП.

3) Изведени несвршени глаголи

Забележили смо примере јотовања испред суфикса имперфективизације <a>, а у одговарајућим std. облицима или нема јотовања или се јавља у алтернативној ређој форми. Примери:

¹⁰¹ Према пореклу ово је глаголска именица (изведена од оделити).

да ваћам везу 2, ња сам ја ваћо везу 2,
мећали 2, 8, мећано 1, окрећа 3,
куд се гóле скићају 4;

ваћам Ч, Л, НС, ваћају коњи НС,
ваћав кучики ПП, ваћа П, заваћамо Ч,
загрћање М, мећамо П, окрећа ПП,
ошкрећала се ПП, преврћаја сам Л,
рачуњав ПП, рачуњаје су ПП.

Супротно овоме, имамо забележене примере нејотоване групе /ст/ испред суфикса имперфективизације /а/, док се у стандарду врши јотованье (/шт/):

йўстїао 3, 9, не йўстїају 6, исйўстїаш 3, сйўстїали 2 поред йушїа 7;

йўстїај га! П.

Несвршени гл. *йўстїашїи* појављује се, у ствари, аналогно свршеном *пустаити*. Обрнуто, свршени глагол се јавља у облику *йушїшїишїи*, али само у селима:

йўстїи 1, 3, 6, 8, сйўстїе 5, найўстїим 7, йўстїила 5, 10, ошїйўстїили 2, йустїише 1;

йўшїшїим Мр, да се йўшїшїи ПП, йўшїшїу Ч, НС, йушїшїїја Мр, НС, расйушїшїїили смо се Т, поред йўстїишїи Ч, йўстїишїмо П, найўстїишїо Т.

У Нишу смо нашли само један пример са /шт/ (*да је йушїшїи* 5) када говорница преноси речи становника некадашњег Ниша. Примећујемо да је Сремац користио овај облик, сада ограничен на села: *йушїшїи* (ИС 54, 3 154...).

4) Именички суфикс /је/

Јотованье у Нишу и у селима се углавном врши на исти начин као у std.

грóбље 1¹⁰², здравље 1, 3;

грóбље НС, ПП, здравље Мр, НС, ПП,
дрвља Мр;
поред на раскрсје П, рогóзје си
шїурим Л.

Групе ст и зд су углавном поједностављене у изучаваним говорима на с и з:

гројзѣнце 1 (уз метатезу, упоредити std. **грожђе**);

лисје Мр, заóдимо овај бресја Мђ.

У групи зј обично долази до метатезе.¹⁰³ Примери:

гројзѣнце 1 (поред, без метатезе и са јотованьем, грóжје 3 и std. грóжђе 1, 3, 4), лóјзе 3;

грóјзе Мр, НС (поред грóжђе ПП),
звóјзе Мђ, лóјзе М, Мр, НС, ПП.

Код Сремца налазимо *гројзе* (3 154) и *лојзе* (ИС 81, 3 45), што постоји и у Нишу и у селима, као и, са нејотованим лабијалом, *здравје* (ИС 149).

¹⁰² Забележили смо само један неstd. пример: *грóбје* 3. У Лесковцу МИТРОВИЋ 1984 наводи *грóбје*, док у Алексиначком Поморављу БОГДАНОВИЋ 1987, с. 115 бележи *грóбље*.

¹⁰³ в. исто БЕЛИЋ 1905, с. 146–147 и БОГДАНОВИЋ 1987, с. 133. У случају *грóјзе*, *лóјзе* МИХАЛЛОВИЋ 1977, с. 26–27 избегава термин метатеза.

ПАЛАТАЛИЗАЦИЈА

У императиву и 3. л. мн. презента глаголи 1. врсте са веларном презентском основом, и у Нишу и у селима, учили смо палатализацију велара **к, г, х** у **ч, ж, ш**, што показује тенденцију ка уједињењу парадигме:

исјечи Н, *сечи ми од овог!* 3, *јовучи се!* 6, *обучу га* 1, 3 (поред *деца убукучу се* 7), *јечу* 6, *исјечу* 3, *исечу* 1, 2, *вучу* 3;

јечи! Мр, ПП, *сечи!* НС, *собучи!* Мр, *сјријжи овце!* Мр, *врши!* Мр, ПП, Т, *исјечу* Ч, *исјечу* ПП, *сечу* НС, *вршчу* НС, *вршчу* Л, Мр, ПП¹⁰⁴, *вучу* Л, *вучу* Мр, НС, ПП, П (поред *како му рѣку* Мђ).

Ово се не односи на глаголе **моћи** (*они могу* 1, 4; Ч) и **помоћи** чији императив је изведен из презента (*јомогни* Мр, *јомогниће* ПП).

Л ИЛИ О НА КРАЈУ СЛОГА

Размотрићемо случајеве различите у нашим говорима и стандардном српском језику.

Глаголски придев радни м. р. ј.

У проучаваним говорима, који припадају јужноморавском дијалекту, нема наставка /л/, иначе својственог сврљишко-заплањском и тимочко-лужничком дијалекту. Првобитни наставак /ја/, евентуално сведен на /а/, опстаје само у селима уз паралелну употребу стд. наставка /о/, који се једино чује у Нишу.

Именице м. р. које у ном. једине имају непостојано **а + о** или **л**

Облици са /л/ имају убедљиву предност у селима, а у Нишу је супротно:

којџао 1, 3 и *којџал* 1,
орао Н,
јакао 3,
јеџал 1;

којџал Ч, Мр, НС, ПП, Т, *којџал* М, ПП,
орал Мр, НС, ПП,
јакао Мр, ПП и *јакал* НС,
јеџал Мр, НС, *јеџал* Л, ПП, *јеџал* Мр.

Сремац има облике са л: *јеџал* (ИС 81), *И ово си је јосал* (ИС 61). Ми смо у селима бележили само *јосао*.

Именице м. р. на -лац које нису изведене из глагола

Забележили смо примере у којима се чува л:

кољу шџци 1, *два кољца* 1, *на кољци* 1;

шџци Мр, НС.

Именице и придеви номинатива на **о** или **л** (л у остатку парадигме)

¹⁰⁴ *Врши!* и *вршчу* могу да се сматрају као императив и 3. л. мн. (наставка у) синонимног глагола 6. врсте **вршити**, који често замењује гл. **врћи**.

Примери када стд. има само о:

део 1, *ћаво* 1, 7 и *ћавол* 3, *ијеџо* 5, 8,
бео 1, 6, *џео* 2 и *џел* Ниш 9, *дебео* 1
и *лед овако дебел* 7,
жао 1, 5;

део ПП, *ћаво* ПП и *ћавол* Ч, Мр, НС,
Т, *ијеџел* Ч, НС, ПП, П,
бео ПП и *бел* НС, П, *џео дан* Т и *џел*
П, *млого дебел* НС, *кисел* ПП,
округал НС, *весел* НС,
жао НС и *жал* НС, Т.

С. Сремац је користио само *жал*: *због њег' ме баш ич неје жал* (ИС 80), *дође нешто жал* (3 32)...

Примери када стд. дозвољава дублете:

во 1, *вол* 3,
ија со 1, *морска со* 3, *со* 5, 7;

сокол Мр, *вол* Мр, НС, ПП, Т
слан сол Мр, *бео сол* ПП, *сол* НС, П,
свука се гол НС.

Примери када у стд. постоји само л:

фал 4 (стд. вал), *бол неки* 10...

младевестиа у *вал* Л, Т...

Видимо да се у селима увек даје предност облицима на л, док су облици на о учесталији у Нишу.

Придеви са суфиксом -ск

Забележили смо облик на л у придеву *селски обичај* Л. Исто проналазимо и у Сремчевом делу: *како селска невестиа* (ИС 123), *селска реч* (ИС 38).

Придеви са суфиксом -н

Само облик са л смо забележили у придеву *стијелна* 1, 3; Мр, НС, ПП.

Други примери:

заова 1, 10,
ионедеоником 1;

делба Ч, *салве* НС, *залвини ножеви*
Ч.

Из овога произилази да у Нишу има већи број облика са л него у стд., и да су такви облици много учесталији у селима.

КОНСОНАНТ В

Даћемо преглед случајева који се разликују од стд.

1) в у 3. л. мн. *ирезениа*

Постоји само у селима и то углавном у глаголима 5. врсте. Ради се о „консонантизацији“ у у в после губљења интервокалног ј.¹⁰⁵ Примери: *бегав* Ч, *благосиљав* ПП, *вањав* НС, *врљав* Мр, *врањав* ПП, *гледав* НС, *загрњав* М, *да се играв* Ч, ПП, *имав* М, *исијерав* ПП, *којав* Мр, *кујав* НС, *кујав* Л, *мешиав* Мђ, *морав* Мр, *насједав* Ч, *немав* М, *ијејав* Ч, ПП, *ијијав* Ч, *иослушав* Мр,

¹⁰⁵ в. МИХАЛЛОВИЋ 1977, с. 45.

йозивав М, *йрйчав* М, *йушййав* М, *рйчав* Ч, *скйував* Ч, *сйрёмав* М, *ййёрав* НС, *ййурав* Л, М, *фярбав се* ПП, *шэйшав* Ч, НС.

Налазимо **в** и у глаголима који у нашим говорима припадају 5. врсти док су у std. неке друге врсте. Примери: *вйкав* Ч, НС, *дйавав* Л, М, *дйизав* Л, *окрйћав* НС, *оййёзав* ПП.

2) Редуковано **в**

Најпре смо га бележили ^в пре него што смо одлучили да га бележимо ^в по истом принципу као и друге редуковане консонанте и вокале. Наиме, ради се о квантитативној редукацији: ^в је краћег трајања од основне реализације **в**, а нема квалитативних промена као што је било у реализацији ^и у односу на **ј**. Нисмо забележили двоуснено **в** које се понекад бележи ^у или ^в, што нас је навело да не користимо ову последњу нотацију, јер редуковано **в** чува уснено-зубни карактер.

а) У финалној позицији

у 3. л. мн. презента

Као и основна реализација **в**, редуковано **в** се чује само у селима, нарочито у глаголима 5. врсте. Примери: *бёга^в* НС, *врља^в* Мр, *йзгра^в* Ч, *найрй^вља^в* Мђ, *йййша^в* Ч, *йреглёда^в* Ч, *йрйма^в* Ч, *скйува^в* Ч, *чйка^в* Ч, Мђ;

у трећем лицу мн. аориста: у мало сеоских примера у којима је наставак аориста /ше/ коришћен као суфикс којем се додаје наставак /в/: *болёше^в* Ч, *улёгоше^в* Мр.

б) У интервокалној позицији

Редуковано **в** се највише појављује после вокала **а** и вокала задњег реда **о** и **у**.

између два **а**

дй^аао 5, *йродй^аало* 2;

између **а** и **и**

осйй^асимо 8, *йрй^асимо* 2, *да исйрй^асим* 1, *найрй^асимо* 8, *найрй^асила* 1, *найрй^асили* 2;

сантхи: *да сйш* 8;

између **а** и **у**

одржй^ау се 3;

између **о** и **а**

о^акó 1, *о^ам* 8;

између **о** и **е**

чó^ек 2;

| *дй^аа* ПП, *дй^аамо* Л, *издржй^аам* Л;

| *осйй^аси* Ч, Л, *осйй^асила* Ч, *йрй^аси* М, *йрй^асимо* Ч, П, Т, *найрй^асила* Ч, *найрй^асили* Ч;

сантхи: *да сйш* Л;

| *за йод гла^ву* П;

| *чó^ек* Ч, Мр, НС, *го^ећ^о* НС, *рйко^есй* М, *зó^еем* ПП;

између два о	
о ^о 8, <i>й^оорка</i> 1;	<i>й^ро^оди</i> Мђ;
између у и а	
<i>врзу^але</i> 8;	<i>чу^ала</i> Т, <i>у^аиш</i> НС;
између у и о	
	<i>у^оди</i> Л.

Забележили смо и два примера после вокала предњег реда е (*зай^еам* Ч, *кр^ееиш* Ч), као и између два и (*жи^оимо* 2, *й^режи^оим* 9).

в) Иза или испред консонанта

Иза консонанта: редуковано в се чује иза дентала с, з, т као и велара к у упитној заменици **какав**. Примери:

<i>ша^око с^е</i> 3,	<i>с^оаком</i> Л, <i>с^е</i> Л, Мр, НС, <i>са с^е сламу</i>
<i>чей^ришог</i> 5, у <i>чей^ришак</i> 5,	<i>Ч, с^еиш</i> Мр, <i>зас^иру</i> Ч,
<i>ка^оо</i> 6, <i>ка^ои</i> 8;	<i>из^ржем</i> Мр,
	<i>ка^о</i> Т.

Испред консонанта: мало примера:

<i>с^ишомобила</i> 7, <i>Ди^ми^иро^оград</i> 2,	<i>це^оке</i> Л, <i>о^оде</i> НС, <i>у^редиш</i> Мђ.
<i>с^ирш^енство</i> 8;	

3) Губљење в

а) У интервокалној позицији: в. хијате (група **аа**, **ае**, **уа** и нарочито **ое** и **аи**; највише примера има за глагол **правити** и изведенице).

б) Иза консонаната

Примећујемо одсуство в посебно после велара к, у упитној заменици **какав**, показним **такав**, **овакав**, одричној **никакав** (осим у м. р. ј., односно када нестаје непостојано а). Овде говоримо о одсуству в, а не о његовом губљењу јер првобитни облик у ствари нема в (в. старословенски **какъ**). Примери:

<i>ка^а музика!</i> 7, <i>ка^а ћеш будеш?</i> 4,	<i>И др^уго како</i> (какво = шта) <i>да иш</i>
<i>она^а ка^а јесте</i> 5, <i>ка^и</i> 2, 8, <i>ка^е су</i>	<i>кажем не знам</i> Т, <i>ка^и и^иришани!</i>
<i>шо бомбе</i> 8,	НС, П,
<i>ша^ака лейоша</i> 5, 8, <i>ша^ики биш клубови</i>	<i>шаки иљачкаши</i> П,
2, <i>ша^еке сивари</i> 3, 5, <i>ша^еке су славе</i>	<i>нема ни да се јаву никаки</i> П.
<i>биле</i> 10,	
<i>о^ака</i> 8, <i>о^аке сивубове</i> 2...	

Само у селима налазимо **све** сведено на *се*: од *ша^г се ја ша^око радим* Л, и *ша^г се се звало* М, *неје ко са^г шифон се* П.

Посебни случај (шире распрострањен у дијалектима) губитка в имамо у консонантској групи **ств**:

у <i>и^рисушо</i> 9;	у <i>ро^исшо</i> М, Мђ;
--------------------------------	-----------------------------------

У примерима *ѝраска* 1, 3 (које информатори наводе као застарели еквивалент за **бресква**); *ѝраске* Мр, НС, може да се говори о губљењу **в** у односу на облик *ѝрасква* на који нисмо наишли.¹⁰⁶

4) Аналошко **в**¹⁰⁷

И у Нишу и у селима више примера несвршених глагола изведених суфиксацијом од глагола 4. врсте даје предност облицима на **в** у односу на облике са **ј**, па се аналогно појављују глаголски придеви трпни са **в** уместо **ј**:

ѝзубива ме 1, *ѝоубѝвали* 2, *убѝвени* 1, | *одома се убѝвају* Мр, *ѝодбѝвамо* НС.
10;

КОНСОНАНТ **Ф**

1) Уѝоѝреба гласа **ф**

а) **Ф** може да се чује у истим речима као и у std. (па и у нестандартним речима). Примери:

кафа (сви говорници),
шефѝелија 1, 3...

кафа (свуда)
шефѝелија Мр, НС...
(у ономатопејама) *фр*, *фр*, *фр*, *фр* —
фра. *Фра онај кобила* Ч;

б) **Ф** може да се нађе у примерима када std. има **в**, што је ретка појава (обично се догађа супротно): *ѝрифайѝни сѝѝанови* 2, у *ѝрифайѝну кућу* НС;

в) **Ф** се може појавити у речима у којима std. има **хв** (**Ф** замењује **в** уз губитак **х**):

фа́ла *Бо́гу* 10 (али уобичајеније у Нишу *хва́ла*)

уфа́ѝѝим 8, *уфа́ѝѝиш* 3, *уфа́ѝѝи* 10,
уфа́ѝѝиѝе 4, *уфа́ѝѝили* 8, *уфа́ѝѝиѝе га*
3,

али и без губљења **х**: *ухфа́ѝѝи* 3, 8;

са **в**: *зава́ѝѝиш* 3, *ува́ѝѝи* 6, 7, *ува́ѝѝио*
2, 8, *зава́ѝѝила* 1, *ува́ѝѝили* 2;

са **хв**: *ухва́ѝѝи* 8, *ѝрихва́ѝѝили* 4, 10,
ѝхва́ѝѝисмо 10...

фа́ла НС, *фа́ла на Бо́га* Л, *фа́ла Бо́гу*
Л, ПП;

у гл. изведеним од хватати, увек **в**:
ува́ѝѝим НС, П, *ува́ѝѝи* Ч, Мр, НС, Т,
дова́ѝѝи Л, *зава́ѝѝи* Л, *дова́ѝѝимо* НС,
дова́ѝѝио НС, *ува́ѝѝила* ПП, *ува́ѝѝили*
М, *дова́ѝѝи* М, НС, *ува́ѝѝи* Мр...

¹⁰⁶ Речник МС наводи **прасква** и **праска** уз ознаку „покрајинско“. Речник ЈАЗУ истиче да реч **прасква** постоји у многобројним речницима за разлику од **праска** коју ипак наводи *Српски рјечник* В. С. Караѝића, Митровић 1984 бележи само **праска**, као и Богдановић 1987, с. 130. (И он говори о испадању **в** у овом облику.)

¹⁰⁷ Назив преузимамо од Н. Богдановића. (Богдановић 1987, с. 102)

У свим случајевима, прилично систематски, Сремац користи **ф**: *фала Богу* (ИС 83), *фала њи* (ИС 123), *фала, фала чорбаџио* (З 146), *уфайи* (ИС 91), *уфайи'* (З 40), *дофайим* (ИС 133), *ја си файи њуи* (З 43), *файило се у оро* (З 102)... али постоји и пример *млого њи хвала, њобрайиме!* (ИС 123).

2) Уйошреба в уместо ф

Примера има само у селима: *кова Ч* (стд. кофа), *совра дугачка П*, *с венери Ч* (стд. са фењерима), *весови Мр*, *Свети Тривун Мђ*.

Када Речник МС допушта дублете, даје се предност варијанти са **в**: у *кавану НС*, *нее вајда НС*, *врљам М*, *врља џакови Ч*, *врљамо совилкеЛ*, *врљав Л*, *Мђ*, *Мр*, *врљам њед њума М*, *врљи ги у бару М*, *све смо врљили ПП...*; само су два примера са **ф**: *нафрљала дарови Мђ*, *фрљи П*. (За ове глаголе немамо ниједан пример у Нишу, где се употребљавају гл. **бацити** и **бацати**.)

Занимљиво је да је Сремац користио варијанту са **ф**: *ја си фрљим један њуфек за кеф* (ИС 53), *ја гу фрљи'* (З 147).

СУГЛАСНИК Х

У принципу, у призренско-тимочкој области га нема.¹⁰⁸

1) Чување Х

Ипак **х** је прилично учестало у Нишу, у истим позицијама као у стд.

а) На почетку речи

испред вокала: *хајд*, *облачиње се 9*, *хаљине 4, 9*, *сојственица њог хамама 5*, *харџија 5*, *од херџес 5*, *хилџе 2, 7*, *хитина њомоћ 6*, *колко хоће 3*, *хоћење да куйиње 4*, *хоџа 1*, *хрвајски 9*;

испред консонанта. *хладовина 1*, *хлеба 4, 5, 7, 8*, *храна 2*, *хилео 3, 6*, *хилела 10*, *нису хилели 2, 3, 10*.

б) Унутар речи

између вокала: *аха 1*, *јахаћи 2*, *механичари 6*, *мехови 8*, *њихов 5, 6*, *њихово 1, 8*, *њихове 1, 2, 8*, *од црног њлеха 4*, *сиромџа 7*, *сџраховиње 2*, *сџраховиње 7*;

испред консонанта: *исхрана 7*, *њихије 1*, *рихџовање 8*, *сахрани 3*, *сахранимо 4*, *захлади 2*.

Запажамо групу **хв** у глаголима изведеним од **хв**тати: *дохвајила 4*, *њихвајила 4, 10*, *схвајиње 5*, *ухваји се* (и *ухваји се*) *9*, *ухвајисмо 10*.

Иза консонанта (осим примера између два консонанта које смо управо навели): *бронхијис 6*.

¹⁰⁸ в. БЕЛИЋ 1905, с. 206 („Сугласник је х у свим дијалектима источне Србије ишчезао“), ИВИЋ 1956, с. 114, ПЕЦО 1985/6, с. 19.

в) На крају речи

Ради се, углавном, о следећим облицима:

лична заменица 3. л. мн. у акузативу–генитиву: *йовайџали их 1, ѿе их освѣтили 3, они ѿи их глѣдају 8, дѣ да их остѣавиш? 10, од њих 4, код њих 7, 8...*

придеви и придевске заменице у генитиву множине: *дѣбрих 2, код стѣдрих људи 5, било је нѣких дѣгађаја 5, кѣлко шиваћих машина, ѿих за крѣјење 8...*

аорист у првом лицу једнине: *рѣкох (и рѣко) 6.*

Примери са *х* су изузетно ретки у селима (*од њих* ПП, *аха* Мр).

2) Редуковано *х*

Редукција је квантитативног карактера, *х* је краткотрајније од реализација суседних фонема, у поређењу са његовом јасном реализацијом. Редуковано *х*, као и нередуковано, се чује, осим изузетака, само у Нишу.

а) На почетку речи

испред вокала: у *ладовину да хѣклам 1, само су сад много скуѿи, њѣвду ѿриѣѣта 2, на хѣд удари у колѣна 1, и хѣда 7, хѣће 3* (у ствари у три примера редуковано *х* је у интервокалној позицији ако се узме у обзир акценатска целина, а не реч).

б) Унутар речи

Примери између два вокала: *аха 5, њихов 6.*

в) На крају речи

лична заменица 3. л. мн. у акузативу–генитиву: *ми и^х ѿако зовѣмо ѡвде 1, ѿсле и^х ѿусѣише 1, нисам се за њих сѣѣио 2, ѿрихваѣѣли од њих 4, ѿурски смо наѣчили од њих 6;*

придеви и придевске заменице у генитиву множине: *ѿреко мѣји^х ѿријаѣѣљи 2* (одсуство конгруенције између посесивне заменице и именице);

аорист првог лица једнине: *рѣко^х 6, ја насу^х јѣдну флаѣицу 6.*

У селима постоје само изоловани примери: *хѣј, хѣј! Ч, ѿри-ѿѣѣ хѣкѣари Л, сѣдам хѣкѣара Мр.*

3) Губљење *х*

Са синхроне тачке гледишта пре би требало да се говори о одсуству *х* у односу на стд. И овде ћемо прегледати позиције у којима се овај глас јавља у стд. а не постоји у нашим говорима (примера губљења има нешто више у селима).

а) На почетку речи
испред вокала

ájð 1, 3, 8, *ájде* 1, 4, 5, 6, 9, у *амám* 5, *ајсили* 7, *арџија* 8, *ékламо* 1, *ékлам* 4, *íљаде* 2, 3, 6, 7, *óћеш* 1, 2, 10, *óће* 1, 3, 4, 6, *óди* 8, 9, *óца* 7...

ájð НС, ПП, *ájде* Л, М, Мђ, П, *аљина* ПП, Т, *арџије* Мђ, *йейй éкџара* П, *íљаде* П, ПП, *óћеш* Ч, Л, Мр, Т, *óће* Ч, Л, М, Мђ, НС, ПП, Т, *одиш* НС, *одим* ПП...

испред консонанта

ладџиш вóду 7, *ладовина* 1, 6, 7, *ладно* 1, 3, 5, *ладну вóду* 1, 4, 5, *шэ ладњаче* 7, *лэба* 4, 5, 10, *рани* 4, 8, *ранила* 5, *за рану* 9, *ришињанин* 1, *шэо* 2, 7, 8, *шэла* 1, 4, 5, 6, 9, *шэл* 1, 2, 10, *шайа* *шэде йосџрада* 9, *шэ* (= хтеде) *ме удави* 6, *ваџим* 2, *ваџало* 7...

ладовина Мр, НС, ПП, *по ладовину* НС, *ладно* Л, *раним се добро* Л, М, *да га раниш* НС, *рани* Л, НС, *ранимо* ПП, П, *шэо* Л, П, *шэја* М, *шэа* ПП, *шэла* Ч, Л, НС, ПП, *шэле* ПП, *шэ дјэ* (= хтеде да иде) Мр, *овјј не шэ да остјане* НС, *ваџим* Л, *ваџиши* НС, *ваџили* М, *ваџише* Ч...

Ако изузмемо глагол **хтети**, примећујемо да су у питању позиције испред сонаната **л, р, в**.

б) Унутар речи

између вокала: примере смо већ видели као хијате у разним групама вокала:

меови 8, *меуна* 1, 3, *њивови* 2, *йроодим* 1, *уайсе* 1, *уайсили* 7;

два ораа НС, *снаа* Ч, Л, М, Мђ, Мр, НС, ПП, П; *снао!* Мр, ПП, *заоди* Ч, *заодиш* Т, *заодимо* Мђ, *заоду* Л, *за снау* Ч, *џри грэа* НС, *меур* НС, ПП, *дооди* Мђ.

У групи **аа** ова два вокала се често свде на један:

мáла 1, 6, 7, 8, *двá ора* 1, *двá сирóма* 3;

мáла М, Т, *двá ора* ПП, *снá* Л, ПП, *двá сирóма* НС, ПП;

испред консонанта:

хóшџайлер 8, *се оладџи* 7, *йрнуше* 9, *йа се нарани* 5, *свáџим* 7, *увáџимо* 1, *увáџио* 2, *йовáџали* 1;

ја се йу ману Л, *оладџи* П, *оладџија се* М, *на сáрану* Ч, *да ги нараниш* Мр, *наранила* Мр, *довáџи* Л, НС, *свáџим* ПП.

Као на почетку речи, већина примера се тиче одсуства х испред сонаната **л, р, н, в**.

Спомињемо и 1. л. мн. аориста у којем је увек наставак /смо/ у Нишу, док је у селима наставак *мо*, који потиче од /хмо/ уз губитак /х/ испред консонанта.¹⁰⁹ Примери: *узéдомо* М, П, *идóмо* Ч, М, НС, Т, *доћóмо* Ч, Мр, НС, *ошóмо* НС, *ошидóмо* НС; *обрáмо* Мр, *йоклáмо* ПП, *измáкомо* Мр, *скинјóмо*

¹⁰⁹ в. БЕЛИЋ 1973, с. 64.

М, *осћа́домо* ПП; *чу́мо* Л; *да́домо* Л, Мр, *ми се ујо́знамо* НС; *кад се јоде́лимо* ПП, *ја куј́имо јо́сле ко́ња* НС, *ја уно́симо, са́г ману́мо* НС, *шако́ј си га осћа́ви́мо* М, *оври́шемо* Мр. (У неким примерима контекст показује да се ради о аористу, а не о презенту.)

после консонанта:

Све́штог Ра́нђела 10;

| *Све́йти Ра́нђел* Мђ, *Све́йти Ра́нђел* Мр.

в) На крају речи

лична заменица 3. л. мн. у акузативу–генитиву:

ја и уа́йсе 1, *иша́ си и сше́љаше* 4, *сви су и волéли* 6, *гледа́о сам и* 8, *во́лим и као ро́ђену де́цу* 10, *код њи* 1, 3, 5, 6, 7, 8, *за њи* 8, *ба́ш њи брѝга* 2;

ошкүд ће ни и даде́? Л, *она́ и је заш́екла* Мђ, *ја и на́ши Срби заш́ераше* Мр, *да́ л и ти́и ју́шшии?* Мр, *за њи* Л, *јод њи да зовéш* Мр, *уз њи* НС, *и ми́ њи* ПП, *од њи* П;

придеви и придевске заменице у генитиву множине: понекад се можемо двоумити да ли је у питању облик ген. мн. са губљењем х, или облик ном. мн. који служи као општи падеж. Када је присутна именица у облику ген. мн., пре се ради о првој солуцији. Примери, само у Нишу: *он је био јпреседник не́ки радика́ла* 3, *код сша́рих љүди, код мла́ди* 5, *више јошш́иени* Цигана 7;

аорист у 1. л. ј.: осим раније наведених изолованих примера, у којима је наставак /х/ сачуван или редукован, по правилу се губи у нашим говорима: *ја ре́ко* 1, 2, 4, 6, *нађо* 6, *одо* 6, *сиђо* Н; *ја јо́йи* 5, 6; *ја јрочии́а* 5, *ја јо́гледа* 9; *ја ви́до* 1, 8, *заборави́* 8;

довéдо НС, *јојéдо* Мр, *украдо* Мр, *лéго* НС, *јомéтио* Мр, *јомүзо* Мр, ПП, *ја́до* Ч, НС, *исше́ко* Мр, *јобéго* НС, *јочé* НС, *ре́ко* Ч, М, Мр, НС, П и *реко́* Ч, НС, *узéдо* Мр, НС, *идо́* М, Мр, НС, *дођо́* Мр, НС, ПП, П, *одо́* Ч, *ошшидо́* Л, М, НС; *обра́* Мр, ПП, *закла́* Мр, НС, ПП, *јоора́* Мр, *јосеја́* Мр, *јожње́* Л; *ди́го* П, НС, *окреңү* М, П, *јреврңү* Мр, *осћа́до* НС; *éл ти́и казува́?* НС, *јо́йи* НС; *да́до* Л, Мр, НС, *јогледа́* М, НС, *јризна́* НС, ПП, *јродáдо* Мр, ПП; *изгорé* ја ПП, *јрекрси́и* Ч, П, *куји́* Мр, *осша́ре* М, *ја́ све урабоји́и* М, *доваји́и* НС, *заврши́* Мр, *ја́ зајазу́* НС...

Има много више примера у селима јер се у њима аорист много чешће употребљава него у Нишу.

Исто тако х се губи

у 1. л. ј. кондиционала:

ја не би мо́го 1, *и то́ не би га ни куји́о* ја 3, *како би ти́и рекла* 4, *иша́ би вам мо́гла да јри́чам* 5, *са́д би рекла* 10...

ја би шé јра́ла Мр, *ја би ве све́ исказáла* НС, *ја би шé уби́ја*, *ја би шé закла́а* НС;

у 1. л. ј. импекта; примери само у селима (јер импект у Нишу не користе више него у std.): *ја има дејте* М, *до лани ги чувá* ПП...

у 1. л. ј. плусквампекта (образованог са импектом бити), и овде, само у селима: *шја бe сиремáла данáс* Л, *шó за Бадње вéче га бe шурáла* НС.

Други примери губљења х на крају речи:

одма (сви информатори), *сйра* 1, 8, *на ма зна, на ма не зна* Ч, *одма на вр* 3; *(свуда), сиромá* Мр, *сйра* Ч, ПП, Т, *она се искида од сме* Ч, *вр* НС, ПП.

Губљење х је општа појава у селима. У Нишу, напротив, х се доста често чује, а није ретка и паралелна употреба облика са х и без х код истог говорника за исту реч: *хйáде* и *йáде* 2, 7, *хоће* и *оће* 3, *хладовина* и *ладовина* 1, *хйели* и *йели* 2, 10, *мехови* и *меови* 8, *йовайáli* их, *и хйусйише* и *йусйише* и 1, *код њих* и *код њи* 7, 8, *рекох* и *реко* 6...

Као данас у селима, и код Сремца је уобичајено испадање х које он често бележи апострофом. Примери:

на почетку речи:

испред вокала: *'ајде* (ИС 110), *'ајдеше* (ИС 120), *ајдуци* (ИС 81), *'оће* (ИС 84), *'оћемо* (3 29), *'оћу* (ИС 109), *оди* (ИС 23), *одиш* (3 39)...

испред консонанта: *'раним* (3 93, 3 156), *раниш* (ИС 81), *'леб* (ИС 63, 3 35), *'шеде* (ИС 87, 3 31)...

у средини речи

између вокала: *у њиове куће* (ИС 83), *йо ма'але* (3 8, 3 103), *до'оди* (3 42), *бе'у* (ИС 99)...

на крају речи: *сиромá'* (3 93), *сйра' ме* (ИС 82), *сас њи'* (3 32)...

као и бројни примери аориста првог лица сингулара: *донесо'* (3 39), *изе-до'* (ИС 53), *йройáдо'* (ИС 104), *йобегао'* (ИС 79), *реко'* (ИС 110), *узедо'* (ИС 87), *идо'* (ИС 49), *наћо'* (ИС 82, 3 40), *йозва'* (3 36, 3 44), *ја си узедо'* (ИС 47), *сйáдо'* (3 43), *йромину'* (3 146), *викну'* (ИС 110, 3 39), *дадо'* (3 39), *раздадо'* (ИС 46), *исйрича'* (3 44), *куйи'* (3 39), *зайаниши'* (3 40), *зайазу'* (3 39), *йрисеши' се* (3 38), *ошрије'* (3 40), *видо'* ИС 133, 3 30, 3 154)....; импекта: *йишиá'* и *йишиá'* (ИС 83), *беја'* (ИС 6)....; и кондиционала: *байá.лицја б'* и *дуван* (3 146)...

Сремац ретко бележи х: *бехар* (ИС 58), *махале* (3 155), *махсуз* (3 155)... нарочито у узвицима: *йа ха да гу йошијам* (ИС 58), *хе* (3 92), *йхе* (3 145).

4) Замењено х

а) ј уместо х

Примери:

снаја 8;

бјуе М, *маћија* Мр, НС, *лицјунка* Мр, *мјуа* НС, *две снаје* ПП, *сйреја* НС...

Примећујемо да се сви ови примери (већином из села) односе на интервокалну позицију; српски стандард дозвољава извесне варијанте са **ј** (**сиаја, стреја...**).

Код Сремца на крају речи нашли смо: *да се скидаш од смеј* (ИС 125).

б) **в** уместо **х**¹¹⁰

бува Н, *мува* 1, *џасџуџ* 1, 3, *уво* 1, 2, | *очув* НС, *џасџуџ* Мр, НС, ПП, *уво* НС,
ува 1, 3, *ја стравујем овде* 8; | ПП, *ува* НС, ПП.

Осим у примеру *стравујем*, српски стандард дозвољава дублете са **х** и **са в**, од којих говорници Ниша и села употребљавају само облик **са в**.

в) **к** уместо **х**

За разлику од претходног (појава **ј** и **в**, кад је **х** одсутно, обично у интервокалној позицији) ради се о фонетској апроксимацији, **х** замењује оклузив **к** који има исто место творбе. Примери:

на почетку речи

испред вокала:

џа каљиницу џиџану 4, *кроз кодник* 8; | *киџину џомоћ* Ч, *Крваџи* П;

испред консонанта:

није киџео 4, *није киџела* 4;¹¹¹ | *крани се* Мр, *кранили смо се* Т;

унутар речи:

између два вокала:

џакуљице 10, *нема ваџдука* 2; | *Дукови* М, НС, ПП, *јакаџи џрибор*
коња НС, *џрикод* П, *џиџраџибикери*
НС;

испред консонанта:

у војно-џекнички завод 2; | *наџбоља џекника* НС;

на крају речи

Нестандардни облици са **к** су бројни у селима (в. *Дукови* М, НС, ПП, поред *Духови* 1, 3).¹¹²

¹¹⁰ Богдановић 1987, с. 100 примећује да се **в** у принципу појављује између вокала задњег реда (**о**, **у**) и **а**, док **ј** замењује **х** између два вокала предњег реда или између једног вокала предњег и једног вокала задњег реда, али додаје: „До ремећења овога правила долази под дејством аналогije према облицима у којима је **в** или **ј** фонетски добијено“. Наши примери, такође, потврђују ово запажање.

¹¹¹ Ове примере може објаснити асимилација по начину творбе (прелазак **х** у **к** испред оклузива **т**).

¹¹² Белић 1905, с. 211 истиче да ови облици долазе „из цркве, школе или књижевноадминистративног језика“; Богдановић 1987, с. 101 додаје област трговине и технике. Наши примери, мада су малобројни, не могу сви да се сврстају у ове категорије.

5) Неетимолошко х

Белић упозорава на појаву неетимолошког редукованог х у малом броју примера на почетку речи или слога: „То долази отуда што ваздух пре образовања вокала већ почне да струји, те на тај начин образује врло слаб спирант х.“ Ми смо забележили два примера који подсећају на ову опаску (мада је у једном х испред сонанта, а у другом се можда ради о аналогiji: *кућус се Чварија Ч, Чдем... у касайнициу З* (можда аналогно глаголима *ходати, ходити*).

АФРИКАТА S¹¹³

Углавном у селима у ограниченом броју речи, а у Нишу само у изолованим примерима забележили смо африкату s, звучни парњак ц, која почиње имплозијом и оклузијом као и у /д/; после додира са алвеолама као код /д/, језик се од њих удаљује и заузима приближно исти положај као при фрикативу /з/.

Нашли смо примере s када стд. има /з/ као и у речима непознатим стандарду:¹¹⁴ *nasébo* Л, *he osévneui* Мр, *osébo cam* Мр, *súd* Мр, НС, ПП, *súдови* ПП, *Sóyka* НС, *néмам súби* НС (али и *зуб* код истог говорника), *za ñénsiју* ПП; *ñensuonérски* ПП; *súnsa* (= слина) ПП, *nasrнем* М, *ña на какво се osrнем?* Мр, *kad zasrнем, он ñám léga* М.

У свим осталим забележеним примерима, s се налази испред в,¹¹⁵ *svéчка* Мр, *svérка* Мр, *ne smém да usvérem* НС, *svézda* Л, Мр, НС, ПП, *svicka* Мр, НС, ПП,¹¹⁶ *sviжди* НС, *sviждали* Т, *svóно* Мр, НС, ПП, *овија svрчки* Мђ.

Једини нишки пример (*народ је свирио 5, ña свиру жéне 5*) забележени су при евоцирању догађаја из хамама у некадашњем Нишу од стране говорнице.

Осим *суби* (вероватно аналошко и околинално), сви наши наведени примери су евидентирани и северније у Алексиначком Поморављу и јужније код Лесковца.

S, наравно, нема статус фонеме у Нишу, где већина речи са s у селима има з као у стд.: *назéбе* 1, *зид* 1, 3, *зидови* 2, 3, *зуби* 1, 3, у *ñénsију* 2, 3, 6, *звэр* 1, *звезде* 1, 3, *звижди* 2, *звóно* 1, 3. У селима може да се говори о постојању /s/, ограниченом на извесне позиције и неке лексеме.¹¹⁷

Врло је занимљиво да је Сремац користио з, а не дз: *ñече звезда* (ИС 50), *како ће да около иију да ги врзује!* (З 41). Можемо ли претпоставити, према овоме, да је s већ била нестала у Нишу када је он стварао своја дела?

¹¹³ Графема s је уобичајена у ћириличним издањима, наравно и у македонском језику где /s/ има статус фонеме (у азбуци s долази после з), али и у опису и реченицима извесних српских говора: в. Елезовић 1932–1035, Димић 1988 и Живковић 1987 (овде, s је иза ш). Митровић 1984 исти глас бележи дз.

¹¹⁴ О пореклу африкате s в. Белић 1905, с. 203–205.

¹¹⁵ Ово је најкарактеристичнија позиција s (в. Ивић 1956, с. 114). О другим позицијама в. нпр. опис говора Ораховца и Калне у *Фонолошки описи...* 1981, с. 584 и 593; испред вокала за којим следи /б/ или /д/, после /н/, уз /р/ и уместо стд. /д/ у *svicka*. Сви наши примери олговарају једној или другој описаној позицији.

¹¹⁶ У стд. *двиска* је двогодишња овца, док је за наше информаторе *svicka* овца која се још није јагњила.

¹¹⁷ в. о томе ПЕЦО 1985/6, с. 19.

ШУШТАВИ СУГЛАСНИЦИ (ФРИКАТИВИ И АФРИКАТЕ)

1) Безвучни *й*редњонейчани фрикатив */ш/*

а) Реализација [ш]

Разликује се од [ш] тиме што се доњи део језика приближава задњем делу тврдог непца. Забележили смо га само у два села код четири говорника, углавном испред или иза а: *наџа* Мђ, *Тоџа* Мђ (али исти говорник и *Тошић*), *џераџе* Мђ, *наџи* Мђ, *йраџину* П, *киџа* П, *сиромáџник* П, *баџи* Мђ, *џераџи* П. Други примери се односе на наставак */ш/* 2. л. ј. презенте после вокала предњег реда (*одне́сеџи* Мђ, *йома́жеџи* и на наставак */ше/* 3. л. мн. аориста (*казни́џе* Мђ, *скуйи́џе* Мђ...).

б) Реализација [ш]

Разликује се од [ш] изразитијом палаталношћу због ближег додира језика са тврдим непцем.¹¹⁸ Забележили смо је у Нишу и у селима, најчешће испред или иза вокала предњег реда */е/* и */и/*. Примери

на почетку речи:

џегу 2, *џес* 2, 7, *џесџо* 2, *џеџа* 3;

џес М, Мђ, П, Т, *џеснес* Ч, *џеџав* Ч, *џездесеџ* Т, *џиро́ке* Мр, *џи́ру* Л;

између два вокала од којих је један предњег реда (у селима најчешће испред */е/*:

робијаџи 3, *йеџадиџки* 3, *Крушеваџ* 3, *иџо* 2, *уџивен* 3, *беџе* 3, *виџе* 2, 3, *заврџио* 2, 3 итд.

наставак аориста 3. л. мн.: *дрџаџе* Мр, *имаџе* М, *йоџиџаџе* Мђ, *џераџе* М, Мђ, Т, *доџоџе* М, Мђ, *наидоџе* Мр, *слегоџе* Мр, *беџе* Ч, М, *изумреџе* Л, *йочџе* П, *искриџиџе* Л, *слоџиџе* Мр, *забраниџе* Т, *искриџиџе* Л...

други пр. испред е: *наџе* М, Мр, *јаџем* НС, *доџеа* Мр, *крџиџаноџе* М, *болџе*⁶ Ч, *виџе* Ч, Л, М, Мр, Т, *йиџем* НС, *врџе.ли* Ч, Л, *друџиџе* Т, *йџениџу* Л...

испред и: *маџиџу* Ч, Л, М, *наџи* М, Мђ, Мр, *исуџи* П, *йуџиџо* Т, *врџи* Мр, *колџиџе* М, Мђ...

иза и: *иџаа* Л, М, Мр, *наиџаја* Мр, *оџиџаја* М, Мр, *киџу* Мр, *йоџиџиџу* М...

¹¹⁸ Разуме се да је разликовање између [ш], [ш] и [ш] условно и да нема прекида континуитета измеу њих, тако да се могу уочити многобројне нијансе и да се у неким случајевима може колебати између две нотације.

слити о индивидуалним особинама изговора, али оне ипак сведоче о разноврснијим реализацијама /ж/ у селима него у Нишу.

Као [ц], [ж] се чује поред [а]: *жањеш* П, *кожа́ра* Мђ, *ка́же* Мђ, П, *йома́жеш* П, *и́ра́жимо* П, *йои́ра́жимо* Мђ... Има и примера испред вокала предњег реда: *жа́йва* П, *жа́не* Мђ, *жа́ивој* П, *и́роду́жјија* Мђ, *др́жи* П.

б) Реализација [ж]

Као [ц] у односу на [ш], [ж] се разликује од [ж] изразитијом палаталношћу због ближег додира језика са тврдим непцем.

И овде су примери многобројнији у селима него у Нишу, где су углавном забележени код два већ споменута информатора са [ц].

[ж] се највише јавља испред вокала предњег реда. Примери:

у иницијалном положају

жа́не 3, *жа́ну* 2, *жа́ице* 2, *жа́ицу* 3,
жа́ив 2, 3, *жа́ивој* 2, 6...

жа́ним Мђ, *жа́на* Ч, М, *жа́не* Ч, Л,
Мр, Т, *жа́но* П, *жа́њеш* Ч, *жа́йву* Л,
жа́йво Ч, М, Мр, Т, *жа́вим* Ч, Л, М,
жа́иви М, Мр, *жа́ивој* М...

између а и вокала предњег реда

ка́же 2, 3, *и́ра́жи* 3...

ка́жем Ч, Л, Мр, Т, *ка́же* Ч, М, Мђ,
Т, *ла́жем* Мр, *и́ра́жим* М, *и́ра́жи*
Мр...

између једног вокала задњег и једног вокала предњег реда

мо́жеш 3, *удо́жјење* 2, *и́ру́жици* 3,
слу́жици 2...

Бо́же Мр, *мо́же* Ч, Мр, Т, *ожа́ни*
Мр, *оже́нио* Мђ, Т, *ло́жимо* Ч,
нало́жим М, *сло́жице* Мр, *му́жи* Ч,
и́у́жи Ч...

између два вокала предњег реда

и́режа́ивео 3, *ижа́и́ери* 2

бе́жи М, *йо́лежим* М, *и́е́жи* Ч,
ди́же М, *ни́же* Ч, *сти́јже* Т

између вокалног р и вокала предњег реда

иси́ра́жици 3

држа́ице Мр, *вр́жемо* Ч, *извр́жем*
Мр

У другим позицијама има мало примера: испред а, у, консонаната и на крају речи:

жа́ндарме́рија 3, *си́ра́жар* 3,
дежа́урали 3, *гро́жђе* 3;

жа́ба Ч, *жа́т* Т, *жа́ти* М, *држа́ву*
М, *ка́жу* М, Мр, *држу́* Л, *вр́жу* М,
гу́жва Ч, *у́слугна* Мр, *мо́ж* М, Мр,
но́ж П.

И поред свих ових примера, не смемо заборавити да је стандардна реализација [ж] најчешћа у селима и да се скоро увек чује у Нишу. Ипак, треба истаћи као за /ш/, реализације /ж/ су разноврсније у селима (па донекле и у Нишу), него у стандардном српском.

в) Редукција и губљење /ж/

У конјугацији презента глагола **казати** постоји тежња ка редукцији и губљењу /ж/ између вокала **а** и **е** (в. хијате) и у Нишу и у селима. Ипак се /ж/ најчешће чува, чак и кад је глагол уметнут.

Примери:

<p><i>ка^жем</i> 8, <i>да ка^жеш</i> 2, <i>кад му ка^жеш</i> 1, <i>ка^ем</i> 8, <i>да ка^еш</i> 1, 8;</p>	<p><i>ка^жеш</i> Мр, <i>ка^же</i> Л, <i>ка^ем</i> НС, <i>иш^јо ће</i> <i>ка^еш</i> НС; као и <i>да њока^еш</i> НС.</p>
---	--

3) Безвучна *й*редњонейчана африкајџа /ч/

а) Реализација [ч]

Разликује се од [ч] тиме што се доњи део језика приближава задњем делу тврдог непца; она је у односу на [ч] исто што су [ц] и [џ] за [ш] и [ж]. Мали број примера, сви из села, углавном потичу од иста четири говорника из два села код којих смо забележили реализације [ц] и [џ].

Чини се да [ч] има изванредан афинитет према вокалима задњег реда и **а**. Примери: *Џокош* Мђ, *чува* П, *ручак* Мђ, *вршењачу* П, *п^ричао* П, *џва^чкаши* П, *кова^ч* П...

б) Реализација [ч]

Она се разликује од стд. реализације [ч] изразитијом палаталношћу (због ближег контакта језика са тврдим непцем) и појачаном африкатизацијом.

Супротно, реализацијама [ц] и [џ] забележили смо је чак код половине информатора у Нишу (мада већина примера потиче од два споменута информатора са реализацијама [ц] и [џ]). Број примера у селима је већи, а разлика између града и села је овде мања него за [ц] и [џ], што се објашњава бележењем у селима још палаталније реализације [ч'] о којој ће касније бити речи.

[ч] се појављује често испред вокала предњег реда **е** или **и**. Примери:
на почетку речи

испред **е**

че^шири 2, 3, *че^шрест* 2, *че^лик* 8, *чер-гари* 3, *че^сме* 3...

че^шири Л, Мр, П, Т, *че^шерес* НС, П, *че^сам* Л, *че^само* Т, *че^сај* Мр, *черге* Мр, ПП, *че^сма* Л...

испред **и**

чим 2, *чи^шиши* 3, *чи^шанку* 4, *чи^зме* 2...

чи^ча Мр, ПП, Т, *чим* ПП, Т, *чи^шу* Мр, *чи^ши* НС, *чи^шо* Л, П...

иза **а**:

испред **е**

бачено 2, *иначе* 3, *закачен* 3...

иначе НС, *џаче* П, Т

испред **и**
бакра́чи 3, *черда́чици* 8,¹¹⁹ *цаха́чи* 2, *кола́чи* 2, 3... | *дрља́чи* Т, *окачи́ли* Л, *укачи́ше* Ч, *закачи́мо* Мр, *начин* П, *свира́чи* П, Т, *увла́чимо* П...

иза вокала задњег реда:

испред **е**
у њо́чеику 3, *њо́че* 8, *њо́чео* 7, *ју́че* 3, *обу́чеш* 2, *вуче́* 8, *извучеш* 3, *њовуче...* | *дочеки́вали* П, *њо́чнемо* НС, *њо́чеице* П, *одвуче́* Л, *вуче́* Мр, *нара́внуче* Т...

испред **и**
на о́цима 2, *оци́стиио* 3, *ско́чимо* 8, *у́чи* 3, *ку́чићи* 2... | *иско́чио* П, *ма́ињочина* Мр, *о́чи* Л, Мр, НС, *о́чију* Ч, *њо́чистиим* Мр, *уро́чию* Л, *мучи́ли* Л, Т, *о́дручи* Мр, *у́чи* НС, *у́чину* П...

иза вокала предњег реда (тј. између вокала предњег реда)

испред **е**
ње́чем 2, *исе́че* 2, 3, *ње́че* 3, *вече́ра* 2, 3, *у́вече* 2, 3, *ни́че* 3, *њри́чеића* 7, *ви́че* 8... | *ње́че* П, *исње́чемо* НС, *ње́чење* Л, *сече́мо* Л, *исе́чњм* Т, *вече́рис* НС, П, *вече́ру* Мр, НС, *крошњи́че* Л, *си́риче́ви* П...

испред **и**
де́чиц 7, *ња́ири́чице* 2; | *њу́вечи* П, *месе́чину* ПП, *си́ре́чио* НС;

иза консонанта:

испред **е**
асња́лче 3, *ње́йче* 2; | *дево́јче* Л, *гасар́че* П, *крава́јче* Л, *њче́ле* Мр;

испред **и**
ња́рчићи 2, *раи́чиистиим* 3; | *дево́јчица* Л, *дру́кчије* НС, *гасар́чики* НС;

после вокалног **р**:

испред **и** | *њрчи́м* ПП, *њрчи́* Л, ПП.

Реализација [ч] није ретка испред **а**. Примери:

на почетку речи:
Ча́ир 3, *Ча́ирче* 8, *ча́ишу* 8 | *ча́к* П, *ча́раје* Т;

иза вокала задњег реда или **а**
њло́ча 2, *ру́чају* 3, *у случа́ју* 3... | *ру́ча?к* Мр, *ру́чамо* Л, *за́час* Мр, *ња́чан* П, *влача́ру* П...

иза вокала предњег реда:

креча́ну 3, *о́бичаји* 7, *њри́ча* 2, 7, *да њри́чам* 4, *њри́чамо* 8; | *креча́ну* П, *мале́чак* НС, *чи́ча* Мр, ПП, Т, *њра́вичан* П, *њри́ча* Мр, *њри́чам* Л, НС, Т, *њри́чао* П, *њри́чала* Л...

¹¹⁹ Друга реализација [ч] је уствари реализација фонеме /h/, али због асимилације долази до идентичног изговора /ч/ и h/.

после вокалног р:

ошрча́о 8, *срча́ни* 2;

иза консонанта:

Леско́вчани 2, 3, *венча́ње* 7, *закóйчана* 3,

[ч] се чује такође испред вокала задњег реда, нарочито када је у иницијалном положају испред у. Примери:

чу́дили 2, *чу́до* 8, *чукундед* 6, *чу́јем* 7, *чу́је* 3, *чу́о* 6, *чу́вено* 2, *чу́вали* 3...

чу́камо П, *чу́кај* НС, *чу́јем* Мр, *чу́јемо* Л, *чу́вам* Л, П; *чу́ва* Ч, П, *чува́ла* Л, Т, *чува́ли* ПП, *чувај* Мр, ПП...

други примери испред у:

очу́вали 4, *вучу* 3, *рачу́на* 2...

йога́чу П, *рачу́н* Т, *вейрења́чу* Мр, *чи́чу* Ч, Т, *шчу́кај* НС...

примери испред о:

чо́йор 8, *чо́век* 2, 3, 8;

Чо́кош НС, *чо́раје* НС, *чо́век* Л, *чо́ек* Мр.

[ч] се јавља и испред консонанта, најчешће к и н. Примери:

испред к

ру́чкови 2, *йо́чкови* 3, *гр́чке* 2, у *Не́мачкој* 6, 7, *ко́њичка* 3, *йоли́йички* 7, *желе́знички* 2, 3...

де́чко НС, *дору́чкујемо* Л, *ку́йачко* ПП, *нема́чки* П...

испред н:

йо́чнем 2, *йо́чнеш* 3, *фа́брични* 3, *ша́чно* 2...

о́длично ПП, *си́о́чни* НС, *ша́чно* Мр.

[ч] се још среће на крају речи у малом броју примера:

кола́ч 3, *замрзива́ч* 7

бија́ч П, *ђувéч* НС, Т.

в) Реализација [ч']

Она се разликује од [ч] и [ч'] још изразитијом палаталношћу (због још ближег контакта језика са средњим делом тврдог непца); блиска [h], ипак је нешто мање палатална и мека него [h]. Много је распрострањенија у селима него у Нишу, али се ипак чује код половине наших нишких информатора.

Према примерима забележеним у селима, јасно је да се [ч'] појављује највише испред вокала предњег реда, нарочито испред најзатворенијег вокала /и/. У Нишу има премало примера да би се извели поуздани закључци, међутим, примећује се да [ч'] најчешће јавља испред е и а.

Примери испред вокала предњег реда:

на почетку речи:

испред е

че́шри 2, 6, 4, *че́шрдéсећ* 7, *че́шрéc* 2;

че́кам Л, М, *че́ка* Мр, *че́крк* М, *че.jó* М, *че́м* Мђ, *че́шри* М, П, *че́шрéc* М, Мђ, *че́шворица* Мђ, *че́шврѣа* М, *че́шврѣу* ПП...

испред и	
ч'ика б;	ч'ич'а М, ПП, ч'ич'о Мђ, ч'ика М, ч'им М, ч'иш'али Мђ...
иза а	
испред е	
јач'е 7;	
испред и	другојач'ије Мђ, свирач'и М, укач'ише Мђ, закач'имо НС...
иза вокала задњег реда:	
испред е	извуч'е М, куч'е М;
испред и	искоч'им М, искоч'ише М, куч'ици М, муч'им М, науч'ила М, оч'и Л, М;
иза вокала предњег реда (тј. између два вокала предњег реда):	
испред е	
креч'ем б, вech'ера 2;	исеч'емо Т, исеч'еш НС, веч'еру НС, ич'еш'амо П;
испред и	љувеч'и М, деверич'ић М, сес'иричина Мђ...
иза консонанта:	
испред е	од ч'ега Т, девојч'е М, Мђ, ич'еле Мр, венч'ева Мђ...
испред и	девојч'ици Мђ, мајчин М...
после вокалног р	шрч'имо Л.
Примери испред а:	
на почетку речи	
ч'ак 2, 8, ч'ашу 2, 8...	ч'ак М, ч'амац ПП
иза вокала предњег реда	
ирич'ају 2...	ч'ич'а М, ПП, обич'ај Л, ирич'ам Т, иш'рич'ала Л, малеч'ак М...
иза консонанта	венч'а Мђ, венч'ао Мђ.
Има мало примера [ч'] испред вокала задњег реда; они су углавном у иницијалном положају испред у, као и реализација [ч]. Примери:	
ч'урек 3, ч'ункове 4	ч'укав Мђ, ч'унак НС, ч'ује М, ч'ува НС, ч'уваши М, Мђ...

У ретким примерима када је [ч'] испред консонанта, скоро увек се ради о консонанту к, као нпр.

оџџач'кали 7;

мач'ке М, Немач'ко М, уну'чки Мђ,
деч'ко Мђ...

[ч'] је ретка реализација на крају речи:

кључ' 7;

ич' М, реч' Мђ, санџрач' М.

Фонема /ч/ познаје веома различите реализације, од веларизоване [ч], преко стандардне реализације [ч], до палаталне [ч'] и до још палаталније [ч'']. Не губећи из вида да је std. реализација [ч] врло фреквентна у селима и још више у Нишу, ипак констатујемо велику нестабилност реализација, која највише иде у правцу изразитије палаталности. Код једног говорника понекад у истој речи изговореној у различитим тренуцима могу да се појаве [ч] и [ч'], [ч'] и [ч''], па чак и све три реализације. У односу на /ш/ и /ж/, /ч/ има палаталније реализације (постоји и [ч'] поред [ч]), за које је број примера много већи и потиче од већег броја различитих информатора.

4) Звучна њредњонејчана африкајта /џ/

Реализација [џ] стандардног језика је најфреквентнија у Нишу: џамја 7, џигерица 1, оџак 3... У селима, и понекад у граду, чује се реализовано [џ] које се разликује од [у], као што се и [ч] разликује од [ч], нешто изразитијом палаталношћу (због мало ближег контакта језика са тврдим непцем) и појачаном африкатизацијом. Забележени примери се највише односе на иницијални положај испред а или е и унутар речи испред и у суфиксу -ија. Примери:

на почетку речи

џамја 6, Паша-џамја 3, џаду 8, џеј 2;

џак Ч, џака М, џаци Мђ, џакови Л,
џенабеј Ч;

суфикс -ија

код казанџију 8, казанџијска 3, сајџи-ја 6;

наводаџија Л, М; џрстџија М,
рабаџија П;

други случајеви

ражџаја се НС, саџак Ч.

5) Безвучна џалатална африкајта /ћ/

а) Стандардна реализација [ћ]

Ово је најчесталија реализација у селима и још чешћа у Нишу, појављује се у свим позицијама, тако да ћемо навести само неколико од забележених примера:

на почетку речи (или, тачније акценатске целине)

ћоше 1...

ће идемо НС, ћерка Л, Т...

између вокала задњег реда и/или **а**
ноћу 6, *кућу* 1, 2, 9, 10, *најлаћују* 1, *ја ћу* 6, *кућа* 5, 7, 8, *браћа* 6... | *кућу* Т, НС, *воћа* Л, *браћа* ПП, *домаћа* Л, *илаћамо* Т...

између вокала предњег реда и **а**
шија ћеш? 1, 3, *шија ће?* 1, 6, *наћи ћу* 2, *најлаћивала* 9, *сећам се* 5... | *домаћина* ПП, *окрећа* НС, *ипрећа* Ч, *Павловића* Т...

између вокала предњег и задњег реда
оће 5, *куће* 3, 7, *наћи ћу* 2, *кући* 4, 9, 10, *врућина* 1... | *нећу* Ч, ПП..., *оћеш* Т, *оће* ПП, Т, *оћемо* НС, *куће* ПП, *жњујући* Л...

између вокала предњег реда
цеће 2, 5, *дрвеће* 2, *окреће* 3, *ипредузеће* 1, *рећи* 2, *већином* 4, *са младућем* 4, *ипарчићи* 2, *венчићи* 10... | *неће* Т, ПП, *окреће* НС, *ипреће* НС, *јашећи* Т, *већи* НС, *ипирићи* НС...

иза консонанта
сирће 6... | *ићу* *рабоћим* Мр...

на крају речи
већ 4, *младућ* 7... | *ноћ* НС, *Илић* М, *Живковић* Л...

б) Реализација [ћ^к]

Разликује се од стандардне реализације [ћ] померањем језика према задњем делу тврдог непца, према месту творбе [к] (одатле и нотација [ћ^к]; фрикативни елемент је нешто слабији него у [ћ]. Гласовна вредност [ћ^к] је учестала у селима али и у Нишу. Према забележеним примерима, може да се јавља у свим позицијама као и [ћ]. Примери:

на почетку речи

ћ^кошка 2, *ћ^курке* 5; | *ћ^каа* Мр, *ћ^ку идем* Ч, М, *ћ^ке идемо* НС, *ћ^ке радимо* М, ПП, *ћ^керка* Л, М, НС, ПП, *ћ^керке* Ч, Мђ...

између вокала задњег реда и/или **а**
оћ^ку 2, *скујоћ^ка* 3, 6, *кућ^ка* 3, *браћ^ка* 5, *илаћ^кало* 3... | *оћ^коравела* М, *оћ^ку* М, *код кућ^ку* Л, М, Мђ, Мр, *браћ^ку* Ч, *ноћ^каске* Мр, *кућ^ка* Л, М, *ваћ^кам* Ч, *илаћ^камо* Л...

између вокала предњег реда и **а**
шија ћ^кемо 6, *најлаћ^кивала* 3, *осећ^каш* 2, *из ипредузећ^ка* 1, *сећ^кам се* 2... | *мајка ћ^ке* Т, *гаћ^ке* Ч, *маћ^кија* Мр, *цевећ^ка* Мр...

између вокала предњег и задњег реда
срећ^ку 2, *оћ^ке* 3, *кућ^ке* 2... | *нећ^ку* М, *свећ^ку* М, *ноћ^ке* Ч, Л, *оћ^ке* Ч, М, Мђ, ПП, *кућ^ке* М, *кућ^ки* Ч; *врућ^кина* НС, Т...

између два вокала предњег реда
нећ^ке 3, *шећ^кер* 1, *иплећ^кину* 3, *Живковић^кеве* 5, *Абрашевић^ки* 3, *шкѐмбић^ки* 2... | *нећ^ке* Ч, Л, М, Мђ, Мр, П, *ипролећ^ке* М, *ипрећ^ки* Мр, Мђ, *ми ћ^ке говоримо* Мр, *Божвић^кеви* М, *ипић^ке* Л, М, *девојчић^ки* Л...

иза вокалног р	загр ^ћ ање М, Мр, вр ^ћ амо Ч...
испред консонанта (к или н)	ср ^е ћке Мђ, ср ^е ћна Л;
во ^ћ ке 2, ср ^е ћка 3, ве ^ћ ник 7;	
иза консонанта	крш ^ћ ење Ч, кр ^с ћава Мђ;
на крају речи	но ^ћ М, Мр, св ^ј но ^ћ Ч, њо ^{мо} ћ Ч.
ве ^ћ 5, ми ^{ши} ћ 2, мла ^{ди} ћ 5, Ма ^р ко- ви ^ћ 3;	

Обе реализације [h] и [h^к] могу да се чују код истог говорника па и у истој речи у различитим тренуцима. Посебно је интересантан случај једног говорника, код којег се систематски јавља [h^к] када, бржим ритмом, прича са члановима породице, а [h] када се труди у споријем изговору да одговара на питања истраживача.

У селима, уместо std. [h] може да се јави [к] у суфиксу /ић/¹²⁰ који се користи као суплетивни облик за множину именица инфикса (нпр. *џилики* поред *џилићи* у селима, док је у Нишу само *џилићи*). Пошто је реализација [к] испред вокала предњег реда н, она је више постпалаталног него веларног карактера. Примери:

само изоловани примери (иначе, увек ћ): мо ^{ли} чки 9, њен ^ц ерчки 2	бу ^{ри} ки ПП, дево ^ј чки Ч, Л, Мђ, ду ^г мики ПП, гас ^а рчки НС, гу ^и чки НС, ПП, ја ^г ањчки Мр, ПП, ју ^ж ски НС, кл ^у јчки Мр, ку ^й рички НС, ку ^ч ки Л, М, Мр, ПП, ма ^г а ^р чки Мр, ПП, ми ^ш лички Мр, ња ^р чки Л, ПП, њи ^л ки М, Мр, ПП, њу ^ж ски Мр, сив ^а рчки Л, ш ^о чки НС, ждр ^е бки ПП...
---	--

Код Сремца постоји прелазак **ћ** у **к** испред предњих вокала е и и (као у селима, не и у Нишу): *како сирочки* (ИС 40), *домакица* (З 39), *до Келе-кулу* (ИС 46), *керка* (ИС 110, З 144... /за коју сви наши информатори у граду и селима имају *ћерка*/). Он има и супротних примера, тј. **ћ** уместо стандардног **к** (таквих примера, у ствари, типичних за тимочко-лужнички дијалекат нема у нашим истраживаним говорима): *њод ћирију* (ИС 49, З 83), *врне ћиша* (ИС 47), *и ни се ња ћићи сас њега* (ИС 115), *широћи фусџон* (ИС 122), *сас њућеџ* (ИС 54)...

б) Звучна њалатална африката /h/

а) Стандардна реализација [h]

Сасвим је уобичајена и у селима и у Нишу, може да се појави у свим позицијама, као што се види из следећих примера:

на почетку речи	
ћа ^к 1, ћа ^{во} 1...	ћа ^{во} лсто Л, ћу ^в ч НС, Т, ћу ^в ч Л...

¹²⁰ У овоме је могуће видети и засебан суфикс -ики, који је карактеристичан управо за јужноморавске говоре (нап. прир.).

између вокала задњег реда и/или **а**
доћоше 1, *доћу* 1, 4, 9, *ѡроћу* 6, *доћуваја* М, *ѡоћуваја* Л, *раћа* ПП...
ѡћосмо 1, *наћо* 6, *госѡоћа* 1, *ѡсло-*
воћа 7, *код роћаке* 4, *граћанско* 1, *ѡ-*
сваћао 10, *раћала* 10...

између вокала предњег реда и **а**
граћевине 3, *изаћем* 7, *изаћеш* 1, 6, *наћеш* НС, *заграћено* Л, *нарёһаш* Л,
изаћемо 8, *наћешѡ* 6, *млаће* 1, *ураћено* *срёћан* ПП...
 2, *свића* 1...

између вокала предњег и задњег реда
доћем 2, *доћеш* 1, *доће* 1, 3, 5, 7, 8, *доћем* НС, *роћен* Т, *роћена* ПП...
ѡоћеш 10, *ѡроћеш* 6, *ослобоћење* 9,
роћени 4, *уроћено* 7, у *мећувреме* 8,
ѡћем 3, *ѡће* 8, *ѡоћише* 2, *ѡроћише* 2...

између два вокала предњег реда
надзићивали 3;
 иза консонанта
Ранћела 4.

б) Реализација [ћʁ]

Она се разликује од std. реализације [ћ] померањем језика према задњем делу тврдог непца, према месту творбе [ʁ], одакле и нотација [ћʁ]; фрикативни елемент је нешто слабији него код [ћ]. У истом је односу према [ћ] као [ћʁ] према [ћ], она је, као и [ћʁ] врло фреквентна и у Нишу и у селима. Примери:

на почетку речи
ћаци 3, *ћаво* 1, *ћавола* 6, *Ђурћаци* | *ћавол* Т, *Ђурћо* М, *Ђурћовдан* Мђ,
 3, *ћевреци* 5... | П, *ћувечи* М, *ћувечи* Мђ, *ћувечи* П...

између вокала задњег реда и/или **а**
раћало 3, *сваћа* 1... | *доћоше* М, *доћу* М, Мр, Т, *доћувају*
 М, *ѡѡћо* Л, *наваћују* М, *наваћува* П,
заћу М, *машиновоча* ПП, *ѡогаћа* П,
сваћа М...

између вокала предњег реда и **а**
изграћено 3, *изаће* 1, 3, *изаћемо* 3, *заграћено* М, *изаће* Л, *заћемо* Мђ,
слаће 1, *сараћивали* 2, *нарёћа* 3... | *слаће* П, *срёћан* Л, *свића* М, Мр,
вићамо М...

између вокала предњег и задњег реда
доћем 1, 6, *доће* 1, 2, 3, 6, 7, *ѡроћем* | *доће* Л, М, Мр, НС, ПП, П, *доћемо*
 6, *ослобоћен* 3, *ослобоћење* 7, *роћен* Мђ, *ѡроће* Мр, ПП, *ослобоћење* Т,
 3, *роћени* 2, *сућено* 2, *ѡћешѡ* 2, *роћен* Мђ, *роћендан* Л, *изѡоће* М,
разѡу 1... | *доћи* Мр, *Госоћиндан* Мђ...

између два вокала предњег реда
нарећ'ење 2, *одрeћ'ени* 3, *џрeћ'е* 1, | *вeћ'е* Ч, *наић'е* М, НС, *џрић'е* Л, М,
говeћ'ина 3, *наић'е* 2, *сић'ем* 1... | *џрић'и* Л;

после вокалног р
рћ'аво 6, *џврћ'ава*,

иза консонанта
гунћ'аш 1, *анћ'ели* 3, *Ђурћ'евдан* 1, | *Ђ'урћ'овдан* Мђ, П, *Панћ'ел* Мђ;
Ранћ'ел 1, 2, 3, *Ђурћ'ица* 3...

на крају речи
 | *цећ' П.*

Као и [h] и [h^к], реализације [h̥] и [h̥^г] могу да се јаве код истог говорника, понекад у истој речи, али у различитим тренуцима.

Ни у Нишу, ни у околним селима нисмо забележили реализацију [г] када стд. има [h̥] или обрнуто. Код Стевана Сремца налазимо такве примере: *бајаћим* (ИС 118), *наћиздим* (З 93) поред *нагиздим* (З 94) — два последња примера изговара исти лик.

г) [h̥] и [j]

Два пута смо уочили врло палаталну реализацију /h̥/, али без померања језика према задњем делу тврдог непца; пошто је оклузивни елемент африкате ослабљен, реализација се приближава [j], па бисмо могли да је забележимо [h̥j]. Примери: *грожће* 3 (код истог говорника смо чули реализације *грожће*, *грожће* и, вероватно због утицаја дијалекатског облика *грозје*, *грожје*), *сваћјање* Мђ.

Забележили смо и два примера реализације [j] тамо где стд. има [h̥]: *меју* НС,¹²¹ *џроје* НС, *Ја му викам, неће му џроје. Кад оно мори џроће* му НС (говорница наизменично употребљава облике са [j] и [h̥].)

Код Стевана Сремца имамо следећи пример: *Нејознаџи: Ја не дам го-сџођу! — Го-сџођу! Какву го-сџођу? Зашиџо го-сџођу? — рече Ивко.* (Непознати, који није пореклом из Ниша, говори „госпођу“ док Ивко, одговарајући, употребљава „госпоју“.)

ЈЕДНАЧЕЊЕ ПО ЗВУЧНОСТИ

У нашим говорима ова појава је, углавном, иста као и у стандарду. Скрећемо пажњу да су случајеви једначења по звучности када правопис не одговара изговору једини када наша транскрипција, која је у принципу увек фонетска (обично без угластих заграда), следи правопис а не изговор да би се олакшало читање. То важи за сантхи у нашим примерима. Али у овом

¹²¹ Речник МС и Речник САНУ наводе *меја* као покрајински облик за *међа* (исто тако је *госџоја* народна и покрајинска реч за Речник МС а некињевна за Речник САНУ).

извршење. У ствари мушки род придева се „наново формира“ полазећи од других облика без непостојаног а, и тако се јавља т уместо д.¹²⁴

ЈЕДНАЧЕЊЕ ПО МЕСТУ И НАЧИНУ ТВОРБЕ

1) Једначење по месту и творбе

а) Регресивна асимилација

Дентални назал /н/ остварује се као билабијални назал [м] испред билабијалних оклузива /п/ и /б/. Чини нам се да је ова асимилација делимична у Нишу, а потпуна у селима; примери:

једáниуи 1, 10; | *наједáмиуи* М, П.

Билабијални назал [м] може да пређе у дентални назал [н] испред денталног оклузива [т]: *йáмиџим* > *йáниџим*. Такве облике смо бележили само у селима уз паралелно остварење типа *йáмиџиџи*, који се увек среће у Нишу:

йáмиџим 2, 4, 7, *йáмиџи* 8, *зайáмиџи!* | *йáмиџим* Л, М, Т, *несам зайáмиџи* Л, Т, поред *йáниџим* Л, Мђ, Мр, НС, П, *йáниџиви људи* НС.

Сремац редовно користи *йáниџиџи*: *ако йáниџиџе* (ИС 57), *ако йáниџиџи* (ИС 84), *зайáниџи!* (З 40), *да зайáниџиџи* (З 90), *не йáниџим* (З 146)...

Пискави дентални фрикативи /с/ и /з/, остварују се као шуштави предњонепчани фрикативи [ш] или [ж], према правилима асимилације по звучности, испред палатала /ш/, /ж/, /ч/, /џ/ и /ћ/, /ђ/, /љ/, /њ/. Отуда у нашим говорима као и у std.: *ишчéкује* 5, *ражџáја* се НС... Отуда и постојање два конкурентна облика **шљива** и **слива**, а у селима се још чује и **сљива**:

шљиве 1, 5; | *сливе* НС, *сљиве* НС.¹²⁵

Шуштава предњонепчана африката [ч] може да пређе у пискаву денталну африкату [џ]

испред лабиоденталног [в]: *џврџа* Мр (иначе и у селима и у Нишу *чврџа* као у std.). Код С. Сремца: *џврџа* (ИС 86), *џврџа* (ИС 121, ИС 189);¹²⁶

испред алвеоларног вибранта [р]: *џрџа* НС, ПП (иначе и у селима и у Нишу *џрџа*, као у std.). Сремац пише *џрџа* (ИС 109).¹²⁷

¹²⁴ Богдановић 1987, с. 118 наводи више примера оваквог ширења једначења по звучности: *нисак*, *реџак*, *џешак*.

¹²⁵ Богдановић 197, с. 127 наводи *сливак* и *шљивак*, а Митровић 1984 даје *сљива* и *сљивче*.

¹²⁶ Овај облик бележи и Белић 1905, с. 226 бележећи и неке примере са почетним гласом између ч и џ: *чврџа*. Богдановић 1987, с. 127 има више примера са џ, а само један са ч.

¹²⁷ Белић 1905, с. 226–227 бележи примере са различитим реализацијама: *џрџа*, *чрџа*, *чврџа*, па и *џрџа* као у std.

Назални палатал [њ] може да пређе у [н]¹²⁸ испред денталне африкате [ц]; примери само у селима: *јаганци закољев* Мђ, *много јеганци* НС (иначе и у селима и у Нишу као у стд.: *јагањци* 1, *мно́го јагањци* Мр, *од јагањци* ПП).

Истакнимо да у сеоским примерима *о́сѣар* Мр, *о́сѣра* Ч (иначе и у селима и у граду као у стд.) глас с није резултат асимилације ш > с испред дентала т, већ се ради о чувању старе консонантске групе *сѣр*.¹²⁹

б) Прогресивна асимилација

Алвеоларни латерални сугласник [л] може да пређе у палатал [љ] после велара [к]

кљѣшѣа 3, поред стд. облика *кљѣшѣа* | *кљѣшѣа* НС.
1;

У облицима глагола **теглити** форме са [л] и [љ] постоје паралелно у призренско-тимочкој дијалекатској области.¹³⁰ Нашли смо један пример са љ у селу (*ѡегљѣји са зѣби... кучину* П), иначе, л.

Сремац, који је често користио тај глагол, има увек облике са л: *ѡо да ѡѡеглим ѡѡлѣи ѡѡвар!* (ИС 79), *не могло да ѡѡегли ѡѡлѣи зулѡм и резилѣк* (ИС 81), *ѡа кој ће ѡај, рекни гу, Сике, да ѡѡегли на дуѡу?* (ИС 108).

Забележили смо *жљѡна* НС (иначе *жѡна* као у стд.) пример у коме може да се говори о асимилацији „историјског“ л после ж.

Назал [н] може да пређе у палатал [њ]:

иза велара [г]: *гњѣздо* 3 (иначе у Нишу *гњѣздо* 1, 3), *гњѣздо* Мр, НС, ПП;

иза палаталног фрикатива [ш]: (само у селима) *брашњо* Ч, Мр, ПП;

иза палаталне африкате [ћ]: *срећња слава* 3.

Билабијални назал [м] може да пређе у дентални назал [н] иза денталног фрикатива [з].

Сви примери су облици глагола **узети** и од њега изведених глагола, у којима уствари прелазак у [н] није проузрокован толико асимилацијом колико аналогijом са глаголима као што је **почети** (однос **узела** — **узне** је исти као **почела** — **почне**). Примери са [н] доминирају у селима, а са [м] у Нишу:

<p><i>узнем</i> 1, 3, 10, <i>узнеш</i> 2, <i>узне</i> 3, 8, <i>узнемо</i> 3, 8, <i>узну</i> 8, поред <i>узнем</i> 1, 3, 7, <i>узнеш</i> 4, <i>узме</i> 1, 4, 7, 10, <i>узнемо</i> 2, <i>узму</i> 4, 5, 7, <i>предузму</i> 4;</p>	<p><i>узнем</i> Ч, Л, Мр, НС, ПП, П, Т, <i>узнеш</i> НС, <i>узне</i> Ч, Л, М, НС, ПП, <i>узнемо</i> Ч, Л, П, <i>узну</i> М, НС, <i>заузне</i> Мр, поред <i>узнем</i> НС, <i>узнеш</i> Л, <i>узме</i> Мђ, Л.</p>
--	---

¹²⁸ У преласку њ > н, као и љ > л, или обрнуто н > њ или л > љ, може се говорити и о једначењу по начину творбе од „тврдог“ непалаталног сугласника према „меком“ палаталном сугласнику.

¹²⁹ в. БЕЛИЋ 1905, с. 219.

¹³⁰ в. БЕЛИЋ 1905, с. 220. У Алексиначком Поморављу БОГДАНОВИЋ 1987, с. 119 наводи само облике са љ.

2) Једначење по начину творбе

а) Регресивна асимилација

Лабодентални сонант [в] може да пређе у билабијални назал [м] испред денталног назала [н], евентуално испред палаталног назала [њ]. Примера има само у селима: у *илémњу* М, *поза илémњу* М; *шó је óдално бi.ло* Л, *поодáмно* М, *иа мáзни га да је рáмно* Ч, *свé иуно и рáмно* НС; „*Сáмне ми нiишiто.*“ *Самнóло му нiишiто иред óчи* Ч, *мéне нiишiто сáмну* Ч, *јушiредан кад сáмне* Т, *усамнóва* Л.

Ову регресивну асимилацију запажамо и код Сремца: *дално* (З 43), у *дално време* (З 146), *одамно* (З 154), *рамно* (ИС 99), „*И без иеиш ми може да осамне*“ (З 87), у *самнување* (ИС 48).

б) Прогресивна асимилација

Латерални палатал [љ] може да пређе у назални палатал [њ] иза билабијалног назала [м]. Сви примери (облици типа *земља*) потичу из ссела, у којима се чује и облик *земља*:

зémља 1, 3, 10;

зémњу Мр, НС, *на зémњу* М, *из зémњу* ПП, *грне земњéно* Ч, *земњéн љувéч* П, *земњишiше* Мр, *ириземње* ПП; поред *зémљу* НС, без *зémљу* Мр, *ириземње* ПП.

Ако заједно посматрамо асимилације по месту и начину творбе које су туђе std. српском, видимо да убедљива већина потиче из села, у којима понекад постоји и паралелна употреба са стандардним облицима, док су у Нишу дијалекатски облици спорадични.

АФРИКАТИЗАЦИЈА

Прелазак фрикатива *с*, *ш*, *ж* у африкате *ц*, *ч*, *џ* (које садрже оклузивни елемент) често се врши у окружењу неког оклузивног сугласника: африкати-зација је онда у сродству са једначењем по начину творбе.

[с] може да пређе у [ц] иза билабијалног оклузива [п]; примера има само у селима, а исте речи у Нишу увек имају [с] као у стандарду.

ицéшo 1,
ицује 3, 4, 8, *ицују* 1, 4, 8, *оисовáli* 8,
ишејсија 3;

лишцáла ПП, *лишцáло* Мр,
ицéша П,
ицује Ч, Мр, НС, *ицују* Л, Мр, ПП,
исишцвáli Мр, *оишцвáја* НС, *ишцóвка* ПП,
ишејшiја Ч, у *ишејшiју* НС.

У истој позицији (иза /п/) у Сремчевим делима смо приметили *ице-ишшiше* (ИС 91, З 38), као и неколико примера испред велара /к/: *како ми лацкају* (З 32), *један шурци реч* (ИС 86), *из Турцко* (З 109). Ми смо у селима забележили само *Турско*.

[ш] може да пређе у [ч]:

иза билабијалног оклузива [п]: забележено само у селима: *чи́ореи* Ч,
ли́йче Мр, *йчени́ца* М; Мр, ПП;

испред веларног оклузива [к]:

овај Ниш је био звани чкѐмбарски град, шкѐмбарски град 2,¹³¹ говѐђе чкѐмбе 7; | *чкóди (и шкóди) Ч.*

Интересантно је да нисмо забележили ни један пример африкатизације у речи **школа**. Није чудно што се стандардна норма наметнула за реч која означава саму установу у којој се та норма изучава, док су почетком века облици *чкола* и *чкоља* били у употреби.¹³²

Сремац користи *чкола* или *чкоља*: *џи си учија чкоље* (ИС 83), *зишџио је учила чкољу* (ИС 84), *да сам учија нике чколе* (З 38), док их Белић 1905. год. наводи неколико за Ниш и околна села.

[ж] може да пређе у [у]:

испред билабијалног оклузива [б]:

џа слџба, слџба је била, јџџе 3 | *на вџџу* М;
(говорник се исправља);

испред вокала само у селима: *гица* НС (пored *гижа* М), *џандар* НС, *џандари* Ч (у Нишу *џандари* 1, 3).

Африкатизација је шира појава у селима (нарочито прелазак [с] у [ц] него у Нишу; у два градска примера говорници су свесни да су облици које су управо изrekli туђи норми, и исправљају се.

РАЗЈЕДНАЧАВАЊЕ

1) Квалификативна дисимилација

а) Регресивна дисимилација

Билабијални назални сонант [м] може да пређе у неназални лабиодентални сонант [в] испред денталног назалног сонанта [н]: према томе, долази до промене и начина и места творбе, уз губитак назалне црте. Примери потичу из села: *гџвно* НС (пored *гџмно* Мр, НС, ПП), *кроз џавнину* М (пored *џавино* у свим селима).

¹³¹ Овај пример је посебно занимљив јер показује лингвистичку несигурност говорника, који прво изговара дијалекатски облик, па се потом исправља на стандардну форму без африкатизације.

¹³² БЕЛИЋ 1905, с. 218 наводи више примера посебно у Нишу и околним селима. Обе форме, са африкатизацијом и без ње, даје МИХАЛЛОВИЋ 1977, с. 84, док БОГДАНОВИЋ 1987, с. 121 истиче реткост облика са **ч** у новије време.

б) Прогресивна дисимилација

Дентални назални сонант [н] може да пређе у латерални сонант [л] иза бибијалног назалног сонанта [м], дакле, са променом начина творбе, уз губљење назалне црте. Само један, али широко распрострањен пример: *млого*.

Свуда се у селима употребљава *млого*, док смо *много* чули само два пута: *млого добро* Мр, *Туж напш преседник каже: „Много јаше коњи“* НС (као што се види, то је пренесени туђи говор, а исти информатор, говорећи о себи, каже: *Млого волим да јашем* НС, *шаг сам ја јашаја млого* НС).

У Нишу се *много* јавља код свих говорника, али уз мање или више широку паралелну употребу *млого*: наша два информатора никад не кажу *млого*, друга два најчешће имају *млого*, понекад и *мноого*, а остали користе час *мноого*, час *млого*.

в) Дисимилација „на блиском растојању“

Нејотовање сонаната у неким глаголским именицама изведеним од глагола б. врсте може се објаснити дисимилацијом палаталног латерала [љ] у непалатални латерал [л] ради елиминисања једног од два палатала [љ] и [њ] унутар речи који се налазе у близини.¹³³ Примери потичу само из Ниша: *калење* 8, *освејлење* 4, 6, 7, *зајалење* 5, 6, *оделење* 2, 3, 4, 6.

Вибрантни сонант [р] може да пређе:

у латерални сонант [л] да не би био поновљен; примери
у *релну* 3; | *релна* ПП;

у назални сонант [н] да не би био поновљен; примери:
шангареја 3, | *шангареја* Мр, НС, ПП.
поред std. *шаргареја* 1;

2) Квантитативна дисимилација

а) Фонеме у додиру

Једна од њих, углавном прва, редукује се или нестаје.

Пискави фрикатив [с] може да нестане испред пискаве африкате [ц], чији је фрикативни елемент близак гласу [с]; примери:

редукција
да није дицијлина 3; |
губљење
дицијлина (и *дисцијлина*) 2, без *ди-*
цијлину 3, *екцентиричан* 2, 8, | *ираци* М, П,
ираци 2 (поред std. *ирасци* 10); | на граници префикса и основ: *ицећи*
НС.

Шуштави фрикатив [ш] може да нестане испред шуштаве африкате [ч] чији је фрикативни елемент сличан [ш]. Примере губљења смо забележили

¹³³ в. СТЕВАНОВИЋ 1979, с. 101–102.

само у селима: *ба́ча* Л, НС, *ба́ча* (и *ба́шча*, у *ба́шчу*) ПП; (на граници префикса и основе) *ичеји́ла* П, *иче́шљамо* П, *рачерече́и* М.

Дентални оклузив [т] (потиче од обезвученог /д/), може да нестане испред шуштаве африкате [ћ] која садржи постдентални оклузивни елеменат. Сви примери су у позицији сантхија, у *кад*, *куд*, *сад*... иза којих долази енклитички облик помоћног глагола *хтети*. Примери:

редукција
ка^д ће да иде? 4, *са^д ћу кажем ја* 1, | *ка^д ћу да знам* ПП;
а са^д ће да видимо 6...

губљење
ај ће се видимо 2, | *ка ће носи дејше* Т,
ку ће 2, 4, *иа ку ћемо* 8, | *са ћу* П, *са ће н^е и бију* ПП.
са ћу 4, 5, 6, *са ће* 5...

Дентални оклузив [д] тежи ка редуковању испред денталног назала [н]:
 примери:

једно 2, *една* џалија 7, *једног деда* 8, | *една* НС, *с едну шојазу* НС, *едни* Л,
 Мр,
ошидне 4, 9, *ошидну* 4, | *ошидне* Мр, *ошидну* Мр,
није ми ладно 1... | *ошесэ* Т, *шаднемо* НС, у *нашницу* Л...

Понекад је дентални назал [н] редукован иза денталног оклузива [д]:
 примери:

у јед^ну 8, | *ошид^нем* П.
ошид^нем 2, *ошид^немо* 1,
свакод^невно 2;

У претходним примерима у питању је група /дн/; [н] или [д] такође могу бити редуковани у групи /нд/; примери:

"*други сирај*" 2 (уз губљење *а* у предлогу); | *онда* Т,
јутре^н да вршемо Мр,
везда^н да гу носим НС.

Наравно, у групама /нд/ и /дн/ има бројних примера без редукције.

б) Фонеме у близини али не у додиру

Бројна губљења консонаната могу да се тумаче дисимилацијом сугласника на блиском растојању, па ћемо навести само најучесталије случајеве.

Дентални оклузив [т] може да се изгуби испред групе [ст]; примери:

бројеви у стотинама
шес^то 8 (и *шеш^то* 3, 7, 8), | *шес^то* Мр, *ше сш^тошине* Мр,
шес^то 7, | *шес^то* Мр, П,
дешес^то 6 (и *дешеш^то* 2, 3); | *дешес^то* Л, П (и *дешеш^то* Мр, П);
 испред суфикса -ство
брас^тво 2, 3 (и *браш^тво* 3: испада |
 друго т);
срес^тво 2, *осш^туање* 3 (губи се т < |
 обезвучено /д/), *ку сше?* 8 (санти).

Вибрантни сонант [р] може да се губи да се не би поновио; примери:
хонорано 10; | *комѝѝр* (и *крóмѝѝр*) НС.

Назални сонант [н] може да се редукује или нестане:

да би се избегло понављање; примери:

кома^нданѝ 3, *комадансѝво* 10;

| *кома^нданѝе* П, *кома^нданѝ* НС (губи се друго н),
коферѝнција П;

у близини палаталног назала [њ]: *ижињѝри* 2;

у близини другог назалног сонанта [м]: *колбај* П, *колбаји* Т, *колбаи* НС.

Дисимилације због којих долази до одступања од стандарда врше се исто тако учестало (ако не чешће) у Нишу као и у селима. За дисимилацију [с] и [ч] испред африкате на граници префикса и основе има примера само у селима: ради се о правој, старој дијалекатској црти, док се већина других дисимилација односи на деформације позајмлјених речи.

ГУБЉЕЊЕ КОНСОНАНАТА

Биће реч о случајевима губљења и редукције које раније нисмо обрађивали уз проучавање консонаната **ј**, **в**, **х**, хијата, или дисимилација.

1) Губљење ѝ

а) У групи /ст/

Свуда у проучаваним говорима, [т] тежи губљењу после [с] у групи /ст/, нарочито на крају речи.

Именице номинатива једнине на консонант ж. р. у стандарду, а често м. р. у нашим говорима:

бóлес 1, 3, 4, *ча́с* 9, *ма́с* 3, 7, 10, *не-свес* 10, *сѝа́рос* 1, *свѝѝлос* 10, *жа́лос* 3;

| *бóлес* М, *ми́лос* Ч, *млóго ча́с* Ч, *глу́ѝос* Л, П, *ма́с* Ч, Мр, НС, ПП, Т, *не́свес* П, *ѝа́кос* Мр, *ра́дос* Ч;

примери именица ж. р., као у стд.

жа́лос 3;

примери именица м. р.

бео́ мас 3;

| *ѝако́ј га закачи́ја ѝај* *бóлес* М, *ѝаки му бóлес* *био* НС, *глу́ѝос сеља́чки* П, *бѝл ма́с* Ч, НС, ПП, *ле́ѝ ма́с* Мр;

примери очуваног [т]:

у мн.: *бóлесѝи сам ѝмао* 6;

примери редукованог [т]:

бóлесѝ 1, *ре́ѝкосѝ* 7, *ѝод сѝа́росѝ* 5.

Ови примери јасно показују понашање именица на [ст] често ж. р. у Нишу, а скоро увек м. р. у селима: углавном губе [т] у селима, а ређе у граду где смо забележили примере очуваног или редукованог [т].

Сремац овакве именице пише без т обележавајући га апострофом: *бо.лес'* (ИС 108), *чес'* (ИС 48, 3 31, 3 146), *дружељубивос'* (ИС 124), *младос'* (ИС 94, 3 13), *ѿакос'* (ИС 116), *радос'* (ИС 115), *слас'* (3 146), *сѿарос'* (ИС 87), *влас'* (ИС 81, 3 39), *зайовес'* (ИС 103), *жалос'* (ИС 80); кад такве именице прате придев или придевска заменица, они су скоро увек мушког рода: *мој младос'* (ИС 94), *ѿвој младос'* (3 13), *један ѿакос'* (ИС 116), *голем радос'* (ИС 115), *ѿод мој сѿарос'* (ИС 87), *мој жалос'* (ИС 80), али и у женском роду: *ко.ѿку ми Ches' чине* (3 31), *сву сѿрогос'* (ИС 90). У једном случају код Ивка се чува т и род је женски, али се ради о понављању речи коју је управо изговорио Непознати, лик који се не служи нишким говором: — *Тако ми частѿи моје...* — *Море каква ѿвоја частѿи — викну Ивко.* (ИС 60).

Именице номинатива једнине на консонант м. р. у стандарду и у нашим говорима; примери:

<p><i>гос</i> 2, <i>Црвени крс</i> 1, у <i>сваки лис ѿише</i> 8, <i>ѿреко мос</i> 8, <i>ѿрс</i> 8;</p>	<p><i>авгус</i> Мр, ПП, <i>брес</i> Л, НС, <i>гос</i> Ч, НС, ПП, <i>крс</i> Мђ, П, <i>на мос</i> Л, <i>ѿрс</i> Л, НС, <i>мој ѿас</i> Мђ;</p>
--	--

примери очуваног [т] (само у Нишу): *госѿи* 1, 3, *крсѿи* 1, *мосѿи* 4, 7.

И ову категорију именица Сремац пише без т: *басис'* (ИС 118), *фијакерис'* (ИС 122), *галанѿерис'* (ИС 122, 3 40). Изузетно, приметили смо и *госѿи* (ИС 95).

Бројеви: поред губитка финалног [т], могу да се остваре редукције вокала и губљење [д]. Примери:

<p><i>шес</i> 1, 2, 3, 5, 6, 7, 8, <i>једанес</i> 1 <i>дванес</i> 1, 2, 6, <i>дванаес</i> 5, <i>ѿринес</i> 4, 6, 10, <i>чеѿрнес</i> 1, 6, <i>ѿеѿинес</i> 1, 2, <i>ѿеѿинаес</i> 2, 4, <i>ѿеѿинаес</i> 8, <i>шеснес</i> 1, 8, <i>седамнаес</i> 7, <i>осамнес</i> 2, <i>деветѿнес</i> 2, <i>дваес</i> 2, 3, 6, 7, 8, 9, <i>двајес</i> 1, 2, 3, 6, <i>ѿриес</i> 1, 2, 7, 8, <i>ѿријес</i> 1, 3, 6, 7, 8, <i>чеѿерес</i> 1, 2, 3, 4, 7, 8</p>	<p><i>шес</i> Л, Мђ, НС, ПП, П, Т, <i>једанес</i> П, <i>једанаес</i> Л, Мр, ПП, <i>дванес</i> П, <i>дванаес</i> Мр, <i>дванајес</i> Ч, М, <i>дванес</i> Мр, НС, <i>ѿринес</i> Мр, <i>ѿринес</i> М, <i>чеѿрнес</i> Т, <i>чеѿрнес</i> НС, <i>ѿеѿинес</i> НС, <i>ѿеѿинаес</i> Мђ, НС, П, <i>шеснаес</i> Ч, М, Мђ, Мр, НС, ПП, <i>седамнес</i> Т, <i>седамнаес</i> Мђ, <i>осамнаес</i> Мђ, НС, <i>деветѿнаес</i> НС, <i>дваес</i> Ч, Л, М, Мр, <i>двајес</i> Л, Мђ, Мр, НС, П, <i>ѿриес</i> Л, Мђ, <i>ѿријес</i> Ч, Мр, НС, <i>чеѿерес</i> М, Мђ, Мр, НС, П</p>
--	---

примери очуваног [т]:

йейнаесѣ 4, 5,
двадесетѣ 2, 4, 6, 10,
тїридесетѣ 2, 5, 10,
четїрдесетѣ 2, 3, 4, 7, 10

двадесетѣ П, Т,
четїрдесетѣ П.

примери редукованог [т]:

шесѣ ли, *седам* ли 8,
дваесѣ 3,
четїрдесѣ 3.

У Сремчевим нишким делима бројеви обично немају т: *вшѣ од шес'* године (ИС 85), *шес' гроша* (ИС 90), *шес' недеље* (3 154)..., али и *шесѣ* (ИС 116).

Глагол **бити** у 3. л. ј. презента (пун облик)

Најчешће се чује *јесѣ* и у Нишу и у селима. Када се губи финално е, нестаје и т. Примери:

док је млада, јес лѣйо 1, *шѣо јес* — | *јес, јес, имали смо и лѣжицу* Л.
јес 9;

Сремац користи *јесѣ* (ИС 106...) и *јес* (ИС 89, ИС 105...).

Придеви на -ст: т се обично губи; примери: *ѣрос народ* Л, Мђ, *кјкас крс* П... Ретко се чува т: *жуѣкастѣ* Ч.

Код Сремца т испада у следећим примерима: *човек ѣрос'* (ИС 82, 3 40), *сас ѣај мој ѣрос' ѣаметѣ* (ИС 124).

У придевима образованим од именица на -ст није у ствари у питању губљење т, већ је номинатив м. р. ј. образован аналогно женском роду, средњем роду и множини:

болесан 2, 10, *ѣосан* 2;

| *болесан* Ч, М, *мѣсан* П.

б) У групи /шт/

[т] се обично чува, али има примера редукције па и губљења:

шѣо 2, 5, *уѣшѣ* 8, *на седѣшѣ* 2,
дом ѣрмије шѣ је 3, у *Оѣшину* 9;

| *шѣа ја знам?* ПП, *шѣо* Ч, Мр, ПП,
ѣошѣују Мђ,
оно шѣ је ѣраво НС.

Група /шт/ се чува испред [в]: *друшѣво* 3, 7, 8; Т, ПП.

У групи /тш/, [т] обично испада у примеру сантхија **пет-шест**.

ѣе-шес 2, 5 (поред *ѣей-шес* 7);

| *ѣе-шес* Л, Мђ, НС, П, Т.

в) У другим позицијама

Забележили смо неколико примера редукованог [т] испред оклузива [п] или [к]:

оѣѣва (и *оѣѣва*) 3;

| *да се ѣоѣѣшем* (и *да се ѣоѣѣшем*)
ПП, *коѣ кѣћу* Т.

У оквиру дисимилације видели смо редукцију или губљење [т] испред [ћ] као и губљење [т] испред групе [ст].

2) Губљење [д]

а) У интервокалној позицији (неки примери су већ виђени у изучавању хијата):

редукција

<i>буђеише</i> 2, <i>изгледа</i> 1, <i>ће идемо</i> 8, <i>радиш</i> 1, <i>да видиш</i> 8, <i>видише</i> 3, <i>видше</i> 5; (сантхи) <i>сине де смо се уиознали?</i> 4;	<i>ће д идемо иамо</i> Л, <i>видиш</i> Т, <i>ја сеџим</i> НС, <i>иданиуиш</i> НС, <i>иџеџеиш</i> П, (сантхи) <i>ко иде деије у шкоти</i> Ч;
--	---

губљење (уз евентуални испадање или редукцију вокала):

<i>поглеам</i> 2, <i>да виш</i> 5, 8, <i>да више</i> 5, 10, <i>оше</i> 8, <i>дваес</i> 2, 3, 6, 7, 8, 9, <i>дваесте</i> године 3, <i>ириес</i> 1, 2, 7, 8, <i>двајес</i> 1, 2, 3, <i>ири-</i> <i>јес</i> 1, 3, 6, 7, 8;	<i>глеам</i> НС, <i>ја не глем</i> НС, <i>да виш</i> Ч, Л, НС, <i>дваес</i> Ч, Л, М, Мр, <i>дваесте</i> ПП, <i>ириес</i> Л, Мђ, <i>двајес</i> Л, Мђ, Мр, НС, П, <i>иријес</i> Ч, Мр, НС, (губљење [зд]) <i>иееџиа година</i> НС.
---	---

Код Сремца смо приметили: *Мори, глај си йосла, нане* (З 142).

б) Испред консонанта

Испред безвучног консонанта (најчешће дентала), [д] прелази у [т] па онда долази до редукције или губљења [т]:

<i>ка^д сам ја ио^д куйио</i> 3, <i>о^д сџиру</i> 9, <i>иџеседник</i> 3, 9, (испред других консонаната) <i>као и</i> <i>са^д иио нема</i> 2;	<i>едно о^д друго</i> Л, <i>ко^д шебе</i> НС, <i>иџеседник</i> НС, <i>иџеседници</i> Мђ, <i>ај да</i> <i>ираву сваџбу</i> М, (испред других консонаната) <i>са^д</i> <i>клује...</i> Л, <i>ка^д ја несам</i> НС.
---	--

У оквиру дисимилације већ смо разматрали реализацију гласа [д] испред [н].

3) Губљење [к]

Забележени примери показују поједностављење групе [кк], оба к су дошла у додир услед губљења вокала [а]. Примери, само из села: (редукција) **ко* Мр, *не*ко* Т; (губљење) *ко* Мр, *ко се каже* ПП, *кво* Л. И у позајмљеницама има губљења [к]: *ишџрајбџери* 3, *анис* (= анекс) *уговор* П.

4) Губљење [з]

а) У акузативу–генитиву заменица и придева:

у интервокалној позицији

од овога 8;

<i>и онога куј дође</i> Л, (сантхи) <i>волиш ли а нега?</i> Т;

на крају речи

кад нема нико^з ја однесем 10, *иреко*
срчано^з мишића 2;

<i>украли најбоље ћусџна</i> Мр (овде губљење г).
--

б) Испред денталних сонаната [л], [н]
окру²ле 2, њод²немо 1; | *њо²ледаш Мр, да њод²немо НС.*

в) Испред денталног оклузива [д]

Примери се односе на прилог за место где, врло често сведеног на *де* или (уз модификацију вокалне боје) на *ди*:

<p><i>2де је факул²њњ, 2де је армија 3, и 2де је ово 3, њам де има имање 2, де смо се уњозна-ли? 4, де је она ањоњека 5, знаш де је сад армија 7, де да их ост²авиш? 10, знањте ди је 3, ди живи човек, њу мора 4, ди је армија сад 6, бако, ди си? 9;</i></p>	<p> <i>де она воли њуј смо дали НС, виш де НС, ди искочи НС, ди је могла НС, ди њи је? П.</i></p>
--	--

Већи број наведених примера у Нишу се објашњава честом употребом прилога *куде* уместо *где* у селима.

г) У прилогу за време *саг*

У селима се паралелно чују *саг* и *сад*; примери редуковања: *њће с²?* Ч, *с² ња овца Ч, с² свец²дно Мр.*

5) Губљење [л]

а) У интервокалној позицији

Малобројни примери потичу од глаголског придева радног ср. р. ј. у којем је [л] подвргнуто редукацији између финалног вокала основе инфинитива и наставка -о средњег рода јединине:

<p><i>има^о 5, њо је њраја^о 2;</i></p>	<p> <i>неце има^о Л, живе^о Л, као и Бе^оњинце Ч.</i></p>
---	--

б) Иза палатала [ш]

Примери потичу од глаголског придева радног глагола *њћи* и глагола изведених од њега.

<p><i>доњчи смо 2, млого је њрошо 9;</i></p>	<p> <i>кад доњ^о време Л.</i></p>
--	--

в) Иза дентала [с]

Примери се односе на ограничени број речи, али врло учесталих, у којима често долази до редукације и до губљења [л]:

<p><i>замис^{чи} 8, њос^е 1, 3, 5, 7, 8, зайос^{чи} 2, мисим (и мислим) 1, 2, 7, 8, замисњњ (и замислињ) 5, 10, (уз губљење и) њња мисње 10, мисо сам 2, њосе 1, 2, 3, 6, 7, 8, 9, 10, (уз губљење е) њос 2;</i></p>	<p> <i>њос^е Ч, М, НС, П, Т, њос^{ен} Т, њос^{енке} Л, са с^оаму Ч, мисим Л, ПП (и мислим ПП), њосе Ч, М, НС, ПП, П, Т, њосенке Л, (уз губљење е) њос Л, НС.</i></p>
--	---

Различите варијанте често се наизменично јављају код истог говорника, понекад једна иза друге унутар исте реченице: *После мајка умрла, ња онда њосе две године...* 10.

г) Други случајеви:

<i>не знам ко'ко су били</i> 1, <i>шо'ко</i> 2, <i>мајрејџирање</i> 2, <i>мајрејџирају</i> 10, <i>мајрејџирани</i> 10;	<i>расо'ница</i> и <i>расоница</i> Л.
--	---------------------------------------

б) Губљење [р]

У оквиру дисимилација већ смо видели примере губљења [р] како би се избегло његово понављање.

У неким позајмљеницама смо учили метатезу: [р] се не губи већ замењује место са другим консонантима (често са латералним сонантом [л]). Примери:

<i>кробач</i> 2, <i>на неурохирургији</i> 5, <i>врели-</i> <i>ола</i> 2;	<i>крушум</i> НС, <i>леворвер</i> П, <i>скрелоза</i> Ч.
---	---

Само један пример метатезе у старој аутохтоној речи представља типичан дијалектализам: *гарвани* НС.

7) Губљење [м]

а) У интервокалној позицији

Малобројне примере, углавном, налазимо у презенту глагола **немати**:

<i>њојма не'ам</i> 1, <i>не'амо</i> 2;	<i>не'ам</i> НС, <i>не'амо</i> Ч, <i>сире'амо</i> ПП, <i>нем</i> НС, <i>не'м</i> Мр.
---	--

б) Испред консонанта

И овде се уочава веза између дисимилације и редукције или губљења: билабијални сонант [м] редукује се или губи најчешће испред консонаната који имају неке од његових црта: билабијала (п, б), сонаната (н, л). Примери:

<i>како са^м њрескочио</i> 8, <i>чује^м народ</i> <i>џрича</i> 2, <i>абаланџа</i> 2;	<i>осџави^м л^и га</i> НС.
--	--

8) Губљење [н]

Већ смо у оквиру дисимилација посматрали редукцију или губљење [н] како се не би поновио или нашао у близини другог назала [м] или [њ], као и редукцију [н] иза или испред [д] истог места творбе.

Други забележени случајеви редукције или губљења [н] такође се остварују у додиру консонаната који имају неке заједничке црте са [н]: иза дентала

[т] и [з], африкате [ч] (која има дентални оклузивни елемент), сонанта [љ], испред дентала [с]. Примери:

<p><i>йресрѣйчи</i> 8, <i>узѣм</i> 2, <i>узѣш</i> 3, <i>не зѣам</i> 1, <i>зѣаш</i> 8, <i>йочѣм</i> 8, <i>демострације</i> 8, <i>демострайтирамо</i> 3, <i>исйѣкори</i> 2, <i>исйрукйор</i> 2;</p>	<p><i>не зѣам</i> Мр, <i>йонедѣљчик</i> Ч.</p>
---	--

Ако узмемо у обзир све примере губљења консонаната који доводе до одступања од стандардне нормe, констатујемо да нема битнијих разлика између Ниша и села.

АКЦЕНАТ¹³⁴

ОПШТЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ

Говори Ниша и околних села, као и сви говори призренско-тимочке дијалекатске области имају један тип акцента, експираторан¹³⁵ или динамичан. Као и у другим словенским језицима (руском, бугарском, македонском...), акцентовани слог се разликује од неакцентованих слогова углавном већим интензитетом. Фонетски, овај акценат је врло близак стандардном краткосилазном акценту, уз евентуалне слабије варијације у зависности од једног говорника до другог, па и код истог говорника у зависности од његовог односа према исказу, ритму говорења итд. У акценатском систему призренско-тимочких дијалеката ове варијације немају фонолошке вредности.

Као што је општеприхваћено у дијалектолошким радовима о призренско-тимочкој дијалекатској области, па и због типографских разлога, акценат речи ћемо обележити ' , због недостатка других графичких симбола, а што, иначе, може представљати проблем јер се тако бележи и стандардни дугоузлазни акценат. Пошто се стандардни и дијалекатски акценатски системи потпуно разликују, у нашем раду овакав избор обележавања неће довести до забуне.¹³⁶

У овим говорима акценат не зна за квантитативне опозиције. Дужина вокала, нарочито акцентованих, може да варира у зависности од говорника, међутим, ни ове варијације немају фонолошке вредности.

Акценат је слободан и може да пада на било који слог. Пошто ови говори нису претрпели новоштокавско преношење, у принципу је акценат на истом месту као у std. језику када стандард има силазне, а на следећем слогу када std. има узлазне акценте. Видећемо касније и изван број изузетака. За неке од њих утицај стандардног језика је очигледан, нпр. у позајмицама;

¹³⁴ У овом поглављу ћемо говорити о акценту речи, не и о прозодији реченице.

¹³⁵ Код дијалектолога је то најуобичајенији термин за овај акценат в. нпр. БЕЛИЋ 1905, с. 217 и ПЕЏО 1958/а, с. 18.

¹³⁶ О решењу посебних случајева в. стр. 155–162 (нап. прир.).

када проучавани говори позајмљују неку реч од стандарда, они не преузимају ни дужину, ни интонацију акцента, него само његово место.¹³⁷

Мада се акценатски систем у говорима Ниша и околних села разликује од стандардног, акценатске целине су исте: скоро увек постоји један акценат за једну реч, осим у случају клитика и речи са два акцената. Стога ћемо посматрати неке случајеве у којима се проучавани говори разликују од стандардног српског језика.

ЕНКЛИТИКЕ И ПРОКЛИТИКЕ

У проучаваним говорима постоје исте клитике као у стандардном језику, а има и облика својствених нашим говорима који су у паралелној употреби са стандардним облицима: *зу, не, ни, ве, ви, га, си*. Постоји и више разлика у употреби клитика у односу на стандард.

а) Извесне стандардне енклитике у нашим говорима могу бити енклитике или пак проклитике. То нарочито важи за неакцентоване облике презента глагола *хтети* у служби помоћног глагола за футур. Постоји обиље примера и у селима и у Нишу, а ми ћемо навести само неколико:

ћу за леба да ӣрӣим 4, ћу га оӣӣра̄-ӣим 8, ћу да ӣла̄чем 10; а̄јд, а̄јд, ће идеш на ӣрӣчест̄и 1, д̄обро, ће донесе̄ш 7; ће зако̄ље коко̄шку 1, ће ӣадне кӯћа 3, ће ме газ̄да убӣје 7, леле, ће ӣогине човек̄ 8; ће се видимо 2; Ако, ако, ће до̄ће̄ӣе и вӣ на мо̄је године 1; ће да нас убӣју 4, ће да се ӣод̄јаве 5;

ћу ӣи ӣрӣчам Л, а̄јд, ће ви ка̄жем и ӣо̄ј Л, ћу ӣера̄м ја ӣрво ко̄њи Мр; ће га уз̄меш? Л, ће се здрав̄иш с неко̄га ПП, ће идеш да се ја̄виш П; он има два̄ сина, ће ги ж̄ени Ч, ће ӣомогне Б̄ог Мр, ће си се ож̄ени НС, ће ӣи се ис̄ӣуни ж̄еља ПП, ће ӣремр̄зне П; ће идемо, синко Ч, ӣа а̄јде, ће ги кр̄с̄ӣмо М, ће ӣе ж̄енимо Мђ, ће гуд̄амо НС, ће ӣра̄жимо П; ће се д̄игну Мр, ће ме ка̄зну ПП.

Таква употреба је врло учестала и код Сремца: *А, ће се на̄ћем ја с ӣриседника (ИС 103), две ми очи, ћу, е̄ӣе, искочим (ИС 134), Ћу ӣе слуша̄м; кад ми рекнеш о̄ӣани си, ћу си о̄ӣанем (З 94), ће се бӣјем (З 106), Ће ме ӣӣе̄а како шо̄ӣку! (ИС 80), С̄ӣра' ме, го̄с̄ӣодине, много, ће се на̄ће неки мангуй (ИС 88), ће ӣе чека (З 156), Још мало, море, да ӣо̄ӣра̄ја ова̄ј џумбус, ћемо да се ӣӣӣӯјемо (ИС 112), Ће искочимо један̄ӣӣ! (З 34), Кад уловим, ће вечера̄мо; кад не уловим нӣӣӣо, без вечеру ће легнемо (З 156)...*

И повратна заменица *се*, увек енклитична у стд., у нашим говорима може да буде проклитика, али су примери врло ретки:

само ӣо, се уӣознаш... 4;

се во̄зи у кола Ч, она̄ ме одбӣли, се ӣр̄го од њума Л.

¹³⁷ О факторима, захваљујући којима изворни говорници интуитивно одређују место акцента у случају узлазних као и силазних стандардних акцената в. ЛЕХИСТЕ и ИВЊ 1986, с. 252-253.

Забележили смо и неколико примера проклитичке употребе презента глагола **бити** у служби помоћног глагола за перфект:

ѿа... овај... су ми се смејале синоћ 1, Сам гледао својим очи... 8, у излог га држи, у Оби.пићев венац, си видео? 8;

ѿрво девојчица ми била и... сам гу чувала само шес месеци Л, Сам му ѿребајала и оно ѿроће НС, Кад сам најѿстио ѿсо, сам ѿродѿжио у ѿљоѿривреду Т.

б) Ред речи са извесним енклитикама у проучаваним говорима је другачији од уобичајеног стандардног реда речи.

Примеђује се тенденција облика презента **бити** ка неодвајању од глаголског придева радног у перфекту. Примери:

ѿво и овај ѿу, ѿшћо ово је кѿио 3, ја слабо сам ѿграла 4, То жене већином са села су радели 4, ѿшћо моја мајка је кувала 5, него само дрва је било 7, А оне све су носиле кике 8;

ѿре друкше је било Ч, и ѿако муѿиѿерије доваѿио сам П, ондек и коњи сам чувао П, сина ѿслен сам имала Т.

Изгледа да понекад постоји иста тенденција између презента глагола **бити** и глаголског придева трпног у пасиву; примери:

ѿу саде је најравањена ова зграда 7; ја дваесте сам роњена ПП.

Неакцентовани облик повратне заменице се тежи да остане уз глагол, док у стандарду може да буде удаљен од њега. Примери:

ѿо све се чека 2, ѿѿа мени се догодило 3, ѿа ја нисам се сунчала 4, ми нисмо се ѿукли 4, сад овај свети се кулѿивирао 5, и онда сам ѿамо се забављо 6, ѿровали су народ, да не би се шћило 6, и он муслимански се ѿклоњо 7, да не би се оѿоѿио 7, ал ѿо сад све се враћа 8, Све дугачко се носило 8;

и коњ у воду се ѿѿоѿи Ч, кад вићнем да ѿевам, ѿој сам се развева ѿсма Ч, једамѿуѿке ѿакој ѿо беше се десило Л, да не би се сударили Мр, ѿој не би се ѿознао Мр.

У више примера забележених у селима повратна заменица се је пренесена иза глагола; примери: *ѿромешаш ѿа ѿржи се у ѿувеч Ч, Прѿ клаише изаѿкају се Л, Пчеле роју се Мр, ја ѿу дѿем у Бању да ѿам кѿам се НС, и кад зберемо се жене П.*

У извесним конструкцијама са помоћним или модалним глаголом, који претходи повратном глаголу у презенту, повратна заменица се се удаљује од овог глагола да би била испред помоћног или модалног глагола (тако да је ред речи исти као да је повратни глагол у инфинитиву). Такве примере смо, углавном, бележили у Нишу: *кад се ѿреба кѿи кѿѿс 2, да се не сме гради 2, и свѿѿови се ѿсле ѿочну да ѿубу 2, ѿре него ѿѿо се ѿочне рѿча 3, девојка, када се оће ѿда за момак 3, кад би се само могла да сѿѿи 5, Прво се мори да залије ѿлица 5, а ѿѿа се имало да ѿочиѿи 5.*

Енклитичне личне заменице у акузативу понекад стоје иза глагола; примера има више у селима:

у сѣању си да закољеш га 4;

мој сѣн ѿај шѣо сѣг доведе ве Ч, а
он сѣиѣгаа ги Мр, а он ѿа јурија ги
НС, сѣг не нѣсимо ги Т.

Оваквих примера има мање са заменицама у дативу:

млого добар ѿрѣштор им 8;

Менђушке ѿам кѣиѣли му НС, ѿѣи
ѿури ѿи Т.

Као и за повратну заменицу, у извесним конструкцијама, са првим глаголом, помоћним или модалним, и другим глаголом у презенту који има као допуну енклитичке личне заменице у акузативу или у дативу, енклитика је испред помоћног или модалног глагола (тако да је ред речи исти као да је други глагол у инфинитиву). Примери:

А ѿо сам вам ѿѣла дакажем 5, Ни-
кад ми ниѣ ѿѣла да ѿмогне 5;

више ме неће ни ѿѣиаш Ч, Нѣко ѿѣ
ѣће устѣрѣли ПП, мѣико га неће уѣије
ПП.

в) Прелазак акцента на проклитике

Негација

У проучаваним говорима обично нема померања акцента на негацију. (У стандардном српском ово померање код глагола са силазним акцентом потиче од новоштокавске акцентуације, којој није била подвргнута призренско-тимочка дијалекатска област.) Примери:

не ѿдем 1, да не јѣдем 1, 3, не мѣже
1, 5, 8, не каже 1, 2, 8, не сѣианеш 8,
не чѣје 3, не дају 1, 10, не ѿије 1, 10,
не мора 10, да не ѿѣиаш 8, шѣо му
не ѿрѣба 7, не нѣсим 2, не ѿамѣим 2,
не раде 1...

не мѣже Мђ, НС, не каже ПП, не
ѿијем Л, Мђ, не ваља ПП, не нѣси ПП,
не ѿанѣим Мђ, не радим ПП, не
вадимо П, не виду се ПП.

Ипак у ограниченом броју случајева акценат је на негацији:

у презенту глагола **знати**, увек и у Нишу и у селима (у std., овде, краткосилазни акценат на негацији). Примери:

не знам (сви информатори), не знаш
1, 7, 8, 10, не зна 8, 10, не знаиѣ 5,
не знају 1, 2;

не знам (свуда), не знаш НС, ПП, не
зна П, не знамо НС, не знаиѣ Мђ;

У презенту глагола **смети**, нередовно:

примери акцента помереног на негацију:

не смем, не смеш 6, не сме 2, 4, не
смемо 4, 5;

не смем НС, ПП, не смеш ПП, Т;

примери непомереног акцента:

не смѣм 1, 10, не смѣш 2, 8, не смѣ 2,
не смѣмо 4, не смѣју 2.

не смѣм НС, не смѣ М, НС

Исти говорник може да користи оба болика, па и унутар исте реченице:
јућредан не смем, кад усћајем, не смем да чекам деду НС.

У неким другим случајевима, бројнијим у Нишу него у селима:

у презенту

не мож да се зайосли 3, *не може* 8, | *не може* Ч (иначе у селима обично
не знају 2; | *не може*);

у аористу¹³⁸

не би 1, *ниједног не скући* 8, *срећа не* | *А, шћо гу не њоклоји ја!* ПП;¹³⁹
закачи нас 8;

у кондиционалу

да не би ујоћребљавали 4, *не би зна-* |
ла 5;

у „оптативу“

не дао Бог никад више да буде 10; | *не дај Боже* ПП.

Предлози

Пошто проучавани говори нису били подвргнути новоштокавском по-
 мерању акцента, наилазимо само на остатке старог, „предбалканског“ пре-
 ношења акцента, углавном у окамењеним изразима, у прилошкој служби, ко-
 јих има више у селима:¹⁴⁰

кад нешћо има, на руке да се њере 1, | *на руке се жне* НС, *на јесен* ПП, *на*
Па вежем ово око враћа. И шћо ми је | *есен* НС, *јод јесен* Мр, *у њролеи* Мр,
целу ноћ било око враћи 1, *јада на ња-* | *НС, на зем јадо* НС, *у зем* Ч, Мр, *до*
меи 5; | *вечер* Т...

Акцентоване речи које губе свој акценат

У проучаваним говорима то су, као и у стандарду, случајеви спајања
 две акцентоване речи, од којих једна губи свој акценат. Примери:

Сћиго ја, баба Васку 1, *сека Видо* 10, | *госја Бранка* П, *зимски Свети Јован*
Свети Никола је девџнаесћог де- | *Л, Свети Никола* Ч, М, *Била је слава*
цџмбра 1, *Ми смо славили Светог-* | *Свети Никола, Свети Ђорђа* П, *сла-*
Николу 1, *Свети Ранђел* 1 (поред *на* | *вимо Свети Николу* Мђ, Мр, *а слави*
четерес славе Светог Николу и Све- | *дџдину славу, Свети Ранђел* Мђ, *на*
ћог Аранђела 1), *црква Свети Нико-* | *дан Свети Рангел* Мр (поред *око*
ла 3, | *Свети Рангел* Мр), *Свети Симијон*
сћари свати 7, *ње-шес* (учестало); | *Мђ, Свети Тривун* Мђ, *Свети Не-*
 | *дџа* Ч,
 | *добро јућро* Мр,
 | *сву ноћ* Ч, Л, М, Мр, НС... (врло чест
 | пример у селима).

¹³⁸ У Алексиначком Поморављу Богдановић 1987, с. 137 осим презента глагола знати, наводи само изоловане примере преласка акцента на негацију код аориста.

¹³⁹ У овом примеру се чују два акцента: један на негацији а други на глаголу. Овакви случајеви ће бити разматрани касније.

¹⁴⁰ Таквих примера, изгледа има још мање у Алексиначком Поморављу (Богдановић 1987, с. 137) и Лесковцу (Михаловић 1977, с. 29).

МЕСТО АКЦЕНТА

1) *Постојање два система*

Овде ћемо указати само на неке општости, а детаљнијем изучавању акцента бавићемо се када будемо разматрали различите категорије речи у поглављу о морфологији. Најпре, говорићемо о месту акцента.

Првобитни акценатски систем говора Ниша и околних села, који припадају призренско-тимочкој дијалекатској области, није био подвргнут новоштокавском померању акцента. Ипак, због утицаја српског стандардног језика, нису ретки примери подударана места акцента у нашим говорима и стандардном српском језику, и када је у стандарду узлазни акценат, па би се у испитиваним говорима очекивало место акцента на следећем слогу. У говорима Ниша и околних села се супротстављају две тежње; са једне стране очување старог акценатског система, са друге померање акцента које зависи од првобитног места акцента, од природе првобитног акценатског слога (отвореног или затвореног), и од синтаксичке категорије.

2) *Чување старог система*

Испитиваћемо чување или неочување ексипираторног акцента на последњем слогу. У дијалекатском систему акценат може да пада на последњи слог, супротно стандардном српском у коме акценат никада не стоји на последњем слогу.¹⁴¹ Какво ћемо стање затећи у данашњим говорима Ниша и околних села?

а) Именице у номинативу јединице

Финални отворени слог

Именице женског рода на /a/; примери:¹⁴²

глава 1, 3,
коса 1, 3,
коза 1, 3,
нога 4,
овца 1, 3, 7,
ичела 1, 3,
река 1, 3,
рука 1,
сестра 1, 3, 7,

свиња 1, 7, 8,
жена 6, 10, *женá* 8

глава Мр, НС, ПП,
коса Мр, НС,
коза ПП,
нога Мр, НС,
овца НС, ПП, *овца́* Ч, Л,
ичела Мр, НС, ПП,
река Мр, НС, ПП,
рука Мр, НС, ПП,
сестра Л, Мр, ПП, *сестра́* Ч, Л, М,
НС,
свиња Л,
жена Л, НС, ПП, *женá* Ч, М, Мђ,
ПП

¹⁴¹ Осим, евентуално, у малом броју речи страног порекла, мада овакву акцентуацију одбацују пуристи.

¹⁴² Овде, и у следећим серијама примера, бирамо само речи које у std. имају узлазни акценат на претпоследњем слогу у номинативу јединице; облици са акцентом на последњем слогу су подвучени.

Забележили смо, дакле, само један пример финалног акцента у Нишу, а више од десет у селима, који се ипак ограничавају на четири именице.

Именице средњег рода на /o/

чело 1,
крило 1,
у село 3, 4

у чело М,
крило Ч, Мр, ПП,
у село Л, НС, у *Ново Село* ПП, као
ово село Л, кроз село Мђ

Именице средњег рода на /e/

деће 1, 3, 4, 5, 7, 8, 10,
деће 5,¹⁴³
дугме 1, 3,
јаје 1, 3, 6, 10,
јајрче 1, 9,
шеће 3,
време 1, 4

деће Ч, Л, Мђ, Мр, ПП, Т,
деће Ч, Л, М, Мђ, НС, ПП, П,
дугме Мр, ПП,
јаје Мр, ПП,
јајрче Мр, ПП,
шеће Мр, НС,
време Мр, НС, П

У нашим примерима код именица средњег, као и женског рода, акцент на наставку се ограничава скоро искључиво на села. Неке именице средњег рода, штавише, имају само облик са финалним акцентом, без конкурентног облика са помереним акцентом.

Финални затворени слог

Именице мушког рода на консонант
са непостојаним а

конац 1, 3,
коџао 1, 3,
момак 3, 6,
орао 1,
оџац 4, 6, 7,
јесак 1, 3,
јешал 1,
јевац 1, 3,
ручак 1, 3, 4, *ручак* 5,
венац 1,
вராбац 1

конац Мр, *конац* НС,
коџал ПП, *коџа* Ч, Мр, НС, Т,
коџал М, ПП,
момак ПП,
о^рал Мр, НС, ПП,
оџац Мр, ПП, Т,
јесак Мр, ПП, *јесак* НС,
јешал Мр, *јешал* Мр, *јеша* ПП,
јеша^л Л,
јевац Мр, ПП,
ручак Ч, Мђ, Мр, НС, ПП,
венац Ч, НС,
в^рабац Мр

Осим у именици *котао* и једном примеру именице *ручак*, помсрање акцента у Нишу је општа појава, док у селима стање варира од једне до друге именице: за неке постоје само примери старог акцента, за друге само новог

¹⁴³ Информатор употребљава овај акцент само при навођењу директног говора старих становника Ниша: *врџај њој деџе натџраг*, иначе увек има акцент на првом слогу: *кад сам би ја деџе*.

акцента, а за треће је карактеристично смењивање примера старог и новог акцента.¹⁴⁴

Именице без непостојаног а (осим именица типа **ју̀нак** — **јуна́ка**, које у стд. имају алтернацију краткоузлазни акценат + дужина у ном. једине / дугоузлазни акценат у другим падежима)

бу̀брег 1, 3, *бубре́г* 3,

чо́век 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, *чове́к* 2, 8,

лажсо́в 1,

ва́шар 1, 3,

сведо́к 1, 3,

у̀нук 1, *уну́к* 10

бубре́г НС, ПП,

чо́век Л, ПП, *чове́к* Ч, Л, М, Мр, НС,

лажсо́в НС,

ва́шар НС, ПП,

сведо́к НС, ПП,

у̀нук М, Мђ, Мр, НС

Већина примера из села има стари акценат, за који има доста примера и у Нишу.

Именице стандардног типа **ју̀нак** — **јуна́ка**

бакра́ч 1, 3,

ју̀нак 1,

која́ч 1, 3,

коса́ч 1,

кова́ч 1,

овча́р 3,

џасу́љ 3,

сџома́к 1,

свиња́р 1

бакра́ч НС,

ју̀нак ПП, *јуна́к* Мр, НС, ПП,

која́ч НС,

коса́ч Мр, НС, ПП,

кова́ч НС, ПП,

овча́р Мр, НС,

џасу́љ Ч,

сџома́к НС, ПП,

свиња́р Мр, ПП

Видимо да је у овој групи именица, осим за **јунак**, акценат по правилу на последњем слогу. Како бисмо то потврдили, систематски смо испитивали у Нишу (не у селима, где би примери били сувише бројни) све речи са акцентом на последњем слогу: већином, управо се ради о именицама типа **ју̀нак** — **јуна́ка**.

б) Речи са финалним акцентом у Нишу

Именице типа **јунак** — **јунака**: *аџејо́н* 1, *алаји́* 3, 8, *амам* 5, *аман* 6, *ајараји́* 2, 6, *ајеји́и* 2, *ајошека́р* 9, *авио́н* 2, 5, 6, 8, *базе́н* 5, *бензи́н* 8, *бејо́н* 2, *богаји́иш* 10, *болесни́к* 2, *буна́р* 7, *венчи́ћ* 1, *виџамин* 10, *војни́к* 2, *врача́р* 8, *добоша́р* 8, *друга́р* 8, *дуџан* 3, 6, *дуван* 4, *есна́ф* 2, *голуба́р* 8, *замрзива́ч* 7,

¹⁴⁴ Старим акцентом називамо првобитни дијалекатски експираторни акценат који чува своје место, а новим акцентом називамо, као у новоштокавским дијалектима, померен акценат. Нови акценат је према томе на истом месту као у стандардном језику, с тим што чува своју дијалекатску природу експираторног акцента. Сматрамо да је важно прецизирати за сваку реч посебно, затим за сваку категорију речи, проценат старог и новог акцента, са једне стране у Нишу, а са друге у селима. БАРИЈАКТАРЕВИЋ 1976, с. 330 у садашњим јужноморавским говорима истиче присуство архаичног и новог акцентског стања. Већ је почетком века БЕЛИЋ 1905 (с. 282–283) бележи оваква померања акцента, али их је приписивао, углавном, утицају јужних српских говора, највише из околине Врања, у додиру са македонским говорима.

занајџи 1, 3, 6, 7, зидар 3, инсулин 1, инвалид 2, инжењер 5, календар 1, камион 7, канал 2, 8, канџи 8, кајџи 1, кочијаш 1, колач 1, 3, комјоџи 6, кошаркаџи 5, кредџи 7, куйон 1, лекар 1, 6, 10, ложаџа 8, Лондон 2, магаџин 6, магаџионер 7, менџалиџеџи 2, милион 2, 8, миџраљез 8, миџиџа 2, младиџа 7, мосџиџа, мриџвак 4, музеј 8, олиџар 2, оџак 3, џазар 3, Париз 2, џензионер 1, џеџрол 7, џеџкир 10, џилоџи 8, џиџиџољ 2, џлафон 2, резулџиџи 2, ресџиторан 7, се-креџиџар 2, 7, сељак 3, синдикаџи 3, сисџем 5, сифон 2, сџиадион 2, сџиомак 1, 3, џањир 1, џелефон 2, џрамвај 3, џумаџа 9, факулџеџи 3, 5, 6, 7, фудба.леџер 2, 5, шамар 8, 10, шеџар 8, шеџераџи 1, џџамбџиљ 8.

И именице са финалним отвореним слогом имају акценат на овом слогу: џано 8, џире 3. Мало примера именица овог типа има померен акценат као у стандардном српском језику: хоџел 8, џасуљ 2, реџим 5, сџираџар 3, војник (поред војник) 2, занајџи 4, 5.

Друге именице мушког рода на консонант (осим напред наведених у поређењу са селима): акорд 3, чеџрк 7, џувеч 3, 5, качамак 3, каџи 8, каџиџар 2, клоџеџи 10, куйџа 3, манџуџа 4, муџикаџи 1 (примећује се да су у већини позајмљенице).

Придеви и придевске заменице: брџиџи 5, мален 8, роџиџов 2, каџив 2, јеџан 6, 7, 8...

Прилози: вечерас 1, данас 1, 2, 5, диџидџуз 8, меџуџиџи 5, наџред 1, 7, ноџас 1, оџкуд 1, оваџи 8, сасџиџи 2, 5, џиџан 1, усџиџи 5. Примећујемо да ови прилози (осим диџидџуз, ноџас и откуд) у стандарду имају дужину на последњем вокалу који је овде акценатован.

Забележили смо и примере прилога са акцентом на финалном отвореном слогу: глаџачџи 8, јеџва 1, 8, јуче 8, одоздо 1.

Глаголи

Примери су ретки, нарочито када се узме у обзир велики број глаголских облика:

финални затворени слог: доџеџем 10, обуџеџи 1, беџиџи 8, џиџиџи 1, 4, сеџиџи 1, 4, 9, 10...;

финални отворени слог: обуџе 1, усџечу 3, раџа грџи 8, џуџиџи 9...; ја џрочџиџа 8 (аорист)...; биџа 4, 6, 8 (гл. придев радни)...

Биланс овог прегледа показује да у Нишу примери финалног акента већином потичу од именица мушког рода типа јџнак — јџнака, и да је број речи са финалним отвореним слогом веома ограничен у односу на речи са финалним затвореним слогом.

Вратимо се поређењу акцената између Ниша и села у граматичким категоријама са финалним отвореним слогом.

в) Личне заменице трећег лица она, оно, они, оне

Приближно половина забележених примера у селима има финални акценат, а друга половина иницијални, док у Нишу облици са иницијалним акцентом далеко претежу.

њег слога на претпоследњи општа појава (осим у горе наведеним примерима), па су примери врло бројни, овде ћемо се ограничити само на села.

краткоузлазни акценат у стандардном српском:

именице, отворени слог: *ѿамни́на Ч, врући́ну П...*

затворени слог: *кајма́к П, ку́йус Ч, ђу́веч Т...*

тип ју́нак — јуна́ка: *кро́мѿир П, ле́кар НС, во́јник НС...*

придеви, отворени слог: *до́бра П, сѿѿа́ринска П...*

затворени слог: *мрѿѿа́в Ч...*

бројеви, отворени слог: *је́дну П, е́дну НС, ПП, П...*

затворени слог: *је́дан Ч, Л, Мр, Т, е́дан Л...*

заменице, отворени слог: *мо́ја Ч, Л, НС, ПП...*

затворени слог: *није́дан Л, П...*

прилози, отворени слог: *мајсѿѿо́рски П, ова́ко П...*

затворени слог: *да́нас Т...*

глаголи, отворени слог: *дрѿѿи́ П, ве́ли Мр...*

затворени слог: *замо́ѿаш Ч...*

дугоузлазни акценат у стандардном српском:

именице, отворени слог: *ли́це П, маши́на Ч, с оне́ сѿѿра́не М...*

затворени слог: *на́род М, Мр, са́веѿ П...*

придеви, отворени слог: *жи́ва Ч...*

прилози, отворени слог: *о́вде П...*

глаголи, отворени слог: *би́ла Ч, М, Мр, НС, ПП, П, Т...*

затворени слог: *вуче́м П...*

б) Акценат није ни на последњем ни на претпоследњем слогу краткоузлазни акценат у std.

именице: *арми́ја П, одбо́ри Мђ, ѿодо́шка Мр, жандарме́рија Т, живо́ѿиња П...*

придеви: *дрвено́ НС, гво́здени НС...*

бројеви: *че́ѿири П, шездéseѿ ПП...*

прилози: *гоѿѿо́во Мр, НС, у́кујно П...*

глаголи: *неће́ да се одвоји́ Л, сѿѿво́рио П...*

дугоузлазни акценат у std.

именице: *у бо́лницу Л, ѿа́кови Ч, П, на́димак П, врѿшали́це Т, за́кони Мђ...*

прилози: *наѿорно́ Ч...*

глаголи: *чу́вао П, ку́ѿио П, ѿресу́дила Ч...*

Сразмерно има више примера са акцентом на претпоследњем слогу него у другим случајевима. Другачије речено, померање акцента је изразитије, чак и у селима, да би се избегло његово место на последњем слогу, што је случај када су наши говори у супротности са једним од најстриктнијих фонетских правила стандардног српског језика.

4) Дублети

Због учесталог колебања између старог и новог акценатског система долази до дублета: у истој речи акценат може да буде на једном или на другом слогу; ова два слога су обично суседна, а први у стд. језику има узлазни акценат. Мање је колебања са последњим слогом. Када је стари акценат падао на њега, он је лакше уступао место новом акценту на претпоследњем слогу.

Дублети су чести у селима и још више у Нишу, где није ретко чути код једног говорника исти облик неке речи са старим и новим акцентом наизменично¹⁴⁵. Разматраћемо неке такве примере:

именице

кад сам била деџе 5, врђај њој деџе
наџраг 5;¹⁴⁶ моја мајка је водила једну
нашу комшику 4, и она је одвела
џу нашу комшику 4; џраџио кџа-
џило ал ја нисам кџаџило издавала
5, он џраџи кџаџило 5; у недељу 1,
3, у недељу 1, 3; омладина 4, омлади-
на 4; киселе џаџрике 2, џуњене џаџри-
ке 2; џасуљ 2, џасуљ 2; она џогачица
5, која џогачица 5, џа џогачица 5; они
су сви џоџови 1, џа онда џоџови 1, џо-
џови много најлађују 1; ко је сиромá
4, ко је сирóма 4; дођу код вечеру и
наџрави се једна вечера 2; и он је
Нишлија 4, оџац ми је био Нишлија
4, а оџац ми је Нишлија 4; јер
Нишлије кад ођ да каџу 5, јер ми смо
си Нишлије 5;

моје деџе Ч, крџи деџе Ч, носи
деџе у цркву Ч, на деџе Ч, иде деџе
у шкóлу Ч; деџе Л, ја сам били деџе
Л; кџ има роднине, унџка, деџе Мђ,
којо гу деџе нађе Мђ; деџе ПП, како
се деџе зове ПП; [Шта је он био у
Општини?] Па, џреседник. Дванáес-
године је бија џреседник Мр; Ма.ю
село. Па и наше село је било ма.ю М;

придеви и придевске заменице

заврџио сам óсновну шкóлу. После
оснóвне шкóле... 7; свáдба саврџена
10, џредјела сáврџена била 10; знáџе
ди је жéлезничка радиóница 3, џо је
жéлезничка радиóница 3;

ја џоџџем џо едну М, кад џоџџем џо
едну џаблџџу М; од мојега сина Мђ,
на мојега браџа џога Мђ;

личне заменице

они, кад су дошли, они се чуђе 2; јел
óво није цџгла, óво је чаџма 3;

¹⁴⁵ Истичемо да, мада и у стандарду многе речи имају акценатске дублете, обично један говорник доследно употребљава исту варијанту.

¹⁴⁶ У другој реченици говорница цитира говор купачице у хамаму, некада, у Нишу.

глаголи у презенту

ћуџим, нишиџа не кажем 5, а ћуџим, јао, а оџаџ је био сџрог 5; Више куџујем нану џошиџо не може да га добијете овако, на слободну џродају куџујем 10; џоџови много најлаћују 1, џоџови сад изумели да најлаћују џо милион динара 1;¹⁴⁷ да сџигнем добришем џрашину 5, џо да обришем од џрашину 5, џо да обришем од џрашину од џо 5; оне жене обучу га, обучу га све леџо 3;¹⁴⁸ Маџе зову. Коре џечене, џо џако их зову 6;

глаголи у перфекту

давали смо све 4, и све смо давали 4; имао и имао 3, 6, 7; имала и имала 10; не би ни изгинуо народ оволики 10, не би ни изгинуо народ џолики 10; Мога муџа крсџиџо џа је онда ћерку џегову крсџиџо 10; џа неко је осџао 6, мој оџаџ је био осџао 6; џун џањир сам џојела џај џасуљ 5, и џојела сам џуџану џаџрику 5;¹⁴⁹ и сада сам радео 3, радео сам ја 3; и она је добро и возила 2, возила је и друџи џуџ је џолоџила 2;

прилози

данас и данас 5; друџије било, друџије живеџи 4, друџије се радело 4, друџије је било 4; џиџо не обучеш одоздо неџиџо 1, јел меџила сам одоздо ћебе 1; Уфаџи ме овако за косу, кад ме ударио овако 10; Тако је било, било је џако 3; и ућосмо ми унуџира 1, унуџира има џамук 1, имам унуџира џамук 1;

Нишиџа ме не боли. Не боли ме нишиџа М; вршемо Ч, вршемо Ч; снајка џере веџи Л, али на крају реченице она си више џере Л;

џресудила и џресудила Ч; џродуџио и џродуџија Т;¹⁵⁰ Не, ја сам се родила... у Тумурџију сам се родила Л; џиџо сам га сџасио П, да ги нисам сџасио и џи би сџреџали П, све из логор су сџреџали П;¹⁵¹ сам себе би се убио П, џи би се сам себе убио П; И оно је умрело. Умрело, заџој је умрело, џиџо урочиџо га. Било је леџо деџе и умрело је Л;

џако насадимо неки џуџи и овеџ роџквиџе, насадимо шангареџу џако да имамо џу близу ПП.

¹⁴⁷ Примећујемо сагласност између акцената речи џоџови и најлаћују. У првом случају обе речи имају стари акценат, у другом нови.

¹⁴⁸ Овде се говорник очигледно исправља, понављајући глагол.

¹⁴⁹ У првој реченици су џојела и џасуљ са новим акцентом, а у другој џојела и џаџрику са старим.

¹⁵⁰ Стари акценат је повезан са старим наставком -ја глаголског придева радног, а нови акценат са стандардним наставком -о.

¹⁵¹ У другој реченици су заједно два стара акцента: сџасио и сџреџали.

Појава старог или новог акцента у датом облику речи код истог говорника на први поглед делује као случајна. Требало би статистички установити проценат старих и нових акцената код сваког говорника да би се одредило његово место на континууму између дијалекатског система са само старим акценатима и стандардног система. Свакако, већи је постотак старих акцената у селима него у Нишу. У граду проценат старих и нових акцената осетно варира од једног до другог говорника. У Нишу су такође учесталија колебања сваког говорника између старог и новог акцента. Изгледа да избор старог или новог акцента у једној речи одређује њено окружење: што у окружењу има више речи са старом акцентуацијом, то она има више шанси да преузме стари акценат. Психолошки фактори такође имају своју улогу: тако смо уочили код неких информатора тенденцију да се исправе, прибегавајући новом акценту у речи, у којој су управо употребили стари акценат; иста реч се акцентује другачије у зависности од тога да ли говорник прича о догађајима и стању у прошлим временима или из данашњице. Новије речи најчешће имају нови акценат, директно преузет из стандарда, и у Нишу и у селима. На крају, чини се да ритам реченице и место речи унутар реченице имају незанемарљиву улогу у избору старог или новог акцента; нпр. код исте говорнице смо чули од *чега је била болна* Л, а затим *ја сам била деиће* Л: место акцента речи била одговара сваки пут месту акцента у предикату.¹⁵²

РЕЧИ СА ДВА АКЦЕНТА

1) Примери идентични стандарду

У проучаваним говорима као и у стд. постоје следећи типови речи са два акцента:

суперлатив (у дијалекту се образују са префиксом **нај** и придева у позитиву без суфикса)

оно најважније 8, *најстари* 2;

најбоља шекника НС, *најмајј* Л,
најстариј Мр, *највећи* П, *најслаиће*
године ПП, *најмирни коњ* НС,
(прилози) *најгоре* ПП, *најмање* Л,
најпрво НС,¹⁵³
(са додатним префиксом *йо-*) *ионајго-*
лém НС.

¹⁵² Аналогне појаве бележи Богдановић 1987, с. 137 (*нумем* и *нумém* — *иш кажем, доће* и *доће* — *ни раскод...*); у овоме види тенденцију акцента да се пребаци на претпоследњи слог. Такве примере има и Михајловић 1977, с. 29 (*рука му ко лајата* и *рука га коца бөлеше*; *колишке, ајмо наводу* и *Ој, Лазаре, на воду возаре!*) које објашњава ритмиком реченице и такозваним тонским обележјем.

¹⁵³ Код истих говорника два последња облика се јављају са само једним акценатом: *најмане* Л, *најпрво* НС.

У селима смо забележили примере компаратива са префиксом *йо-* и придевом у позитиву, најчешће са једним акцентом а понекад и са два акцента: *йрасе еднó йголе́мо М, йре́ је било йойо́шйен народ Л;*

речи састављене од два елемента који чувају своје акценте: *но́н-сйо́й 1, авйо́йу́й П.*

2) Речи са једним акцен́том у сйа́ндарду а са два акцен́та у йроучаваним говорима

Могу да се јаве и са једним акцентом као у стандарду, чак и код говорника који их другом приликом изговара са два акцента. (Такве случајеве ћемо навести у заградама.)

именице

Бе́лојаланчани 2, четйво́росйра́йнице 3, бо́нйон 5, Ђу́рђовдан 2, Ју́госла́вију (и Ју́госла́вију) 3, ко́йшло́й 8, не́дисци-йли́на 3, са йра́зилу́ка 2, йара́уну́ци 10, йу́ногла́вци 8, у́лйразву́к 10, во́јсково́ђа 6;

мла́дневестйá (и мла́девестйá) Л, мла́деневестйá (и мла́девестйá) ПП, йаркиво́ђа П,¹⁵⁴ йара́уну́ка Л, НС, П, йара́уну́че НС, йара́уну́ци П;

придеви

Све́йоса́вска шкóла (и Све́йосавска шкóла) 3, двока́йно (= двократно) вре́ме 3, о́смочасовно и де́сетйочасовно ра́дно вре́ме 3;

сйа́росва́йски ко́њи Л;

прилози

сйу́градан 1, 2, 3, 4, 5, ма́лойре́ 2;

једанйу́й НС, ју́йредан НС, све́једно П, вэ́здан НС.

У Нишу смо забележили само неколико речи изведених суфиксацијом које, супротно стд., имају два акцента: *ко́мшлу́к 3, о́дликовáње 9, Во́јвођáни 2, йензионéрску ка́рту 2.* Овоме можемо додати мали број глагола са префиксом који имају један акценат на префиксу и један на основи: *йскида 8, йоодра́стйосмо 8, йойй́јем во́ду 3, нису се ни удава́ле 6* (овде, први акценат се може објаснити аналогично са акцентом свршеног глагола *удати*).

3) Речи са сйа́рим и новим акцен́том

Ово је најинтересантнија категорија речи са два акцента јер представља прелазак од дијалекатског до стандардног система. Чини се да говорник не може да се одлучи између старог и новог система него расподељује акценатску енергију између два акцента од којих је један на истом месту као и стан-

¹⁵⁴ Реч коју информатор ствара да би означио чувара парка.

дардни акценат, а други пада на следећи слог као у старом акценатском систему. Речи са два акцента, које не припадају ни дијалекатском ни стандардном систему него се налазе негде између,¹⁵⁵ сведоче о данашњој еволуцији тј. о ширењу померања акцента.¹⁵⁶ Примери:

именице

ѿа смо ѿмали бунар (нешто касније у *дворѿише смо ѿмали бунар*) 4, *мењамо кóкóшкама вóду* 5, *кóмишје долазу* 3, *комишлук* и *кóмишлук* 3, *наводације* 7, *а ја сáмо из ѿрикрајке глédам* 5, *сáндалице* (поред *сáндалице*) 4, *свèкрва* (поред *свекрва*) 10,¹⁵⁷ *мóји унуци* (поред *унуци*) 6, *ѿри унука* 6, *ми смо имали винóград* (поред *ѿмали смо винóград*);

ја сам био одбóрник у Оѿшѿину (као и *одбóрник*) НС, *сac винó* (поред *вино*) НС, *вршелице* НС;

показне заменице

и óвó шѿо сам рáдео 3, *ал ѿо óвá мáла дéца* 1;

бројеви

јédан је мóј ѿријашељ (поред *један и један*) 7, *ја сам јédнóг ѿријашеља имáо* 2, *јédнá ѿродáвница је најрáвљена* 3, *окрèће се са јédну* 3;

јédнó óће онó (поред *једно óће ово*) Л;

глаголи

презент (глаголи са префиксом)

ѿскида 8, *ѿсѿѿѿаш* (поред *исѿѿѿаш*) 3, *ѿóслужи се* 3, *без дициѿлину се ѿрóѿáда* 3, (без префикса, са негацијом) *нè знáш* 8;

унóсимо НС;

¹⁵⁵ Ово су „интердијалекатски“ облици према Традгиловој терминологији. (TRUDGILL 1986, с. 62–65).

¹⁵⁶ РЕШЕТАР 1900 је први уочио ову појаву, коју објашњава незавршеним процесом померања акцента у неким штокавским говорима. ПЕЦО 1985/а, с. 72 указује да „у народним говорима наше језичке области ова појава, једна реч са два различита акцента, није тако ретка“; он посебно наводи случај говора Кринге у Истри, који је изучавао Р. Бошковић, утврђујући акценатски систем „између облика с потпуно непренесеним и облика с потпуно пренесеним акцентом“. Гоштић 1984, с. 234 тумачи појаву речи са два акцента као и Решетар и жали што није још довољно изучена.

¹⁵⁷ У std. је **свекрва** краткосилазног акцента, али у нашим говорима акценат је обично на другом слогу: *свекрва*.

глаголски придев радни (у перфекту)

<p>нису билé 8, имáло је одрèђено врéме кад ùрèба да се иде ùа смо ишли у Ойшиину за хлèба 4, крcтиио (поред крcтиио и крcтиио) 10, људи су мórали да дочèкају 2, ја би давнó оишио (поред оишио) 3, грáмофони су ииáд иочèли 6, ирáвили су секире (поред ирáвили су моишике) 3, ирóйáо 10, ми смо ишó учили 3;</p>	<p>ја сам билá ПП, издржáо НС;</p>
---	------------------------------------

глаголска именица

нèма играње 2,

прилози

<p>иначè 3, има нарочитио ишáкó (поред ишáкó) 3, ишáкó смо је ми назвали 4;</p>	<p>ошудá М.</p>
---	-----------------

Као што се види, наведени примери су многобројнији у Нишу него у селима. Запажамо следеће:

оба акцента се углавном не разликују, међутим, понекад други као да је интензивнији, као да има већу енергију од првог; примери (други, „јачи“ акценат бележимо дужом узлазном цртом): *наводáције* 7, *из ирикрáје* 5, *ирóйáда* 3;

ритам својствен сваком говорнику као и ритам изговорене реченице могу да имају улогу у појављивању два акцента; у споријем изговору, када говорник одваја слоге, ова појава је појачана; примери: *кикирики* 5 (изговорено као две речи), *иоред цркву*, *ирэма исшок*, *ирэма ирузи* 8 (предлог и именица су изговорени као две акценатске целине), *живува̀ли*, *лековий̀та*, *и́и-јавице*, *и́оболé*, *дома̀шине*, *и́ромица̀ла* Ч (причајући бајку, говорница прибегава бинарном ритму);

у извесном броју примера други акценат одговара стандардном лугом слогу: *бунар*, *Ђурховдан*, *играње*, *иначе*, *мало̀йре*, *одборник*, *и́оче.ли*, *су̀иридан*, *Војво̀хани* ... Ту припадају и две речи у којима акценти не стоје на два суседна слога: *ку̀йова̀ли* Мр, *виногра̀д* Мр.

ДУЖИНЕ

У проучаваним говорима нема квантитативних опозиција у акценту, међутим чули смо неке дуге слоге или иза акцента или непосредно испред акценатованог слога.

1) Дуги акцен̀товани слогови

Акценат остаје експираторан, али акценатовани слог се разликује од неакценатованих слогова не само већим интензитетом него и дужином. Висина

тона не варира унутар овог неакцентованог слога, што га јасно разликује од узлазног и силазног акцента стандардног језика.

Ове дужине понекад одговарају дугим, узлазним или силазним слоговима std. језика, што нам сугерише да у овоме видимо утицај стандардног језика. Примери:

за *банку* 2 (исти говорник има и исту реч са обичним акцентом без дужине: *дај ми за три банке, за две банке*), *ја сам био најстарији син* 3, *оћидемо шамо у цркву*, *ја кћим свѣћу* 1, *а, ја сам био мали*, *шад ја сам био мали* 2 (исти и без дужине: *ја сам био мали*), *кад их обучу, беле хаљинице као младе* 1;

цвѣће ПП, *доћу шајко*, *ма браћа*, *доћу* Л, *шећам* ПП, *берем кукуруз*, *збирам* Л, *ја жњемо*, *жњемо цео дан* Л, *у шес* ПП.

Неке дужине могу да се објасне експресивним истицањем речи чију важност говорник хоће да истакне. То је очигледније када забележеним дужинама одговарају слогови са кратким акцентима у стандарду; примери:

Свети Никола, *Петровдан*, *Духови*, *лѣти Бурђевдан...* 1, *иосле йодне долазу гостии*: *гостии*, *жйио*, *иослужују се гостии* 3 (једном са дужином, два пута са обичним акцентом), *йѣчено йиле...* *ја сира* 5, *траје весѣље у четвртак*, *ја у йѣтак*, *ја у суботу*, *ја у недељу је свадба* 1, *кад треба шаман да избје*, *мало* 1;

алал ти вѣра ПП, *жѣне йреварије* Л, *ја него шшó* ПП (и са обичним акцентом код исте говорнице), *ја ѣше*, *шакој* Л.

Дуги акцентовани слогови могу бити на месту старог акцента, а у стандарду акценат је на претходном слогу и одговарајући слог је дуг али неакцентован. И овде се можда ради о говорниковој жељи да истакне дату реч. Примери:

и сад треба их исовѣда йой 1, *чим заладни ја се одма облачим* 1;

йерѣм, *йлейѣм* ПП, *оћиднемо*, *ожњѣмо са срй ја врзјемо* Л.

У примерима попут *йерем*, *йлейѣм...* свакако није у питању утицај стандарда јер су и тамо такве дужине редуковане или нестале.

У два последња примера можда је у питању дужина настала услед губљења вокала да би се избегао хијат или понављање вокала: *када доће вода* из *Чир* 8, *йойјем шако йо неку ракјцу* 1.

2) Дуги слогови иза акценѣа

И када заиста одговарају дужини у стандардном језику, не може се рећи да је утицај std. одлучујући; можда понекад, при истицању неке речи информатор преузима од говорника std. изразито јасне дужине које је чуо од

1) *Стд. крајкосилазном акценџу одговара акценатџ*
на једном од следећих слогова

именице

бравари 3, *имењака* 9, *сџручњаџи* 2,
два динара 5¹⁶⁰ као и *џедесеџ динара*
 3,
истџина 10, *џуриџе* 3,
земљоџис 1,
свекрва 1, 4, 10 (поред *свекрва* 10);

истџина Л, на *месечџну* Л, *џканиџе* Л,
рабаџија НС,¹⁶¹
рукоџис П,¹⁶²
свекрва Ч, М, НС, *вџџарке* Ч;

придеви и прилози

браварски 3, *џигански* 1, 3, 8, *џиган-*
ско 1, *грађанско* 1, *џиџарска* 3,
месечну 2, *основан* 2, *џоџуларан* 2,
фамилијарно 2, *једностџавно* 1, *мо-*
ментџално 5, *инаџе* 3, 5, 6, 7, 8, 10;

инаџе НС, *докле* П.

Скоро сви примери придева и прилога потичу из Ниша јер се углавном ради о позајмицама из стандардног језика које не припадају народној лексици. Осим *инаџе* и *докле*, то су придеви и прилози са суфиксом -ски или -ан иза којег стоји дуги акценатовани слог, док акценат пада на први слог. Место акента једне речи је, како у проучаваним говорима, тако у стандарду, резултанта акценатских особина морфема ове речи.¹⁶³ Можемо претпоставити да се понекад ове особине мало разликују у стандарду и у нашим говорима;

глаголи

У оквиру морфологије детаљно ћемо проучавати акценатуацију глаголских облика, тако да ћемо се овде ограничити само на неке примере, наводени у заградама облике са новим акцентом.¹⁶⁴

1. врста

презент (стд. *јџдџм*)

једџм 5 (и *једџм* 1, 3, 5)...

| *једџм* НС...

гл. придев радни (стд. *пџчео*, *дџнео*, *џзео*)

¹⁶⁰ У ова четири примера може да се ради о аналогџи са типом именица *јџнџк* — *јџнџка*, које такође у номинативу јединице имају дужину и кратки акценат, али узлазни.

¹⁶¹ Именице са суфиксима -ина, -ица, -џија у нашим говорима могу имати акценатуацију аналогну другим именицама са истим суфиксима чији је акценат у стд. краткоузлазни на слогу испред суфикса (*гласна*, *зидина*..., *душица*, *ручица*, *дашчица*..., *куџџниџа*, *тобиџа*...).

¹⁶² Сложенице *земљоџис* и *рукоџис*, позајмљене из стандарда су, вероватно, преузеле акценатуацију од других стандардних сложеница, у којима акценат стоји на спојном самогласнику (*дрвџдеља*, *сенџкос*...).

¹⁶³ в. GARDE 1966/a.

¹⁶⁴ И у поглављу о морфологији поредићемо акценатуацију наших примера и примера у читавој призренско-тимочкој дијалекатској области (нарочито БЕЛИЋ 1905 и ALEXANDER 1975).

<p><i>йочéo</i> 1, 2, 10 (и <i>йóчео</i> 2, 5, 6, 7, 10)...., <i>донéo</i> 1 (и <i>дóнео</i> 2, 5)....; <i>узéo</i> 1, 4, 9 (и <i>у́зео</i> 2, <i>у́зо</i> 6, 7)...</p>	<p><i>йочéo</i> Т, <i>йочéја</i> НС...; <i>донéo</i> Мр, <i>донéја</i> НС...; <i>узéo</i> П, <i>узéја</i> Ч, Мр, НС...</p>
---	--

У савременом језику ови глаголи немају одговарајућих парњака без префикса. У std. префикс има у инфинитиву а у гл. придеву радном. Однос се успоставља између места акцента забележеног у селима и у отприлике половини нишких примера и std. акцента инфинитива а не гл. придева радног. Нови акценат, на истом месту као у std., појављује се само у Нишу.

гл. придев трпни (std. **зáузéто**)
(зáузeйџо 7); | *зaу́зeйџо* Мђ;

2. врста

презент (std. **кóљé**)
(кóље 10); | *кољé* ПП (и *кóље* Мр);
 гл. придев радни (std. **плáкала**)
йлакáла 10 (и *йлáкала* 5); | *йлакáла* Мр;

3. врста

гл. придев радни (std. **скйнуо**)
скину́о 3; | *скину́о* Мр, *скину́ја* Мр, НС;

4. врста

презент префиксираних глагола, изведених од **бити, вити, крити, лити, мити, пити, шити** (std. **дóбијé**)

дóбије 1, 3, 10 (и *дóбије* 6); | *дóбије* Ч, Мђ, П (и *дóбије* П);
 гл. придев радни префиксираних глагола, изведених од **лити, пити, вити** и гл. придева радног глагола **добити** (std. **дóбио**)
дóбио 8, 10 (и *дóбио* 2, 5, 6); | *дóбио* П, *дóбија* М, НС;

За примере у две последње табеле успоставља се однос између старог акцента и стандардног (краткоузлазног) акцента инфинитива, а не акцента презента и гл. придева радног;

презент и гл. придев радни глагола на -овати (**ковати, куповати**) и -увати (/ув/ у нашим говорима често замењује /ов/ и /ив/: *райува́ја, казува́ја*...).

У std. ови глаголи имају више акценатских типова (**кóвати, купòвати, мйловати, прáзновати**...), док је стари акценатски систем у нашим говорима уједначен: акценат стоји на суфиксу /у/ у презенту и на последњем вокалу /а/ основе у гл. придеву радном. Тако std. краткосилазном акценту може да одговара експираторни акценат на једном од следећих слогова. Примери:

<p><i>радúје се</i> 10, <i>йразновáла</i> 1;</p>	<p><i>сйакúје</i> Ч, <i>веру́јем</i> Л, <i>райовáли</i> Л, <i>верувáли</i> Мр;</p>
---	---

5. врста

гл. придев радни глагола без префикса са стд. краткосилазним акцентом у инфинитиву (тип **глѣдати** — **глѣдо**) и префиксираних глагола са стд. краткоузлазним акцентом у инфинитиву (типови **додати** — **дѣдо** — **дѣдѣла**, **прочитати** — **прѣчитао** — **прѣчитѣла** или **прочѣтао** — **прочѣтала**, **одиграти** — **ѡдиграо** — **ѡдигрѣла** или **одѣгро** — **одѣграла**)

У старој акцентуацији проучаваних говора, акценат се одржава на суфиксу /а/ ових глагола као код глагола који у стд. имају краткоузлазни акценат у инфинитиву и гл. придеву радном (типови **прѣчати** — **прѣчао** — **прѣчала**, **испрѣчати** — **испрѣчао** — **испрѣчала**, **ѣграти** — **ѣграо** — **ѣграла**, **чѣтати** — **чѣтао** — **чѣтала**). Примери:

гледао 3, 8, 10 (и *гледао* 2, 7),
ѣродао 6 (и *ѣродао* 2, 3),
искоѣао 8;

гледаја Л, НС,
ѣродао Мр (и *ѣродао* ПП),
закоѣја М (али и *ја искоѣа* Л);

6. врста

гл. придев радни глагола без префикса који у стд. имају краткосилазни акценат у инфинитиву (тип **мѣслити** — **мѣслѣм**, **вѣдети** — **вѣдѣм**)

У старој акцентуацији проучаваних говора акценат се одржава на суфиксу /и/ или /е/ ових глагола као код глагола који у стд. имају краткоузлазни акценат у инфинитиву и гл. придеву радном (типови **жѣвети** — **жѣвѣм** — **жѣвео**, **рѣдити** — **рѣдѣм** — **рѣдио**, **чѣнити** — **чѣнѣм** — **чѣнио**, **нѡсити** — **нѡсѣм** — **нѡсио**). Примери:

ѣравили 2 (и *ѣравили* 4, 5),
видѣли 8 (и *видли* 8);

ѣравили Мр, Т (и *ѣравили* Т),
видѣли Л.

Примери старе акцентуације су многобројнији у селима него у Нишу. У граду се често чују старе и нове акцентуације у истом облику једне речн, понекад код истог говорника, што је ређи случај у селима.

2) *Стд. крајкоузлазном акценѣу одговара акценатѣ не на следећем слогу, већ два или ѣтри слога даље*

Глаголски облици које ћемо овде прегледати у тесној су вези са управо виђенима који, имајући у стд. краткосилазни акценат, када су префиксирани добијају краткоузлазни (а овом акценту у старој акцентуацији наших говора одговара акценат два слога даље); примери: *ѣадале* (стд. **пѣдале**), *исѣадале* (стд. **ѣспадале**); *ѣравио* (стд. **прѣвио**), *наѣравио* (стд. **направио**). Дакле, у гл. придеву радном, па и у презенту и аористу ових глагола, префикс у старој акцентуацији не мења место акцената у основном глаголу.

Исти тип акцентуације примећујемо у неким глаголима без префикса. а чија основа има најмање три слога, нпр. *ударѣли* (стд. **ѣдарали**), *долазио* (стд. **дѡлазио**)...

Примери:

1. врста

презент (стд. **пòједē**)

(*пòједe* 1, 2, 3);

| *пòједeш* НС (и *пòједe* П);

2. врста

презент (стд. **зàкољē**)

(*закòље* 3, 4, 7);

| *закòље* Ч, Л (и *закòље* НС);

гл. придев радни (стд. **нàмазао, нàмазала**)

намазàла 3 (и *умàзала* 1);

| *намазао* Мр (и *намазао* ПП);

3. врста

гл. придев радни (стд. **пòгинуо**)

пòгинуо 3 (и *пòгинуо* 3, 5);

| *пòгинуо* Т, *пòгинуја* Л, М, НС, ПП, Т
(и *пòгинуо* ПП);

5. врста

гл. придев радни (стд. **òткуцао, прèсипао**)

òткуцао 10;

| *прèсипао* Мр, *прèсипала* НС;

аорист (стд. **пòгледах**)

(*пòгледа* 9);

| [*пò*] *пòгледа* М, НС;

6. врста

гл. придев радни

префиксирани глаголи (стд. **нàправио**)

нап̀равио 8 (и *нап̀равио* 3);

| *нап̀равио* Мр, *нап̀равија* НС, *нап̀рајио*
НС;

други глаголи (стд. **заб̀равно, д̀лазио, у̀дарио**)

заборавио 2 (и *заборавио* 2), *заборави́ла* 1, 4,

долазио 8, *долази́ли* 2, 8,

ударио 8, 9 (и *ударио* 10), *ударило* 2;

| *заборави́ла* ПП,

одлази́ла ПП, *п̀ролази́ли* Ч,

ударио НС (и *ударио* НС), *удари́ја* Л,

удари́ла Л, *судари́ли* Мр;

аорист (стд. **у̀хватих, у̀хватише**)

у̀файи́ше 3;

| *п̀у̀файи́ли* Мр, [*п̀у̀*] *довайи́ли* НС.

Забележени глаголски облици показују или скоро потпуно одсуство старе акцентуације у Нишу и колебање између старог и новог акцента у селима (презент глагола 1. и 2. врсте), или колебање између оба типа акцената у Нишу и скоро потпуно одсуство нове акцентуације у селима (гл. придев радни глагола 2, 3. и 5. врсте). Када су у паралелној употреби нови и стари акценат у Нишу и у селима, онда је проценат нових акцената већи у Нишу (гл. придев радни глагола 6. врсте). Нова акцентуација је, дакле, много више раширена у Нишу него у селима. Ваљало би прегледати примере одржавања акцента на глаголу када у стандарду он прелази на негацију; ови случајеви су, уста-

лом, слични префиксацији и већ смо их спомињали (в., раније, прелазак акцента на проклитике); пример: *не сѝрижѝ се* Л (стд. *нѝ стрѝжѝ се*).

3) *Стд. крајкоузлазном акценѝу одговара акценат
не на следећем, већ на претходном слогу*

Примера има мало. Прво треба отклонити случајеве у којима стд. има дублете па упоредити дијалекатски акценат са варијантом која му одговара јер у поређењу са другом варијантом, акценат у проучаваним говорима као да је померен према почетку речи у односу на стд.; пример: *ауѝобус* 4 (стд. *аутѝобус* и *аутобус*), *радиѝоница* НС (стд. *радиѝница* и *радионица*).

именице

Забележили смо иницијални акценат у неким позајмљеницама које у стд. у принципу имају акценте на слогу унутар речи.

фриѝидер 4 (стд. *фрижидѝр*),

каѝалог 10 (стд. *каталог*),

ѝни јој даѝли и *адресу* 1 (стд. *адресу*);

два моѝора П (стд. *два мотоѝра*).

У прва два примера акценат на првом слогу, мада није стандардан у ствари се често чује, нарочито у Београду (што уосталом важи и за многе речи страног порекла). У речи *адреса* чује се иницијални акценат у неким крајевима. Акценат *моѝора* се подређује стд. акценту номинатива једине.

Други примери

у Београд 2, 5, 6, 8, *у Београду* 3, 9,

до Београд 3, *за Београд* 1...

(поред изолованог пр. *Београд* 7),¹⁶⁵

браѝаница 5,¹⁶⁶ *сас Цѝганчиѝи* 1,¹⁶⁷

циѝлана 4,¹⁶⁸ *умиваѝоник* 8¹⁶⁹,

придеви

америчко 9,¹⁷⁰ *ѝроѝшестѝанског* 5¹⁷¹

бројне именице

ѝбоѝица 3, 8

ѝбоѝица Л¹⁷²

¹⁶⁵ У стд. је *Београд*, али акценат на првом слогу је врло фреквантан, нарочито код говорника који живе ван Београда: он у ствари преузима акценат придева *бео*.

¹⁶⁶ Вероватно због аналогije са *брѝт* — *брѝта* и са придевом *брѝтанична*.

¹⁶⁷ Аналогно именицама *Цѝгѝанче*, *Цѝгѝанчал*.

¹⁶⁸ Према акценту у речи *циѝгла*.

¹⁶⁹ У стд. *умиваѝоник* (облик који се понекад чује у Београду) или *умиваѝѝник* (облик непознат у Београду); *умиваѝоник*, мада није стандардан, у ствари је најчешћи облик у Београду и у већем делу Србије.

¹⁷⁰ Стд. *амерѝичкѝ*, али је иницијални акценат фреквантан као и у *Амерѝика*.

¹⁷¹ Стд. *прѝтѝстантскѝг*, мада је устаљено *прѝтѝстантскѝг*, па можда и утиче акценат именице *прѝтѝст*.

¹⁷² Стд. *ѝбоѝица*, а првобитно дијалекатска акцентуација је *ѝбоѝѝица*, в. Михаловић 1977, с. 43, Богдановић 1979, с. 77 и Пирит 1983, с. 82.

прилози
најједном 5, унајред 3¹⁷³

глаголи
ођженио сам се 6;¹⁷⁴

| убијена НС, попијјено Мр.¹⁷⁵

Већина акцената померених према почетку речи које смо највише бележили у Нишу потиче углавном од аналогија са другим облицима исте речи. То су изоловани примери који не сведоче о еволуцији у говорима Ниша и околних села, него о извесним акценатским колебањима у стандардном језику.

АКЦЕНТИ СИЛАЗНЕ И УЗЛАЗНЕ ИНТОНАЦИЈЕ

У врло ограниченом, али ипак незанемарљивом броју, забележили смо примере краткоузлазних и нешто више краткосилазних акцената. Важну улогу игра утицај стандардног језика, преко контаката са говорницима који њиме владају и још више путем радија и телевизије, поред других фактора које ћемо споменути.

1) Дугосилазни акценат

Врста дугосилазног акцената који смо забележили може да буде на истом месту као у стандарду, тј. на једином слогу једносложне речи или на првом слогу вишесложне речи, или стајати унутар речи па чак и на крају речи.

Прецизирајмо одмах да се он јасно разликује и од експираторног акцената, својственог нашим говорима, и од дужина које смо раније видели, али да има мање изражајан карактер него у стандарду у дужини и у разликовању тонске висине између почетка и краја акцентованог слога. Понекад је он, напротив изражајнији него у стандарду; у том случају, и када је на речи која има посебну важност за смисао реченице, могли бисмо сматрати да је у питању експресивни, „психолошки“ или „логички“ акценат који „може да се подудара са нормалним акценатом речи која се истиче“,¹⁷⁶ тако да су интензитет и трајање појачани.

а) Дугосилазни акценат на истом месту као у std.

У малом броју примера забележили смо га на истом слогу као у std., али стандардни акценат је краткосилазни или пак узлазни. Рекли бисмо да

¹⁷³ У std. *најједнџм* и *унајпрџд*, али су у широкој употреби варијанте са акценатом на првом слогу, можда због експресивног истицања, што собом повлачи померање акцената ка почетку речи. О таквим примерима в. KRAVAR 1969.

¹⁷⁴ Можда због аналогије са акценатом истог глагола у презенту (std. *ођженим*, али *ођженио*).

¹⁷⁵ Std. *убијџена*, *попијјџено*, међутим и говорници стандардног језика често кажу *убијџена*, *попијџено* (можда због утицаја акцената мушког рода).

¹⁷⁶ в. ПЕЦО 1985/а, с. 99.

заменице

личне

*ѿу сам ја 3, за вѧс, иначе ја сам моје
преживео, јесѿе, за вѧс оmlадину...
3, он сасвѧм друкше говори него ми
2, дошли мушки, мѧѿу... ми мѧѿемо
дрво 3, ал онѧ ми се свиђа а код нѧс
ѿо нѧма 1, они нѧс зѧву 5, ѿо је за
њѧ догађај кад им се дѧѿе рѧди 1...
(заменица сам) и кѧжем да сам ја
сѧм са браѿа ишо у ѿргѧвину 7;*

да ѿе не лѧжем ја ПП;

показне

*жњѧју ѿѧ и најрѧву камѧре 3, живи,
живи су ѿѿи 3;*

глаголи: сви примери се односе на презент

*ѧ, кад прѧђе сѿѧ, он добије нѧви зуѿи
1;*

*сѧд кад је ѿѿѿаш, кѧже ѿѿи, а овѧко,
сѧмо глѧда 1;*

*да ѿѿи дѧм сѿѧн 3, ће ми дѧш мѧло
грѧжѧнце? 1, ѿѧко да дѧ за држѧву
5, Турчин ѧће да ѿѿи дѧ, и Јеврѧин ће
да ѿѿи дѧ 6, ѿѧ чѧсѿе онѧ Цѿганке ѿѧ
одржѧвају 1, ѿѧ и рѧђају се мнѧго 7,
ѿѿѿо се скиђају гѧле 4;¹⁷⁷*

*ми смо чѿли у Словѧнију да лѧчи нѧки
лекѧр 10;*

он ѿѧ дѧђе ПП;

*ја да жњѧм Ч, нѧка жњѧ Мр, срѿ —
и жњѧш, ѧѧ дан жнѧш НС;*

*да се мѧшѧмо Ч, нѧки рѧчи ѿѧј знѧм
Л, ѿѿѧ ја знѧм ПП;*

*ми ће се дѧ.цмо ПП, јѿри ѿѧ нѧка ПП,
не мѧг да ѿѧнѿѿим П, сѿн рѧди Ч;*

али он нѧће Л, ПП.

б) Дугосилазни акценат унутар или на крају речи

У већини примера које ћемо навести, акцентуација је идентична акцентуацији коју можемо наћи у косовско-ресавском дијалекту, чији смо утицај на дужине у слогу иза акцента већ споменули. Ако се узме у обзир да су у косовско-ресавским говорима место и природа дугосилазног акцента понекад идентични стандардним (нпр. **двѧ, тѿ, кѧже, прѧђе...**), разумљива је незанемарљива улога коју су могли имати контакти са овим говорима за увођење дугосилазног акцента у говоре Ниша и околних села.¹⁷⁸ Понекад, као кад је

¹⁷⁷ У последња три примера акценат трећег лица множине са дугосилазним акцентом није стандардан, већ долази од других лица стандардне промене презента.

¹⁷⁸ в. опис дугосилазног акцента у косовско-ресавским говорима у АЛЕКСИЋ и ВУКОМАНОВИЋ 1966, с. 291–293; ЈОВИЋ 1968, с. 32–34; СИМИЋ 1972, с. 44 и 57–58; ПЕЦО и МИШАНОВИЋ 1968, с. 291–293. Сви ови истраживачи констатују да се дугосилазни акценат одржава на последњем слогу, без обзира на то да ли је отворен или затворен. Као и ми, они понекад истичу мање изражајан карактер овог акцента него у стд., в. нарочито АЛЕКСИЋ и ВУКОМАНОВИЋ 1966, с. 291.

овај акценат на истом месту као у стд., „психолошки акценат“ може да се подудари са њим и да га појача. Примери:

акценат унутар речи

именице

ујрâвник 8, *идући Мајџевце* 3;

придеви

домâћу 1, *Сврљџика* 5;

глаголи: скоро сви примери се односе на презент

издôђу 3; *џомâже* 1; *одговâра* 1, *разговâра* 1, *разговâрамо* 1, *нашâрам* 1; (гл. придев трпни) *џошџисан* 3;

| *Шифџарка* ПП;

| *безбџдно* ПП;

| *џредрџмџе* Л, *џрејџиска* Л, *не џрџичамо* Ч, *најџскамо* Ч; (гл. прилог садашњи) *рабоџџи* НС;

акценат на последњем слогу

именице

(финални отворени слог) *бирô* 2

(финални затворени слог, тип **јунâк** — **јунâка**) *алâџи* 3, *беџôн* 2, *колâч* 7, *меџâл* 6, *џасуљ* 5, *занâџи* 2, *заробљеник* 3, *Југословџен* 3

(други акценатски типови) *соџсџивеник* 7, *шиџџел* 2, *Жидôв* 6;

прилози

раџџе 4, *суџрадâн* 5, ¹⁷⁹ *џуџнâ* 7;

| *биџâч* Ч, *кожсуџ* Ч, *вршџџик* Ч;

| *џоџакô* НС, *забаџâв* НС;

заменице (сви примери имају финални отворени слог)

личне

онâ 2;

| *онџ* Л;

показне: примери су бројни, што се може објаснити подударанем акцентуације на последњем слогу дугосилазног акцента у нашим говорима и косовско-ресавском дијалекту и стандардне дужине:

овâ 1 (два пута), 3 (два пута), *овџ* 3 (два пута), *овô* 1, 2, 3 (два пута), 7, *овџ* 1, 2, 3 (девет пута), *овџ* 1, 3, *онâ* 1 (два пута), 2, 3, *онô* 1 (три пута), 2, 3 (два пута), *онџ* 1, *онџ* 1, 3 (три пута);

| *онô* ПП;

упитно-односне

коџџ 3;

¹⁷⁹ У овом примеру постоје два акцента јер говорник задржава акцените обе компоненте прилога.

глаголи: (сви примери су у презенту)

1. врста, отворени финални слог

куну̑ 4, украде̑ 1, однесе̑ 3, навуче̑ 7;

| изеде̑ ПП, куну̑ ПП, исцредѐ ПП, сече̑ ПП, врше̑ НС, одвучѐ Л, одвучу̑ Л, њреобучѐ Ч, убучѐ ПП, изведе̑ Ч;

затворени финални слог

| убодѐш ПП, њредѐм НС, наврше̑м П;

2. врста, отворени ф. слог

зовѐ 1, 2, зову̑ 1;

| изаберѐ ПП, дерѐ Ч, ојеру̑ ПП, смејѐ се НС, ПП, смеју̑ се ПП, насновѐ ПП, зовѐ Ч, њозову̑ Л, ожње̑ Л, њожње̑ Л;

затворени ф. слог

| ожње̑ш Ч;

5. врста, отворени ф. слог

не сме̑ 1, 2, уда̑ 1;

| ујозна̑ ПП;

затворени ф. слог

| њродѐм НС;

6. врста, отворени ф. слог

болу̑ 1, одболу̑ 2, заболу̑ 1, кѡѡу̑ 10, њоседу̑ 1, оцѡару̑ 6;

| изгору̑ П, седу̑ ПП, ѡрѡу̑ НС;

затворени ф. слог

седѡш 1, ѡрѡѡм 4;

| жѡѡѡм ПП;

7. врста, отворени ф. слог

ђуѡу̑ 2, сѡјоју̑ 2, 3;

| ѡрчу̑ ПП, ѡрчу̑ Л;

затворени ф. слог

држѡш 2;

| ѡрчу̑м Ч, ПП.

Постоје извесна одступања у наведеним примерима у односу на правила померања акцента. Раније смо видели: стд. краткосилазном акценту може одговарати акценат на једном од следећих слогова (в. *вршињѡк*, *дерѐ*, *ѡожње̑*...), или стд. краткоузлазном акценту може одговарати акценат два слога даље (в. *изеде̑*, *ојеру̑*...).

О свим забележеним дугосилазним акцентима, било да су на истом месту у стд. или не, примећујемо следеће:

појава ових акцената је увек спорадична; скоро за сваки забележени облик код истог говорника можемо да нађемо исти облик те исте речи са експираторним акцентом (примери: *код њѡ* и *код њѡ* 1, *двѐ* и *двѐ* 3, *ради* и *ради* Ч, *седамдесѐѡ* и *седамдесѐѡ* ПП...); то би нас могло навести на помисао да ови дугосилазни акценти имају само експресивну функцију. Међутим у више примера јасно је да није тако: комбиновани утицај стандардног језика и косовско-ресавског дијалекта донекле објашњава његово постепено, мада још увек ограничено, продирање у наше говоре;

дугосилазни акценат се најчешће појављује у једносложним и двосложним речима;

укупно, има више примера у Нишу, али број примера у селима превазилази бројност у граду у извесним категоријама (презент глагола 1. и 2. врсте када је акценат на последњем слогу, презент глагола 6. врсте када је он на првом слогу).

2) Дугоузлазни акценат̄и

У стандарду се бележи ' , а пошто ми у овом раду истим знаком обележавамо експираторни дијалекатски акценат, обележаваћемо га '̄ .

Много мање примера дугоузлазног него дугосилазног акцента смо чули у нашим говорима, од којих само неколико у селима. Наши забележени дугоузлазни акценати могу одговарати ситуацији у стандарду или не. Додајмо да се, за разлику од дугосилазног, он скоро не разликује од стандардног дугоузлазног ни по јачини, ни трајању, ни висини.

а) Дугоузлазном акценту одговара други акценат у стандарду

Примери:

именице

<p>дође ми <i>шако̄</i> <i>по нека</i> на <i>кафицу</i> 1, <i>ја е довео</i> <i>шӯ</i> <i>маму</i> 10, и <i>одведу</i> <i>младу</i> у <i>Бању</i> 1,¹⁸⁰ <i>кад долазе</i> <i>гости</i>, а <i>ми сви</i> ко <i>убивени</i> 1, <i>ја сам ручала</i> <i>јасуљ</i>, <i>јразан</i> <i>јасуљ</i>, <i>јун</i> <i>шањир</i> сам <i>јојела</i> <i>шај</i> <i>јасуљ</i> на <i>воду</i> 5, <i>шо̄</i> су <i>јородице</i> <i>нишке</i> <i>давале</i> <i>ше̄</i> <i>сребрне</i> <i>шавадане</i> 5, <i>ја онда</i> <i>јодварак</i>, <i>знаш</i> <i>шша̄</i> је <i>јодварак</i> 1, <i>јрескочи...</i> <i>овај</i>, <i>ограду</i>, <i>украде</i> <i>воће</i> 1...</p>	<p><i>јрво</i> <i>деда</i>, <i>ја</i> <i>свекар</i>, <i>ја</i> <i>чи́ча</i> ПП;</p>
---	---

придеви

<p><i>И она</i> је <i>би́ла</i> <i>ле́ја</i>, <i>ма́ла</i> <i>јла́ва</i> <i>жéна</i> 5, <i>она</i> је <i>би́ла</i> <i>двé</i> <i>године</i>, <i>ма́ла</i> 10, <i>он</i> је <i>у́век</i> <i>не́жан</i> 10;</p>	
---	--

глаголи

<p><i>не́ма</i> 3, али <i>обла́чим</i> <i>се</i>, <i>ја</i> <i>ба́р</i> не <i>идем...</i> 1, <i>ре́цимо</i>, <i>ја</i> <i>јра́вим</i> <i>сва́дбу</i> 1, а <i>ови</i> <i>јма</i> и <i>зајо́слени</i>, <i>ра́де...</i> 1, <i>шес̄т̄и</i>, <i>де́дам</i> <i>јобéгли</i> 10, <i>ми</i> смо <i>до́бри</i> <i>јри́јаше̄љи</i>, са <i>сти́аријом</i> ми <i>ћерком</i> <i>ишо</i> у <i>шко́лу</i> 10;</p>	<p><i>И до́ше</i>, <i>усамњу́ва</i> и не <i>мо́ж</i> да <i>јро́ђе</i>, <i>не́што</i> <i>га</i> <i>ома́је</i> и <i>шако́ј</i> и не <i>мо́ж</i> да <i>до́ђе</i> Л, <i>они</i> <i>благоси́љав</i>, не <i>са́мо</i> <i>он</i>, <i>ја</i> <i>јéвав</i> ПП.</p>
---	---

¹⁸⁰ Можда због мешања са придесвом неодређеног вида *младу*.

У наведеним примерима дугоузлазни акценат може да се сматра само као експресивни акценат, који се подудара са акценатом речи. Пошто иначе не одговара стандардном акценту, овде не можемо говорити о утицају стандарда.

б) Дугоузлазном акценту одговара исти акценат у стандарду

Овде је могућ утицај стандарда, али свакако експресивност игра своју улогу: „психолошки акценат“ појачава акценат речи. Међутим, због управо наведених примера у којима дугоузлазни акценат није на истом месту као у стд., можемо се запитати да ли случајеви када се он подудара са стд. акценатом нису случајни и повезани са прозодијом реченице. Примери:

именице

<i>ја сад више једе чорбице 1, неки Не- мац 5, њи ми донесеш овна, онај ми донесе вино 1, и онда они оне свеће и они шавдани... 5;</i>	<i>колачи, није за едење, него колачи велики, да љубу људи кад наиђу ПП;</i>
--	--

придеви

<i>њо ја оијуда кад донесем оно домаће из село Г'огиног св'екра 1, ладна вода, ја знаће колико је оно брдо ш'уна? 3;</i>	
--	--

глаголи

<i>(гл. придев рани) њо су њ'ородице нишке давале њ'е с'ребрне шавдане 5, (аорист) а ови има зай'ослени, раде, мало се и они њ'овукоше 1, (гл. придев трпни) како они живе, и лејо обучени 1, звежжено 10, (гл. именица) а они ш'ио дођу, реци- мо, на њ'ослужење 1.</i>	
--	--

Као и у случају дугосилазних акцената, појава дугоузлазних акцената није редовна код говорника који иначе користе исте облике истих речи са експираторним акцентом (примери: у *болницу* и у *болницу* 1, *нема* и *нема* 3, *колачи* и *колачи* ПП...).

Супротно дугосилазном акценту, дугоузлазни акценат је забележен у сувише мало, разнородних, примера, да би се могло говорити о утицају ко-совско-ресавских говора, у којима је дугоузлазни акценат фреквентан и под-лежан извесним правилима.¹⁸¹

¹⁸¹ в. АЛЕКСИЋ и ВУКОМАНОВИЋ 1966, с. 292–293; ЈОВИЋ 1968, с. 30–31; СИМИЋ 1972, с. 51–53 и 59, ПЕЦО и МИЛАНОВИЋ 1968, с. 294 и 297.

Примери дугоузлазних акцената потичу углавном из Ништа, што можда указује да су говори Ниша више него говори околних села отворени елементима туђим старом акценатском систему.

Када је реч о кратким акцентима, већ смо приметили да је експираторни акценат врло близак стандардном краткосилазном акценту. Иначе, ниједан пример краткоузлазног акцента нисмо забележили. Свакако се лакше позајмљује и асимилује дугоузлазни акценат кад слогови на којима се налази трају од 1,5 до 1,8 пута дуже од слогова са краткоузлазним акцентом.¹⁸²

Дугосилазни и дугоузлазни акценти свакако не припадају акценатском систему проучаваних говора, али ипак нису непознати, нарочито у Нишу.¹⁸³

Овај кратак преглед о дугим акцентима указује на потребу детаљнијег и обухватнијег изучавања проблема интонације. А пошто нисмо уочили разлике у прозодији реченице између говора Ниша, говора околних села и стандардног језика, овај проблем ћемо оставити отвореним.

¹⁸² в. ПЕЦО и МИЛАНОВИЋ 1968, с. 293.

¹⁸³ ПЕЦО 1985/а, с. 151 уочава да се стандардни акценти, барем дугосилазни и дугоузлазни, шире у читавој призренско-тимочкој дијалекатској области.

МОРФОЛОГИЈА

ИМЕНИЦЕ

Говори Ниша и околних села припадају призренско-тимочкој дијалекатској области коју карактерише флексијски систем сведен на два падежа и вокатив¹⁸⁴. Та два падежа често називају директним падежом (*casus rectus*) и општим зависним падежом (*casus obliquus generalis*)¹⁸⁵. Ови термини могу створити забуну јер се „директни падеж“ овде односи само на номинатив, док „општи зависни падеж“ има исти облик као и акузатив који је, попут номинатива, директни падеж. Због тога радије говоримо о номинативу, акузативу и зависном падежу. Овај последњи термин се у нашем излагању односи на падеж који увек има исти облик као и акузатив али изражава граматичке функције атрибута (датив) и конкретне функције (генитив, инструментал, локатив).

Стандардни српски има флексијски систем од шест падежа плус вокатив. Утицај стандардног језика на проучаване говоре ствара сложену ситуацију између традиционалног дијалекатског и стандардног сисема.¹⁸⁶ Даћемо примере старих и нових облика, изучавајући посебно сваку деклинацију. Првом деклинацијом називаћемо ону која обједињује именице, углавном женског рода, са номинативом на <a>, другом — деклинацију именица мушког рода (углавном на консонант, са номинативом <∅>) и средњег рода са номинативом на <o> или <e> (са неколико им. м. р.), а трећом — деклинацију им. ж. р. на консонант.¹⁸⁷ Пошто се позивамо на стандард, одлучили смо се на

¹⁸⁴ Статус вокатива, који не изражава строго говорећи синтаксичке односе, већ само дозивање бића којем је упућен говорни акт, аутори различито разматрају; тако БЕЛИЋ 1905, с. 302, и ALEXANDER 1975, с. 93, не сматрају га падежом, док га DUBOIS, GIACOMO, GUESPIN и др. 1973. дефинишу као „падеж који изражава директну интерпелацију путем апелатива“ а ови могу бити властита имена, родбински називи или специфична имена.

¹⁸⁵ Тако их назива БЕЛИЋ 1905, с. 302, а ову терминологију преузимају и други аутори као ПЕЦО 1985 б, с. 19.

¹⁸⁶ Овај утицај већ помиње БЕЛИЋ 1905, нарочито за Ниш и околину (с. 335) као и важност контакта са суседним косовско-ресавским дијалектом (нарочито за ак. м. р. мн., в. с. 325). БОЈДАНОВИЋ 1987 за алексиначку област спомиње утицај косовско-ресавског дијалекта (с. 151) и стандардног језика (с. 152), истичући да се стандардне форме шире код школованих говорника (с. 132), које он иначе искључује из својих истраживања.

¹⁸⁷ Деклинације у стандардном српском се могу одредити према наставку јединине, тако да се разликују деклинације са генитивом на <e> (код нас прва деклинација), са генитивом на

ову поделу, мада смо свесни да она не одражава стање дијалекатског система у којем нпр. им. м. и ср. р., које припадају истој деклинацији у стандарду, имају две сасвим различите парадигме (им. ср. р. са два наставка у једнини <о> или <е>, у множини <а>, им. м. р. са три наставка: ном. ј. <ѳ>, ак. — зависни падеж <ѳ> за неживо, <а> за жива бића, мн. <и>, после бројева <а>, поред вокатива на <е> или <у>).

ПРВА ДЕКЛИНАЦИЈА

У проучаваним говорима, као и у стандарду, њој припадају именице са номинативом на <а> и акузативом на <у>. Због особености лексики, у првој деклинацији су и именице којих нема у стандарду, нпр. *лейшѳрка* НС (лептир), *свиѳка* НС (свитац).

1) Конгруенција

Са именицама које могу означавати и мушка и женска лица придеви и заменице су најчешће у природном роду како у сингулару (што одговара стандарду), тако и у плуралу (где стандард тежи уопштењу ж. р.); пр.:

једнина

ѳдвратиан ѳијјаница Н, *једнога ѳијјани-*
цу 3,
овѳга ленчуѳу 3,
као и за означавање мушкараца
ѳа ѳијјаница 1,
ѳа ленчуѳа 1;

ѳн је велики ѳричалица ПП,
безѳобразан ѳијјаница НС, *уѳјасан*
ѳијјаница ПП,
јѳдан лѳниѳѳина Мр;
лоѳа ѳијјаница Мр;

множина

ѳни лѳѳалице 1;

ѳвија ѳијјанице Мђ.

Код Сремца смо приметили: *ѳнија будале* (ИС 84).

Са множином именица м. р. на <а> има такође примера слагања по значењу где би стандард имао ж. р. мн.

ѳви акробѳѳе 5,
ѳѳѳ су наѳи Ниѳлије 5.

Са збирним именицама *деца* и *браћа* атрибут и предикат се слажу по форми или по значењу за *деца*

<а> (код нас друга) и генитивом на <и> (код нас трећа). Пошто традиционални систем проучаваних говора нема генитив, таква подела не одговара њиховом опису (о специфичности деклинација у различитим српским дијалектима, и о неопходности класификације својствене датом дијалекту в. Ивић 1959–1960). Уосталом граматике немају исту поделу именица на деклинације, упоредити нпр. СТЕВАНОВИЋ 1979, I и MEILLET и VAILLANT 1980. Ми смо усвојили Белићеву поделу (БЕЛИЋ 1905), у којој иначе деклинације нису означене бројевима.

по значењу за браћа
моја деца су била... 4, сва деца
окићена 10, жéнска деца 2;

друга деца Л, ми смо деца била
малéчка Л, деца се разде.ли.ла Ч, деца
мáло одрасла Т, кад су била деца
слаба Т;

али:
мушки деца 2, моји се јуно смеју деца
5;
ми смо као рођени браћа 4;

млади деца Мђ, њини деца ПП;
рођени браћа Мр, зли млого браћа
ојасни су, убили човека НС, сџарији
су ми браћа од мэн ПП.

2) Акузатив једнине — Зависни падежи једнине

У проучаваним говорима као и у стандарду ак. ј. је на <у>; у дијалекатском систему исти наставак изражава такође зависне падеже, за које не постоје посебни морфолошки облици. Стандардни наставци (г. <е>, д. и л. <и>, и. <ом>) се ипак појављују, нарочито у Нишу.

Примери:

генитив без предлога

<у>

један разред гимназију 5, чéџри раз-
реда оснóвну шкóлу 3, 4, 6;

на средину њíву НС;

са партитивним значењем

йойије чашу ракију 2,
найије се вóду 7,
млого дисциплину 3,
йарче йишшу 5,
йóла кућу куйио 3;

йóла кíло ракију Л, чéџерéс кáзана
ракију НС,
дај ми чáшу вóду НС
кóлко шрáву Ч;

<е>

чéџри разреда гимназије 7, ујак моје
мајке 5, за секретáри йáрије 3, у
кругу йóродице 10, до крај Србије 8;

са партитивним значењем

лишар í йо вóде 6;

у негативним реченицама

нéма шрáве 5, нéма више нáде 8;

за изражавање датума

рóдила сам се двáнаестíе гóдине 4,
свршио сам шкóлу десéтие гóдине 6,
шó је бíло шéсетí и сéдме гóдине 7;

нé знам кóје је шó гóдине бíло Л,
двáнаестíе гóдине он умрéо Мђ, раíи
кад је бíја двáнаестíе гóдине НС;

за изражавање трајања и понављања

цэле зiме 1, сваке субоiше 6, сваке гo-
дине 7,

поред:

целу зiму 1;
у заклетвама

маjке ми 8,
дeце ми 8;

целу зiму Мр, сваку субоiшy П.

маjке ми Л, Мр.

Запажамо да се наставак <e> појављује у селима искључиво и редовно у датумима, али и у заклетвама, док се генитив, при изражавању трајања и понављања, поред акузатива, среће само у Нишу, док села имају увек наставак <y>.

генитив са предлогом

<y>

без маjку ...,
до цркву 1, 7, до грчку гpаницу 5, из
бoлницу 1,
код кулу 2, код моjу маjку 4,
од бoлницу до сiјаницу 3, бегале од
забаву 4, мене сpамoшa од децу 10,
уочи славу 10,
iреко Албанију 8,
iоред Нишаву 2,
уместо наду 10,
мимо касарну 3,
око iаршцију 1;

без децу Мђ,
кућа до кућу М, до средину Мр, дође
из цркву М,
испред кућу Мђ,
куд робну кућу ПП,
дођем од њиву НС, ћерке од iрву
жeну ПП, ћерке од iрву жeну ПП,
од iрошлу гoдину П,
насред собу Л,
iреко Мораву Л, Мр, ПП,
сiоред кућу НС,
усред авлију НС итд.

<e>

код oшшине 7, код сiјанице 8,
с oве сiјане 5, 7, 8, 10
без деце 2,
до робне куће 4,
друг из школе 4, из Војводине 3,
браћа од шeшке 5, iобегне од куће 1,
iосле окуйације 2,
iре свадбе 1,
iреко Албаније 8,
ван куће 5
ради бoлнице 2;

с оне сiјане М, НС.

Генитив са наставком <y> после предлога уобичајен је у Нишу и у селима; док је ген. на <e> чест у Нишу, али је скоро непознат у селима. Иначе, примећујемо да се у Нишу код истог информатора може чути иста реч, после истог предлога, наизменично са наставцима <y> и <e>; видећемо да ово запажање вреди и за друге падеже и за друге деklinације. Такви дублети код

<ом>

иод вóдом 8, жíвим са сéсѝром 5, са сѝáријом ми ћéрком ишо у шкóлу 10 итд.

Запажања о генитиву са предлозима важе и овде. Приметићемо да, док се за средство употребљава инструментал без предлога, у Нишу се понекад чува предлог с чак кад је облик на <у> замењен обликом на <ом>. Нпр.: са виђушком мóж да га јéдеш 2.

Локатив

Наравно, за означавање места одабрали смо примере за које контекст јасно показује да се ради о мировању:

био је у бóлницу 9, ии́ си сѝáјала у црвку 5, у радњу имао сам момка 7, и́ако је било у шкóлу 4, окуйáју у ладну вóду 1, на славу има ко и́је 3, да нас зашéкне на улицу 4, на игранку се нађосмо 8, ко је ишо ио жи́цу 5 и́рема Нишку Бању 8 и́ри војску мајсѝор 3 итд.

<и>

у фáбрици дувáна 3, док сам радио у радњи 7, у нáшој шѝáмѝи 5; на игранки 8, радио сам на нишкој сѝáници 7, на рúци 2; ко је ишо ио жи́ци 5; и́рема и́рузи 8; и́ри мéсној зáједници 2 итд.

имам у Бању ви́кендицу П, држѝиш у едну рúку НС, овај је био у војску Т; иа ио главу Мр итд.

чували смо и́аг сѝáрáжу на и́рузу НС, и́о́лко имам на рúку Л, седѝм на сѝоли́цу НС;

у зáједници живѝмо Т (изоловани пример где је локатив на <и> прихваћен када и лексема зáједница).

Опажања за генитив са предлозима и овде важе. Забележили смо код исте говорнице употребу наставка <у> и <и> у потпуно идентичним контекстима: ко је ишо ио жи́цу 5 и ко је ишо ио жи́ци 5.

Дакле, у зависним падежима једине облик на <у> се по правилу користи у селима, а у Нишу је у равноправној конкуренцији са стандардним наставцима.

3) Вока́тив једине

Као у стандарду срећу се наставци <е>, <а> и најчешће <о>, међутим њихова расподела му не одговара.

а) Наставак <о>

Примери адекватни стандарду:

опште именице

девојко 1, *сестиро* 5, *убицо* 1,
жéно 1, 5,
ћёрко 5,
мајко мила 6,
ба́ко, бако 9,
чи́ко 6 итд.

девојко Мр,
жéно Ч, П, НС,
ћёрко Ч, Л, Мр,
мајко Бóжија Мр;
ловцијо Мр (та реч није стандардна али именице на *-ција* које означавају занимање имају такође вок. на <о>)
снао Мр, ПП,
ру́ко моја НС,
судијо Ч итд.

збирне именице

дéцо 3, 6, 9;

властите именице

м. р.

Бóро 2, *Бóко* 8, *Љубо* 8, *Војо* 9;

ж. р.

Дáно 5, *Ми́цо* 10, *Си́ано* 4, *Ви́до* 10

Примери где стандард има <а>¹⁹⁰

опште именице

еј, ба́бо 1,
дéдо 1, 8,
ма́мо 10,
ша́ишо 8,
чи́чо 7, 8,
у́јно 10;

ба́бо Ч, Л, ПП,
дéдо Ч, Мр, НС, ПП,

властите именице

м. р.

Алéксо 8, *Живо́ишо* 5,

ж. р.

еј, Жакли́но 1;

Добри́јо НС, *Вéро* НС.

Поменимо да код Сремца такође постоји форма *Сико, мори* (НС 52), после које Калча прелази на облик *Сике* и користи га више пута.

б) Наставак <е>

примери где стандард такође има <е>:

опште именице

ку́кавице 1¹⁹¹, *мајчице* 8, *ша́ишице* 8; | *га́здарице* НС, *јеи́рвице* Ч;

¹⁹⁰ СТЕВАНОВИЋ 1979, 1, с. 233 истиче да имена сродства м. и ж. р. најчешће имају <а>, а да се <о> употребљава у изузетним случајевима, из милоште.

¹⁹¹ СТЕВАНОВИЋ 1979, 1, с. 233 даје за ову именицу, као и за друге са суфиксом *-ница* у пезоративном значењу, наставка <о>: *ку́кавица*, облик који смо такође чули у Нишу.

властите именице

Јовице 2 (м. р.)¹⁹²,

Примери где стандард допушта <о> и <а>:

опште именице

*кучке Ч, мајке Ч, јао леле мајке ПП,
снајке Мр, НС.*

Код Сремца, као и у селима, за разлику од Ниша, постоји тенденција коришћења наставка <е> за вокатив властитих и обичних именица на -ка (стандард има <о> или <а>): *душманке моја* (ИС 52), *мајке* (ИС 84), *хо, мајке* (ИС 115), *па бива ли, мајке* (З 90), *сјиринке, мори* (З 32), *Доке* (З 33), *Сике* (ИС 52). Ови примери, као и наши, прикупљени у селима, показују извесну тенденцију према наставку <е> за именице на -ка. То је приметио и Белић. Он сматра да се наставак <е> прво појавио у именима, пре него што се проширио на именице женског рода на -ка које означавају сродство.¹⁹³

в) Наставак <а> (као за ном.)

Примери са <а> као у стд.

опште именице

јао, мама 10 (код истог говорника и *мамо*);

у синтаagmaма родбински назив + име

чика Дуле 6,

шешика Сјано 4, *шешика Живка* 5,

сека Видо 10

чика Раде М;

властите именице

Живка 5 (ж. р.)

Примери где стд. има <о>:

немој, деца 6 (обично <о> у Нишу;

немојше, децо 6, *тако ти је, децо* 9,

шћа је, бре, децо 10 итд.);

деца Ч, Л, *шћо најраишће, бре, деца* НС;

мајка Ч, П (поред *мајке* Ч, ПП и *мајко* Мр).

Вокатив именица *деца* код Сремца има наставак <а>: *А бре, деца!* (ИС 89); и овога пута Сремчев облик одговара облику који се сада среће искључиво у селима. Употреба вокатива *деца* може се објаснити тиме што се тај облик доживљава као средњи род у множини.¹⁹⁴

¹⁹² СТЕВАНОВИЋ 1979, I, с. 232 прецизира да мушка имсна на -ица често добијају наставак <е>, али да норма у принципу захтева <а> што омогућава да се разликују свентуални хомоними м. и ж. р. јер им. ж. р. увек имају наставак <е>.

¹⁹³ в. БЕЛИЋ 1905, с. 314–315. БОГДАНОВИЋ 1987, с. 148 констатује исто у Алексиначком Поморављу.

¹⁹⁴ в. ово тумачење у БЕЛИЋ 1905, с. 315 и БОГДАНОВИЋ 1987, с. 151.

4) Множина

У дијалекатском систему једини наставак за плурал је <е>. У зависним падежима стд. наставци се појављују у Нишу много стидљивије него за једину. Примери:

генитив без предлога

<е>

*кóлко кафáне 2,
мнóго гóдине 1,
вiше мушiџерије 7;*

кóлко гóдине М, ПП, кóлко кокóшке П,

*двáдесетi комада óвце П
iма жéне ПП.*

<а>

Ретки примери се срећу углавном са бројевима (в. даље).

Генитив са предлогом

<е>

*код óве жéне 3 (према контексту у
мн.)*

*оiџерáли код њiне кúће Мр (према
контексту у мн.).*

<а>

Нема примера.

Датив, инструментал и локатив
предлози + <е>

*циркус са iџáине 8, на сiџеiџенице iџу
је бiла 5, ишли iо славе 1 итд.*

*чиcиiши с рúке НС, óна у младе
гóдине оcтiála сáма П, iо славе jе.i
си бiла? ПП;*

<ама>

*нóсим мушiџеријама лéd 7, гóдинама
2, 5, 8, са рúкама (плеонастичка упо-
треба предлога) 8, са другáрицама
iпрошеiџам 4, у iџим њiвама 5, у нá-
родним iџесмама 8, све на рúкама 8,
iма iо бакáлницама и iо iџџáрница-
ма 2.*

Видимо да зависни падежи у селима имају само <е> док у Нишу, мада је добро очувано, <е> конкурише стандардним наставцима. За генитив мн. <а> се тешко прихвата јер, пошто дужине немају дистинктивну вредност, тај наставак може да помеша ген. мн. и ном. ј.

5) Са бројевима

У дијалекатском систему уз бројеве се употребљава наставак <е> као за ном. мн.

2, 3, 4

Сви наши примери имају <е>:
двѣ ба́бе 1, *двѣ дѣде* 1, *двѣ ма́јке* 5,
двѣ жѣне 3, *џи́ри дево́јке* 1, *џи́ри грѣде*
 8, *че́џири о́вце* 1 итд.

5 и више

<е>

џе́џи ба́нке 8, *џо џи́ридесеџи, че́џирдѣ-
 сеџи дџуше* 10, *двѣсџи́а фла́ше џи́во* 1,
на че́џи́рес сла́ве 1, *о́сам сџи́оџи́ине* 3,
џе́џинаџесџи́ сла́ве 1, *о́сам сџи́оџи́ине* 3,
џе́џинаџес џи́аде 8, *дѣсеџи́ го́дине* 1, *џре́
 сџи́о го́дине* 5, *се́дам-о́сам го́дине* 7,
че́џири-џе́џи го́дине 9 итд.

<a>

дѣсеџи́, два́десеџи́ дџуша 10, *џе́џинаџес
 хи́ада* 4, *у се́дамдѣсеџи́ и о́сам го́ди-
 на* 1, *че́џи́рес го́дина* 7, *сџи́о го́дина* 8,
џе́џи́ сѣсџи́ра (!) 3.

Наставак <a> се јавља само у Нишу и то у врло ограниченом броју именица. Није постојан ни код једног говорника и алтернира са <е> у истим именицама.

Са бројевима 5 и преко 5 именице на <a>, дакле наставак је <е> и то увек у селима и у већини случајева у Нишу. Сремац је увек имао <е>: *више од шес' године* (ИС 85), *јошџи́е сџи́о године* (ИС 121), *десеџи́ кожде* (ИС 87), *шес' недеље* (3 154)...

б) Акценаџи́

Проучавајући акценат разних врста речи а нарочито именица и глагола, полазићемо од различитих акценатских типова у стандарду.¹⁹⁵ Приступ какав смо имали приликом представљања вокалног система оправдава наш циљ: конфронтацију говора Ниша и говора околних села са позивањем на стандардни језик. Код акцента највише нас занима његово место у традиционалном смислу.

а) Тип *ла́ђа* — ак. ј. *лађу* — ном. мн. *лађе*

ма́јка 1, 3, 4 — *ма́јке* 5;

ма́јка Ч, Л, М, Мр, НС, ПП, Т — *мајку*
 Ч, Л, Мр.

¹⁹⁵ Према класификацији СТЕВАНОВИЋ 1979 I.

¹⁹⁶ Стд. краткосилазном акценту одговара ексспираторни акценат на следећем слогу.

б) Тип *кѹћа* — ак. ј. *кѹћу* — ном. мн. *кѹће*
баба 1, 3, — *бабу* 5,
мишка 1 — *йод мишку* 1,
*свекрва*¹⁹⁶ 1, 4, 10 (и *свекрва* 10);
баба Ч, М, НС — *бабу* НС, Т,
мишка Мр, НС, ПП — *йод мишку* Мр,
НС,
свекрва Ч, М, НС.

в) Типови *ћерка*; *овца*; *рука*

тип *ћерка* — ак. ј. *ћерку* — ном. мн. *ћерке*
ћерка 1, 3 — *ћерку* 4,
река 1, 3, — у *реку* 1, 3
ћерка Мр, НС, ПП, П — *ћерку* Л, НС,
Т — *ћерке* Мр, ПП;
река Мр, НС, ПП — у *реку* Мр, ПП.

У свим овим примерима имамо нови акценат.¹⁹⁷

тип *овца* — ак. ј. *овцу* — ном. мн. *овце*
овца 1, 3, 7 — *овце* 1
свиња 1, 7, 8 — *свињу* 1, 3 — *свиње*
1, 2;
овца Ч, Л, НС, ПП — *овцу* П, НС —
овце Ч, Л, Мр, НС, П, Т
свиња Л — *свињу* НС и *свињу* Ч —
свиње Ч, Л, М, Мр, НС, Т.

Нашли смо само један пример старог акцената¹⁹⁸: *свињу* Ч.

Нема преласка акцената на предлог; пример: *на зиму* НС.

тип *рука* — ак. ј. *руку* — ном. мн. *руке*

глава 1, 3 — на *главу* 1, 3,
рука 1 — *руку* 8 — *руке* 6;
глава Мр, НС, ПП — *главу* Ч, М, Мр,
НС — *главе* Ч,
рука Мр, НС, ПП — *руку* Л, НС, П —
руке Л, НС, П.

У Нишу има неколико примера преласка акцената на предлог са именицом *рука*:

иду му на руку 5 (али *ја на навучем*
на руку 1), *кад нешишо има на руке да*
се йере 1 (али на *руке* 4);
(на *руку* Л, М, Мр, ПП, *йурија саш*
на *руку* НС, за *руку* Ч).

г) Типови *сестѣра*; *сѹза*; *мѣйла*

тип *сестѣра* — ак. ј. *сестѣру* — ном. мн. *сестѣре*
девојка 1 — *девојку* 1;
сестѣра 1, 4, 7 — *сестѣру* 1 — *сестѣре*
1, 4;
снаја 8 — *снају* 3;
йарабу 1,
жена 6, 10 и *женá* 8 — *жену* 1, 7 —
жене 1, 4;
девојка Мр, НС;
сестѣра Л, Мр, ПП, П и *сестѣра* Ч, М,
НС — *сестѣру* Ч, ПП, П и *сестѣру* Ч,
Л, М, ПП — *сестѣре* М, Мр, ПП
снаа Ч, Л, М, Мђ, Мр, НС, ПП — *снају*
Ч,
йараба Мр, *йарабе* НС, ПП,
жена Л, НС, ПП и *женá* Ч, М, Мђ,
ПП — *жену* Мр, ПП, П и *жену* Мђ
— *жене* Ч, Л, Т.

¹⁹⁷ Тако називамо акценат који чува своју дијалекатску природу експираторног акцената, с тим што се помера као у новоштокавским дијалектима, тако да је на истом месту као и у сгд.

¹⁹⁸ Тако називамо експираторни акценат који чува своје место као у првобитном дијалекту, без новоштокавског проношења на претходни слог.

Када је основна именица најмање двосложна, редовно се јавља стари акценат, али не на наставку: *девојка* 1, *йарабу* 1... (али *йарабе* НС, ПП).

Када је основна именица једносложна, појављује се стари акценат, нарочито у селима (али само у ном. и ак. ј. и уз паралелну употребу новог акцента): *сестѝра*, *сестѝру*, *женá*, *жену́*.

У вокативу јединине акценат је *девојко* 1 — *девојко* Мр према остатку парадигме¹⁹⁹.

тип <i>сѝза</i> — ак. ј. <i>сѝзу</i> — ном. мн. <i>сѝзе</i>	
<i>кóза</i> 1, 3 — <i>кóзу</i> 1 — <i>кóзе</i> 1,	<i>козá</i> ПП — <i>кóзу</i> Ч — <i>кóзе</i> Мр, ПП
<i>сѝза</i> 1, 3 — <i>сѝзе</i> 1, 3;	
	<i>сѝзе</i> ПП.

Само један пример старог акцента: *козá* ПП.

тип <i>меѝла</i> — ак. ј. <i>меѝлу</i> — ном. мн. <i>меѝле</i> ²⁰⁰	
<i>дáска</i> 1 — на <i>дáску</i> 1 — <i>дáске</i> 1,	<i>са меѝлу</i> Мр и <i>меѝлу́</i> Мр, <i>с меѝлу́</i>
<i>меѝла</i> 5,	
<i>нóга</i> 4 — у <i>нóгу</i> 1,	
<i>йланíна</i> 1 и <i>йланíна</i> 3 — на <i>йланíну</i>	
1 и <i>исйод йланíну</i> 3,	
<i>зёмља</i> 1 — у <i>зёмљу</i> 1;	
	<i>ПП</i> — <i>с меѝле</i> НС,
	<i>нóга</i> Мр, НС — <i>нóгу</i> НС — <i>нóге</i> Ч,
	НС, <i>йланíна</i> Мр, НС и <i>йланíна</i> ПП
	— <i>йод йланíну</i> Мр и у <i>йланíну</i> ПП,
	<i>йланíну</i> Л,
	<i>зёмља</i> Мр — у <i>зёмљу</i> НС.

Стари акценат долази само у *меѝлу́* Мр, ПП.

У *йланíна* 3, ПП акценат је умерен према почетку именице у односу на стд., можда аналогно акценту акузатива јединине.

Нема преласка акцента на предлоге²⁰¹:

<i>на нóгу</i> 1, 3,	<i>на нóгу</i> Мр,
<i>на йланíну</i> 1, у <i>йланíну</i> 3,	
<i>у зёмљу</i> 1;	
	<i>йод йланíну</i> Мр, у <i>йланíну</i> ПП,
	<i>без зёмљу</i> Мр, <i>йод зёмљу</i> НС, из
	<i>зёмљу</i> ПП.

ДРУГА ДЕКЛИНАЦИЈА: ИМЕНИЦЕ МУШКОГ РОДА

У њу улазе именице са номинативом на консонант, укључујући и не-стандардне лексеме (*йијац*, *йролей*...) као и именице типа *крв*, *ноћ*... (у стд. им. 3. деklinације ж. р. на консонант којима ћемо се касније вратити). Због фонетских промена овде су и им. са ном. на вокал:

/o/ испред којег може да стоји непостојано **а**, и које је у паралелној употреби са **л**, нарочито у селима (*койáл*, *орáл*, *йейáл*...);

¹⁹⁹ У стд. постоји алтернација *дѝвојка* — *дѝвојко*, тако да у вок. ј. стд. краткосилазном акценту одговара експираторни акценат на следећем слогу.

²⁰⁰ Стд. допушта акценатске дублете за неке именице, тако да могу да припадају различитим акценатским типовима. У таквим случајевима бирамо тип који највише одговара месту акцента у проучаваним говорима, па макар указали на више стд. варијаната.

²⁰¹ ALEXANDER 1975, с. 115–117 (за ак. ј.) и с. 136 (за ном. ј.) бележи (у селима њене зоне СWТк, која су близу Ниша) већи број случајева преласка акцента на предлоге. Да ли онда можемо закључити да се ради о повлачењу те појаве или о регионалним разликама?

кад у стд. постоје дублети са /л/ и без /л/, скоро увек се у селима даје предност облику са /л/ (*ђавол, сокол, вол, сол...*);

/а/ или /е/ после уобичајеног губљења /х/ (*ора, зре...*);

/о/ као наставак (*сѣпарејко, ѿаѿко...*);

/а/ као наставак (у конкуренцији са стд. <ѿ> за три именице *хлеб, лук, сир*).

1) Хлеб, лук, сир

Ове три именице заслужују да буду посебно разматране. Могу да се појаве у номинативу са наставком <а>, у Нишу и у селима, што би био разлог да их сврстамо у им. м. р. на <а> 1. деklinације, паралелно са синонимним облицима наставак <ѿ> 2. деklinације. Али, са једне стране њихов акузатив је идентичан номинативу (са наставком <а> или <ѿ>, никад <у>) а са друге стране, после бројева оне добијају наставак <а> (никад <е>), док *хлеб* и *сир* имају у множини <и> (са инфиксом <ов>). У свим случајевима се, дакле, ради о им. м. р. 2. деklinације.

Номинатив

наставак <а>

на куйѿни био леба 1, леба оѿиѿао 3, кад се ѿреба куйи куйус, лука, кромѿѿир 2, насади се онај лука, бео лука, црни лука 3, од млека се ѿрави сира 3, ѿѿ је ѿечено ѿгле ѿа сира 5, ѿѿо се сирѿ сира, млад сира 10 итд.

наставак <ѿ>

црни лук 1;

један леба Ч, онај леба двосѿраѿѿи П, црни лука НС,

ѿрави се сира НС, ПП, мајсѿѿорски се ради сира П итд.

и леб и с леб М, бели лук, црни лук НС.

Акузатив без предлога (у неким од наведених примера стандард би имао партитивни генитив)

наставак <а>

онај ми донесе леба 1, а ја сам куйѿвао леба 2, давали су ми леба 4, ѿочела да месим хлеба 5, он ми да леба оволики, овако дугачак леба 6, изнели су хлеба и со 7, мајка носи леба 8, намаже нам мас и леба 10; једу и бели лука и црни лука 2, узнем црни лука, узнем ѿразилука 3, садили смо и лука и цвеће 4, над којом би мајка очѿѿѿила лука 5, и донесу ми, неко — брашно, неко — сира, неко — лука 7; једем чорбице, кисело млеко, сира 1 итд.

да носиш леба Ч, он ѿма и леба и све Л, ѿроен леба умесимо, ѿа кад исечемо врућ леба Л, да једе леба Мр, ѿи сѿреми едан леба НС, рѿчам леба НС, ми смо јели ѿроен леба, жуѿи П, леба су ни доѿѿерували Т; сечем лука, млад лука Мр; извадим сира Нс, ѿродамо сира П, ѿравимо сира Т итд.

наставак <∅>
јѣдем лѣб 1, да си лѣб исйѣко 3, ако сáмо нам дá млѣко и хлѣб 10; | *двојица рáду и свој лѣб једу́ Л, али нѣе имаа дру́го но сóл и лѣб Мр, мѣсим лѣб у огњишѣе ПП.*

Акузатив са предлозима

наставак <а>
о́н ми не дá кујо́н за лѣба 1, и́демо за хлѣба 4, да до́ђе на во́ду и на хлѣба 5;

наставак <∅>

| *се́јемо бра́шно за лѣб Мђ.*

Зависни падежи

За њихово изражавање нисмо забележили облике који би се разликовали од акузатива.

наставак <а>
мнóго лѣба гóји 1, и́арче хлѣба 4, без лѣба 4, мáло џем на лѣба 5, једна кришка сира 1; | *нѣма лѣба П, сáд се и́грамо с лѣба П;*
најрáви се са и́разилу́ка 2, јáнција од и́разилука 5; | *до́ста лу́ка ПП;*
и́ола кíло сира 3, и́у сýруи́ку од сира 10 итд. | *мáло сира Л, и́уно огњишѣе сира Мр, ја сам и́о створíо сас и́ај сира П итд.*

наставак <∅>

са и́разилу́к се и́о измѣша 2, има и́у-њена и́аи́рика са и́разилу́к 3;

Са бројевима: наставак <а>

и́ри сира 3;

| *и́ри лѣба Ч, и́еснес лѣба ја умѣсим ПП.*

Множина: наставак <и>

хлѣбови 5, рáзни сíреви 5;

| *лѣбови Ч.*

Констатујемо да је стање за три именице *хлеб*, *лук*, *сир* скоро идентично; у Нишу за наставак <а> (у стд. <∅>) имамо чак већи број примера него у селима. То не чуди јер прилагођавање употребе *хлеб*, *лук*, *сир* стандарду нишким говорницима представља посебне тешкоће: врло тешко коришћење партитивног генитива као и неопходност прибегавања стандардном наставку <∅>, док је у дијалекту наставак <а>, а говорници у принципу знају да морају користити што више наставака различитих од <∅> како би се приближили стандарду.

2) Акузатив и зависни падежи једине

Као у стд. акузатив сингулара је на <а> за жива бића и <∅> за нешто неживо:

иоши́јујемо кúма 4, о́н има јédног ко́ња 1, ба́ца ка́мен 8, ви́диш са́и 3 итд. | *во́ли сина Т, имамо во́ла НС, узне ойáнак Мр, да́је венáц Ч итд.*

У дијалекту ови исти наставци служе изражавању зависних падежа, међутим срећу се и стандардни наставци <а>, <у>, <ом>, највише у Нишу. Примери:

Генитив без предлога (са примерима за неживо, пошто жива бића увек имају <а>)

<ø>

д^ру^ги д^ан Б^ож^ић 5, до вр^х л^она^ц 5, | и^адо од вр^х ш^ован НС, на д^ан У^скрс
и^гр^али смо се р^аћ^и 1; | Т, на д^ан Св^ећ^и Р^ан^гел Мр;

партитив

м^ало ш^ећ^ер 4, ни и^ола к^аш^ичи^цу з^еј- | и^ар^че ш^ећ^ер Мр, м^ло^го м^озак и^м
и^ин 5, и^ола с^аћ^и 8; | ПП, и^ар^и к^ами^она и^есак Мр;

одричне реченице

в^ише и^злаз н^ема 5, у^гаљ н^ије б^ило 4, | н^ема д^ар Л, н^ема ш^ањ^ир ПП;
д^ру^ги зан^аћ^и н^ије б^ило 7;

<а>

и^ери^фе^ри^ја г^ра^да 7, и^оч^ећ^ак р^ад^а 1, |
и^ре^сед^ник р^ад^нич^ког с^ав^ећ^а 3, св^и з^а-
к^они св^ећ^а 8, и^осе зав^рш^ећ^а зан^аћ^а |
2 (к^њиш^ки и^зр^ази);

партитив

м^но^го и^еска 1, 3, и^ма и^еска 3, и^ола |
Н^иша с^ру^шили 2;

одричне реченице

н^ема ч^ов^ека 8;

изражавање датума

ш^о је б^ило д^ру^гог ф^еб^ру^ара 7, дв^а- | ш^ес^ти^ог м^ар^ти^а П
с^ти^ог м^аја 9, к^ог д^аш^ума р^ођ^ено 7,
ш^ог и ш^ог д^аш^ума 8, ј^ед^ног д^ана 5, |
10;

поред:

ј^едан д^ан б^аба-к^аж^е 1;

н^е знам к^оји д^аш^ум се и^ад^а Ч, к^ад ћ^у |
да знам, ј^анов^ар м^ес^ец ПП;

изрази понављања

ј^а св^аког м^ес^еца д^ола^зим 3, св^аког | св^аког д^ана Л,
д^ана се к^увало 5

поред:

св^аки ч^ас д^ола^зи л^ек^ар 1, и^де си св^аки | с^аг и^де св^аки ш^рећ^и д^ан Мр, св^аки
д^ан 8; | д^ан ПП;

заклетве

Б^ога и^и 6, ж^ив^оћ^а ми 8, 10; | ж^ив^оћ^а ми П.

Као што је био случај за им. 1. деклинције, стандардни генитив са наставком <а> појављује се у селима тек изузетно (у заклетвама и понекад у

изражавању датума), док се наставак <ø> редовно јавља у селима а врло често у Нишу.

Генитив с предлозима

<ø>

до њојас 10, до сјоменик 3,
од Ристиовац до Београд 3, од њај дан
8, од челик 8, скачали од кров 8,
из онај крај 5, из Димитровград 7,
око онај олтар 2,
преко мос 3, 6, 8,
због шећер 1
исход авион 8,
кад се сиђе са мост 5,
уочи раи 8,
пород Чаир 8,
ван Ниш 4;

дође до динар П,
пидну од шован НС, ошуда од Солун
Мђ, од авгус ПП, коиле од бакар ПП,

из онај ђувеч П, из инати ПП,
око њај сјоџер Мр,
преко мос Мр,
због новац ПП,

код Ниш Л,
насред дан Мр,
посе раи Т,
без огањ М,
куде шјорети М,
усред град ПП;

а (примери за неживо, јер за жива бића тај наставак је правило)

до краја 7, до њог њарка 7, до раиша 7,
од Пироша 3, од сеишџембра 5, бараке
од лима 8,
после раиша 1, 2, 4, 6, 7, 8,
око враиша 1,
исход мостша 5,
без шелефона 2,
из животиша 8, из Ниша 4,
код Вишеграда 3,
пород срџа 8,
после оног зџмљотишреса 7,
ван Ниша 3 итд.

после раиша Мђ,
око Ниша ПП итд.

Запажања за 1. деκлинацију важе и овде: наставак <ø>, уз веома ретке изузетке, правило је у селима, а у Нишу се подједнако често користе <ø> и стд. <а>.

Датив

Конструкција на + акузатив се доста употребљава у селима:

баје на мџега браиша НС, на мџега
оца ошац Мр, све сам дапа на сина
ПП, илаћу на млаћог унука П, фапа
на Бџга (код исте говорнице и фапа
Бџу) Л итд.

Стандардни наставак <у> појављује се како у Нишу тако и у селима, супротно од појаве запажене за 1. деклинацију²⁰².

фа́ла Бо́гу 10, исклања́ла се Бо́гу 5, ја ка́жем оно́м докѝору 2, но́си се ѝо кѝму 3, зи́дао је ку́ћу Лова́ну 1 итд.

фа́ла Бо́гу Л, ПП, мо́лиш се Бо́гу Мр, Бо́гу да се ѝрекло́ним Ч, дам ја адво́каѝу П, ја ка́жем уну́ку (али и на си́на ка́жем) П итд.

После предлога забележили смо пример нултог наставка:

да ѝођеѝе ѝа́мо ка срѝз 3.

Инструментал без предлога

У дијалекту средство се изражава предлогом *с* (*са, сас*) + зависни падеж. Ову конструкцију имамо у Нишу и у селима:

с но́ж 1, ѝокрију́ с ча́ршаф 3, долази́о с фија́кер 8, са шѝа́й би ѝе жури́ла 4;

ожње́мо са срѝ Л, нама́жеш сас но́ж Мр, ПП, наѝшају́ сас ко́ње Мр.

Наставак <ом> односно <ем> постоји само у Нишу:

ѝде ѝослужа́вником да слѝужи го́стии 10, ја́вим ѝтелефо́ном 2, во́зом су ѝолази́ли 5, обично ѝонедео́ником ѝере́мо ве́ш 1, ро́дом из Але́ксинца 6, жи́ви сво́јим жи́воѝом 4.

Инструментал с предлозима

<а> (за жива бића) или <о> (за неживо)

овде́на ѝред ѝо́а 2, ѝшла сам с мо́м-ка 4, са бра́ѝа 9, са коѝа́ча 1 над Ни́ш (мировање) 8;

са бра́ѝа Мр над Ни́ш Ч, над ла́вор ли бе́ше Л, ѝод кре́ветѝ, ѝод ду́д смо седѝли НС, са сѝома́к сам здра́ва Ч;

<ом>

над Ни́шем 8, са коѝа́чем 1, са си́ном 4, са не́ким Не́мцем 7, ѝокрију́ са ча́ршафом 2.

Локатив (увек са предлозима)

<о> (примери за неживо)

но́сим у це́й 1, 6, ка́ко се жи́ви у гра́д 2, она́ била у инѝерна́ѝи 8, био ра́ѝи 4, кли́за се на ле́д 1, био ѝо Ча́ѝр 8, ѝрема ѝсѝо́к 8 итд.

ѝој се ку́ва у бакра́ч ПП, жи́ви у Ни́ш НС, овде́ у Поѝовац П, у ма́ј ме́сец ПП, у ова́ј дру́ги свеѝѝски ра́ѝи Т, ѝрчи́ на мо́с Л, на Це́р ѝогину́ја Л, ѝо сне́г ѝѝерам НС итд.

²⁰² БЕЛИЋ 1905. је приметно (с. 308), учесталу употребу датива у нишкој области, нарочито у посесивном значењу; на с. 335–336 наводи примере: *сѝа́рому Лова́нчи си́н Мђ, моје́му му́жју ма́јку Н, ѝо́му Ми́лоју гла́ву Н, моје́му си́ну ду́ћан Н*, и закључује да је реч о утицају косовских говора југозападно од Ниша; БОГДАНОВИЋ 1987, с. 152–153 такође бележи бројне примере у алексиначкој области не само за 2. већ и за 1. деклинацију (стари датив на <е>).

<y>

овде у граду 2, у једном већем суду 7,
 живи у Београду 3, иправила ирџу у
 Нишу 5, рођен овде у Нишу 6, иде у
 Нишу (!) 3, у овом месецу 5, никад у
 животињу 2, 8,
 на ћошку 2, професор на факултетињу
 5, на солунском фронту 3,
 што је шад било о Ђурђевдану 10,
 по говору га познајемо 2,
 према џетињу 2 итд.

није у реду ПП, наши су седели у
 Солуну Мр,
 на крају Мр, ене га сунце на заобику
 Ч,
 баш по реду Л.

Скоро равноправно се у Нишу користе наставци <ø> и <y>, док је наставка <ø> правило у селима, осим у више или мање окамењеним изразима. У примеру једне саговорнице са села осећа се јасан спољни утицај: *наши су седели у Солуну Мр*; иста ће иначе рећи *од Солун и живеља сам у Пошток*. Пример као што је *иде у Нишу* показује напор нишког говорника да савлада падежни систем стандардног језика. Дијалекатски систем са два падежа представља једну од најмаркантнијих дијалекатских црта нишког говора, што је предмет честих шала од стране говорника који владају нормом. Разлика између локатива и акузатива представља свакако једну од најосетљивијих тачака, утолико пре што је нема у многим другим српским (и хрватским) дијалектима.²⁰³

3) Вокаљив јединице

Стандардни наставци <e> и <y> овде су у другачијој употреби у проучаваним говорима.

а) Наставак <e>

Примери једнаки стандарду:

куме 8, сине 4, 7, 9, 10, брајше 6, 10,
 докџоре 2, голубе 1, 3, госиодине 8,
 момче 1, човече 8, сведоче 1, 3 итд.

сине Ч, ПП, воле НС, ПП, брајше Л,
 иоје Мр, НС, ПП, соколе Мр, чобане
 ПП, момче Мр, НС, човече Ч, сведоче
 ПП итд.

Примери где стандард допушта <e> или <y>

рибаре 1;

рибаре НС, овчаре Мр, НС, свињаре
 Мр.

Примери за које стандард прописује <y>:

коње 3;

муже НС, ПП, крање Мр, ПП, коње
 НС, иријашеље Л.

²⁰³ в. нпр. ЈУТРОНИЋ-ТИНОМИРОВИЋ 1989/а, с. 58.

б) Наставак <у>

Примери једнаки стандарду:

мужу 1, краљу 3, коњу 1, коџачу 1, | коњу ПП, пријатељу Л, коџачу НС,
3, косачу 1, ковачу 1, робијашу 8; | косачу ПП, ковачу ПП.

Примери где стандард допушта <е> или <у>:

гуслару 1, рибару 3, овчару 3.

Примери за које стандард прописује <е>:

балавцу 8, риболовцу 3, бескућнику 8, | вуку НС, бику Мр, волу НС, орлу Мр,
орлу 1; | крмцу (не постоји у std., али именице
тог типа обично имају <е>) НС.

Овим последњим примерима (са <у> у проучаваним говорима где std. има <е>) можемо додати облике које су нам три информатора из Ниша (1, 3, 10) указали као застареле — „из старог Ниша“, у односу на облике са <е> које сами осећају као садашњу норму. Реч је облицима *бику*, *ћаку*, *госицу*, *јауку*, *волу*, *враицу*, *сведоку*. Од њих се барем два облика користе у селима: *бику*, *волу*. Ово као и друге именице са наставком <у> уместо std. <е> имају (осим *во* и *орао*) основу на /к/²⁰⁴ или суфикс -ац: <у> омогућава избегавање јотовања и мању промену основе у односу на номинатив.

Именице на -ар које значе професију у свим нашим примерима имају <е> у селима а <е> или <у> у Нишу.²⁰⁵

Именице са основом на палатал у Нишу имају <у>, као у std. (осим једног примера: *коње* 3), а у селима <е> или <у>.²⁰⁶

У свим случајевима ситуација у Нишу је ближа std. него у селима.

4) Множина

У дијалекатском систему једини наставак за множину је <и>.

а) Множинско проширење <ов>

Навешћемо облике који се разликују од стандарда, а у заградама облике идентичне или ближе стандардном српском.

²⁰⁴ Код Сремца смо нашли *еику ниједан!* (3 8); МИХАЛЛОВИЋ 1977, с. 33 је такође забележио у Лесковцу вокатив *дејишињаку*, *човеку*, *војнику*, *јунку*.

²⁰⁵ За такве именице ALEXANDER 1975, с. 101, наводи примере са <е> у два од проучаваних села најближа Нишу: *говедаре*, *свињаре* и *овчаре* у Шарбановцу, *овчаре* у Шилову. Још ближе Нишу, код Алексинца БОГДАНОВИЋ 1987. је забележио *другаре* и *овчаре* (с. 146).

²⁰⁶ ALEXANDER 1975, с. 89, подвлачи да је у призренско-тимочким дијалектима уобичајен наставак <е>, чак после палатала, а сви њени примери са <у> забележени су на истоку, код бугарске границе. БОГДАНОВИЋ 1987, с. 146, прецизира да је наставак <у> редак (даје примере *коње*, *муже*...) али да је уобичајен за *учије* и *пријате*. Према томе, наша запажања у селима, не и у Нишу, подударају се са њиховим.

Без <ов> где га стд. прописује:

(*мужеве* 1, 3),
(*краљеве* 3);

мужа Ч, Л, НС, ПП²⁰⁷ (и *мужеве* Мр, *мужови* Л),
краља Мр (и *краљеве* Мр, *краљови* НС),
ждрала Мр,
кључи Мр (и *кључеви* ПП, *кључеви* Мр, НС),
јосћи М.

Без проширења где стандард допушта дублете са <ов> или без њега:

(*ножеви* 1, 3, 8),
вџи 1, 3,
зрџи 1,
(*мишеви* 1, 3),
голуби 1, 2, 3, 8 (и *голубове* 2, *голубова* 2),
чунци 1 (и *чункови* 4);

ножа Ч (и *ножеви* Мр, ПП, *ножеви* Ч, Мр, НС),
вџи Мр, НС, ПП,
зрџи ПП (и *здракови* НС),
миши Ч, Мр, ПП, *слџи миши* НС (и *мишеви* ПП),
голуби Мр, НС,
(*чункови* Мр),
ждрала Мр.

Проширење <ов> када га стандард допушта:

данови НС, *рођени данови* Л,
мџрови Т.

Варијанта <ов> уместо стд. <ев>:

(*мужеве* 1, 3),
(*краљеве* 3),
крајови 1,
(*цареве* 1, 3);

мужови Л (и *мужеве* Мр),
краљови НС (и *краљеве* Мр),
царови Мр, НС,
ћошови (ван. стд., али очекивали бисмо <ев> после /ш/) Мр.

Варијанта <ев> када стд. прописује <ов>:

(*градови* 2),
(*класови* 1),
(*дудови* Н);

градеви ПП,
класеви Мр (и *класови* Мр, ПП),
дудеви НС.

Варијанте <ов> или <ев>, дублети у стд.

зечеви 1, 3,
јушеви 1, 3,
носови 3 и *носеви* 1;

зецови ПП и *зечеви* Мр, ПП,
јушеви ПП, *јушеви* Мр, и *јушови* НС.

Примећује се да су села више наклоњена усвајању облика без <ов> (када стд. допушта дублете или их нема), са више примера варијанте <ов> после палатала и да пружају примере са <ев> после дентала у речима у којима Ниш има једино стд. варијанту <ов>.

²⁰⁷ БЕЛИЋ 1905, с. 322, бележи *мужа* у Нишу и Међурову.

б) Проширење <j>

Нашли смо га само код три именице

класје 1,
камѐње 1,
корѐње 1;

са класје ПП (облик ном. ср. р. мн. јер је *класје* схваћено као једнина),
камѐње ПП, *камѐња* НС (облик ном. ср. р. мн.),
мно́го корѐње Мр.

Нисмо забележили облике мн. на <j> или <иј> типа *мужје*, *црвије*.²⁰⁸

в) Акузатив

Стандардни наставак <е> је врло фреквентан у Нишу, мада се систематски не употребљава, док је веома редак у селима,²⁰⁹ где се среће <и>.

Акузатив без предлога

<и>

сирѐмимо авио́ни 6, *и́римаш го́сти* 7, *да́ју нам кола́чи* 6, *да ми ски́ну ко́нци* 2, *ле́кови да и́ијем* 1, *да ме́ња дево́јка мо́мци* 4, *да ви́ш шеши́ри* 8 итд.

о́н зо́ве го́сти Мр, *и́кале смо ја́сци* П, *и́а изне́су кола́чи* М, *и́арау́нци*, *и́мам и уну́ци* П, *не́смо има́ли и́аг и́лугови* Л, *са́г не и́оши́ју и́ра́зници* Л, *да и́ерем су́дови* ПП итд.

<е>

сирѐмали авио́не 6, *има́ли смо дру́гове* 7, *ски́нули су и́е ко́нце* 2, *о́н са́мо и́је ле́кове* 1, *има́ли не́ке шеши́ре* 8, *и́ерем су́дове* 4, 5 итд.

само изоловани примери: *ма ко́ј и́и гле́да да́рови? И́мам да́рове* Л, *мо́рам и́рво ко́ње на на́исем* П.

Констатијемо да у Нишу исти говорник користи наизменично <и> и <е>, понекад за исту именицу у функцији објекта. Оба наставка се могу наћи у једној реченици: *ко́ње сам и́мао али ау́томобили́ нисам* 7. То још једном показује како је говор у Нишу у јеку развоја процеса прилагођавања стандарду, посебно стд. падежном систему.

Акузатив са предлозима

<и>

за фабрика́ни 3, *за ови́ мла́ди* 1, *ои́ишо у и́арѝиза́ни* 1, 5;

за људи́ да ку́ймо дука́и НС, *ои́ишла у и́арѝиза́ни* Мр.

²⁰⁸ Белић 1905, с. 323, истиче да се такви облици мн. јављају само у тимочко-лужничком дијалекту, што потврђује ALEXANDER 1975, с. 172 за *мужје*. За јужноморавски дијалекат у Алексиначком Поморављу БОГДАНОВИЋ 1987, с. 144–145 наводи такве примере само у збирним именицама (*и́рње*), а не приликом формирања множине. Сремац, пак, има *мужје* (ИС 51, 98).

²⁰⁹ Можемо се питати да ли се ради о наставку <е> за читаву множину, као у примерима које наводи Белић 1905, с. 319–321 (искључиво за именице са проширењем <ов>). Али није тако: наиме у нашим примерима <е> се јавља у ак. код говорника који иначе користе <и> за ном. истих речи.

<e>

дођу на колаче 4,
за ње иразнике 5,
иазило на ирговце 7;

један изоловани пример: *немој да се мешаш у њује йосле* ПП.

Сремац је увек користио <и> са предлозима или без њих: *госџи илаћају Цигани* (ИС 66), *има си зейови и укучки* (З 38), *иреврћем листови* (З 43); *за онија безаконици* (ИС 88), *за Цигани беше разговор* (ИС 99), *за молци и чираци ивоји* (З 35).

Наставак <e> се иначе користи за изражавање зависних падежа тамо где дијалекатски систем има <и>, а стандардни <a> или <има>; другачије речено наставак ак. мн. <e> се користи за све зависне падеже мн., као што се у дијалекатском систему наставци ак. ј. (<у> за 1. деклинацију, <ø> или <a> за 2.) употребљавају за све зависне падеже једине. Врло вероватно се ради о аналогiji са сингуларом. Примери:

од Французе добијали 6, идемо код рођаке, иријашеља 4, са камионе 4, носили су га на иророге ишайове 5, кувала у земљане лонце 5 итд. | *коње* НС.

г) Зависни падежи

Генитив без предлога

<и>

ишањир колачи 1, много бикови 3, до-сџа Цигани 7, много сељаци 2, нема чварци 3, нема куйони 1 итд.

млого данови НС, *иуно госџи* М, *много койлови* Мр, НС, *млого унџи* Мр, *има йойови* Ч, *нема ишањери* Л итд.

<a> (без стандардне дужине)

колона аутомобила 5, иричу ииџ иредраџни момака 8, ишџајк железничара 3, више йошџени Цигана 7, иуно камена 3, много коња 3, досџа иријашеља је било 7, много слаџкиша 5 итд.

изоловани пример *више иуџа* НС.

У четири последња примера ради се, изгледа, о генитиву мн., међутим постоји тенденција да се исти облик (са наставком <a> као у ген. ј.) користи после *мало*, *много*, *иуно*, *више*... и са бројевима. Према томе, дате примере треба упоредити са именицама за које се облици разликују у ген. ј. и ген. мн., као што су именице са <ов> и им. са непостојаним а. Забележили смо:

више делова 1, више йойова 1, досџа иујсева 3 (облици г. мн.) али *неколко мџира 5, иуно рџка 1, мало је било ирговца 4*, (облици г. ј.).

Генитив са предлозима

<и>

*од лека̀ри су дола̀зили сви 6,
код лека̀ри 2, код Не́мци 3,
и́роиив Не́мци 3;*

*од ора̀си ко̀ре ПП,
куд до̀кѝори Л;*

<а>

*без ро̀диѝеља 10, ослобо̀ђење од Не́-
маца 3, и́реко мо̀јих и́ријаѝеља 2.*

Види се да се ген. пл. са стд. наставком (наравно, без дужине) у селима не среће, али да га има у Нишу, што није био случај са именицама I. деклинације.

Датив, инструментал и локатив

Предлог + <и>

*и́о су да̀ли на и́ензионѐри 2,
о̀ни би́ју с и́ендреци 8, би́ли смо се с
Ци́гани 1,
и́и́о и́ду на ко̀њи 2, но̀су на и́рсѝи 5
итд.*

*кум и́оделеѝја на си́нови Мђ,
с и́рсѝи исѝрѐла Мр, до̀ђу сас ко̀њи
НС,
и́шаѝа и́о мли́нови Л;*

<има>

*и́шо сам лека̀рима 6, и́ричам мо̀јим
се́сѝриѝима 5,
о̀на ме́сецима и́ако учила 2, међу Ту̀р-
цима 7, са деча̀цима 4, веза̀ше му
ру̀ке с ла̀нцима (плеонастичка употре-
ба предлога) 8,
и́олиѝиѝа на ко̀њима 8, у дру́гим гра̀-
довима 2 итд.*

У Нишу, уз паралелну употребу дијалекатског наставка <и>, доста су распрострањени стандардни наставци, док их нема у селима.

5) После бројева

У дијалекатском систему после свих бројева почев од 2 користи се наставак <а> (директно се додаје основи једнине, дакле, без проширења <ов> за именице које имају ту морфему у множини); <а> се користи како за жива бића (облик идентичан ак. — зависном падежу једнине), тако и за нешто неживо (и онда је то посебан облик који се може сматрати допунским падежом²¹⁰).

2, 3, 4

²¹⁰ ALEXANDER 1975. га назива „numerative form“ и сврстава га у парадигму неживог на истом плану са ном. ј., вок. ј. и мн. (в. нпр. с. 87).

увек <a>

два но́жа 1, и́ри са́ша 7, че́ири да́на 1, два кљу́ча 1, 3, два ко́шља 1, два и́уша 1; че́ири го́стиа 1, 3, два бра́иа 1, два и́оиа 3, два ко́ња 1, два ве́йра 1, 3, два сти́ара о́ца 10, и́ри си́на 5, два си́рома́ха 1 итд.

и́ри но́жа ПП, два са́ша (часовник) НС, два са́ша (део дана) ПП, два да́на НС, и́еи кљу́ча Мр, два ко́шља Мр, НС, два и́уша НС, ПП; два го́стиа Мр, НС, ПП, два ро́ђени бра́иа Мр, П, и́о два, и́ри и́оиа НС, и́ри ко́ња Мр, два ве́йра Мр, НС, ПП, два о́ца ПП, два си́на Л, Мђ, два си́рома НС, ПП итд.

5 и изнад 5

И овде је наставак увек <a> у облицима скоро увек идентичним ген. ј., а не као у стд. ген. мн. (види се на примерима именица са проширењем <ов> или непостојаним вокалом):

и́еи но́жа 1, и́еи са́ша (часовник) 1, и́еи си́на 6, де́сеи да́на 1, два́еи би́ка 3, и́еи кљу́ча 1, 3, два́еи и́еде́сеи го́стиа 1, ми смо би́ли и́еи бра́иа 7, де́сеи и́рсиа 1, де́сеи и́оиа 3, сти́о ко́ња 3, и́еи врайца 1, 3, де́сеи ои́анка 1 итд.

и́еи му́жа Мр, у дванес са́ша П, де́веи си́на Ч, че́ина́ес да́на НС, и́еи би́ка НС, и́еи кљу́ча Мр, се́дам го́стиа Мр, и́еи бра́иа М, НС, ПП, де́сеи и́рсиа НС, и́еи и́оиа ПП, де́веи вра́на ко́ња, и́еи и́еи́ла Мр, и́еи ои́анка Мр, два́ес чо́века Л итд.

Врло ретко имамо облике ген. мн. једнаке стд. и то само у Нишу:

и́еи о́рлова 1, де́веи и́у́жева 3, де́веи си́нова 3; са за именицу саи́: се́дам са́иши 4, и́еи са́иши 7.

Из наведених примера проистиче да у Нишу, као и селима, дијалекатски систем остаје на снази, што потврђује ограниченост употребе ген. мн. чак и у граду.

б) Акценаӣ

Полазимо од стд. акценатских типова које ћемо одредити номинативима једнине и множине и генитивом једнине (он не постоји у дијалекатском систему, међутим идентичан је акузативу једнине за жива бића у облику који се појављује уз бројеве).

а) Тип *гра̄д* — ген. ј. *гра̄да* — ном. мн. *гра̄дови*

мра̄в — ген. ј. *мра̄ва* — ном. мн. *мра̄ви*

са проширењем <ов>

ку́м 10 — ку́ма 1, 4, 10 — ку́мови 1, 2, 6; му́ж 1, 4, 9, 10 — му́жа 1, 3, 4, 7 — му́жеви 1, 3; син 4, 9 — си́на 4, 5, 6 — си́нови 1;

ку́м М, Мђ — ку́ма Л, Мђ, Мр, НС — ку́мови Мр, НС; му́ж Л, НС — му́жа Л, Мђ, Мр, НС, ПП, Т — му́жеви Мр, му́жови Л (и му́жи Ч, Л, НС, ПП); син НС — си́на Ч, Л, М, Мђ, П Т — си́нови Ч, Мђ.

Акцентат у мн. је на истом месту као у стд.; примери:

дарови 10, *дугови* 5, *градови* 2, *кљубови* 2, 5, *иљикови* 1, 10, *судови* 1, 2, 3, 5, *шијркови* 3, *вóзови* 2;

без проширења <ов>

дан 1 — *дана* 1 — *дани* 1;
зуб 1, 3 — *зуба* 1, 3 — *зуби* 1, 3;

бркови НС, *лугови* Л, *йўжеви* Мр, ПП, *редови* ПП, *шијркови* Мр, НС, *вирови* Мр, НС, ПП...

дан НС — *дана* НС — (*дано*ви Л, НС),
зуб НС — *зуба* ПП — *зуби* Ч, НС, ПП.

б) Тип *кључ* — ген. ј. *кључа* — ном. мн. *кључеви*

са проширењем <ов>

би́к 1 — *би́ка* 1, 3 — *би́кови* 1, 3;
кључ 1, 3 — *кључа* 1, 3;
краљ 1, 3, 8 — *краља* 1, 3 — *краљеви* 3;
но́ж 1 — *но́жа* 1 — *но́жеви* 1, 3, 8;
йу́ш 1, 3 — *йу́ша* 1 — *йу́шеви* 1, 3;

би́к Мр — *би́ка* Мр, НС — *би́кови* Мр, НС;

кључ ПП — *кључа* Мр — *кључеви* ПП, *кључеви* Мр, НС (и *кључи* Мр);

краљ Мр, НС, ПП — *краља* Мр, НС — *краљеви* Мр, *краљови* НС (и *краљи* Мр);

но́ж Мр, НС, ПП — *но́жа* Мр, ПП — *но́жеви* Мр, ПП — *но́жеви* Ч, Мр, НС (и *но́жи* Ч);

йу́ш Мр, НС, ПП — *йу́ша* НС, ПП — *йу́шеви* ПП, *йу́шови* НС и *йу́шеви* Мр.

Постоје и примери старог акцента, на множинском проширењу: *кључеви* Мр, НС, *но́жеви* Ч, Мр, НС, *йу́шеви* Мр, као и *стиричеви* П. Сви су забележени у селима, где се иначе употребљавају и облици са акцентом на основи: *кључеви*, *но́жеви* итд.

в) Тип *брџ* — ген. ј. *брџа* — ном. мн. *брџеви*

ро́г — ген. ј. *ро́га* — ном. мн. *ро́гови*

го́сџ — ген. ј. *го́сџа* — ном. мн. *го́сџи*

са <ов>

крај 1 — *краја* 1 — *крајови* 1
ро́г 1 — *ро́га* 1 — *ро́гови* 1, 3, 8;

крај НС — *краја* НС,
ро́га НС — *ро́гови* Ч, М.

Акцентат у множини је на истом месту као у стд.; примери:

чво́рови 8 (стд. *чво̀рови*),
кро́вови 1 (стд. *кредови*),
но́севи 1, *но́сови* 3 (*но̀севи* и *но̀сови*);

без проширења

го́сџ 1, 3 и *го́с* 2 — *го́сџа* 1, 2, 3 —
го́сџи 1, 2, 3, 4, 5, 10;

го́с Ч, НС, ПП — *го́сџа* Мр, НС, ПП —
го́сџи Ч, М, Мр, ПП.

г) Тип *вô* и *вôл* — ген. ј. *вôла* — ном. мн. *вôлови* и *вôли*
са <ов>

вô 1 и *вôл* 3 — *вôла* 1, 3 — *вôлови* 3 | *вôл* Мр, НС, П, Т — *вôла* мр, НС —
и *волôви* 1, 3, 8; | *волôви* Ч, Мђ, Мр, НС, П, Т.

У селима акценат је увек старог типа, на <ов>, док се у Нишу паралелно појављује стари и нови акценат, на основи.

д) Тип *миш* — ген. ј. *миша* — ном. мн. *мишеви* и *миши*
са <ов>

цър 1, 3 — *църа* 1, 3 — *църевѝ* 1, 3; | *цър* Мр, НС — *църа* Мр — *църовѝ* Мр,
миш 1 — *миша* 1 — *мишеви* 1, 3; | НС;
| *миш* Ч — *миша* Ч, Мр, НС, ПП —
| *мишеви* ПП (и *миши* Ч, Мр, НС, ПП).

Акценат у множини је на истом месту као у стд.; примери:
бѣгови 7, *свѣшгови* 2, *шѣнкови* 10, *зѣ-* | *кмѣшгови* Мђ, *млинови* Л, *илуговѝ* Л,
шгови 10; | НС, *свѣшгови* М, *зѣшгови* НС, П.

Забележили смо само један изузетак: *вѣшрôви* НС.

без проширења

ѵрс 1, 3 — *ѵрсѝи* 1, 3; | *ѵрс* Ч, НС, ПП — *ѵрсѝи* НС — *ѵрсѝи*
НС.

ђ) Тип *снôѝ* — ген. ј. *снôѝа* — ном. мн. *снôѝовѝ*

кôњ — ген. ј. *кôња* — ном. мн. *кôњи*

са проширењем <ов>

цѣѝ 1, 3 — *цѣѝа* 1, 3 — *цѣѝовѝ* 1, 3, | *цѣѝ* Мр, НС, ПП — *цѣѝа* Мр, ПП —
гôч — *гôча* 3, | *цѣѝовѝ* Мр, НС, ПП,
ѝôѝ 1, 3, 4 — *ѝôѝа* 1, 2, 3 — *ѝôѝовѝ* | *гôч* Мр, НС, ПП — *гôча* НС, ПП —
1, 3, 7 и *ѝôѝôви* 1, 3, 8, 9; | *гôчевѝ* Мр, ПП и *гôчевѝ* НС,
ѝôѝ Мр — *ѝôѝа* Мђ, НС, ПП и *ѝôѝа*
Мђ — *ѝôѝовѝ* Мр и *ѝôѝôви* Ч, Мђ, НС,
ПП.

Само један изоловани пример акцената на наставку <а>: *ѝôѝа* Мђ (али уобичајен је акценат *ѝôѝа* у селима, као и у граду).

Стари акценат на проширењу појављује се и у Нишу и у селима (али свуда уз паралелну употребу новог акцената на основи): *ѝôѝôви*, *гôчевѝ*, као и *дудѣви* НС, *гроздôви* НС. У Нишу преовладава нови акценат: *дудôви* Н, *ђôнови* 8, од *грôзодва* 3, *кôшеви* 5, *илѣцѣви* 2, *шлѣмовѝ* 10, *ѝôѝôви* 8, *зг.ôбôви* 1.

без проширења

кôњ 1, 3 — *кôња* 1, 3, 6 — *кôњи* 3, 4; | *кôњ* Мр, НС, ПП — *кôња* Ч, Л, Мр,
НС, Т и *кôња* Ч — *кôњи* Л, Мђ, Мр,
НС, Т.

Пример са акцентом на наставку <а> је усамљен. Редовно је *коња* у селима, као и у Нишу.²¹¹

е) Тип *йуџник* — ген. ј. *йуџника* — ном. мн. *йуџници*

<i>анђел</i> 1, 3 — <i>анђела</i> 1, 3 — <i>анђели</i> 1, 3		<i>анђел</i> Мр, НС, ПП — <i>анђела</i> Мр — <i>анђели</i> Мр, НС, ПП
--	--	--

ж) Тип *йрџунук* — ген. ј. *йрџунука* — ном. мн. *йрџунуци*

вејар — ген. ј. *вејра* — ном. мн. *вејрови* (са непостојаним /а/ између два консонанта, од којих први није сонант)

сџџарац — ген. ј. *сџџарца* — ном. мн. *сџџарци* (са непостојаним /а/ између два консонанта, од којих је први сонант)

Ном. ј. без непотојаног /а/

дџвар 1 — *дџвара* 1 — *дџвари* 1;
ђаво 1 и *ђавол* 3 — *ђавола* 1, 3 — *ђаво-*
ли 1, 3, 5, 7;
голуб 1 — *голуба* 2 — *голуби* 1, 2, 3,
8 (и *голубови* 2);
јаук 1 — *јаука* 1 — *јауци* 1;

<i>дџвар</i> Мр, НС — <i>дџвара</i> Мр, НС — <i>дџвари</i> Мр, НС; <i>ђаво</i> ПП и <i>ђавол</i> Ч, Мр, НС, Т — <i>ђаволи</i> Ч, НС, ПП; <i>голуб</i> Мр, НС, ПП — <i>голуба</i> Мр — <i>голуби</i> Мр, НС; <i>сокол</i> Мр — <i>сокола</i> Мр — <i>соколи</i> Мр.
--

Обратимо пажњу на следеће акценте:

гуслар 1

рибар 1, 3

<i>гуслар</i> НС, ПП

<i>рибар</i> Мр, НС

Код ове две именице, у Нишу и у селима, стд. краткосилазном акценту одговара експираторни акценат на следећем слогу, тако да имају акцентуацију типа *јунџк* — *јунџка*, *којџч* — *којџча*. Место акцента у вокативу једине је на истом месту као и у номинативу:

гуслару 1,

рибаре 1, *рибару* 3;

<i>гусларе</i> НС,

<i>рибаре</i> НС.

Ном. ј. са непостојаним /а/

свџкар 1, 4 — *свџкрови* Н,
вејар 1, 3 — *вејра* 1, 3 — *вејрови* 1,
3;

<i>свџкар</i> Л, М, Мр, НС, Т — <i>свџкра</i> Т,
--

<i>вејар</i> Мр, НС, ПП и <i>вејар</i> ПП — <i>вејра</i> Мр, НС, ПП — <i>вејрови</i> ПП и <i>вејрови</i> Мр, НС, ПП.
--

²¹¹ ALEXANDER 1975, с. 130–131 бележи у два села (једно од њих је Шилово) у неким именицама које означавају животиње, различит акценат у акузативу једине и после бројева: на наставку у ак. ј. (*еднога коња*), на основи после бројева (*два коња*). Осим споменутог случаја у једном селу (*преди коња* Ч) нисмо нашли такву опозицију, па је акценат и у Нишу и у селима увек на основи, како у акузативу — зависном падежу, тако и после бројева:

једног коња 1, *с коња* 6
два коња 1, 3, *йџи коња* 1

<i>да ујашем коња</i> НС, <i>с коња</i> Л, Т, <i>йџи коња</i> Мр, <i>дџеџи коња</i> Ч.

У селима именица *вейар* има у једном случају акценат на непостојаном /а/ у ном. ј., а у више случајева акценат је на множинском <ов>, вероватно због аналогije са акценатским типовима з) и и).²¹²

з) Тип *на́род* — ген. ј. *на́рода* — ном. мн. *на́роди*

слéйац — ген. ј. *слéйца* — ном. мн. *слéйци*

Ном. ј. без непостојаног /а/

ва́шар 1, 3 — *ва́шара* 3 — *ва́шари* 3; | *ва́шар* НС, ПП.

Ном. ј. с непостојаним /а/ и мн. са проширењем <ов>

йе́йтал 1 — *йе́йто́ви* 1, 2;

ру́чак 1, 3, 4 — *ру́чка* 1, 3 — *ру́чкови* 2, 3;

| *йе́йтал* Мр, НС, *йе́йтал* Мр и *йе́йта́л* Л, Мр, ПП — *йе́йта* Мр, НС — *йе́йто́ви* Ч, Мр, НС;
| *ру́чак* Ч, Мђ, Мр, НС, ПП — *ру́чкови* Мр, НС.

У именици *йе́йтал* јавља се стари акценат: у мн. на <ов> у Нишу и у селима, у ном. ј. на непостојаном финалном /а/ више пута у селима, али уз паралелну употребу новог акцента, на основи.

Ном. ј. са непостојаним /а/ и мн. без инфикса <ов>

ве́нац 1 — *ве́нца* 1 — *ве́нци* 1, 7;

вра́бац 1, 3 — *вра́йца* 1, 3 — *вра́йци* 1, 3;

| *ве́нац* Ч, НС — *ве́нци* НС;
| *вра́бац* Мр — *вра́йца* Мр, ПП — *вра́йци* Мр, НС, ПП.

У именици *венац* на последњем слогу у селима се јавља стари акценат. Обратимо пажњу на вокатив именице *риболовац*, где је акценат на истом месту као у номинативу: *риболóвцу* 3, као и *риболóвац* 1, 3.

и) Тип *јèлен* — ген. ј. *јèлена* — ном. мн. *јèлени*

кòйтао — ген. ј. *кòйта* — ном. мн. *кòйто́ви* и *кòйти* (непостојано /а/ иза консонанта који није сонант)

лòнац — ген. ј. *лòнца* — ном. мн. *лòнци* (непостојано /а/ иза сонанта)

Ном. ј. без непостојаног /а/

бу́брег 3 и *бубрèг* 3 — *бубрèга* 3 — *бу́брези* 5 и *бубрèзи* 3,

чобáн 1 — *чобáна* 1,

дуду́к 3 — *дуду́ци* 3,

òра 1, 3 (стд. *òрах*) — *òра* 1 (стд. *òраха*) — *òраси* 1, 3,

уну́к 1 — *уну́ка* 1;

| *бу́брег* НС, ПП — *бубрèга* НС — *бу́брези* Ч, НС, ПП,

чобáн ПП — *чобáни* ПП,

дуду́к НС — *дуду́ка* НС — *дуду́ци* НС,

òра ПП и *òра* Мр, НС — *òра* ПП, *òра* Мр и *òраа* Мр, НС,

уну́к М, Мђ, Мр, НС — *уну́ка* Мђ, НС, П — *уну́ци* Мђ и *уну́ци* Мр, ПП, П.

У овим именицама са двосложном основом стари акценат је честа појава у Нишу а још више у селима, нарочито у општем падежу и у множини. У номинативу јединице постоји тенденција да се избегава акценат на финалном

²¹² ALEXANDER 1975, с. 249 обраћа пажњу управо на именицу *вейар*, која има тенденцију да добије акценат на основи у једнини, а на <ов> у множини (нпр. у Шилову: *вейэр* — *вейри* — *вейрòви* (в. с. 185).

слогу (одакле *бубрег, унук*), нарочито када је финални слог отворен (отуда и у селима *ора* и *ораа* поред *орá*).

Ном. ј. са непостојаним /а/ и мн. са проширењем <ов>

<p><i>коџао</i> 1, 3, 5 и <i>коџэл</i> 1 — <i>коџла</i> 1 — <i>коџлови</i> 1; <i>орао</i> 1 — <i>орла</i> 1 — <i>орлови</i> 1 и <i>орлови</i> 3; <i>оџац</i> 4, 6, 7 и <i>оџац</i> 6 — <i>оца</i> 4, 10 — <i>очеви</i> 1, 3;</p>	<p> <i>коџэл</i> Ч, Мр, НС, ПП, Т и <i>коџэл</i> М, ПП — <i>коџла</i> Мр, НС, ПП — <i>коџлови</i> ПП и <i>коџлови</i> Мр, НС; <i>орал</i> ПП и <i>орлови</i> Мр, НС; <i>оџац</i> Мр, ПП, Т — <i>оца</i> Мр, ПП — <i>очеви</i> ПП.</p>
--	--

У неким облицима стари акценат се још увек добро чува и у Нишу и у селима: *коџлови, орлови* итд.; то је чак једини акценат у ном. ј. именице *коџао*. Нови акценат се намеће у акузативу, зависном падежу, тако да акценат никада не долази на отворени финални слог: *коџла, орла, оца*.

ном. ј. са непостојаним /а/ и мн. без проширења

<p><i>лонац</i> 1, 3 — <i>лонца</i> 1 — <i>лонци</i> 5; <i>момак</i> 3, 6 — <i>момка</i> 1, 3, 4, 7 — <i>мом-</i> <i>ци</i> 1, 3, 4; <i>ојанак</i> 1, 3 — <i>ојанка</i> 1, 3 — <i>ојанци</i> 1, 3;</p>	<p> <i>лонац</i> Мр, НС — <i>лонци</i> НС; <i>момак</i> ПП — <i>момка</i> Ч, Л, Мр, ПП — <i>момци</i> Ч, НС; <i>ојанак</i> Мр, НС, ПП — <i>ојанка</i> Мр, НС — <i>ојанци</i> НС, ПП.</p>
--	---

Једино именица *ојанак* са двосложном основом има стари акценат, и то у свим својим облицима.

ј) Тип *живоџ* — ген. ј. *живоџа* — ном. мн. *живоџи*

<p><i>човек</i> 1, 2, 3, 4, 6, 7 и <i>човек</i> 2, 5, 8 — <i>човека</i> 6, 7, 8, 10; <i>сведок</i> 1, 3 — <i>сведока</i> 1 — <i>сведоци</i> 1, 3;</p>	<p> <i>човек</i> Л и <i>човек</i> Ч, Л, М, Мр, НС, ПП — <i>човека</i> Л, Мр, НС; <i>сведок</i> НС, ПП — <i>сведоци</i> ПП.</p>
---	---

У номинативу јединице стари акценат, на последњем слогу, свуда се добро чува, па и у Нишу (*човек, сведок*); има других примера: *лажов* 1, НС.

У вокативу јединице имамо и у Нишу и у селима *човече* (8, Ч), али и *сведоче* (1, 3, П); у другом примеру акценат је аналоган акценту номинатива.

к) Тип *јунак* — ген. ј. *јунака* — ном. мн. *јунаци*

коџач — ген. ј. *коџача* — ном. мн. *коџачи*

У номинативу јединице акценат је најчешће старог типа, на последњем слогу.

<p><i>бакрач</i> 1, 3, <i>коџач</i> 1, <i>косач</i> 1, <i>ковач</i> 1, <i>овчар</i> 3, <i>сџомак</i> 1, <i>свињар</i> 1...</p>	<p> <i>бакрач</i> НС, <i>јунак</i> Мр, НС, ПП, <i>коџач</i> НС, <i>косач</i> Мр, НС, ПП, <i>ковач</i> НС, ПП, <i>овчар</i> Мр, НС, ПП, <i>џасуљ</i> Ч, <i>сџомак</i> НС, ПП, <i>свињар</i> Мр, ПП...</p>
--	---

Ипак постоји неколико изузетака са новим акцентом на претпоследњем слогу:

<p><i>јунак</i> 1;</p>	<p> <i>јунак</i> ПП.</p>
------------------------	---------------------------

Вокатив јединине редовно има акценат аналоган парадигми, док стд. акценат увек пада на први слог (тако да стд. краткосилазном акценту у нашим говорима одговара акценат на следећем слогу).²¹³

койáчу 1, 3, *косáчу* 1, *ковáчу* 1, *овчáру* | *койáчу* НС, *косáчу* ПП, *ковáчу* ПП, 3, *свињáре* 1, *робијáшу* 8; | *овчáре* Мр, НС, *свињáре* Мр.

Изузетно, акценат је на истом месту као у стд.: *јунáче* ПП.

ДРУГА ДЕКЛИНАЦИЈА: ИМЕНИЦЕ СРЕДЊЕГ РОДА

Овде су именице са наставком <о> или <е> у ном. ј. Наставком <а> има, као у стд. именица *доба* у Нишу, док се у селима али понекад и у граду чује облик *добо*.²¹⁴ Поред стд. облика *раме* постоји у селима и варијанта *рамо*.

1) Зависни *йадежи* јединице

У јединици дијалекатски систем има један облик, док се стандардне форме понекад јављају, углавном у Нишу.

Генитив без предлога

<о> или <е>

бѣрба грóжје 3, *на ли́це мѣсто* 3; | *на крај сѣло* П, *йроширење срце* НС;

партитив

кисело млéко било мно́го 3, *мно́го је било рáније йошйовање* 10, *мáло врѣме* 5, | *мáло млéко* Мр, *йрѣ је млого било йошйовање* П, *кад год имамо време* Мђ, *йрисйа грама мѣсо* 6, *чáша ййво* 4, | *сйó кила млéко* П, *дѣветй бáчве рýжно* *йѣгле слáйко* 5 итд. | *вино* Ч итд.

одричне реченице

нѣма мѣсто 1, *нѣма врђáње више* 4, *ја нисам имала врѣме да сѣднем* 10 итд. | *нѣма узимáње* П, *нѣма здрáвље* П, *сáг йа здрáвље нѣма* Л;

заклетве

| *здрáвље ми* П;

<а>

нáдражáј слѣйог црѣва 5, *кóсйур нѣког дѣйѣйа* 5;

одричне реченице

ја нѣмам дрýгог издржáвања 5, *нѣма свѣйла* 8.

²¹³ ALEXANDER 1975, с. 100–103 запажа да се у овом акценатском типу ради о померању акцента за један слог, а не о стд. „рецесивном“ акценту. Померање за један слог објашњава се — било ширењем на именице са вишесложном основом акцента вокатива именица са једно-сложном основом — било аналогijом акцента у вокативу према акценту у номинативу. Ово друго тумачење нам се чини убедљивијим.

²¹⁴ Код Сремца смо овог пута нашли један пример сличан употреби у данашњем Нишу и у стандарду: у *зимско доба* (ИС 55).

Генитив с предлозима

<о> или <е>

без млеко 10, до гробље 1, 7, дошло до венчање, до гледање 7, испред Министарства грађевине 3, из село 1, 5, код гробље 8, код седишта 3, бежимо од бомбардовање 10, од ослобођење 9, што је од једне 5, од срце 2, 5, 6, од малтретирање 10, од дебело гвожђе 8, после извесно време 2, преко шанче 8, због дете 2 итд.

да ће без месо? Л, из свако село ПП, куде гробље Ч, напред село Ч, не дигнула се од ово место Ч, од деињство Л, од срце М, НС, од дрво Мр, П, после ослобођење ПП, до пре неко време НС, преко поље, па преко жито М, усред лето П, НС итд.

<а>

до гробља 7, из иностранства 8, из Прокуља 7, 8, од ослобођења 1, од срца 5, од дрвета 5, 8, од гвожђа 8, после причешћа 7, пре јела 5 итд.

И овде постоји значајна разлика између села, у којима се не јавља стандардни наставак, и Ниша где се он употребљава паралелно са наставком <о> или <е>; међутим, за разлику од именица м. р., дијалекатски наставак надвладава. Ту разлику можемо објаснити широком употребом наставка <а> општег падежа за именице које означавају жива бића и за све именице после бројева, што је свакако допринело његовом ширењу на генитив именица за означавање неживог. Ово показује да већу или мању брзину прилагођавања стандарду одређује изворно стање говора.²¹⁵

Датив

Налазимо примере конструкције на + акузатив

кум да име на дете 3;

кум донесе на дете беле чарајке Ч.

Стандардни наставак <у> се ретко јавља, чак и у Нишу:

па и сад помогнем неком детету 5, |
приђе нашем друштву 8.

Инструментал

Средство углавном изражава конструкција с, са, сас + акузатив — зависни падеж у Нишу као и у селима:

с дрвце уфати 8, па офарба га са мастило 8, они се јуна са месо 3, |
бурићи јуни с вино 1;

с камење нас бију Т, с колено га претице НС, шерија је јуна сас млеко Мр.

Забележили смо наставак <ом> само после предлога са (за значења која потичу од службе означавања средства и друштва).

са целом сам радио више 7, има са месо 3, красавице сам јела са сирћем 5.

²¹⁵ В. ЈУТРОНИЋ-ТИНОМИРОВИЋ 1986/а, с. 24.

Већина примера има наставак <о> или <е> после предлога (уvek у селима, а често у Нишу):

овде над Сѣјаро гробље 5, њод дрво разговарамо 1, башиџа са цвеће 2, њо се јело и са млеко 3, ја за свако сироче њлачем 10;

има сѣла ѡамо њод ѡој Заѡлање Мђ, њод дрво си седи НС, са цвеће Ч.

Локатив

<о> или <е>

у двориџиџе 1, 2, 3, 4, 8, имао је у ѡоље 3, рођен у сѣло 1, 2, 3, 5, био сам у Скоѡље 2, 6, у ѡо међувреме 8, он је сѡање да ѡе закоље 4, кад буде на гробље 3, радила на ѡсѡо радно мѣсѡо 2, био на ѡсѡрво Крф 8, ѡо ѡричање 8, ѡрема време 1 итд.

у ѡгњиџиџе Ч, ја сам радила у ѡоље Т, у сѣло Л, ѡмам у сѣло ѡу П, на гробље Ч, легаја на сунце М, ѡду ѡо ѡоље Л, М, Мђ, НС, скиѡа ѡо сѣло НС, ѡо ѡме П итд.

<у>

ѡмали смо у двориџиџу 1, он је био учѡиџељ у сѣлу 5, у Скоѡљу 4, у међувремену 8, у ѡном времену (!) 3, у сѡању си да закољеш га 4, на јѡдном брѡиџиџу 7, на Новом гробљу 5 итд.

У селима се једино јавља наставак <о> или <е>, у Нишу има више примера са <о> или <е> него са стд. наставцима.

Примећујемо да код С. Сремца сви примери зависних падежа имају наставак <о> или <е>: *мало винце* (ИС 93), *карање нема* (ИС 53), *срамвање нема саг веће* (ИС 85), *до венчање* (З 95), *јоџиџе од сѡаро време* (ИС 94), *од јуѡро до мрак* (З 94), *од које време* (З 146), *сас ѡуѡку ѡреко колѡно* (ИС 82), *сѡрема јагње* (ИС 92), *зарада ѡој вино* (ИС 93), *заради друѡиџво да ѡоје, него заради неко рђавѡиџво* (ИС 55), *ѡе ги ѡоручасмо сас друѡиџво* (ИС 92)...

2) Множина

Посебно ћемо разматрати множину именица са проширењима <ен> и <ет> и осталих именица.

а) Именице без проширења

У дијалекатском систему имају једино наставак <а>:

крила 1, 3, сѣла 3, колѡна 1 итд.

крила Мр, сѣла ПП, колѡна Ч, Мр, НС.

Изузетак, као у стд. су *око* и *уво*. Забележили смо облике једнаке стд.

са придевским речима ж. р.

ѡн ѡма ѡлаве ѡчи 1;

(в. код Сремца: *ѡвоје ѡчи* ИС 80)

дѡвојка ѡма мѡдре ѡчи ПП;

са придевским речима м. р.
очи су њи мали 2;

| у њојни *очи* Л,
чујеш ли на њија јуши ПП.

б) Именице са проширењима <ен> и <ет>

У множини смо запазили различите облике:

наставак <а> без проширења за им. *јаје* и само у селима за *дрво* (= *сџабло*)

јаја 1, 3, 5, 6, 10 (поред *јајца* 8);

| *јаја* Мр, ПП (поред *јајца* Л, НС), *дрва* Ч, Мр.

морфема <ен> или <ет> + наставак <а>; примера нема много

како су им имена 1, *селена* 1, *она вре-*
мена 8,
дрвета 3, *кљућетиа* 3, *на њарчетиа* 3,
дугметиа 1, 3, 8;

| *кљућетиа* ПП, *њарчетиа* Мр, *дугметиа* Мр.

проширење <ен> или <ет> + наставак <и>; примера има врло мало. Овај наставак се пре свега среће са бројевима²¹⁶ (в. даље).

ждрѣбети 3;

суплетивни облици са <ић>

/h/ се често реализује као [h^к] не само у селима, него и у Нишу. У многобројним случајевима постоји реализација [к] коју таквом и бележимо.²¹⁷

| *рамени* Мђ,

имети НС, *виџети* НС, *јајцети* НС.

Именице које означавају жива бића

џрасићи 1, *јагњичи* 3, *кучићи* 1, 2, 3,
џиљичи 1, *Циганчићи* 1, *гушчићи* 1,
јунићи 1, *магаричи* 1, 3, *сирочићи* 10,
шџѣнићи 1 итд.

| *џрасики* Мр, *ждрѣбићи* Мр, НС и
ждрѣбичи ПП, *јагњичики* Мр, ПП,
кучићи НС и *кучики* Л, М, Мр, ПП.
џиљичи Мр, НС и *џиљики* М, Мр, ПП;
гушчичики НС, ПП, *џасџорчичики* НС,
девојчићи Л и *девојчичики* Ч, Л,
магаричи Мр, НС као и *магаричики* Мр
и *магаричики* ПП, *шџѣжичики* Мр,
џарјчичики НС, *унучићи* Мр и *унучичики*
Ч, Мђ, Мр итд.

²¹⁶ БЕЛИЋ 1905, с. 326 бележи наставак <и> са проширењем <ет> и даје примере за Ниш (*зрнѣџи*, *савалѣџи*); он сматра да се прво употребљавао са бројевима пре него што се проширно на множину. ALEXANDER 1975, с. 164 подвлачи да се са проширењем <ет> наставак <и> много више користи него наставак <а>, који се према њој среће на истоку призренско-тимочке дијалекатске области. Међутим МИХАЛЛОВИЋ 1977, с. 32 и БОГДАНОВИЋ 1987, с. 156 забележили су наставке <а> и <и>; Богдановић сматра да се оба јављају само уз бројеве.

²¹⁷ Ову фонетску црту примењује и Сремац који нпр. пише *девојчичики* (НС 58, 3 31), *сирочичики* (ИС 91)... Према ALEXANDER 1975, с. 165 ради се о морфемима -ит'- са различитим фонетским реализацијама. Ми стављамо -ић- јер немамо примера са -ит'- (типа *џакно*, *џакнићџи*).

Именице које означавају нешто неживо

бурићи 1, *клубићи* 1, *џулићи* 8, *џен-
церчики* (мали котлови) 2, *џарчићи* 1,
2, 3, 7, *џембићи* 2 итд.

џишки ПП, *бурићи* Мр и *бурићи* НС,
П као и *бурики* ПП, *кључићи* НС и
кључики Мр, *џулићи* Мр, НС и
џулики Мр, *џужики* Ч, НС, *џарчићи*
Мр, П и *џарчики* Л, Мр, ПП, *џумиши*
ПП, *џојричики* Ч итд.

Ове именице су м. р. као што показује слагање придевских заменица
ови бурићи 1;

џије џуцики Мђ.

Види се да су облици са <ић> врло распрострањени за ствари као и за
жива бића, у Нишу и у селима, много више него у стд., што вероватно објаш-
њава одсуство збирних именица на <ад>²¹⁸ у проучаваним говорима.

Поједине именице имају више облика у плуралу:

јагањци 1, *јагњићи* 3,

јагањци Мр, НС, ПП, *јагањчики* Мр,
ПП, *јагњенчики* ПП,

јаја 1, 3, 5, 6, 10, *јајца* 8,

јаја Мр, ПП, *јајца* Л, НС, *јајцети* НС,
јајчићи НС, *јајчики* НС,

џарчеџа 3, *џарчићи* 1, 2, 3, 7,

џарчеџа Мр, *џарчићи* Мр, П, *џарчики*
Л, Мр, ПП,

џела 1, *џелети* 3;

џумети Мр, *џумиши* ПП,
џелци ПП, *џелићи* НС.

Облици плурала на <ић> који се формирају од именица на <е> (као
јагњићи и *џелићи*) овде немају хипокористичну вредност, какву може дати
други суфикс (нпр. *јагањчики*). На исти начин именица *јајца* у нашим при-
мерима нема деминутивну вредност која се јавља у *јајчићи* или *јајчики*.

в) Зависни падежи

Генитив

Стандардни и дијалекатски наставак разликују се само по дужини коју
проучавани говори, иначе, немају, тако да можемо бити сигурни да наилазимо
на стд. наставак само у случају именица код којих се ген. мн. разликује од
ном. мн. (тип *ребра* — *ребара*), међутим наши примери су типа *много ребра*.

За им. *око* и *ухо* забележили смо

вадила из уши 8;

очи ми Ч, П, ПП, *очију ми моји* Ч,
очију ми ПП.

Генитив на -ју може, дакле, у селима да се појави у заклетвама.

Датив, инструментал и локатив

²¹⁸ Ове збирне именице, изгледа, да су непознате призренско-тимочким дијалектима; нпр. БОГДАНОВИЋ 1987, с. 156 бележи само *чеџад* и то у мушком роду.

предлог + <а>

са дрва смо лóжили 7, гађање с јајца 8,
радио сам у иредузећа 7, на друга мѐ-
ста 7, ишли смо по села 4 итд.

За око наставак је <и>

кад је под рѐбра Ч, с колѐна га
иришисне НС, чорба са црвца П, у
ова села ПП итд.

међу очи Мр, самнуло му нишито иред
очи Ч;

<има>

ио сам видо својим очима 8, грѐјемо
се са дрвима 2, ио је вѐзано са рѐ-
брима 2, мрѐжа на очима 2.

Стандардног наставка нема у селима, док је дијалекатски чест у Нишу.

3) Са бројевима

а) Именице без множинских проширења

два крила 1, два колѐна 1
два ока 1, 3, шѐсти ока 3,
два ўва 1, 3, два ўвѐта 1;

два крила Мр, ПП, два колѐна Л
два ока Мр, НС, ПП, чѐтири ока Мр,
шѐсти ока Мр, НС, ПП, обе очи да ми
истиодну Ч,
два ўва НС, ПП, два ўвѐта Мр.

За неправилну множину именица око и уво као и за друге наставке је
<а>, међутим забележили смо и облик очи у устаљеном изразу.

Код Сремца, такође постоји еше две ми очи (ИС 132), две ми очи (3 31).

б) Именице са множинским проширењима

Као и код множине, уз бројеве се појављују различити облици.

наставка <а> без проширења

два јаја 1, иѐи јаја 1, 3, дѐсеи јајца
3;

два јаја Мр, иѐинаес јаја Мр, вѐлики
дрва ири М, два рама НС, два
иризма НС;

морфема <ен> или <ет> + наставка <а>

два имена 1 поред два имеѐа 3, два
рамеѐа 1, 3,

два ирасѐѐа 1, ириес ирасѐѐа 1, два-
ири буреѐа 8, два дрвеѐа 1, 3, иѐи
дрвеѐа 1, два јагњеѐа 1, ири јагње-
ѐа 3, иѐи јагњеѐа 1, 3, два кучеѐа
1, 3, иѐи кучеѐа 1, 3, два ии.ѐѐа 1,
3, иѐи ии.ѐѐа 1, 3, ири деѐѐѐа 3,
иѐи-шес деѐѐѐа 1, седам деѐѐѐа 1,
7, чѐири унучеѐа 10,

дѐсеи јајеѐа 3, два иарчеѐа 1, иѐи
иарчеѐа 1, два дугмеѐа 1, 3, дѐсеи
дугмеѐа 1 итд.

два имена Мр поред два имеѐа НС,
шѐс ирасѐѐа ПП, два-ириес ирасѐѐа
НС, два јагњеѐа Мр, ПП, иѐи
јагњеѐа ПП, два кучеѐа ПП, два
ии.ѐѐа Мр, дваес ии.ѐѐа Мр, два
и.ѐѐѐа Мр, НС,

два деѐѐѐа Мђ, Мр, ПП, иѐи
деѐѐѐа ПП, дѐсеи деѐѐѐа Мр,
иѐи јајеѐа ПП, два кичеѐѐа Мр,
ПП, чѐири иарчеѐа Мр, иѐи иарчеѐа
Мр, ири дугмеѐа Мр, иѐи дугмеѐа
Мр итд.

4) Акценат

Као и код именица мушког рода, одредићемо акценатске типове номинативом једнине, генитивом једнине (тј. у проучаваним говорима обликом са наставком <а> уз бројеве) и номинативом множине.

а) Тип *месо* — ген. ј. *меса* — ном. мн. *меса*

Именице овог типа (*сено, грџе, гвожђе...*) углавном су збирне именице без множине. Забележени примери имају акценат на истом месту као у стд.: *месо, сено, грџе, гвожђе...*

б) Тип *место* — ген. ј. *места* — ном. мн. *места*

<i>доба</i> 1 и <i>добо</i> 3 — <i>доба</i> 1 (мн.),	<i>доба</i> Мр и <i>добо</i> НС, ПП, <i>око</i> НС — <i>ока</i> Мр, НС, ПП — <i>очи</i> Ч, Л, М, Мр, НС, ПП, <i>уво</i> НС, ПП — <i>ува</i> НС, ПП — <i>уши</i> Ч, НС, ПП.
<i>око</i> 1 — <i>ока</i> 1, 3 — <i>очи</i> 1, 2, 3, 10,	
<i>уво</i> 1, 2 — <i>ува</i> 1, 3, 6 — <i>уши</i> 1, 3;	

Акценат је на истом месту као у стд.

в) Тип *крило* — ген. ј. *крила* — ном. мн. *крила*

<i>крило</i> 1 — <i>крила</i> 1 — <i>крила</i> 1, 3;	<i>крило</i> Ч, Мр, ПП — <i>крила</i> Мр, ПП — <i>крила</i> Мр.

Нема акцената старог типа на финалном вокалу; акценат је на истом месту као у стд.

г) Тип *вело* — ген. ј. *вела* — ном. мн. *вела*

село — ген. ј. *села* — ном. мн. *села* и *села*

колело — ген. ј. *колелена* — ном. мн. *колелена*

<i>село</i> 3 — <i>села</i> 2, 3, 4 — <i>села</i> 3 (мн.);	<i>селo</i> Л, Мђ, НС, ПП и <i>село</i> НС — <i>села</i> Мђ, ПП (мн.);
<i>колело</i> 7 — <i>колелена</i> 1 — <i>колелена</i> 1 (мн.);	
	<i>колело</i> НС — <i>колелена</i> ПП — <i>колелена</i> Ч, Мр, НС (мн.).

Акценат је старог типа у свим облицима именице двосложне основе *колело*, а по селима у номинативу једнине именице *село*.²²⁰ Такође имамо:

<i>чело</i> 1;	<i>чело</i> М.
----------------	----------------

д) Тип *јрасе* — ген. ј. *јрасеја* — ном. мн. *јрасећи*, *јрасџа*

<i>јрасе</i> 1, 3 — <i>јрасеја</i> 1 — <i>јрасећи</i> 1;	<i>јрасе</i> Ч, М, НС, ПП — <i>јрасеја</i> НС, ПП — <i>јрасећи</i> Мр;
<i>ждрѣбе</i> 1, 3 — <i>ждрѣбеја</i> 1, 3, <i>ждрѣ-</i> <i>бећи</i> 3;	
	<i>ждрѣбе</i> Мр, НС, ПП и <i>ждрѣбе</i> НС — <i>ждрѣбеја</i> Мр, <i>ждрѣбећи</i> НС и од <i>ждрѣбеја</i> НС (генитив) — <i>ждрѣбећи</i> Мр, НС, <i>ждрѣбеки</i> ПП.

²²⁰ ALEXANDER 1975. с. 247 запажа да акценат често пада на отворени финални слог у једнини (*селo, гњездo...*), али врло ретко у множини (*села, брда...*).

Забележили смо два примера у којима стд. силазном акценту одговара експираторни акценат на следећем слогу: *ждрѣбѣ, ждрѣбѣѡ*.²²¹

ђ) *Тий* њме — ген. ј. њмена — ном. мн. *имѣна*

буре — ген. ј. *бурѣѡ* — ном. мн. *бурѣѡ* и *бѹриѡи*, *бѹрѣд*

ѡиле — ген. ј. *ѡилѣѡ* — ном. мн. *ѡѡлиѡи*, *ѡѡлѣд*

Акценат је углавном на истом месту као у стд.:

кѹче 1, 3 — *кѹчѣѡ* 1, 3 — *кѹчиѡи* 1, 2, 3,

ѡѡле 1, 3 — *ѡѡлѣѡ* 1, 3 — *ѡѡлиѡи* 1;

кѹче Ч, Мр, ПП, П — *кѹчѣѡ* ПП — *кѹчиѡи* НС, *кѹчики* Л, М, Мр, П, *ѡѡле* Мр, НС, ПП — *ѡѡлѣѡ* Мр, ПП, *ѡѡлѣѡи* НС — *ѡѡлиѡи* Мр, НС, *ѡѡлики* М, Мр, ПП.

Ипак смо забележили и следеће примере који одуарају од стд.:

ѡмена 1 (мн.) као и *дѡѡ ѡмена* 1,

дѡѡ рѡмѣна 1, 3 (стд. *рѡмена*),

ђѣбѣѡ 1 (мн., стд. *ђѣбѣѡ*);

рѡмени Мђ (мн., стд. *рѡмѣна*).

У овим примерима акценат у множини је умерен на претходни слог у односу на стд., што се може објаснити аналогичношћу према акценту јединице.

е) Тип *врѣме* — ген. ј. *врѣмена* — ном. мн. *врѣмѣна*

ѡѡрче — ген. ј. *ѡѡрчѣѡ* — ном. мн. *ѡѡрчѣѡ* и *ѡѡрчѣд*

дѣѡе — ген. ј. *дѣѡѣѡ* — ном. мн. *дѣѡѡ*

врѣме 1, 4 — *врѣмѣна* (мн.) 8;

јѡје 1, 3, 6, 10 — *јѡјѣѡ* 3 — *јѡја* 1, 3, 5, 6, 10;

ѡѡрче 1, 8 — *ѡѡрчѣѡ* 1 — *ѡѡрчѣѡ* 3 (мн.) и *ѡѡрчиѡи* 1, 2, 3, 7;

дѣѡе 1, 4, 5, 7, 8, 10 и *дѣѡѣ* 5²²² —

дѣѡѣѡ 1 (уз бројеве), *нѣког дѣѡѣѡ* 5 (генитив) и *дѣѡѣѡ* 1, 3, 7 (уз бројеве) — *дѣѡѣѡу* 5, 10 и *дѣѡѣѡу* 1 (датов);

врѣме Мр, НС, П;

јѡје Мр, ПП — *јѡјѣѡ* ПП — *јѡја* Мр, ПП;

ѡѡрче Мр, ПП — *ѡѡрчѣѡ* Мр, ПП — *ѡѡрчѣѡ* Мр (мн.) и *ѡѡрчиѡи* Мр, П, *ѡѡрчики* Л, Мр, ПП;

дѣѡе Ч, Л, Мђ, Мр, ПП, Т и *дѣѡѣ* Ч, Л, М, Мђ, НС, ПП, П — *дѣѡѣѡ* Мђ, Мр, ПП, *дѣѡѣѡи* Л и *дѣѡѣѡи* Мр, П (уз бројеве).

Имамо два примера (у Нишу и једном селу) акцента множине *ѡѡрчѣѡ* са акцентом умереним за један слог унапред у односу на стд., вероватно аналогно јединици *ѡѡрче* и облику уз бројеве *ѡѡрчѣѡ*.²²³

²²¹ Такву акцентуацију не бележи ALEXANDER 1975.

²²² Говорница тако акцентује када „штира“ једну жену у хамаму у некадашњем Нишу (*врђај ѡѡј дѣѡѣ нѡѡѡѡ*), а она сама, иначе, акцентује *дѣѡе* (*кад сам ѡѡѡ дѣѡе...*).

²²³ Тако је и исти акценат за *ѡѡрчѣѡ*, као и за *ѡмена* у множини и у облику уз бројеве. ALEXANDER 1975, с. 129 истиче да је тако за све именице средњег рода, као и именица женског рода на <а>.

Стари акценат се чува у селима и у Нишу у именици *деише* уз бројеве, у генитиву и у дативу (*деишеџа, деишеџи, деишеџу*), уз паралелну употребу новог акцената. Стари акценат се чува у номинативу на отвореном финалном слогу (*деише*) једино у селима (ако се изузме горе поменути пример из Ниша), али уз значајно присуство новог акцената.

ж) Тип *дугме* — ген. ј. *дугмеџа* — ном. мн. *дугмеџа* и *дугмеџ*
џеле — ген. ј. *џелеџа* — ном. мн. *џелиџи* и *џелеџ*

<p><i>дугме</i> 1, 3 — <i>дугмеџа</i> 1, 3 — <i>дугмеџа</i> 1, 3, 8 (мн.); <i>магаре</i> 5 и <i>магаре</i> 1, 3, 5 — <i>магареџа</i> 1, 3 — <i>магарџи</i> 1, 3;</p> <p><i>џеле</i> 3 — <i>џелеџа</i> 3 — <i>џелеџа</i> 3 (мн.);</p>	<p><i>дугме</i> Мр, ПП — <i>дугмеџа</i> Мр — <i>дугмеџа</i> Мр (мн.) и <i>дугмеџи</i> ПП; <i>магаре</i> Мр, НС и <i>магаре</i> ПП — <i>магареџи</i> НС — <i>магарџи</i> Мр, <i>магарџи</i> Мр, ПП и <i>магарџи</i> Мр, НС, <i>магарџи</i> НС; <i>џеле</i> Мр, НС — <i>џелеџа</i> Мр, НС — <i>џелиџи</i> НС.</p>
---	---

Акценат је увек старог типа у облицима уз бројеве како у Нишу, тако и у селима (*дугмеџа, магареџа, магареџи, џелеџа*); једини изузетак је *џелеџа* 3.

Акценат је углавном старог типа у граду и селима у номинативу именице двосложне основе *магаре*.

Акценат старог типа на отвореном финалном слогу постоји само у селима (*џеле*).

ТРЕЋА ДЕКЛИНАЦИЈА

У проучаваним говорима много мање именица припада овој деklinацији. Прво, већи број тих именица, као што су апстрактне на <ост> и збирне на <ад>, говорници не употребљавају, друго, неке именице треће деklinације у стандарду овде су замењене именицама женског рода на <a> (као *коска* за *кост*), треће, већина именица треће деklinације у std. овде прелазе у другу деklinацију са м. р.²²⁴

1) Именице које су прешле у прву деklinацију

Запажамо да наши информатори употребљавају само ове именице а никад им. треће деklinације, из којих су изведене.

<p><i>коска</i> 1, на <i>коску</i> 3, <i>коске болу</i> 8;</p>	<p><i>има</i>ла једну <i>милу кћеру</i> Ч, <i>коску</i> ПП, <i>коске</i> Ч, Мр, НС, ПП, <i>једна лажа</i> Мр, ПП, <i>џо је све лажа</i> Мр, <i>ниџка</i> Мр, НС, <i>ниџку</i> Мр, <i>ниџке</i> Мр, НС.</p>
--	---

²²⁴ Та појава није својствена само говорима којима се ми бавимо. Скоро потпуно губљење треће деklinације јавља се у читавој призренско-тимочкој дијалекатској области; мање ширег обима је у косовско-ресавском дијалекту, још мање у смдеревско-вршачким говорима. Насупрот

2) Именице које су *и*решле у другу деκлинацију (м. р. на консонант̄и)

Њихов номинатив (и акузатив за нешто неживо) има нулти наставак <∅>; уз бројеве се јавља наставак <a>, а могу имати множину са проширењем <ов>. Атрибут и предикат су у м. р.

Номинатив–акузатив јединине:

*бóл нéки*²²⁵ *осеј̄ӣо* 10,
шóлко дугáчак цéв 3,

унӯшра бéо глèђ а с̄и́оља зéлен 5,

дá би крв́ и́шо у лш̄иш̄ 2,
бéо мáс 3,
цéо нóћ 3, *нóћ је лéй* 3,

јéдан рéч 3, *убац̄им нéки рéч* 6,

вáрош је б̄ио и́н 6;

Генитив јединине

<∅>

и́реко цéо вáрош 4,
ни́је изáшао због бóлес 3;

У примерима због *болес* и *и́реко нóћ* род именице, због одсуства атрибута, не може се одредити.

<a>

од глáда 1;

Номинатив множине

Са бројевима

двá лáжа 3,
чéш̄ири нóћа 1, *и́е̄ш̄ нóћа* 3,
у двá рéча 3;

шáкóј га закач̄и́ја ш̄áј бóлес М, *ш̄áки му бóлес б̄ио* НС,
цéв нéки Мр,
чáђ је црн ПП,
вéлики глáд је би́ја НС,
гл̄ӯш̄ос сел̄áчки П,
јéсен је вéсел НС,
црвén крв НС, ПП,
у врéо мáс Ч, *бéл мáс* Ч, НС, ПП,
јéдан нóћ НС, ПП, *цéо нóћ* П, *нóћ је лáдан* Мр, *нóћ је лéй* ПП, *рáж има вéлики* НС,
јéдан рéч Ч, *свáки рéч* Мр, *ср̄пски рéч* ПП,
сл̄ан сóл Мр, *бéо сóл* ПП,
вéлики вáрош Мр, НС,
јéдан вéчер НС, *вéчер је лéй* ПП,
вéлики жáл НС, ПП итд.

и́реко нóћ Л, НС.

и́реко нóћа Л.

бр̄вови НС,
нóћеви ПП, *ш̄и́ја нóћеви* Мр,
рéчови НС.

двá бр̄ва НС,
двá нóћа НС, ПП,
двá рéча Мр, НС, ПП,
двá вéлики вáроша Мр.

томе, шумадијско-војвођански дијалекат и источнохерцеговачки дијалекти добро чувају ову деκлинацију (в. Јовић 1961–1962).

²²⁵ И у стд. ова именица је чешће м. р.

За неки облик (ном.-ак. ј., ном. мн. без <ов>) припадност трећој деклинацији може бити утврђена само ако је са атрибутом или предикатом женског рода. Ако се код говорника нађе један облик који омогућава одређивање припадности именице 2. или 3. деклинацији, може да се утврди и род. јер се говорник за сваку именицу придржава рода, као што се испоставило из многобројних одговора добијених на питања постављана говорницима.²²⁶ Тако се може претпоставити да је *крв* ж. р. код говорнице бр. 5 јер употребљава синтагму, преузету из књижевног језика, *излив крви* или да је *ноћ* м. р. код информатора из Новог Села и Паси-Пољане, пошто кажу *два ноћа* итд. Множина на <и> без <ов>:

ноћи 1, 3, *ва̀роши* 3, *вече́ри* 1;

| *ноћи* НС, *речи* Л, *вече́ри* НС;

не одређује припадност 2. или 3. деклинацији. Једино постојање атрибута или предиката м. р. одлучује припадност 2. деклинацији:

це́ви су то̀лко дуга́чки 3;

| *неки речи* Л, *ле́ти речи* ПП, *вѐлики ва̀роши* Мр.

3) Именице 3. деклинације ж. р.

Номинатив-акузатив једнине

га̀дна бо̀лесѝ 1,
ѝа́ је́сен 1,
саси́рена крв 10,
ѝа́ ла̀ж 1,
ѝа́ ма́сѝ 1,
це́лу ноћ 1, 5, *ѝро̀шлу ноћ* 1,
једна реч 1, 4,
ѝмам ѝоне́ку реч 6, *да ми до́бру реч*
да́ју 10,
мо̀рска со́ 3,
мно́го ле́ѝа сѝва́р 7,
ле́ѝа ва̀рош 1,
вѐлика је жа́лос 3 итд.

| *це́лу ноћ ѝисам мо̀гла да за́сѝим* Мр,
свѝноћ Ч, Л, М, НС,
кѝшну ѝо̀моћ Ч,

| *вѐлика ва̀рош* НС.

Генитив једнине

ѝзлив крви 5,
це́ле ноћи 3, 5, *ѝре́ѝѝро̀шле ноћи* 1,
ѝѝе вѐче́ри 5,
без со́ли 5,
из о́ве ва̀роши 3,
сем ма́сѝи 1,
због бо̀лесѝи 1.

²²⁶ Запажамо да једна информаторка из Ниша прихвата оба рода за неке речи, али врло тачно осећа м. р. као застарели, а ж. р. као садашњу норму: *један реч* и *једна реч* 1, *један ле́ѝ ва̀рош* и *једна ле́ѝа ва̀рош* 1.

Са бројевима

йеџи ноћи 1,
само две речи 8, *йџри речи* 3,
две вџроши 1, 3,
две вџечери 1, *йеџи вџечери* 1;

осам ноћи НС.

У неким од ових случајева (*йеџи ноћи*, *осам ноћи*...) можда се ради о аналогiji са ном. мн., као што је био случај са им. м. р. и са им. ср. р. множине на <ић>, а можда је, једноставно, иста форма као у стандарду.

Именице 3. деklinације стд. најчешће припадају 2. деklinацији (м. р.) у селима. То важи и за извесан број примера из Ниша, али опет, готово сви примери у којима су те именице ж. р., забележени су у граду. У ствари, једино именица *ноћ* је ж. р. у селима, мада има и примера м. р.²²⁷

Код Сремца ове именице су најчешће мушког рода: *за сваки болес'* (ИС 41), *йоголем болес'* (ИС 108), *сџари Ches'* (3 37), *сас сваки Ches'* (3 95), *мој младос'* (ИС 94), *младос' йвој убав* (3 149), *један йакоc'* (ИС 116), *из мој йамеџи* (ИС 53), *у мој йрос' йамеџи* (ИС 84), *у йвој йрос' йамеџи* (ИС 124), *йвој йамеџи* (ИС 110), *у йвој йрос' йамеџи* (ИС 124), *оди голем радос'* (ИС 155), *један йџурџи реч* (ИС 86), *за један реч* (ИС 72), *за онај сџари реч* (ИС 109), *за йај један реч* (123), *лош реч* (3 149), *на два реча* (ИС 77), *ови йоследњи речови* (ИС 53) и у множини без уметка <ов> али још увек у мушком роду *лоши речи* (3 149); *йод мој сџарос'* (ИС 87), *мој жалиос'* (ИС 80), *од жалиос' голем* (ИС 123).

Ипак и код Сремца има неколико примера женског рода (укључујући именице *chesџи* и *реч* за које смо управо навели примере у мушком роду): *йо.ика час'* (ИС 48), *колџу ми Ches' чине* (3 31), *смешна реч* (ИС 118), *йеја речи* (3 39), *онеја речи* (3 155), *јесен дошла* (3 155), *йознавам ја Ђорђијину крв* (3 152), *лака ви ноћ* (ИС 155), *йо сву ноћ* (3 89), *млого убави сџвар* (ИС 84), *сџвар је свршена* (3 11).

ПЛУРАЛИЈА ТАНТУМ

Полазићемо од стд. именица плуралија тантум. У говорима Ниша и околних села овим именицама могу одговарати именице које постоје и у сингулару.

1) Изражаванье једнојредмеџиносџи

а) Облици јединине

Стандардним плуралија тантум женског рода у проучаваним говорима одговарају именице

²²⁷ Управо ту именицу наводи ALEXANDER 1975, с. 92 као пример им. ж. р. на консонант (са по једним обликом у ј. и у мн. али са различитим ном. и ак. у присуству атрибута: *йџжа ноћ* и *йџжу ноћ*). Међу другим остацима падежних облика 3. деklinације БЕЛПГ 1905, с. 340 наводи прилошке форме *кноћи*, *ноћу*. Ова друга, која потиче од инструментала, често се јавља у Нишу као и у стандарду, док се обично у селима чује облик *ноће*.

женског рода јединине

једна грабуља 1, *гребуља* 3,

једна гусла 3, *по једну гуслу* 3,

једна клешта 1,²²⁸

једна вила 1, 3

една грабуља НС, *гребуља* Мр, НС, ПП,

једна гусла Мр, ПП, *једна гусла* НС, *има једну гуслу* Мр, *по једну гуслу* НС,

једна клешта ПП,

једна слуба НС, *једна стиуба* НС,²²⁹

једна вила Мр, НС, ПП, *са вилу* ПП,

имамо и вилу ПП,

на Задуџиницу кад идемо Л, *ијакó је*

било на Задуџиницу Л;

мушког рода јединине

један мёрдевн 3, *двокрилни мёрдевн* 3, *подигне онај мёрдевн* 8 поред *имао мёрдевн* 8²³⁰,

средњег рода јединине

један мёрдевен ПП;

једно јасле НС, ПП, *Бресничко Јасле* Мр.

Стандардним именицама пл. тантум у ср. и м. роду нисмо забележили одговарајуће облике јединине осим *на вешало* Ч и *Младенац* Л, НС.

б) Облици множине

Стд. пл. тантум ж. рода могу и у нашим говорима да се јаве у облику плурала:

једне гусле 1,

једне јасле 1, *ше јасле* 5,

кљеште ковачке имао 8,

једне маказе 1, *са маказе* (и *са маказама*) 3,

једне мёрдевине 1,

једне нађе 1, 3,

једне ианџалоне 1, 3, *оне ианџалоне* 8,

једне санке 1, *једне саонице* 3;

једне кљеште НС,

једне маказе ће да остџану Мр, *једне*

маказе НС, ПП,

једне нађе НС,

једне ианџалоне Мр, ПП, Т, *једне*

ианџалоне НС, *иришене ианџалоне* Ч,

једне санке Мр, ПП, *једне санке* НС,

слубе Мр,

овеј виле НС,

у ше кочије П.

²²⁸ Видимо да се ради о ж. р. ј., а не о ср. мн. поређењем са другим примерима код истог информатора као и код других (*кљеште* 1, *дошта кљеште* 3, *кљеште* НС, ПП).

²²⁹ Митровић 1984 даје само *слуба*.

²³⁰ У Лесковцу Митровић 1984 наводи облик *мердџевн*.

Именица *груди* понаша се као пл. тантум ж. р. у Нишу, а м. р. у селима *ше груди* 1, *женске груди* 3; *снажни груди* Ч, *суви груди* ПП, *шири груди* ПП.

Следеће именице ср. р. јављају се као пл. тантум, што су и у стд.
једна кола 1, 3, *идем колима* 7, *једна кола* Ч, *једна кола војовска* Мр, *ија леђа* 1, *на леђа* 3 ПП, *ијна кола* Ч, *дрвена кола* ПП, *с* *кола* Л, Мр, *без кола* Ч, *леђа* Мр, ПП (обично у селима *грбина*, ж. р. ј.), *једна врајиа* НС, ПП, *једна врајиа* Мр, *на врајиа* Ч, Л.

2) Изражавање вишепредметности без бројева

а) За именице женског рода наставак је <е>, што представља уобичајени облик множине у именицама са наставком <а>; потребан је контекст да би се знало да ли се ради о једно- или вишепредметности.

гребуље 3, *гусле* 1, *много гусле* 3, *књештије* 3, *маказе* 1, *мердевине* 1, *ијно мердевине* 8, *више ианџалоне* 1; *гусле* ПП, *много гусле* НС, *књештије* НС, ПП, *разне маказе* Мр, *ијна фиока маказе* ПП, *много ианџалоне* ПП, *санке* Мр, *много санке* ПП, *наћве* НС.

Примећујемо да:

именица м. р. ј. *мердевин*, *мердевен* има очекиван облик плурала на <и>: *мердевени* ПП;

именица ср. р. ј. *јасле* у плуралу има или наставак <а> без проширења, или наставак <и> са проширењем <ет>: *јасла* ПП, *јаслетии* НС.

б) За именице ср. р. наставак је <а> као када се изражава једнопредметност, тако да једино контекст указује да ли се ради о једном предмету или више предмета.

кола 3, *много кола* 3;

много кола Мр, *врајиа* НС, *сва врајиа* Ч, *много врајиа* ПП.

3) Са бројевима

Облици уз бројеве, у принципу, одговарају облицима за изражавање једнопредметности.

а) Ако се једнопредметност изражава именицом ж. р. ј. на <а>, уз бројеве има наставак <е>

*двѣ гребуље 1, иѣиш гребуље 1,
иѣиш гусле 3,²³¹
двѣ ви́ле 1, иѣиш ви́ле 1, 3;*

*двѣ гребуље Мр, шѣс гребуље ПП, двѣ
гусле Мр, НС, ПП, иѣиш гусле НС, ПП,
двѣ кљѣишѣ ПП,
двѣ ви́ле Мр.*

Примећујемо:

мердевин, мердевен уз бројеве има очекивани наставак <a>: *двѣ мѣрде-
вина 3, двѣ мѣрдевѣна ПП, иѣиш мѣрдевѣна ПП.*

јасле има исте облике као у вишепредметном изражавању: *двѣ јасла
ПП, двѣ јаслеиш НС.*

б) Ако се једнопредметност изражава именицом плуралија тантум (ж. р. на <е> или ср. р. на <a>), исти облик се користи и уз бројеве. За разлику од стд., који овде има збирне бројеве, проучавани говори настоје да употребавају основне бројеве. Примери:

женски род

*иѣиш гусле 1, иѣиш гусле 1,²³²
двѣ јасле 1, иѣиш јасле 1,
чѣишири мака́зе 3, иѣиш мака́зе 1,
иѣиш мѣрдевине 1, чѣишири мѣрдевине
1,
двѣ на́ѣве 1, иѣиш на́ѣве 1,
иѣиш или чѣишири иѣишало́не 3, иѣиш
иѣишало́не 1,
иѣиш-шѣсти саонице 3;*

*двѣ кљѣишѣ НС, иѣиш кљѣишѣ НС,
иѣиш двѣ мака́зе Мр, двѣ мака́зе НС,
ПП, иѣиш мака́зе ПП, иѣиш мака́зе Мр,
НС,
двѣ на́ѣве НС,
иѣиш иѣишало́не Мр, НС, шѣс
иѣишало́не ПП,
двѣ са́нке НС, ПП, иѣиш са́нке НС, иѣиш
са́нке Мр, НС, ПП;*

средњи род

*чѣишири ко́ла 3, иѣиш ко́ла 1, 3,
чѣишири враи́ша 1, 3, иѣиш враи́ша 1, 3;*

*иѣиш-шѣс ко́ла грѣ́же НС, шѣс ко́ла НС,
дѣсеиш ко́ла Мр,
чѣишири враи́ша Мр, иѣиш враи́ша Мр,
НС, ПП.*

Забележили смо, ипак, примере са збирним бројевима и бројним придевима:

женски род

*дво́је мака́зе 1, иѣиш дво́је мака́зе 1,
дво́је, иѣиш дво́је, чѣишворо мѣрдевине 1,
дво́је, иѣиш дво́је, чѣишворо иѣишало́не 1;*

*дво́је гусле НС,
дво́је мака́зе Мр,
дво́је иѣишало́не Мр, НС, иѣиш дво́је
иѣишало́не Мр,
дво́је са́нке Мр, НС;*

²³¹ За један предмет исти говорник каже *јѣдна гусла*.

²³² За један предмет иста говорница каже *јѣдне гусле*.

<p>средњи род</p> <p><i>двоја кола</i> 1, 3, <i>шроја кола</i> 1, 3, <i>четворо кола</i> 1, 5, <i>двоја враћа</i> 1, 3, <i>шроја враћа</i> 1, 3;</p>	<p><i>двоја кола</i> Мр, НС, <i>шроја кола</i> Мр, НС, <i>четворо кола</i> Мр, НС, <i>йешора</i> <i>кола</i> Мр, <i>двоја враћа</i> Мр, НС, ПП, <i>шроја</i> <i>враћа</i> Мр, НС, ПП, <i>четвора враћа</i> НС, ПП.</p>
--	---

Опажамо да се сви примери односе на 2, 3, 4 (осим једног за 5). Почев од броја пет употребљавају се основни бројеви.

4) Акценација

Поређење са стд. може да се врши са именицама женског рода треће деklinације: онда нема никакве разлике у месту акцента у стд. и Нишу (евентуално и у селима, у ретким забележеним примерима женског рода). Када се посматрају именице мушког рода друге деklinације, нема акценатских разлика између Ниша и села.

Примећујемо прелазак акцента на предлог у неким примерима са села: *на јесен* ПП, *йод јесен* Мр, *до вечер* Т. Међутим у Нишу смо забележили у *јесен* 1.

ГЛАГОЛИ

Преуземамо најчешће прихваћену класификацију глагола према актуелним граматикама стандардног српског језика. Како се врсте глагола означене бројевима разликују у зависности од аутора, одлучили смо да се приклонимо Стевановићевој подели.²³³ Пошто нам стандардни језик служи за поређење, испитиваћемо глаголске облике пратећи класификацију глагола у стд. и када извесни глаголи у говорима Ниша и околних села морају бити сврстани у другу врсту. Због лакшег поступка именованамо глаголе у инфинитиву мада у принципу овај облик не постоји у призренско-тимочким дијалектима.

ПРЕЗЕНТ

1) Насџавци

а) Прво лице једине

Као у стд. наставак се увек завршава на <м> осим за глаголе *моћи* и *хйеши*: *могу*, *оћу* (као и енклитика *ћу*) и *нећу* се срећу свуда и код свих говорника.²³⁴

²³³ В. СТЕВАНОВИЋ 1979 I, с. 330–336.

²³⁴ Немамо ниједан облик попут *можем*, *оћем*, *нећем* као што их има у Лесковцу (МИХАЛЛОВИЋ 1977, с. 45). БОГДАНОВИЋ 1987 је забележио само један пример и каже да је он са југа

б) Треће лице множине

Наставци **-ау, -у, -ав**, уместо **-ају** у 5. врсти

Ради се о појавама фонетске природе: испадању интервокалног **ј** (*глед-ау, немау*), поједностављењу групе **ау** због губљења **а** да би се избегао зев (*иму, ручу*) и промени у у в (*гледав, њевав*). Ове појаве смо обрадили у оквиру фонетике и фонологије.²³⁵ Подвучимо да се прве две појаве срећу у Нишу и у селима, док се трећа (наставак **-ав**²³⁶) у многим примерима бележи искључиво у селима.

Наставак **-у** уместо **-е** у 6. и 7. врсти

Наставак **-у**, за који имамо доста примера, извесно се не ограничава на призренско-тимочку дијалекатску област²³⁷

болу 5, *болу* 8, 10, *говору* 2, *изјуру* 9, *крстиу* 4, 8, *кују* 6, *долазу* 2, 3, 5, 6, 7, *иrolазу* 8, *улазу* 10, *леиу* 3, *љубу* 2, *нађуиу се* 4, *иomiру се* 4, *носу* 3, 5, 7, 8, *доносу* 3, *иазу* 2, *илашу* 6, *ираву* 2, 3, 7, *наираву* 3, 5, *иушу* 2, 3, *рабoиу* 5, *раду* 2, 3, 4, 6, 8, *седу* 3, *седу* 3, 9, *осиаву* 3, *иpажу* 9, *виду* 2, 3, 9, *вису* 8, *извлачу* 3, *воду* 3, 5, 7, 9, *волу* 7, *ошвору* 8, *вoзу* 8, *вршу* 2, 3, *жалу се* 2, *ожену се* 6...
ћуиу 2, *држу* 2, 7, *сиоју* 4 итд.

болу Мр, *чину* Мр, *чину* Ч, *згазу* Мр, *говору* П, *јуру* ПП, *казну* ПП, *крстиу* Ч, П, *кују* Ч, *долазу* Ч, Л, П, *улазу* П, *леиу* НС, ПП, *љубу* Л, ПП, *месу* Ч, *носу* Ч, М, Мђ, Мр, ПП, Т *доносу* ПП, *износу* НС, *иазу* ПП, *илашу* ПП, *ираву* М, НС, ПП, *рабoиу* М, *раду* Л, М, Мђ, Т, *решу* ПП, *осиаву* ПП, *седу* Мр, *седу* Ч, М, *славу* Мр, *сиоју* ПП, *ишру* Л, *иpажу* Мр, НС, *иуру* Л, Мђ, *ичу* НС, ПП, *веселу се* М, Т, *виду* НС, ПП, *воду* Л, *волу* НС, *вoзу* НС, *живу* М, Мђ, Мр...
блеју Мр, *држу* НС, *држу* Л, *шрчу* Л итд.

Наставак **-е**, доста редак у селима, у Нишу је исте учесталости као и **-у**, чак је и распрострањенији:²³⁸

територије Алексиначког Поморавља, „а још јужније одатле овакви облици могу бити чешћи и обичнији“ (с. 199). Ипак, изгледа да сада није тако у Нишу и истраживаним селима. Запажамо да је Сремац користио *можем* поред *могу*: *а ишо ња да не можем?!* (ИС 121), *А ја ће си могу и иеш да идем* (ИС 123).

²³⁵ в. с. 95.

²³⁶ Белић 1905, с. 514 објашњава наставке **-ав** у 5. врсти испадањем **ј** у интервокалној позицији (**ају > ау > ав**), а аналогичном појава наставка **ев** у 1, 2, 3. и 4. врсти, за коју има неколико изолованих примера у селима. БОГДАНОВИЋ 1987, с. 186 и МИХАЛЛОВИЋ 1977, с. 45 наводе доста примера наставака **-ав** и **-ев** као и аналогично **-ију** и **-ив** у 6. и 7. врсти, док ми за ове врсте нисмо забележили ниједан такав пример.

²³⁷ Ивић 1956 говори о употреби **-у** у косовско-ресавском дијалекту (уз паралелну употребу **-е**), у смедеревско-вршачким говорима и војвођанским говорима Баната (в. с. 78, 91 и 104).

²³⁸ Белић 1905, с. 512–513 бележи чешћу појаву **-у** него **-е**, док БОГДАНОВИЋ 1987, с. 188–189 и МИХАЛЛОВИЋ 1977, с. 45 имају скоро искључиво примера са **-у**.

ба́це 6, *чи́стиѐ* 1, *чу́де се* 2, *ѿго́де* 1, *говóре* 1, *ѿријáве се* 5, 8, *јуре* 1, *кр́стиѐ* 1, *ку́ѝе* 1, *долáзе* 1, 3, 5, 7, 8, 10, *излáзе* 1, *одлáзе* 7, *ми́сле* 1, 10, *мо́ле* 10, *но́се* 1, 8, *донóсе* 1, *ѿрáѝе* 7, *ѿрáве* 1, 5, 6, *наѿрáве* 1, 10, *ѿу́не се* 3, *си́устиѐ* 1, 5, *ра́де* 1, 3, 8, 10, *сн́ме* 1, 5, *ѿс́тáве* 1, *нашáле се* 5, *оѿвóре* 1, 10, *весéле се* 1, *ви́де* 1, 5, *вóде* 1, 5, 7, 8, *вóле* 8, *ж́иве* 1, 2, 4, 7...
држé 1, *сѿѿо́је* итд.

кр́стиѐ П, *долáзе* М, *но́се* Л, НС, *ѿрáве* М, *ра́де* Т итд.

Уочили смо да један говорник за исти глагол може да употребљава час -е, час -у.

Полазећи од неколико примера можемо запазити да је Сремац ипак чешће употребљавао <е> него <у>: *часѝе се* (ИС 80), *чине* (ИС 82, 3 31), *ѿограбе* (3 35), *казне* (ИС 46), *искусе* (ИС 90), *долáзе* (ИС 67), *ѿоломе* (3 32), *моле* (ИС 67), *ѿраје* (ИС 56), *раде* (3 94), *седе* (ИС 80, 3 145), *искоче* (ИС 67), *ѿослуже* (3 43), *ѿв́рде* (ИС 109), *виде* (ИС 47), *зборе* (ИС 85), *ѿрче* (3 32)... Примери са <у> су много ређи: *долазу* (ИС 124), *улазу* (ИС 124), *збору* (ИС 88), *жену се* (ИС 134)...

Истичемо да нисмо забележили ниједан пример наставка -ију и -ив, мада су типични за 6. и 7. врсту у призренско-јужноморавском дијалекту.

2) Презенѝска основа, ѿријадности врсти: разлике у односу на сѿид.

а) Прва врста

моћи

Поред форми одговарајућих стандарду, имамо и *мож* без наставака <еш>, <е>, <емо>, <ете>. *Мож* обично следи глагол са везником *да* или без њега.

2. лице ј.

мóж да ми́сиш 1, *не мóж се ѿѿи́неш* 2, *не мóж да ѿдеш* 8 итд.

не мóж да гу ѿресудѝш Ч, *не мóж нађеш* НС итд.

3. лице ј.

ѿѿó не мóж да б́уде н́кад 2, *не мóж да се зайóсли* 3, *не мóж да ѿгóди* 8 итд.

не мóж да ѿрегáзи Л, *не мóж да доби́је он* Мђ, *не мóж га обáли* НС, *не мóж сѿн да ѝи б́уде ѿáко* Т итд.

1. лице мн.

ми́ не мóж да ѿрáзнујемо 1, *мóж да ѿгóришáмо сѿáње* 2

ми́ не мóж да врш́емо Л, *не мóж да гу ѿсѿѝимо* П

2. лице мн.

мóж да ѿјѝѝе 3, *мóж да нађѝѝе* 6;

мóж да ѿдеѝѝе НС.

У неким примерима пре се ради о прилошком значењу него о глаголском, што је уосталом и порекло прилога *можда*: *мóж да знáѝе*, *мóж да*

не, или пре: *можда знайше, можда не* (Т). Таквих примера са прилошким значењем има и без да: *око четири сајта, можда и шри* (Ч).

Мож се користи и за 3. лице множ.

<p><i>не мож деца да говоре</i> 1, <i>не мож ти</i> <i>тој најрабу</i> 5, <i>мож да се суше</i> 7, <i>сидарци не мож да отвору</i> 8;</p>	<p><i>не мож да прѡћу</i> Мр, <i>не мож момка</i> <i>да виду</i> НС.</p>
---	--

<p>У 1. лицу ј. обично се јавља <i>мог</i> <i>ја не мог да усиданем</i> 1, <i>ја не мог да</i> <i>возим кола</i> 2;</p>	<p>после испадања наставка <у>: <i>ич не мог да йевам</i> Л, <i>не мог да</i> <i>засидјем</i> М, <i>не мог ни да зборим</i> НС, <i>не мог да ти кажем</i> П.</p>
---	--

Из овога се види да се облици *мож* и *мог* употребљавају у Нишу и у селима.²³⁹

узети

Презентска основа може бити узм- као у std. али и узн- (*узем, узнеш, узне...*), вероватно аналогно глаголима типа почети — почнем²⁴⁰. Обе основе се подједнако употребљавају у Нишу, док у селима узн- надмашује основу узм-.

И код Сремца постоје обе основе: *да гу узем* (ИС 87), *нек' се узну* (ИС 111), али и *да си узнемо* (ИС 119).

врћи

Облици овог глагола, који су због самог његовог значења забележени само у селима, припадају 6. врсти у 3. л. ј., а 1. врсти у другим лицима: *он врши*, али *ја вршѣм, ти вршѣш, ми вршѣмо...* Треће лице мн. *они врцу* протумачили бисмо пре као облик 1. врсте него 6. јер други глаголи 1. врсте са основом на велар имају јотовање у 3. л. мн. као и у остатку парадигме.

Глаголи са облицима 1. и 3. врсте

У призренско-тимочким дијалектима постоји тенденција шире употребе суфикса <н> у презенту него у std.²⁴¹

За глагол *рећи*, који има дублете у std. (*речем* и *рекнем*), у нашим говорима употребљава се *рѣкнем, рѣкнеш...* (Код Сремца такође: *да ти рекнем* (З 155), *ће рекну* (ИС 74))

оидићи

<p><i>оиднем</i> 2, <i>оидне</i> 1, 3, 4, 7, 9, 10 итд.</p>	<p><i>оиднем</i> НС, П, <i>оидне</i> Ч, Л, Мђ, Мр итд.</p>
---	--

пored:

<p><i>оидем</i> 1, <i>оиде</i> 1, <i>одем</i> 4, 5, 6, <i>оде</i> 1, 10 итд.</p>	<p><i>оидем</i> НС, ПП, <i>оиде</i> Ч, Л, ПП, <i>оде</i> НС итд.</p>
--	--

²³⁹ О облицима *мож* и *мог* в. БЕЛИЋ 1905, с. 511–512, БОГДАНОВИЋ 1987, с. 191–193, а за исту употребу у неким косовско-ресавским говорима СНИЋ 1972, с. 387–389.

²⁴⁰ в. БЕЛИЋ 1905, с. 480 и БОГДАНОВИЋ 1987, с. 207: [н] се појављује више услед аналогije него због прогресивне асимилације после [з].

²⁴¹ в. БЕЛИЋ 1905, с. 484–486 и ALEXANDER 1975, с. 270 и 396–397.

Истакнимо да, од сва три типа који су у употреби, тип са <н> има предност у селима као и у Нишу.

красѝи (евентуелно са префиксом)

| *украднеш* НС, *украдне* Л, Мр, *украдну* ПП;

поред

краде 7, *краду* 1, *украде* 1;

| *украде* НС, *украду* Ч.

расѝи (и глаголи изведени префиксом)

израсне 3, *одрасне* 6

| *йорасне* Ч, НС, Т;

поред:

йорасѝеш 4, *зарасѝе* 1;

| *израсѝе* НС.

Нисмо забележили примере за глагол *расѝи* без префикса

расѝе 5, *расѝу* 3;

| *расѝе* ПП, *расѝе* Мр.

б) 2. врста

Известан број глагола, који су 2. врсте у std., у проучаваним говорима теже 5. врсти.²⁴² Форме наведене у заградама припадају 2, а без заграда 5. врсти.

йодѝза се 2 (*йодѝже* 10, *йодѝжу* 3),

| *ја се дѝзам* М, *дѝза се* М,

(*кашѝе* 10, *искашѝеш* 2),

иска Мђ, НС,

(*меѝе* 3, 7, *меѝу* 8);

кашѝаш Мр, *кашѝа* Ч, НС,

(*йомажем* 4, 7, 10, *йомаже* 2, 6, 10),

легамо Л,

меѝамо П (*меѝем* Ч),

(*виѝе* 1, 4, 7, 8);

йомажам НС, *йомажу* Т (*йомажем* Т,

йомаже П),

рикају Мр, *рикау* НС (*риѝе* НС),

викам Ч, Л, М, Мр, *викаш* НС, *вика*

Ч, М, Мр, НС.

Јасно се види да су облици 5. врсте распрострањенији у селима него у Нишу, где се често користе само std. облици 2. врсте.

Те глаголе С. Сремац мења према 5. врсти: *искам* (ИС 48, ИС 122, 3 35, 3 149), *искаш* (ИС 122, 3 149), *иска* (ИС 48, ИС 84, 3 24, 3 148), *искаѝе* (ИС 60, ИС 73, ИС 120, 3 148), *искаѝе* (ИС 60, ИС 73, ИС 120, 3 148); *да ѝи* *йомагам* (ИС 117), *ич не йомага* (ИС 81), али и *йомаже* (ИС 41), *викам* (ИС 80), *викаш* (3 148), *вика* (ИС 48, ИС 83), *викамо* (ИС 82), *викају* (ИС 67, ИС 83).

У селима неправилни глагол *млеѝи* тежи да буде замењен глаголом 5. врсте *меѝаѝи*:

(*меѝем* 1, *самеѝе* 7);

| *меѝам* Мр, *меѝа* Мр, ПП, *меѝају* Мр.

мирисаѝи

²⁴² Ово важи за читаву призренско-тимочку дијалекатску област: в. БЕЛИЋ 1905, с. 491–492, ALEXANDER 1975, с. 271 и 398–399, БОГДАНОВИЋ 1987, с. 208.

Овај глагол има различиту основу у Нишу и селима:

мирише 5, 6; | *мерише* Ч, ПП.²⁴³
жсеџи

Неправилни глагол, који се због свог значења реализује углавном у селима, понекад прелази у 5. врсту.²⁴⁴

жсњџу 3 (поред *жсњу* 1); | *жсњџем* НС.

У неким другим примерима, после испадања интервокалног *ј*, има се утисак да вокал носи дугосилазни акценат као у std., а не да се ради о удвојеном вокалу.

| *жсњџем* Ч, *жсњџе* Ч, Мр, *џојсњџе* Л итд.

Мислимо да се не ради о утицају std., него о прелазној етапи према поједностављењу групе вокала *ее*. У осталим примерима постоји само један вокал:

| *жсње* ПП, *жсњемо* Ч, Л, П, Т, *ојсњџеи* Т итд.

в) 3. врста

Глаголи којима std. допушта дублете у Нишу као и у селима увек имају облике са <н>. Примери:

лџнем 1, 4, 9, *лџне* 1, 2, 5, | *лџнем* НС, *лџне* Мр,
џаднем 9, *џадне* 1, 2, 3, 7, 8, *џадну* 2, | *џаднем* Мр, НС, *џадне* М, ПП, *џадну*
расџадну се 8, | НС, *оџџадне* Л, ПП,
џобџне 1, 6, 7, *џобџнемо* 8, 10, | *џобџнем* Ч, НС, *џобџне* Ч, Л, М,
сџднем 1, 10, *сџдне* 1, 3, 4, 5, *сџднемо* | *сџднем* Ч, НС, ПП, *сџдне* Ч, *сџднемо*
 4 итд. | ПП.

С друге стране имамо

меџнем 4, 5, *меџне* 3, 4, 5, 6, 7, 8, *меџну* | *меџнеш* П.
 1, 3, 5, 7, 10.

г) 4. врста

Глагол *даваџи* и глаголи од њега изведени префиксацијом као и глагол *џознаваџи* могу сачувати /ва/ у презенту, па тако припадају 5. врсти. Примери у заградама су 4. врсте, без њих 5.

дава 3 (*дајем* 4, *даје* 1, 2, 3, 4, 5, 7, | *давам* М, *дава* Ч, Л, НС, ПП, *давав*
 8, 10, *дају* 1, 2, 3, 4, 5, 6, 10), | Л, М, *даву* Т (*дајем* Мр, НС, П, *даје*
џродава 3 (*џродаје* 5, *џродају* 2, 3, 7, | *џродавам* Л, НС, *џродава* Мр (*џродаје*
 8), | ПП),
раздавају Л,
 (*удаје се* 4), | *удава се* М, Мр,
 (*џознајем* 2, 6, 7, *џознаје* 1, *џознајемо* | *џознавам* М, НС, *џознава се* М, Мр,
 се 4) итд. | НС итд.

²⁴³ У Лесковцу МИТРОВИЋ 1984 такође бележи *меришем*.

²⁴⁴ Вероватно, као што сугерише БЕШИЋ 1905, с. 495, према аналогiji са глаголима типа *смеџи*.

Из овога произилази да су примери 5. врсте много фреквентнији у селима, уз ипак паралелну употребу облика 4. врсте, што је нарочито случај са глаголом *даваџи*.

Овакви глаголи код Сремца имају облике 5. врсте: *не давам* (З 103), *да му даваш њвојега Чају* (ИС 48), *да ти дава Госјод* (ИС 81), *не давам* (ИС 62), *давају* (З 31), *одава* (З 35), *ће ми одавају* (З 31), *продавају* (З 148), *ни се удава* (З 94), *ни га знавам ни ја њознавам* (ИС 83), *њознавам ње убаво* (ИС 124), *њознава* (ИС 106), *зар ме не њознаваш?* (З 154), али исти лик и на истој страници каже *шџо, јошџе ли ме зар не њознајеш?*, *џризнавам* (ИС 89, З 106), *џризнава* (ИС 49)...

коваџи и глаголи изведени од њега увек нуде примере 2. врсте у овим говорима.²⁴⁵

ковé се 8, *исковé се* 3 итд.

| *кóве* Мр, ПП, *ковé* Мр, *исковéш* Мр итд.

За *џсоваџи* сви наши примери су 4. врсте али са африкатизацијом у селима:

џсúје 4, 8, *џсúју* 4, *оџсúје* 4, 8;

| *џцúје* Ч, Мр, НС, *џцúју* Л, МР, ПП, *наџцúје* Ч.

џроваџи, глагол који су неки истраживачи бележили са /ов/ у презенту²⁴⁶, у нашим говорима је 4. врсте, као у стд.

џрúју 6, *оџрúје* 6;

| *оџрúје* ПП.

д) 5. врста

даџи

Примери типова су следећи:

дадем (само једном у Нишу и више пута у селима)

даду 8;

| *дадém* Л, М, *дадé* Л, Мр итд.

дам

да́м 4, *да́* 2, 3, 4, 6, 7, *да́мо* 1, 6, *да́ју* 7 итд.

| *да́м* М, МР, НС, П, *да́* Л, П, ПП, *да́мо* Л, НС, П итд.

даднем

Таквих облика има код Стевана Сремца: *неће дадну* (З 149), а ми нисмо забележили ниједан такав пример.

џиџаџи

У јакој је конкуренцији само са глаголом 4. врсте *џиџујем* (*џиџаш* 1, 8, *џиџа* 2, 7, *џиџаџе* 4);

| *џиџујем* М, ПП, *џиџујеш* Ч, *џиџује* Мр, НС, ПП, Т, *џиџујеше* Ч, *џиџују* НС (*џиџам* Мр, НС, ПП, *џиџа* Ч, Л, НС, *џиџав* Ч).

²⁴⁵ За овај глагол в. БЕЛИЋ 1905, с. 485, ALEXANDER 1977, с. 270 и 402–403, 413 (за читаву призренско-тимочку дијалекатску област) и БОГДАНОВИЋ 1987, с. 207 (за Алексиначко Поморавље) и МИХАЛЛОВИЋ 1977, с. 44 (за Лесковац).

²⁴⁶ в. БЕЛИЋ 1905, с. 483, МИХАЛЛОВИЋ 1977, с. 44 (овај глагол код њега је 2. врсте) и БОГДАНОВИЋ 1987, с. 207 (код којег је *џроваџи* 5. врсте).

Скоро увек Сремац користи облик типа *йийујем*, који се данас чује само у селима: *йийујем* (ИС 79, 3 149), *йийујеш* (3 154), *йийујемо* (ИС 112), *йийују* (ИС 74, 3 32)... поред следећег излованог примера: *не йийам* (ИС 49).

сийаџи

Забележили смо

облике једног конкурентног глагола 4. врсте

сийује 3, *пресийује* 5;

| *сийује* Мр, НС, П, *сийујемо* НС, *досийују* НС;

неколико облика 5. врсте као у стд.

сийа се 5, *сийамо* 5;

| *сийа* ПП, *сийамо* ПП

облике 2. врсте без јотовања где се, према контексту у којем се јављају, ради о свршеном виду, што одговара стд. глаголима *сийнути* или *насути*, а не *сийаџи*²⁴⁷

сийе 3, 5, 8, *насийе* 5;

| *сийем* НС, ПП, *сийеш* Л, Мр, П, *сийе* Мр, *сийу* НС, *пресийем* НС, Т итд.

сийаџи

Користи се више у Нишу, док села дају предност облицима 4. врсте типа *сийјем*

сийје 4 (*сийавам* 5, *сийава* 2, 5, *сийавамо* 3, *сийаџе* 6);

| *сийјем* М, Мр, *сийјемо* Л, НС, *сийју* М, Мр.

Конкурентција облика 4. и 5. врсте се одражава и код Сремца: *сийава* (ИС 60) и *да сийјеш* (3 100).

свираџи

У селима се употребљава глагол 6. врсте *свири*²⁴⁸

свира 3, 10;

| *свириш* НС, *свири* НС, *свиру* Ч.

Ткаџи има у стд. облике 2. врсте са јотовањем (*чем*) и без јотовања (*џкем*), али најчешће облике 5. врсте (*џкем*). У проучаваним говорима презент овог глагола припада 5. врсти.²⁴⁹

џкаје 1, 2;

| *џкајем* Мр, *џкаем* П, *џкаје* Мр, Т, *џкајемо* Л, *џкају* Мр итд.

знаџи

Скоро су сви примери 5. врсте као у стд. За 4. нашли смо само један пример у Нишу, а шест у селима.²⁵⁰

знаје 2

| *знајеш* ПП, *знаје* НС, П, П, *знае* Ч, НС;

²⁴⁷ Ово потврђује Митровић 1984, с. 301 који наводи за Лесковац *сийујем* као несвр. и *сийем* као сврш. вид.

²⁴⁸ Митровић 1984, с. 297 даје *свири* као учесталу форму, док БОГДАНОВИЋ 1987, с. 210 тврди да су облици типа *свири* много ређи од оних 5. врсте.

²⁴⁹ Исто: БОГДАНОВИЋ 1987, с. 207 и ALEXANDER 1977, с. 402 (Она бележи примере типа *џкем* много јужније од Ниша, а типа *чем* много источније). БЕЛИЋ 1905, је у Нишу забележио (с. 483) *џкаџи* поред *џкаје* и *џкају*.

²⁵⁰ БЕЛИЋ 1905, има таквих примера на с. 488.

поред:

не знам 4, 6, *зна* 3, 4, *знайше* 2, 3, 4, | *не знам* Мр, НС, ПП, Т, *зна* Ч, М, 5, 6 итд. | *знайше* Ч, НС, Т итд.

Сремац чешће има облике типа *знајем* (ИС 121), *знајеш* (ИС 82), *знаје* (ИС 83, ИС 149, 3 24, 3 100)... него облике типа *знам* (ИС 69), *знаш* (3 146)... Поред тога Сремац има облике са сачуваним суфиксом **-ва** (таквих примера уопште немамо): *знавам* (ИС 83), *знаваш* (ИС 53, ИС 83), *знавамо* (3 156), *знавају* (ИС 84)...

ђ) 6. врста

Разлике у презентској основи неких глагола у односу на стд. су фонетског карактера и већ су проучене у оквиру консонантског система, као нпр. основе *уфай-* (стд. *ухвайиџи*), *џани-* (стд. *џамџиџи*), *џрај-* (стд. *џравџи*), *џуш-* (стд. *џустџи*)...

Глагол *извинџи* понекад се јавља у селима са наставцима на /с/ уместо /и/. Те варијанте са /с/ се иначе срећу у колоквијалном језику.

извинџи 10;

| *извинџеш* Мр, П, *извинџе* Ч (поред *извинџи* Мр, ПП).

Неправилни глаголи *врџи* и *зрџи*

У проучаваним говорима оба глагола у селима, а само *врџи* у Нишу имају облике 4. врсте са основом на /и/ (*врџи*), на /и/ или /с/ (*зрџи*)

врџе 5, *заврџе* 3 (поред облика 6. врсте *зрџи* 1; 5. врсте *зрџе* 3);

| *врџу* ПП, *џрврџе* Ч, Мр, *џрврџе* П, *џрврџу* П, *узрџе* П, *узрџе* НС, ПП, *зрџу* НС.

Примећујемо да и глагол *живџи* (без префикса или са префиксима) код Сремца има облике 4. врсте: *џолко да живејем* (ИС 115), *да џоживејем* (3 108), док су сви наши примери и у Нишу и у селима као у стд. 6. врсте.

е) 7. врста

Глагол *лежџи* се употребљава само у Нишу, а у селима конкурентни глагол 5. врсте *легам*²⁵¹

(*лежџи* 1, 3, *лежџи* 1);

| *легам* Ч, *легаш* Ч, *лега* Ч, М, НС, *легамо* Ч, *џолегам* М.

Глаголе *сџаџи* и *засџаџи* смо обрадили са глаголом 5. врсте *сџаџи*.

ж) Неправилни глаголи *биџи* и *хџеџи* (евентуално помоћни глаголи)

У нашим говорима глагол *биџи* има облике идентичне стд. (*будем...*) као и (искључиво у селима) облике са /и/ (аналогно аористу и партиципу претерита активног: *бидем...*) и са проширеном основом на /и/ (што још јед-

²⁵¹ В. Митровић 1984, с. 166: *легам* = стд. **лежим**. Док стандардно **легати**, **лежем** указује на промену положаја, дијалекатско *легам* упућује на сам положај.

ном потврђује тенденцију наших говора да више него стд. прибегавају 3. врсти: *бўднем, бїднем...*)²⁵². Примери:

Облици различити од стд.

бўдне 2;

бїде Мр, ПП, *бїду* НС, *бўдне* М, *бїдне* НС.

Облици идентични стд.

бўдем 5, 7, бўдеш 4, бўде (сви информатори) итд.

бўде (свуда).

Сремац је поред стандардних облика *бўдем...* углавном користи облике *биднем*: *ћа да ми она буде жена* (ИС 52), *кад буде у оној време* (ИС 52), *куде ће да буде* (ИС 70), *може њосле да буде* (ИС 109)... поред *који ће ми саг бидне снајка* (ИС 32), *а мен' ће бидне љраво* (ИС 35), *кад не могаше друкче да бидне* (ИС 87), *џај дан ће да бидне* (ИС 98), *џио ће овај сас мене на крај да бидне* (ИС 102), *може и џој да бидне* (112), *џакој ми ће му бидне* (ИС 117), *ја искашем моја да си бидне* (3 109), *неће ни да биднеџе* (ИС 125), *да бидну* (ИС 35)...

У проучаваним говорима облици серије *јесам* и одговарајућих енклитика су идентични стд. Зато се чешће бележи у селима парадигма *несам...* (у Нишу само у трећем лицу једине) Примери:

серија *несам*

неје 2, 3, 5, 6;

несам Ч, Л, М, Мђ, НС, П, *неси* Мр, *неје* Л, М, Мђ, Мр, НС, ПП, П, *нее* Ч, Мђ, НС, П, *несмо* Ч, Л, М, Мр, НС, ПП, П, *несу* Ч, Л, М, Мђ, ПП, П итд.

неје, нее могу да се сведу на *не* (примери забележени само у селима)²⁵³

не ме нїки учија Ч, *не имајо* Ч, *она га не узела* Л, *ич не инџересувало* Т;

серија *нисам*

нисам 1, 4, 5, 10, ниси 10, није (сви информатори), *нисмо 2, 4, 6, 8, 9, нису 3, 6*, итд.

нисам Ч, Л, М, П, *није* Ч, Л, М, Мђ, Мр, НС, ПП, П, *нисмо* П, *нису* НС итд.

У селима серија *несам* је много фреквентнија од парадигме *нисам*, а једино се облици 3. л. ј. *неје* и *није* подједнако користе. Од серије *несам* у Нишу се једино јавља 3. л. ј., док је иначе генерализована серија *нисам*. Приметили смо да се свуда код истих говорника чују облици из обе парадигме, што бисмо назвали појавом лингвистичке несигурности.²⁵⁴

²⁵² На ову мешавину облика типова *бўдем, бидем, бўднем, биднем* скрећу пажњу Бешћ 1905, с. 479 и Богдановић 1987, с. 191.

²⁵³ Таквих примера има Бешћ 1905, с. 635 и Богдановић 1987, с. 259.

²⁵⁴ Овај израз преузимамо од Лабова (ЛАВОВ 1972/а).

Серију *несам* скоро увек налазимо код Сремца: *несам* (ИС 79, ИС 82, 3 8...), *неси* (ИС 86, ИС 121...), *неје* (ИС 80, ИС 83, 3 92, 3 149...), *несмо* (ИС 65...), *несу* (3 31...), поред изолованог примера *нисам бија* (ИС 82).

Потврдни и одрични облици глагола *хїеїи* су скоро увек једнаки са стд., ако се изузме губљење почетног *х*. Можда зато што наши говори не разликују силазне и узлазне акценте, забележено је у 3. л. мн. неколико примера који се разликују од стд. и који теже да читава парадигма припадне 5. врсти.²⁵⁵

оћеју 8, *нећеју* 1, 8.

3) Акценатї

Проучаваћемо углавном акцентуацију облика чија се презентска основа и припадност врсти не удаљава од стд., пошто смо већ представили друге облике. Полазићемо од акценатских типова стд. језика, при чему се сваки тип одређује паровима глагола без префикса и са префиксом.

а) 1. врста

Тип *јесїи* — *једем*, *їојесїи* — *їоједем*

без префикса

стари акценат²⁵⁶ (примећујемо да овде стд. краткосилазном акценту одговара експираторни акценат на следећем слогу²⁵⁷)

једем 5, *едеш* 5, *једемо* 1, 4;

једем НС, *једеш* НС, *једé* Ч, Л, М, Мр, ПП, *едé* ПП итд.

нови акценат²⁵⁸

једем 1, 3, 5, *једеш* 2, 5, 10, *једé* 3, *једемо* 1, *једу* 1, 2, 3 итд.

едеш Л, *једу* Мр, НС;

са префиксом

стари акценат (овде стд. краткоузлазном акценту одговара експираторни акценат два слога даље)

їзедém Мр, *їоједеш* Ч, *їзедé* М, НС, *їједé* Мр, ПП итд.

пренесен акценат, ни нови ни стари (акценат је пренесен на један слог испред, али није на префиксу као у стд.)

²⁵⁵ в. такве облике: БЕЛИЋ 1905, с. 507. Тенденција да се избегне хомонимија 3. л. ј. и 3. л. мн. (у афирмативним и негативним облицима) изгледа да прелази границе призренско-тимочке дијалекатске области јер има примера у косовско-ресавском дијалекту, в. АЛЕКСИЋ/ВУКОМАНОВИЋ 1966, с. 308, ПЕЦО/МИЋАНОВИЋ 1968, с. 348–349 и СИМИЋ 1972, с. 391.

²⁵⁶ Тако називамо експираторни акценат који чува своје место као у првобитном дијалекту, без новоштокавског преношења на претходни слог.

²⁵⁷ БЕЛИЋ 1905, с. 516 бележи у Нишу *једé*, *наједé се*.

²⁵⁸ Тако називамо акценат који чува своју дијалекатску природу експираторног акцента, с тим што се помера као у новоштокавским дијалектима, тако да је на истом месту као и у стд.

најéде се 1, 4, *иојéде* 1, 2, 3, *иојéдемо* | *изéде* Ч, П, *иојéде* П
5;

нови акценат (на префиксу)

нема примера.

Тип *сéћи* — *сéчeм*, *одсећи* — *одсéчeм*

без префикса

стари акценат

сечé 8;

нови акценат

краде 7,

сече 2, 7;

са префиксом

стари акценат

исечé 3, 8;

нови акценат

украде 1,

исече 2, 3, 7, *ипресече* 5, *исечемо* 7,

исечу 1, 2;

краде Мр, НС,

сече ПП, *сечемо* Л, ПП, *сечу* НС;

сечем Мр;

исечем Л, НС, Т, *исечеш* НС, *исечé*
НС, *исечемо* Л, Мр, Т;

украде НС, *украду* Ч,

одсечем ПП, *насечеш* П, *исече* ПП.

За следеће глаголе овога акценатског типа, због њиховог значења, има примера само у селима; осим једног изузетка (*оси́рижемо* П) сви примери (са префиксом и без префикса) имају стари акценат:

музеш Мр, *музé се* Мр, ПП, *муземо*
М, ПП, Т, *ио́музeм* НС, *ио́музé* Т,
ипредeм НС, *ипредé* НС, *ипредемо* Л,
ПП, П, Т, *исипредeш* Л, *исипредé се* Мр,
ПП, *иа се испреду* Т,
си́рижé се Л.

Тип *ипрeсéши* или *ипрeсéши* — *ипрeсeм*, *оипрeсéши* или *оипрeсéши* — *оипрeсeм*

без префикса

стари акценат

вучé 8;

нови акценат

расéше 5, *расéшу* 3,

везем 5, 10, *везеш* 10,

вучу 3;

расéше Мр,

ипресé НС, П, *ипресу́ се* НС,

везeм Мр, *везé* Ч,

вучeш Мр, *вучé* М, Мр, ПП, *вучу́* Л;

расéше ПП,

ипресем Ч,

вучем П, *вуче* НС, *вучу* Мр, НС, ПП,

П;

са префиксом	
стари акценат	
<i>ис̄т̄ресé 8,</i> <i>навучé 7;</i>	<i>ӣре̄т̄ресéш Ч, ис̄т̄ресé Л, ӣро̄т̄ресé П,</i> <i>извучé Мр, одвучé Л, одвуч̄ӯ Л;</i>
нови акценат	
<i>ӣорáс̄т̄иеш 4, зарáс̄т̄иe 1, изрáс̄не 3,</i> <i>одрáс̄не 6,</i> <i>навучем 1, извучеш 3, навуче 7, ӣовуче</i> <i>2, увуче 3;</i>	<i>изрáс̄т̄иe НС, ӣорáс̄не Ч, НС, Т.</i>
Тип <i>ӣе̄ћи</i> — <i>ӣе̄ч̄ем</i> — <i>ӣе̄ч̄емо</i> или <i>ӣе̄ч̄емо</i> ; <i>ис̄ӣе̄ћи</i> или <i>ис̄т̄ӣе̄ћи</i> — <i>ис̄ӣе̄ч̄ем</i> — <i>ис̄ӣе̄ч̄емо</i> или <i>ис̄ӣе̄ч̄емо</i>	
без префикса	
стари акценат	
	<i>ӣе̄ч̄ем НС, ӣе̄чé Ч, Мр, НС, ПП</i> <i>ӣлēт̄ӣем НС, ПП, ӣлēт̄ӣé Ч;</i>
нови акценат	
<i>ӣе̄ч̄ем 2, ӣе̄чe 6, 10, ӣе̄чу 6,</i> <i>ӣлēт̄ӣем 1, ӣлēт̄ӣеш 10;</i>	<i>ӣе̄ч̄ем Л, ӣе̄чe П;</i>
са префиксом (неки овакви глаголи немају облик без префикса)	
стари акценат	
<i>ис̄ӣе̄ч̄ӯ 3,</i> <i>довeд̄ем 10, одвeд̄ем 1, доведé 1, из-</i> <i>ведé 8, увeдé 2, увeд̄ӯ 8;</i>	<i>доӣе̄ч̄ем Мр, ис̄ӣе̄ч̄еш Ч, НС, ӣре̄ӣе̄чé</i> <i>се Ч, ис̄ӣе̄ч̄ӯ Ч,</i> <i>одвeд̄ем М, увeд̄ем Мр, ӣовeд̄еш Мр,</i> <i>ӣровeд̄еш Т, ӣовeдé Ч;</i>
нови акценат	
<i>зай̄е̄чe 3,</i> <i>одвeд̄ем 1, завeд̄ем 10, доведe 5, ӣро-</i> <i>вeдe 3, завeдe 7, довед̄у 5, извeд̄у 1;</i>	<i>ис̄т̄ӣе̄чe П, ис̄т̄ӣе̄чӯ ПП,</i> <i>одвeд̄ем П.</i>
1. и 2. л. мн. (теже је говорити о старом и новом акценту за ова лица, пошто има два могућа места акцента у std.)	
<i>ӣе̄ч̄емо 10, али ис̄ӣе̄ч̄емо 10;</i>	<i>ӣе̄ч̄емо Мр, НС, ис̄ӣе̄ч̄емо НС,</i> <i>ӣовeд̄емо Л, али довед̄емо НС.</i>
<i>Ӣћи</i> и глаголи изведени префиксацијом	
<i>ӣћи</i> или <i>ӣћи</i> — <i>ӣд̄ем</i> или <i>ӣд̄ем</i> — <i>ӣд̄емо</i> или <i>ӣд̄емо</i> или <i>ид̄емо</i>	
стари акценат	
	<i>идé Ч, Т;</i>
нови акценат	
<i>ӣдем 1, 6, ӣдеш 2, ӣде 1, 2, 4, ӣду 1,</i> <i>2, 3, 4, 8, 9, 10;</i>	<i>ӣдем Ч, М, ПП, П, Т, ӣдеш Л, НС, П,</i> <i>ӣде Ч, Л, М, Мр, НС, П, Т, ӣду М,</i> <i>Мђ, Мр, НС, ПП, Т;</i>

1. и 2. л. мн.

идемо 1, 3, 4, 5, 10;

идемо НС, али *идемо* Ч, Л, М, Мђ,
НС, Т, *идеише* Мр.

Тип *доћи* или *доћи* — *доћем*

Акцент је, како у Нишу, тако у селима, увек на префиксу као у стд.
доћем 6, 10, *ућеш* 1, 2, 7, *наће* 2, 4, *доћем* Мр, НС, *наћеш* Ч, НС, *поће* Ч,
8, *прићемо* 4, *поћеише* 3, 6, *проћу* 5, 6 Л, НС, П, *доћемо* Ч, Л, *доћеише* Ч,
итд. *проћу* М, Мр итд.

Тип *изаћи* или *изаћи* — *изаћем*

У проучаваним говорима акценат је увек на другом слогу.

изаћем 1, 2, 5, 7, *наиће* 1, 2, 3, 7, 10, *уићеш* НС, *наиће* Ч, *изаћемо* Мђ,
обићемо 3, *изаћеише* 3, *разићу* 1 итд. *наићу* Мђ, НС, ПП, *обићу* НС итд.

Констатујемо да скоро сваки глагол 1. врсте има облике са старим (многобројније у селима) и са новим акцентом (многобројније у Нишу). Стари акценат глагола *ићи* је редак чак и у селима. Нисмо сматрали потребним да наведемо примере глагола *моћи* који увек има акценат на основи.²⁵⁹

б) 2. врста

Тип *илакаћи* — *илачѐм*, *заилакаћи* — *заилачѐм*

Овом типу се придружују неправилни глаголи *клаићи* — *кољѐм*, *слаићи*
— *шаљѐм*

без префикса

стари акценат (ст. краткосилазном акценту у нашим говорима одговара акценат на следећем слогу): примери су забележени само у селима за глагол *клаићи*, чак у финалном отвореном слогу.

кољѐ ПП, *кољѐмо* ПП, *кољѐ* Ч, Мр,
ПП;

акцент на истом месту као и у стандарду

илаче 1, 3, 4, 5, 10, *илачемо* 10, *илачу* 4, *илаче* НС, П, Т, *илачемо* Л;
коље 10, *кољу* 1, 5, 6, 7 *коље* Мр, *кољемо* Т,
шаљемо ПП;
шаље 8;

са префиксом

стари акценат (стд. краткоузлазном акценту одговара акценат два слога даље); само са примерима глагола *заклаићи* у селима:

закољѐм НС, *закољѐ* Ч, Л, *закољѐмо*
Ч, *закољѐв* Мђ;

²⁵⁹ ALEXANDER 1975, с. 422 управо истиче да *ићи* и *моћи* имају акценат на основи у презенту, док је акценат на наставку правило за друге глаголе 1. врсте у призренско-гимочким дијалектима.

акценат на корену

зайлаче 10,

закóљем 1, *закóљеш* 4, *закóље* 3, 4, 7,

закóљу 6,

йоша́љем 1, *йоша́љеш* 9, *йоша́љу* 1, 6;

нови акценат, на префиксу

нема примера

Тип *йиса́йи* — *йи́шиѐм*, *най́иса́йи* — *най́йи́шиѐм*

без префикса — акценат је у принципу на истом месту као у стд.

ка́жем 1, 2, 4, 5, 8, 9, *ка́же* 1, 4, 6,

ка́жу 1, 3, 4, 5, 7, 10,

йи́ше 6, *йи́шемо* 8, *йи́шу* 2;

зайла́че Ч,

йокóљеш П, *закóље* НС, *закóљемо*

Мр, НС, *искóљу* Мр, ПП, *йокóљу* НС,

йоша́љемо Мр;

Четири пута смо забележили у селима *ка́же* са акцентом на наставку:

кажé М, Мр;

са префиксом: и овде, супротно стд. акценат остаје на корену и не прелази на префикс:

закáжу 1,

истйи́ше 3, *йотйи́ше* 7, *йотйи́шемо* 2,

истйи́шу 1;

йотйи́шием НС, ПП, *найи́шу* Мђ,

йотйи́шу Мђ.

Тип *òра́йи* — *òрѐм*, *изòра́йи* — *изòрѐм*

без префикса: акценат је на истом месту као у стд.

ору 3;

са префиксом: акценат остаје на корену

óre Мр, НС, ПП, *óремо* Т, *óreв* Мр;

изóre Мр, ПП, *изóreмо* Мр.

Тип *смèја́йи се* — *смèјѐм се*, *засмèја́йи се* — *засмèјѐм се*

без префикса

стари акценат — само у селима:

йојѐм Ч, *йоју* Ч,

смејé се ПП, *се смеју́* ПП

нови акценат — само у Нишу:

йо́ју 3,

сме́је се 2, *йа се сме́јемо* 1, *ши́о се*

сме́јѝе 2, *они се сме́ју* 1, 5, 6;

са префиксом

стари акценат

зайо́јѐм Ч;

нови акценат

засмèјемо 1, *насмèју се* 5;

зайо́је НС.

Неправилни глаголи *бра́йи* — *бѐрѐм* или *бѐрѐм* — *бѐрѐмо* или *бѐрѐмо* или *берѐмо*; *избра́йи* — *изберѐм* или *избѐрѐм* — *изберѐмо* или *избѐрѐмо* или *изберѐмо*; *зв́а́йи* — *зòвѐм*, *назв́а́йи* — *назовѐм* или *назовѐм*

без префикса
стари акценат

йерéш 2,

зовé се 1, 2, 7, *зовéмо* 1, 3, 8, *зову́* 1, 6;

нови акценат

бéрем 10,

йéрем 1, 4, 5, *йéре* 1,

зóве 1, 2, 3, 5, *зóвемо* 5, 10, *зóву* 1, 5, 6;

са префиксом

стари акценат

ојерéш 4;

нови акценат (не прелази на префикс)

изабéрем 3, *избéре* 3, *йрибéре* 4, *избéру* 3,

исйéрем 5, *ојерéш* 4, *ојéре* 5, 10, *ојéру* 1,

йозóвем 2, 3, *йозóвемо* 4, *йозóву* 1;

1. и 2. л. мн. (*брайи*)

наберéмо 9;

бéрем Л, НС, *бéре* ПП,

йéрем Л, ПП, *йерéш* П, *йерé* Л, Мр, П, *йеру́* М,

зовém ПП, П, *зовéш* Мр, *зовé* Ч, Л, М, Мр, *зовéмо* Мр, П, *зову́* Т;

бéрем Л, *бéре* Мр,

йéре Л, Мр,

зóвеш П, *зóве* Л, Мђ, НС, ПП, *зóву* НС;

наберém Л, *оберém* Мр, *избéре* ПП,

наберé Л, *соберу́ се* Мр,

исйéрем Ч, *ојерéш* П, *ојерé* Ч, П, *ојеру́* ПП,

йозóвемо Мђ;

набéру НС

йозóвемо Мђ;

берéмо Ч, НС, ПП, *наберéмо* Мр, НС, ПП.

У другој врсти сви глаголи са стд. узлазним акцентом (кад су без префикса) као и глагол *клайи* нуде облике са старим и са новим акцентом²⁶⁰; нови акценат није редак у селима, али има много више примера у Нишу, док је стари акценат релативно редак у Нишу, али још увек веома распрострањен у селима.

в) 3. врста

Тип *дйгну́и* или *дйћи* — *дйгнэм*, *йòдигну́и* или *йòдићи* — *йòдигнэм* без префикса: акценат је на истом месту као у стд.

²⁶⁰ в. ALEXANDER 1975, с. 410–413. Ако у селима ближим Нишу (Шарбановац и Шилово) обратимо пажњу на место акцента глагола за које смо навели примере (*појати*, *смејати*, *брати*, *прати*, *звати*), констатовати да је акценат увек на наставку, дакле, старог је типа: то такође важи и за глагол *орати* (*орéмо...*), за који имамо само примере са акцентом на корену.

ди́гнем 9, *ди́гне* 2, *ди́гну* 1,

ле́гнем 1, 4, 9, *ле́гне* 1, 2, 5, *ле́гну* 5
иа́днем 9, *иа́дне* 1, 2, 3, 7, 8, *иа́дну* 2,

сѣ́анеш 8, *сѣ́ане* 3, 5, 7;

са префиксом: акценат остаје на корену

иодѣ́гне 3, 5, 7, 8, *иодѣ́гнемо* 1,
ириле́гнем 1,

наиа́дне 1, *расѣ́адне* 8,

усѣ́анем 1, 4, 8, 9, *осѣ́анеш* 7, *осѣ́а-
не* 1, 2, 5, 6, 8, *и́ресѣ́ане* 1, *усѣ́анемо*
6, *осѣ́ану* 1, 4, 5, итд.

Забележили смо само један пример, у Нишу, са акцентом на префиксу
као у стандарду:

и́ресѣ́ане 6.

За друге акценатске типове (*врну́ти* — *врне́м*, *и́реврну́ти* — *и́реврне́м*;
ма́кнути или *ма́ћи* — *ма́кне́м*, *иома́кнути* или *иома́ћи* — *иома́кне́м*), имамо
мало примера, али и они потврђују наша запажања за тип *ди́гнути*. Акценат
је на основи у глаголима без префикса (као у стд.) и са префиксом (док у
стд. акценат прелази на префикс).

и́римакне 5;

г) 4. врста

Тип *би́ти* — *би́јем*, *и́зби́ти* — *и́зби́јем*

без префикса: акценат је на истом месту као у стд.

би́је 4, 8, *би́јете* 4, *би́ју* 1, 2, 8,

кри́је 1,

и́ијем 1, 5, *и́ије* 1, 2, 3, 4, 8, 10, *и́ијете*
2, 3, *и́ију* 1,

и́ијем 4, 5, *и́ијеш* 10;

са префиксом

Као и код других глагола са префиксима чији акценат у стд. прелази
на префикс (акценат је краткоузлазни, а не, као овде, краткосилазни) у
проучаваним говорима акценат најчешће остаје на корену (тако да овде стд.
краткосилазном акценту одговара акценат на следећем слогу)²⁶¹

ди́гнем М, *ди́гне* Ч, М, НС, ПП,
ди́гнемо Ч, *ди́гну* Мр,
ле́гнем НС, *ле́гне* Мр, *ле́гнемо* Л,
иа́днем Мр, НС, *иа́дне* М, ПП, *иа́дну*
НС,
сѣ́анем М, П, *сѣ́анеш* Мр, *сѣ́ане* Ч,
НС;

иодѣ́гнем Ч, *иодѣ́гнеш* Ч, *иодѣ́гнемо*
НС, *уле́гну* Л,
исѣ́адне Ч, НС, *оѣ́иа́дне* Л, ПП,
усѣ́анем Л, *осѣ́ане* М, НС, *и́рисѣ́ане*
Мђ, *осѣ́ану* М, НС итд.

врне́м се Ч, *врне́м* Мр, *да се врне́мо* Ч,
и́реврне́м се НС,
изма́кне Л.

би́јем Ч, Мр, НС, *би́јемо* Ч, *би́ју* Мр,
ПП, Т,
кри́јем Мр, *кри́је* Ч,
и́ију Ч, М,

и́ије Л, Мр.

²⁶¹ БЕЛИЋ 1905, с. 528–529 даје примере такве акцентуације, од којих неколико у самом
Нишу: *уви́јем*, *сакри́јемо*, *сѣ́ијем*. Он још наводи неколико примера у којима **ПИТИ**, без префикса
или са префиксом, има у презенту акценат на основи (в. исто ALEXANDER 1975, с. 405 и 423).
Сви ти примери припадају тимочко-лужничком дијалекту, тако да је сасвим разумљиво што их
нисмо пронашли у Нишу и у околиним селима. Иначе акценти типа *доби́је*, *и́ови́је* се налазе у
косовско-ресавском дијалекту (в. ЈОВИЋ 1968, с. 137 и СИМИЋ 1972, с. 427–428).

набијем 8, убијеш 1, убије 7, 8, раз-
бију 8, убију 2, 4,
добијем 2, 3, добије 1, 3, 10, добијемо
4, добију 2, 5,
иокријем 1, иокрију 2, 3,

умијем 1, 4,
иојијем 1, наијије се 1, 7, 10, иојије
2, 3, 7, наијију се 1,
сашијем 10, ушије 1 итд.

Понекад акценат је на префиксу, као у стандарду и таквих примера има много више у Нишу него у селима.

разбије 3, убије 2, убију 6,
добијем 3, добије 6, добију 5,
иојијем 5, 6, 9, иојије 5, 10, наијију
се 5, 10,
сашијем 5 итд.

Постојање облика са два акцента, забележених у Нишу, сведочи о колебању између старе и нове акцентуације:

иојијем 3, 5.

Кад у нашим говорима глагол има два префикса, акценат је два слога удаљенији него у стд.

иридобијеш 7, расиовије 1.

Тип *исоваиши* — *исујем*, *оисоваиши* — *оисујем*

без префикса: акценат је на истом месту као у стд.

исује 3, 4, 8, исују 1, 4, 8;

са префиксом: акценат остаје на корену

оисује 4, 8;

Додајмо неколико запажања која се односе на овај акценатски тип.

Глаголи са /ов/ у инфинитиву, а са суфиксом /у/ у презенту, као *куйоваиши*, у нашим говорима имају у презенту акценат на /у/:

куиујем 1, 7, 10, куйује 3, куйујемо 2; куйујем П, куйује Л, куйујемо Мр, ПП.

У Нишу ипак има примера новог акцента на истом месту као у стд. *куиујем* 10, *куиују* 6.

Глаголи којима је /ов/ у инфинитиву, а /у/ у презенту суфикс, и са силазним акцентом у стандарду имају, као и претходни глаголи, акценат на суфиксу /у/ у презенту, вероватно због аналогije:

радује се 7;

Тип *дариваиши* — *дарујем*

Као и код претходног типа, акцента је на истом слогу као у инфинитиву: *дарује* 5;

убијем Ч, Мр, набије НС, убије Мр, НС, ПП, иобијемо П, убију НС, добијем Л, добије Ч, Мђ, П, добијемо ПП, иокријем Мр, оиокрије Мр, ирикрије НС, измије Л, М, измијемо Ч, иојијем М, ујије П, зајије се М, иојијемо Л, сашијемо Ч итд.

иобијем ПП,
добије П,
иојијеш ПП.

иује Ч, Мр, НС, иују Л, Мр, ПП;

наиује Ч.

ирсшењује Мр, сиакује Ч, верујем Л.

дарује НС, дарујемо Мр.

д) 5. врста

Тип *знáйи* — *знáм*, *знáмо*, *знáју*, *йòзнáйи* — *йòзнáм* и са двојном префиксацијом *уйòзнáйи* — *уйòзнáм*

без префикса: акценат је на истом месту као у std., укључујући случаје-
ве преласка акцената на негацију²⁶²

са префиксом

стари акценат

да *йризнá* 1, *йòзнáмо* 2, *уйòзнáмо* 8; |

нови акценат

йòзнам 2, *йризна* 2, *се уйòзнам* 4; | *йризна* Мр, *уйòзна* П, *уйòзна се* ПП.

Примећујемо, као изузетак, да су примери старог акцената забележени у граду, а да примери у селима имају нови акценат. Међутим, мали број забележених примера не омогућава поузданије закључке.

Тип *глéдайи* — *глéдáм*, *йòглéдайи*, *йòглéдáм*

без префикса: акценат је на истом месту као у std.

глéдам 1, 4, 5, *глéда* 3, 5, 7, *глéдамо* |

йёра 1;

са префиксом: акценат остаје на корену (истичемо да су у нашим при-
мерима глаголи свршеног, а не несвршеног вида)

йòглéдам 7, 8, *йòглéдаш* 1, 7, *йроглé-* |

да 2,
дойёрам се 1, *исйёра* 5, *найёра* 7,
ойёра 2;

глéдам Л, М, НС, *глéда* Мђ, Мр,
глéдамо Л, *глéдају* НС,
йёра Т, *йёрау* Л, НС, ПП;

йòглéдам Ч, *йòглéда* Ч, Мр, НС,

дойёрам НС, *найёрам* Л, *исйёра* ПП,
найёра Мђ, *исйёрау* НС, *исйёрав*
ПП.

Тип *йричáйи* — *йричáм* — *йричáју*, *исйричáйи* — *исйричáм* — *исйричáју*

без префикса: акценат је на истом месту као у std., укључујући 3. л.

мн.

йричáмо 1, 8, *йричáју* 2,

ишáш 1;

са префиксом: акценат остаје на корену

исйричáм 5, 6, 7, *исйричá* 9;

йричáм Л, НС, П, Т, *йричá* Л,
ишáш ПП, *ишáшав* НС, ПП;

исйричáм Ч,
ошáш Мр.

Тип *йграйи* — *йгрáм* — *йграју*, *одиграйи* — *òдигрáм* — *òдиграју* или *òдиграју*

без префикса: акценат је на истом месту као у std. укључујући 3. л. мн.
без промене места акцената у парадигми.²⁶³

йгра 4, *йграмо се* 1, 4, *йграју* 1, 3, 5; | *йгра* Ч, *йграмо* Л, НС, П, *йграв* Ч, П;

²⁶² в. фонетику, поглавље о акценут.

²⁶³ ALEXANDER 1975, с. 409 такође констатује одсуство такве промене, било да њени при-
мери, као и наши, имају акценат као у std. (*йграм*, *йграју*), било да акценат свих лица прима
акценат 3. л. мн. (*йгрáм*, *йграју*).

са префиксом: акценат остаје на корену

оди́гра 1; | заи́грам Ч.

Тип *чи́та̄ти* — *чи́та̄м* — *чи́та̄мо* или *чи́та̄мо*, *и́рочи́та̄ти* — *и́рочи́та̄м*
— *и́рочи́та̄мо* или *и́рочи́та̄мо*

без префикса

стари акценат

н уме́м 1, 4, *н уме́ш* 10, *уме́ју* 1;

нови акценат

чи́та 3, *чи́тају* 1,
и́мам 1, 3, 4, 5, 6, 7, *и́маш* 2, 3, 4,
и́мају 1, 3, 8,

ко́йам 4, *ко́йа* 4,
уме́м 4, *н уме́м* 4, *уме́* 4,²⁶⁴

и́мам Ч, Л, Мђ, Мр, НС, ПП, П, *и́маш*
Ч, Л, Мр, *и́мају* Л, ПП, П,
ко́йам Л, *ко́йа* Ч, Мр, Т;

са префиксом

стари акценат

очи́та̄ 3;

нови акценат

очи́та̄ 3;

има́м М, *има́* ПП,

н уме́м Мр, *н уме́ш* Т, *уме́* П,

око́йаш Ч, *иско́йа* Л;

1. и 2. л. мн.: у забележеним примерима има померање акента

и́рочи́та̄мо 5,

и́мамо 2, 5, 8, *и́ма̄те* 4;

и́мамо Ч, Л, М, Мр, П,

ко́йамо Т.

ђ) 6. и 7. врста

Прегледаћемо заједно ове две врсте јер у 7. врсти налазимо понеке акценатске типове 6. врсте.

Тип *ми́слӣти* — *ми́слӣм*, *за́мислӣти* — *за́мислӣм*

без префикса: акценат је на истом месту као у стд.

ми́слим 1, *ми́слиш* 4, 5,

и́ра̄ви 2, 3, *и́ра̄вимо* 1, *и́ра̄имо* 2, *и́ра̄ју*
9,

ви́дим 4, 5, 6, 8, *ви́диш* 1, 6, 10, *ви́ди*
2, 3, 5, 7, 8, *ви́димо* 1, 10;

ми́слим НС,

и́ра̄ви П, *и́ра̄вимо* Т, *и́ра̄јимо* Л, *и́ра̄ју*
Л,

ви́дим Л, М, Мр, НС, *ви́диш* Ч, М, НС,
ПП, Т, *ви́ди* М, НС, *ви́димо* Л, ПП;²⁶⁵

²⁶⁴ За глагол *умети* БЕЛИЋ 1905, с. 527 бележи два типа акента: *уме́м* и *и́мет*.

²⁶⁵ У овом акценатском типу, ALEXANDER 1975, с. 422 бележи у селу Шилову колебања између акента на основи и акента на наставку глагола *ви́дим* и *ви́дим*.

са префиксом: акценат углавом остаје на корену

<p><i>најра́вим</i> 1, 2, 5, <i>најра́виш</i> 4, 7, 8, <i>на-йра́ви</i> 1, 2, 3, 7, 8, <i>најра́вимо</i> 5, <i>на-йра́ве</i> 1, 10, <i>најра́ву</i> 5;</p>	<p>за́мисли ПП, <i>најра́вим</i> Л, Т, <i>најра́виш</i> НС, <i>најра́ви</i> НС, <i>најра́ймо</i> Л, М, <i>најра́јимо</i> Л, <i>йови́дим</i> М.</p>
--	--

Само један пример преласка акцената на префикс забележили смо у Нишу:

за́мислиће 5.

Тип *жivéйти* — *жivéим*, *йрежivéйти* — *йрежivéим* (6. врста)

ћу́йтии — *ћу́йтим*, *йрећу́йтии* — *йрећу́йтим* (7. врста)

без префикса

стари акценат

йрй́им 1, 4, *йрй́ймо* 4,
живи́ 2,
ћу́йтим 5, *ћу́йти* 9, *ћу́йу́* 2;

<p><i>йрй́им</i> М, <i>йрй́и</i> НС <i>живи́</i> НС, <i>ћу́йтим</i> Мр, НС, <i>ћу́йти</i> НС, ПП, <i>ћу́йу́</i> ПП;</p>
--

нови акценат

жivéим 2, 4, *живи́* 1, 2, 5, 7, *жivéимо*
6, *живе́* 2, 4, 7,
ћу́йтим 5, *ћу́йти* 9;

<p><i>жivéим</i> Ч, Мр, Т, <i>живи́</i> М, Мр, П, <i>жivéимо</i> Л, Т, <i>живу́</i> М, Мђ, Мр;</p>

са префиксом

стари акценат

<p><i>йожivéим</i> П, <i>йоживи́</i> П;</p>

нови акценат

йрежivéим 9, *йрежivéи* 8, *йрожivéи* 2,
йрежivéимо 8.

Тип *ра́диити* — *ра́дѝм*, *ура́диити* — *ура́дѝм*

без префикса: акценат је на истом месту као у стд.

ку́йим 1, 5, *ку́йиш* 2, 6, *ку́йи* 1, 4, 7,
ку́йимо 2, 4, 6, 8,
ра́дим 4, 5, *ра́диш* 1, 6, *ра́ди* 1, 3, 4,
5, 7, *ра́димо* 3, 10, *ра́ду* 2,
йра́жи 7;

<p><i>ку́йим</i> ПП, <i>Ку́йиш</i> Мр, <i>ку́йи</i> Л, <i>ку́йимо</i> Л, НС, ПП, <i>ра́дим</i> Ч, Л, ПП, Т, <i>ра́диш</i> М, Т, <i>ра́ди</i> Ч, М, Мђ, Т, <i>ра́димо</i> Л, НС, П, Т, <i>ра́де</i> Т, <i>ра́ду</i> Мђ, <i>йра́жим</i> М, <i>йра́жимо</i> П, <i>йра́жу</i> Мр;</p>

са префиксом: акценат остаје на корену

ура́дим 2, *ура́диш* 1, 5, *изра́ди* 2, об-
ра́ди 8, *йрера́ди* 4, *зара́де* 1,
йо́йра́жи 7,
извр́ши 2, *завр́ши* 1, 2, 3, *завр́шимо* 6;

<p><i>наку́ју се</i> ПП, <i>ура́дим</i> Л, <i>ура́диш</i> Мр, Т, <i>изра́ди</i> Мђ, <i>зара́ди</i> Мђ, <i>йо́йра́жи</i> Мр, <i>йо́йра́жимо</i> Мђ, <i>завр́ши</i> т, <i>завр́шимо</i> Л.</p>
--

И за овај акценатски тип, у Нишу, забележили смо један пример са акцентом као у стд.

оџкџи 5.

Тип *чџниџи* — *чџнџм* — *чџнџмо* или *чџнџмо*, *учџниџи* — *учџнџм*

без префикса

стари акценат

| *чџну* Ч;

нови акценат

чџниџи 7,

учџиџи 7, *учџи* 3, 5;

учџи НС, *учџу* ПП;

са префиксом (и глаголи са тросложном основом без одговарајућег глагола без префикса, нрп. *оџвориџи* — *оџворџм*): акценат остаје на корену као у глаголима без префикса:

учџнџм 1,

наџчи 1,

оџворџм 7, 10, *заџворџм* 5, *оџворџиџи* 1, 8, *оџворџи* 7, *заџворџи* 10, *оџворџе* 1, *оџворџмо* 8;

| *учџни* Ч,

наџчи НС, *наџчу* ПП,

оџворџм НС, *оџворџиџи* НС, *заџворџи* Л, Мр,

пored *оџворџмо* Ч, Л.

Тип *лџџиџи* — *лџџџм* — *лџџџмо* или *лџџџмо*, *долџџиџи* — *долџџџм* — *долџџџмо* или *долџџџмо* (6. врста),

дрџџиџи — *дрџџџм* — *дрџџџмо* или *дрџџџмо*, *одрџџиџи* — *одрџџџм* — *одрџџџмо* или *одрџџџмо* (7. врста)

Овај тип се разликује од претходног тиме што акценат у презенту не прелази на префикс.

без префикса

стари акценат

болџи 1, 6, 8,

горџи 3,

лџџу 3,

седџм 1, 4, 9, 10, *седџи* 1, 2, 3, 4, 10,

седџу 3, 9,

дрџџиџи 2, *дрџџу* 2,

сџџоџи 1, 2, 3, 8,

џрчџиџи 1, итд.

| *болџи* Л, М, Мр, НС,

горџи Мр, НС,

лџџу НС, ПП,

седџм Ч, Л, М, Мр, НС, *седџи* Ч, Л, НС, *седџу* Ч, М,

врџиџи Мр, НС, ПП, *врџиџи* Л, Мр,

дрџџиџи НС, *дрџџу* Л,

сџџоџи Мр, НС, *сџџоџи* Ч,

џрчџиџи Ч, *џрчџиџи* Ч, ПП итд.

нови акценат

бџџи 1, 6, 9, *бџџу* 5,

гџџи 3,

седџиџи 5, *седџу* 3,

врџиџи 3,

дрџџџм 1, *дрџџи* 1, 3, *дрџџе* 1, *дрџџу* 2, 7,

сџџџе 1 итд.

| *бџџи* М, *бџџу* Мр,

седџиџи Мр, *седџу* Мр,

дрџџџм Л, НС, *дрџџи* НС, *дрџџу* НС, *сџџџу* ПП;

са префиксом
стари акценат

заболи 1,

излейи 8,

йоседу 1,

издржи 8,

йришрчим 10 итд.

нови акценат

разболим се 6, *разболи се* 2,

залейим 5, *одлейи* 6,

йоседи 5,

издрже 7 итд.

йоседим Мр,

издржиш НС, *задржи* ПП;

1. и 2. л. мн.

без померања места акцента

залейимо 8,

седимо 2, 9, *седийе* 10,

бежимо 10, *горимо* П,

седимо Ч, Л, М, Мр, НС,

издржимо НС, *сйојимо* Ч итд.

са померањем места акцента

седимо 5,

издржйе 5.

За овај тип, мада увек има у селима више примера са старим а у Нишу више са новим акцентом, констатујемо да је разлика много мања него обично, а најпре зато што се стари акценат још увек чврсто одржава у Нишу.

Тип *гдйовийи* — *гдйовим*

У нашим говорима акценат је на слогу иза у односу на стд. (дакле, старог типа) у Нишу и у селима.

улази 3,

удари 3, 4, *ударимо* 8;

Тип *вдлейи* — *вдлим*, *завдлейи* — *заволим*

улази Т,

удари НС, *ударимо* Ч.

без префикса: акценат је на истом месту као у стд.

носим 6, *носиш* 1, *носимо* 4, 10, *носу* 7,

йусийи 1, 3, 6, 8, *йушйи* 5, *йусйе* 1,

вolim 1, 4, 5, 7, 10, *воли* 3, 8 итд.

носим М, НС, *носиш* Ч, Мр, Т, *носимо*

Л, Т, *носу* М, Мђ, Мр, ПП,

йушйим М, *йусийи* ПП, *йусйимо* П,

йушйу Ч, НС,

волим Л, НС, ПП, Т, *воли* Л, *во.у* НС

итд.

са префиксом: акценат остаје на корену:
донóси 5, *изнóсимо* 3, 5, *нају́сџим* 7, *йойу́сџи* 1, *исйу́сџимо* 1, *завóлиш* 4; *йоднóсим* НС, *разнóси* НС,
нају́сџи П,
завóлимо Ч.

Поред разлика својствених сваком акценатском типу, у проучаваним говорима акценуација у презенту показује извесне устаљености:

процент нових акцената је већи у Нишу, а старих у селима, са разликама од једног акценатског типа до другог, чак и од једног глагола до другог унутар истог акценатског типа; када постоје истовремено стари и нови акценат (дакле, најпре у презенту, са узлазним акцентом у стандарду), често има колебања код истог говорника;

када акценат у стд. прелази на префикс, у Нишу као и у селима он скоро увек остаје на основи: та појава се примећује у свим глаголским типовима;

код акценатских типова са дублетима у 1. и 3. л. мн. (типови *йѣћи*, *брѣћи*, *чййајџи*, *чйнийџи*, *лѣйејџи*) нисмо нигде забележили ниједан пример у којем би акценат био на 2. слогу наставка.²⁶⁶

ИМПЕРАТИВ

1) *Настџавци*

У проучаваним говорима императив има наставке једнаке са стд. Једини пример за 1. л. мн. је *реџимо* забележен је у Нишу.²⁶⁷ У 2. л. мн. увек имамо облике на -јте или -ите.²⁶⁸

2) *Различйосџи основе, йриядносџи врсџама*

Извесне појаве смо већ запазили код презента.

а) 1. врста

узџџи

основа узн-

у́зни 2, *у́зниџе* 3;

| *у́зни* ПП;

²⁶⁶ Примере (типа *држимо*, *држйџе*) има и Белић 1905, с. 537–539 (али углавном у тимочко-лужничком дијалекту у 6. и 7. глаголској врсти) и ALEXANDER 1975, с. 428–429 (у Шарбановцу је забележила неколико за глаголе 6. и 7, али и 1. и 5. врсте).

²⁶⁷ БОГДАНОВИЋ 1987, с. 200 истиче да је у Алексиначком Поморављу забележио императивне облике само 2. лица ј. и мн.

²⁶⁸ Супротно овоме Белић 1905, с. 541 у свим говорима Источне и Јужне Србије бележи наставка -ете (са примерима у самом Нишу као *сѣднејџе*, *зайајџејџе*, *зайајџејџејџе*, *удѣрејџе*); ALEXANDER 1975, с. 299–300 и 481–486 такође има такве облике, али сви су из тимочко-лужничког и сврљишко-заплањског дијалекта; у јужноморавским говорима близу Ниша МИХАЛЛОВИЋ 1977, с. 43–44 има једино наставка -ете у Лесковцу, док БОГДАНОВИЋ 1987, с. 200–201 само наставка -ите (као у стд., у Алексиначком Поморављу).

основа узм-
у́зми 7, у́змиѣ 10;

| у́зми Л, Мр, НС.

Глаголи са основом на веларне сугласнике (к, г, х): имају прву палатализацију (ч, ж, ш) као у презенту, а не другу (ц, з, с) као у стд.

исѣ́чи! Н, сѣ́чи! 3;

| ѣ́чи! Мр, ПП, сѣ́чи! НС, сѣ́рижи
о́вце! Мр.

б) 2. врста

глаголи са облицима 5. врсте

не сѣ́омѣ́јај! 4;

| дѣ́јај се! НС, вѣ́јај! Мр.

Сремац такође има: *дѣјај се* (ИС 132), *ѣомагај* (ИС 88).

в) 3. врста

За глаголе који имају облике 1. и 3. врсте, али увек са суфиксом <н> у презенту, забележили смо примере са губљењем <н> у императиву и нултим наставком <∅>.

| дѣ́г се Ч, НС.²⁶⁹

г) 5. врста

За *сѣ́јаѣи* забележили смо облике који одговарају различитим облицима презента.

сѣ́јај 1, 5;

| сѣ́јај ПП,
пored сѣ́јај ПП, сѣ́ји Мр.²⁷⁰

д) 6. врста

Модификације помињане за основу презента, наравно, могу се наћи и у императиву; пример

ѣ́уѣ́и 10;

| ѣ́уѣ́иѣ́и Мр,
пored ѣ́уѣ́и НС.

(Код Сремца налазимо *ѣуѣѣи ме!* 3 92).

3) Акценатѣ

Како је главни део нашег корпуса прикупљен у спонтаним разговорима, где је учесталост императива слаба, добили смо мали број примера који нам ипак омогућују понека запажања.

У стандарду узлазни акценти на прстпоследњем слогу много су учесталији у императиву него у презенту.²⁷¹ Због тога бисмо у проучаваним гово-

²⁶⁹ У овим примерима постоји квази обезвучење консонанта *г*; Богдановић 1987, с. 200 бележи исти пример, поред неколико различитих из других глаголских врста (*бѣж*, *пѣрч*...) са губљењем наставка <и>.

²⁷⁰ *Сѣји* одговара свршеним облицима презента типа *сѣјем*. Митровић 1984, с. 310 такође наводи *сѣји* као императив глагола *сѣјем*.

²⁷¹ Акценат је силазни у презенту а узлазни у императиву у следећим типовима: рѣчем — рѣчи, ѣ́змѣм — ѣ́зми (1. врста); пѣ́шѣм — пѣ́ши, ѣ́рѣм — ѣ́ри, кѣ́љѣм — кѣ́љи, шѣ́љѣм — шѣ́љи (2. врста); вѣ́рѣм — вѣ́рни, тѣ́кѣм — тѣ́кни (3. врста); рѣ́дѣм — рѣ́ди, вѣ́лѣм — вѣ́ли (6. врста).

лèтӣм — *лèтӣи*, *долèтӣм* — *долèтӣи* | *ӣрчи* Л, НС, *врӣи се* НС;
вòлӣм — *вòли*, *зàвòлӣм* — *завòли* | *нòси* ПП, *ӣўсӣи* НС, *ӣўшӣишӣе* Мр.
ӣўсӣи 10;

б) Типови са силазним акцентима у стд. императиву (акцент је силазни код глагола без префикса, а код глагола са префиксом прелази на префикс и реализује се као краткоузлазни):

1. врста
јèдèm — *јèди*, *ӣòјèдèm* — *ӣòјèди* | *јèди* Мр.
јèдишӣе 1;
 2. врста
ӣлàчèm — *ӣлàчи*, *зàӣлàчèm* — *зàӣлàчи* | *ӣлàчи* НС, *јáшӣишӣе* Мр.
 3. врста
дӣгнèm — *дӣгни*, *ӣòдӣгнèm* — *ӣòдӣгни* | *дӣг се* Ч, НС (в. горе), *сӣи́ни* Ч.
дӣгни 1;
 У глаголима са префиксом акцент остаје на корену
ӣодӣгни 7, *ӣресӣáни* 5, *усӣáни* 10.

4. врста
чўјèm — *чўј*, *зàчўјèm* — *зàчўј* | *чўј* Л.
чўјшӣе 5;
бӣјèm — *бӣј*, *ӣзбӣјèm* — *ӣзбӣј* | *ӣиј* Мр, *ӣишӣе* Мр (са испадањем /j/.
ӣишӣе 1;
 Код глагола са префиксом акцент остаје на корену, а /j/ основе презентата
 се губи:
ӣоӣи 1, *наӣи се* 5; | *оми се* НС;
вèрујèm — *вèрўј* |
вèрујшӣе 5.

5. врста
дáм — *дáј*, *ӣрòдáм* — *ӣрòдáј* | *дáј* НС, ПП.
дáј 1, 3, 7, *дáјшӣе* 1, 2;
 Акцент остаје на корену у глаголима са префиксом:
ӣрòдáј НС;
глèдáм — *глèдáј*, *ӣòглèдáм* — *ӣòглèдáј* | *бèгај* Ч, Л, НС;
глèдáј 1, 6, 8, *бèгај* 4;
ӣрӣчáм — *ӣрӣчáј*, *ӣсӣрӣчáм* — *ӣсӣрӣчáј* | *чўвај* ПП, *ӣўсӣáј* П, *ӣишӣáј* ПП.
чўвајшӣе 1, 4, *ӣишӣáј* 7;
 Акцент остаје на корену у глаголима са префиксом:
сачўвај 1, *расӣишӣáјшӣе се* 5; | *сачўвај* М.

Само у једном примеру у Нишу акценат прелази на префикс као у std.
сачувај 7;

йгр̄ам — йгр̄ај, одигр̄ам — одигр̄ај
йграј 1; | йграј ПП.

6. и 7. врста

м̄исл̄им — м̄исли, з̄амисл̄им — з̄амисли
йазӣӣе се 7; | вӣди ПП.

У глаголима са префиксом акценат остаје на корену
зам̄исли 1, 8, зам̄ислӣӣе 5, зай̄ам̄ӣи | зам̄исли ПП, ос̄ӣа̄ви НС;
7, ос̄ӣа̄ви 2;

др̄ж̄им — др̄ж̄и, зад̄р̄ж̄им — зад̄р̄ж̄и
б̄еж̄и 6, др̄ж̄ӣӣе 1; | б̄еж̄и М, Мр, йр̄чи Л, НС.

Полазећи од изолованих примера свакако би се могла уочити тенденција
запажена за презент, да Ниш даје предност новом акценту, а села старом;
пример:

к̄ӯй̄уј 6; | казӯј НС;

У ствари, акценат императива је веома уједначен у градском говору и
у селима:

када у std. акценат прелази на префикс, постајући краткоузлазни, он
остаје на корену у граду и у селима;

акценат није никад на наставку /и/ ни у Нишу, ни у селима, и то без
обзира на то да ли је одговарајући std. акценат узлазни или силазни,
укључујући групу глагола са акцентом старог типа, на основи у презенту
индикатива.²⁷²

АОРИСТ

1) Нас̄ӣавци

У проучаваним говорима аорист најчешће има наставке једнаке са std.
Разлике су следеће:

а) 1. л. ј.

Финално /х/ се редовно губи у Нишу као и у селима, тако да долази до
хомонимије сва три лица једнине, осим када се због места акцента супрот-
стављају са једне стране 1. л. ј. а са друге 2. и 3. л. ј., што се често догађа,
као што ће се видети у даљем раду.

²⁷² Ту тенденцију је још почетком овог века запазио БЕЛГЕ 1905, с. 541–544 у јужномо-
равском дијалекту (којем припада нишки говор), супротно сврљинско-заплањском дијалекту у
тимочко-лужничким дијалектима који имају акценат на <и> (кад је одговарајући std. акценат
узлазни). Исту тенденцију још потврђује ALEXANDER, 1975, с. 487 која бележи и њено ширење
на сврљинско-заплањске и тимочко-лужничке дијалекте.

б) 1. л. мн.

Питање наставка 1. л. мн. помињано је у делу о фонетици (поглавље консонант /х/). Постоји јасна опозиција између Ниша и села: док у Нишу наставак увек има /с/ (<смо> или <омо>) као у std., у селима заузврат, поред ретких примера са /с/, наставак је увек /мо/ (долази од <хмо> или <охмо> где се /х/ губи).

Стеван Сремац користи наизменично наставке /с/: *кад се врнусмо* (ИС 48), *йойисмо* (ИС 65), *остјадосмо* (ИС 91), *йроменисмо* (ИС 92), *йоручасмо* (ИС 92), *добисмо* (ИС 105), *изработисмо* (ИС 113)... али и без њега: *узедомо* (ИС 52), *зар не вечерамо?* (ИС 59), *дођомо* (ИС 60), *изабрамо* (ИС 87), *дадамо* (ИС 92), *видило* (ИС 108), *йочемо* (ИС 117)...

в) 3. л. мн.

Увек имамо std. наставке <ше> или <оше> као у std. осим у два примера забележена у селима

| *болéшев Ч, улéгошев Мр.*

Наставак <шев> (у којем је финално в нешто редуковано) може се објаснити аналогично са наставцима имперфекта својственим јужном и централном делу јужноморавског дијалекта. Ради се о облицима у којима се суфикс <ше> проширио на сва лица ј. и мн. испред наставака карактеристичних за свако лице (<у> или <в> за 3. л. мн.)²⁷³

2) Основа *йрејйерийа*²⁷⁴: разликовања од *сјандарда*

а) 1. врста

моћи

У селима смо забележили неколико примера са основом *мога*²⁷⁵

| *не мога не изедеш јјмо Ч* (2. л. ј.),
| *не мога се сјјси Ч* (3. л. ј.), *могјше*
| *онда у оно време* НС (3. л. мн.).

²⁷³ в. нпр. ALEXANDER 1975, с. 288, као и примере на с. 454 и 461. Наставак <шев> је иначе изгледа тако учестао у Лесковцу да га МИТРОВИЋ 1984, систематски даје као могућ дублет (поред <ше>) за 3. л. мн. аориста свих глагола које наводи у речнику.

²⁷⁴ Ради се о инфинитивној основи std., међутим, пошто у проучаваним говорима инфинитива скоро и нема, сматрамо да је боље говорити о претеритној основи у саставу аориста и радног глаголског придева.

²⁷⁵ Могло би се помислити да се ради о имперфекту, међутим тада би се очекивао наставак /ше/ и акценат на првом слогу, одговарајући std. иницијалном краткосилазном акценту. Као што ћемо видети, облици имперфекта у нашим говорима се често разликују од std. у наставцима и у основи, тако да је понекад тешко диференцирати аорист и имперфекат. Како су семантички критеријуми непоздани, следићемо Белића (БЕЛИЋ 1911, с. 95) који полази једино од морфолошких критеријума (раније је [БЕЛИЋ 1905, с. 553–564] облике који се морфолошки односе на конјугације аориста као и имперфекта назвао имперфектом). Дакле за нас сваки облик 2. и 3. л. ј. са /ше/ припада имперфекту а са наставком <о> или <е> припада аористу. Уосталом, примећујемо да сви примери имперфекта у 2. и 3. л. ј. које наводи ALEXANDER 1975, с. 452–462 за читаву призренско-тимочку дијалекатску област имају наставке са <ше>; за њу је облик *мога* аорист, не само у 1. л. ј. него и у 2. и 3. л. ј. (в. с. 336).

И Сремац има таквих аориста: *не мога'* (1. л. ј. ИС 82), *ѿа не мога да се ѿа ожениш* (2. л. ј. ИС 55), поред *могамо* (1. л. мн. ИС 120) и облика имперфекта попут *не могаше* (3. л. ј. ИС 87) и *могашем* (1. л. ј. ИС 88).

оѿићи

Има примера са основама отид- и од-
гóлуби ми оѿи́доше 8, *ја оѿи́до* Л, М, НС, *о́н оѿи́де* Ч, Л, НС, *оѿи́домо* НС, *оѿи́доше* Ч, НС, *о́до ја* Ч, *о́доше* Мр;

узети

Поред стд. форми:

кад (он) у́зе Ма́шу 8;

о́н у́зе Мр, *Бо́г га у́зе* НС;

на читавом истраживаном простору најчешће има примера са основом на консонант /д/:

у́зде ли (он) ова́ј сѿи́ан? 5, *у́здосмо* 4;

ја у́зедо Мр, НС, *о́на га у́зде* Мр, *ѿа ме у́зде за сво́је* П, *у́зедо* М, П.

б) 2. врста

жеѿи

У селима овај глагол смо забележили са основама *поже-* и *пожње-*:

ја ѿо́же ПП, *он ѿо́же* ПП, *може́мо* ПП,
ѿожње́ ја Л.

в) 3. врста

За глаголе са суфиксом <ну> у инфинитиву постоје дублети у стд. Неколико облика са <ну> забележили смо у селима (само један у Нишу):

о́крону се (он) 5;

ја ди́гну НС
кад се о́крону́ (ја) М, *ја о́крону́* П, *ѿа се о́крону (он)* Ч,
(ја) ѿадну́ од ѿо́ван НС,
ја оѿи́кину́ Л, *скину́мо* М, *о́ни скину́ше* Мр,
сѿи́ану ја НС.

Осим код глагола *о́кронуѿи* и *скинуѿи*, облици са консонантским основама много су фреквентнији од облика са <ну>. Прве смо забележили једино у Нишу.

он ди́же 5, *они ди́гоше* 8,

смр́зо се 1,

он ња́де 1, 5, 8, *ѡргóвина ѡро́и́аде* 4,

они ѡа́доше 8,

дево́јка ѡбе́же 4,

он о́сѡаде 1, *он ѡо́сѡаде* 8, *ѡрѣсѡаде*

ми ѡо́ 6, *они сѡа́доше* 8, *ѡи с њóм се*

сасѡа́досѡе 10;

ја ди́го рúке П²⁷⁶,

ја ле́го НС, *кад ле́гомо* М, *кад се*

слéгоше Бúгари Мр,

изма́комо Мр,

вино́град ѡа ѡзми́зе М,

ја ѡа́до Ч, НС, *ѡро́и́аде Срби́ја* М, *они*

ѡа́доше Ч,

ја ѡбе́го Ч, НС, *она ѡбе́же* Л, Мр,

ѡбе́гомо М,

ја се́до Мр,

ја осѡа́до НС, *она сѡа́де* Ч, НС,

засѡа́де М, *ми осѡа́домо* ПП, *они*

сѡа́доше Ч.

За ове глаголе Сремац понекад користи основу <ну> [*он си седну десно* (ИС 48)], али чешће консонантску основу: *ја си се диго'* (ИС 47), *ѡрои́адо' ја* (ИС 104), *ѡбе́го'* (ИС 79), *магаре ми ѡбе́же* (ИС 81), *седоше*, *заседоше* (ИС 79), *сѡадо'* (3 43), *ѡа засѡаде* (3 153), *осѡаде* (ИС 54), *сѡадосмо* (ИС 95, 3 88)...

г) 4. врста

У селима се уместо суфикса за имперфектизацију -ова- користи -ува- који аналогично замењује и суфиксе -ива- и -ева-; примери:

болува́ (3. л. ј.) Ч, Л, *казува́* (1. л. ј.)

Ч, НС, *она дођува́* НС.²⁷⁷

д) 5. врста

Глаголи *даѡи* и *знаѡи* и глаголи од њих изведени префиксацијом, као и *имаѡи*, *немаѡи*, *смеѡи* у нашим говорима, као и у стд. имају дублете.

вокална основа

има́смо 5;

едну́ го́дину ја има́ деѡе́ М, НС, *нема́*

дрво (1. л. ј.) НС, *ја ѡри́зна* НС, ПП,

он ѡри́зна Мр, ПП, *ми се ѡѡзна́мо*

НС;

²⁷⁶ Истакнимо да наводимо само примере за које се не сумња да је у питању аорист, а не перфекат: *ја ди́го* би могло значити *ја дигох* или *ја сам дигао*. Пошто је говорник жена перфекат је искључен.

²⁷⁷ Богдановић 1987, с. 197 наводи исти пример *дођува́* али га одређује као имперфекат. Наш остав о томе смо објаснили у фусноти бр. 275 Констатујемо, уосталом да Богдановић говори да групу у коју сврстава тај облик „чинс они који носе имперфекатско значење, али немају и његов облик“ (с. 196).

консонантска основа на /д/
он даде 1, *они дадоше* 8, *кева ми њро-*
даде 8,

ми се ујознадосмо 4;

ја дадо Л, Мр, НС, *он даде* Л, Мр²⁷⁸,
дадомо Л, Мр, *ово се издаде* НС, *ја*
њродадо Мр, ПП, *џи њродаде* Мр, *он*
њродаде ПП, *њродадоше* Мр, ПП,
она се удаде Ч, Л, НС,
не смедоше НС,
ујознаде се П, Т.

Констатујемо да се у проучаваним говорима даје предност вокалној основи глагола *имаџи* и *немаџи*, а консонантској основи на /д/ осталим глаголима, нарочито глаголу *даџи* и његовим изведеницама.

За последњу групу глагола исто је и код Сремца: *дадо'* (З 39), *раздадо'* (ИС 46), *кој ви не даде* (ИС 65), *Зоне џи даде* (З 157), *А за кога се [џи] удаде?* (З 154), *џа се удаде за џеб'* (ИС 56), *дадомо* (ИС 92)...

ђ) 6. врста

радиџи

У селима смо забележили примере са претеритском основном раде- а у Нишу са основном ради- као у std.

и џи не уради 1;

он ураде Мр, *џија урадеџи џамо?*
 Мр.

видеџи

За 1. л. ј. нашли смо у Нишу и у селима примере са консонантском основном (ограниченом на вид-)²⁷⁹

ја видо 1, 8;

ја видо М.

заборавиџи

/о/ из основе се често губи у селима, чува се обично у Нишу; пример:
ја заборави 8;

заборавише Т.

е) неправилни (евентуелно помоћни) глагол *хџеџи*

Као у std. имамо примера са две различите основе

вокална основа

(он) *џе ме удави* 8;

(он) *џе дџе на аџераџију* Мр, *ова*
омладина не џе Мр, *овај не џе да*
остџане НС;

²⁷⁸ Примећујемо акценат на наставку, отвореном слогу, у односу на std. облик у којем је силазни акценат на основи (дџе).

²⁷⁹ Основа вид- уместо std. виде- је распрострањена за аорист у читавој призренско-тимочкој дијалекатској области, што примећује нпр. ALEXANDER 1975, с. 44.

КОНСОНАНТСКА ОСНОВА

*јé л њи ѡáѡа ѡéде ѡсѡрада 9, ѡé-
досмо да се удавимо 4, ѡéдоше да
нас убију 4.*

3) Акценатѡ

Узећемо исте акценатске типове као и за презент, али ће сваки стд. тип бити одређен (колико је то могуће) једним паром глагол без префикса — глагол са префиксом у 1. л. ј. и у 2. — 3. л. ј. аориста. За наше примере даћемо прво облике у 1. л. ј. и у 1, 2, 3. л. мн. (јер сви имају акценат на истом слогу) па онде облике за 2. и 3. л. ј. Када ништа не прецизирамо, ради се о 3. л. ј., а ако имамо посла са 2. л. ј. даћемо личну заменицу у заградама уколико пример не пружа одређење.

а) 1. врста

Тип *јéсѡи — јéдох, јéде; ѡдјесѡи — ѡдједох, ѡдједе или ѡдједе*
без префикса

јéдосмо 5;

| *јéдомо Ч;*

са префиксом

мн. и 1. л. ј.: акценат остаје на корену

| *ја ѡјéдо Мр, изéдоше Мр;*

2. — 3. л. ј.: акценат пада на префикс

ѡн ѡјéде 5;

| *изéде НС, ујéде Мр.*

Тип *сéѡи — сéкох, сéче; ѡдсеѡи — ѡдсекох, ѡдсéче*

без префикса: нема примера,

са префиксом

мн. и 1. л. ј.

акценат на наставку (стд. краткоузлазном акценту одговара експираторни акценат два слога даље)

| *ја украдó Мр;*

акценат на корену

| *украдóше ПП, ја ѡмúзо Мр, ПП, ѡни ѡмúзоше Мр, ПП, исéко НС, одсéко НС;*

2. и 3. л. ј.: акценат на префиксу као у стд.

| *украде Мр, ѡмúзе ПП, ѡсече НС.*

Тип *вúѡи или вúѡи — вúкох, вúче; довúѡи или дðвúѡи — довúкох, дðвúче*
без префикса: нема примера,

са префиксом

мн. и 1. л. ј.; наши примери имају акценат на корену („новог“ типа, као у стд.), а не на наставку („старог“ типа)

одрáсѡсмо 8, ѡвúкоше 1;

| *извúкоше М;*

2. — 3. л. ј.; акценат је на префиксу као у стд.

йóрасѝе НС, *йзвуче* М, НС, *йóвуче* ПП.

Тип *йèћи* — *йèкох*, *йèче*; *исйèћи* или *исйèћи* — *исйèкох*, *исйèче*

без префикса: нема примера,

са префиксом (укљуујући и неке глаголе који не постоје у форми без префикса)

мн. и 1. л. ј.

стари акценат, на наставку

убодóше Мр,
рекó Ч, НС, *рекóсѝе* ПП;

нови акценат, на основи

одвèдоше 1,

донéсоше М, ПП, *однéсоше* Мр,
довèдо НС, П, *увèдоше* ПП,
йомéѝи Мр,
исйèко Мр, *исйèкоше* ПП,
йомóго Мр,
рèко Ч, М, Мр, НС, П,
ошèкоше НС.

рèко 2, 4, *рèкоше* 8;

Примећујемо да је *рèко* много фреквентније од *рекó*; ову другу акцен-туацију смо приметили код говорника који користе и прву. Пример: *ма* — *рекó* — *бајо*, *йаднóу* — *рèко* — од *йовán*, *йа се уйейá* — *рèко* НС.

2.-3. л. ј.: акценат на префиксу као у стд.

одведе 1;

йзбоде НС, *йбоде се* ПП, *она се нé*
убоде Мр (са преласком акцента на негацију),
йѝй дóнесе НС, *он дóнесе* НС,
йóведе НС, *дóведе* Ч,
йóмеѝе Мр,
исйèче ПП,
йѝй йóможе Мр, *он йóможе* Мр.

Тип *йòчèѝи* — *йòчèх*, *йòчè*; *зайòчèѝи*, *зайòчèх*, *зййòчè*

мн. и 1. л. ј.

стари акценат

йòчèше 4, 8;

ја йòчè НС, *ја зайòчè* Мр, *йòчèмо* Л,
йòчèше Ч, Мђ, П, Т,
измрèше М, *изумрèше* Л;

нови акценат

йòчеше 6;

йòчемо НС;

2. — 3. л. ј.: акценат на првом слогу као у стд.

он йòче 1, 2, 7,

умре 5, 8;

он йòче Л, НС,
умре Ч, Л, М, НС.

Ићи и изведени глаголи

ићи или *ићи* — *идох*, *иде*

мн. и 1. л. ј.: у нашим примерима имамо стари акценат на наставку:

| *идо* М, Мр, НС, *идо*мо Ч, М, НС, Т;

2. — 3. л. ј.

акценат на наставку, без наизменичности са другим лицима

| *он иде* *ијам* *далеко*

Тип *доћи* или *доћи* — *доћох*, *доће*

мн. и 1. л. ј.: акценат је најчешће на наставку

наћосмо 8, *ућосмо* 1, *доћоше* 1, 8;

| *доћо* Мр, НС, ПП, П, *наћо* НС,
*доћо*мо Ч, Мр, НС, *доћоше* М, Мђ,
Мр, ПП.

У Нишу смо ипак забележили три примера са акцентом на префиксу

наћо 6, *одо* 6, *доћоше* 4;

2. — 3. л. ј.

акценат на наставку без алтернације са другим лицима

доће *ослобоћење* 7, *снаја* *доће* 8,
проће *раји* 7;

| *ији* *доће* Мр, (он) *доће* Ч, Л, М, Мр,
НС, *он* *иоће* Л, Мр, *он* *проће* Л;

акценат на префиксу са променом места у односу на друга лица

иоће *му* *крв* 5;

| *он* *доће* Мђ, ПП, *кад* *доће* *она* НС.

Тип *изаћи* или *изаћи* — *изаћох*, *изаће* или *изаће*

мн. и 1. л. ј.: акценат је обично на наставку

уићоше 8;

| *изаћоше* ПП, *уићоше* М;

2. — 3. л. ј.: акценат је на првом слогу, тако да се ствара алтернација са другим лицима:

изаће 1, 3;

| *изаће* НС, *наиће* М, НС.

У 1. врсти, осим глагола *ићи*, немамо примера глагола без префикса који би нам омогућили да изведемо закључке. За узврат, у свим акценатским типовима глаголи са префиксима имају јасну тенденцију да се успостави алтернација између 2. и 3. л. ј. (у којима акценат пада на префикс) и других лица (у којима је акценат најчешће на основи а понекад на наставку). У проучаваним говорима једино тип *доћи* (без алтернације у стд.) остаје чешће без алтернације, мада је понекад ипак има.²⁸⁰

²⁸⁰ Ова запажања се поклапају са запажањима Р. Александер. За глаголе са претеритском осномом на консонант (тј. велика већина глагола 1. врсте) она констатује акценатску алтернацију између 2.-3. л. ј. и других лица када ти глаголи имају префикс (акценат је онда на префиксу у 2.-3. л. ј.), али то једино у призренско-јужноморавском дијалекту (којем и припадају наши говори), за разлику од тимочко-лужничког и сврљишко-заплањских дијалеката, који немају ову алтернацију (ALEXANDER 1975, с. 328); у призренско-јужноморавском дијалекту глагол *ићи* у принципу нема акценатску алтернацију, док тип *доћи* може да је има или не.

б) 2. врста

Тип *īlākaiīi* — *īlākah*, *īlāka* или *īlākā*; *zāīlakaiīi* — *zāīlakah*, *zāīlaka* или *zāīlākā*

Овом типу можемо придружити неправилне глаголе *браїи*, *їраїи*, *кїаїи*, *слаїи* и *звїи* који су истог акценатског типа: *браїи* — *брāх*, *брī*; *обраїи* — *обрах*, *обра* или *обрā*; *звїи* — *звāх*, *звā*; *їозвїи* — *їозвах*, *їозва* или *їозвā*.

без префикса: мало примера, акценат је на финалном вокалу основе (стд. краткосилазном акценту одговара акценат на следећем слогу)

мн. и 1. л. ј.

| *īrāīše* НС;

2. — 3. л. ј.

| *īīī īlakā* НС;

са префиксом

мн. и 1. л. ј.: у нашим примерима акценат је на крају основе (када је основа аориста тросложна, стд. краткоузлазном акценту одговара акценат два слога даље):

īoslāsmo 10, *īozvāīše* 10;

| *jā īreba jā* НС, *jā īosejā* Мр, *jā obrā* Мр, ПП, *obrāmo* Мр, *ōni obrāīše* ПП, *īribrāīše se* М, *jā oīrā* НС, *isīrāīše* НС, *jā zaklā* Мр, НС, ПП, *īoklāmo* ПП, *īoklāīše* НС, ПП итд.

2. — 3. л. ј.: акценат је на префиксу тако да се ствара алтернација са другим лицима:

ōn īōsla 10;

| *ōn īōseja* Мр, *ōn obrā* ПП, *ōn oīra* НС, *ōn zakla* Мр, НС.

Тип *īīscāiīi* — *īīscāh*, *īīscā*; *nāīīscāiīi* — *nāīīscāh*, *nāīīscā* или *nāīīscā*²⁸¹

без префикса: забележили смо само један пример, са акцентом на крају основе:

ōni vezāīše 8;

са префиксом: примери су малобројни и имају акценат на префиксу:

īīī īōkaza 1, *īrēdskaza* 8;

| *ōn īrēīscā* НС.

²⁸¹ ALEXANDER 1975, с. 281–282 као једини могући облик за 2.–3. л. ј. даје *nāīīscā*, ослањајући се на правило према којем се акценатска алтернација између мн. и 1. л. ј. са једне и 2.–3. л. ј. са друге стране јавља једино ако је вокал основе кратак. Према томе она има *uzorah* — *īzorā* али *nāīīscāh* — *nāīīscā* (2. врста), *īročīīscāh* — *īročīīscā* али *isčūvāh* — *isčūvā* (5. врста), *izdržāh* — *izdržā* али *zāblējāh* — *zāblējā* (7. врста). Мешутим ПРАВОПИС 1960 даје дублете за 2.–3. л. ј. за све ове типове без обзира на то да ли је вокал основе кратак или дуг: *zahūktāh* — *zahūkta* или *zāhūkta*, *zāvīkāh* — *zāvīka* или *zāvīkā* (2. врста), *lokōnčāh* — *lokōnča* или *dōkončā*, *dočārah* — *dočāra* или *dōčārā*, *zāvūčāh* — *zāvūča* или *zāvūčā* (7. врста). Акценат у аористу је врло компликован, што се примећује у разликама између ПРАВОПИС-а 1960; и СТЕВАНОВИЋ-а 1979, I. Тако Стевановић допушта *zāvōle* и *zāvōle*, а правопис наводи само *zāvōle*; док Стевановић даје само *pōgledā*, а правопис за тај глагол упућује на *isplivati* и допушта варијанте *isplivā* и *ispлива*.

в) 3. врста

Известан број примера смо већ прегледали у оквиру разматрања основа аориста.

Тип *гѣнуѣти* — *гѣнух*, *гѣну*, *ѣдгинуѣти* — *ѣдгинух*, *ѣдгину*

без префикса: нема примера,

са префиксом

мн. и 1. л. ј.: у нашим примерима акценат је на финалном вокалу основе (стд. краткоузлазном акценту одговара експираторни акценат два слога даље):

| *изгинуше* ПП, *ѣдгинуше* Мр;

2. — 3. л. ј.: акценат је на префиксу као у стд.

ѣзгину 4, *ѣдгину* 5;

| *ѣдгину* Мр, ПП.

Тип *врнуѣти* — *врнух*, *врну*; *ѣреврнуѣти* — *ѣреврнух*, *ѣреврну* или *ѣреврнѣ*

без префикса: забележили смо само примере 1. л. ј. и 3. л. мн. у којима је акценат на крају основе:

ѣрнуше 8;

| *ја ману* Л, *ја викну* Л;

са префиксом

| *ја се ѣреврну* Мр, *ѣреврну ли (ѣти)*
шолу? ПП.

г) 4. врста

Тип *биѣти* — *биѣх*, *биѣ*; *ѣзбиѣти* — *ѣзбиѣх*, *ѣзбиѣ*

ѣѣти — *ѣѣх*, *ѣѣ*; *ѣдѣѣти* — *ѣдѣѣх*, *ѣдѣѣ*

без префикса

| *ја ѣѣ* НС, *она чу* НС, *ми чу:мо* Л;

са префиксом

мн. и 1. л. ј.: мало примера код којих је акценат на основи у селима, али на префиксу у Нишу:

ја ѣѣѣ 5, 6;

| *ѣбише* М, НС, *(ја) ѣѣѣ* НС;

2. — 3. л. ј.: акценат је на префиксу

ѣн ѣѣѣ 5;

| *ѣби* НС, *дѣби ли (ѣти) ѣѣѣ?* ПП.

За друге акценатске типове 4. врсте (*кѣѣѣти*, *кѣѣѣѣти*) имамо само изоловане примере.

д) 5. врста

Тип *знѣѣти* — *знѣѣх*, *знѣѣ*; *ѣдзнѣѣти* — *ѣдзнѣѣх*, *ѣдзнѣѣ* или *ѣдзнѣѣ*

Видети примере наведене за основе аориста.

Тип *гледѣѣти* — *гледѣѣх*, *гледѣѣ* или *гледѣѣ*; *ѣдгледѣѣти* — *ѣдгледѣѣх*, *ѣдгледѣѣ*
или *ѣдгледѣѣ*

без префикса: забележили смо примере само у селима где је акценат на финалном вокалу основе (стд. краткосилазном акценту одговара експираторни акценат на следећем слогу).

мн. и 1. л. ј.		<i>ја сийá</i> ПП ²⁸² , <i>ѿера́мо</i> М, <i>ѿера́ше</i> Ч.
		Т;
2. — 3. л. ј.		<i>ѿера́</i> НС;
са префиксом		
мн. и 1. л. ј.		
акцент на крају основе (стд. краткоузлазном акценту одговара експираторни акцент два слога даље):		<i>(ја) ѿогледа́</i> М, НС, <i>ѿриѿуца́ше</i> Л, <i>доѿера́мо</i> Ч, <i>оѿера́мо</i> М, <i>исѿера́ше</i> Мр, ПП, <i>наѿера́ше</i> Мр, <i>оѿера́ше</i> М, Мђ, ПП;
акцент на корену		
<i>ја ѿогле́да</i> 9;		
акцент на префиксу (као у стд.)		
<i>ѿогледа́ше</i> 10;		
2. и 3. л. ј.: акцент на префиксу ствара алтернацију са другим лицима:		
<i>исѿера</i> 8, <i>ра́сѿера</i> 8;		<i>ѿре́гледа</i> НС, <i>за́шѿо</i> (<i>ѿи</i>) <i>ра́сѿѿа?</i> Мр, <i>оѿѿера</i> ПП.
Изузетно, акцент је на крају основе: <i>о́н оѿѿера́</i> Л.		
Тип <i>ѿри́чаѿи</i> — <i>ѿри́чах</i> , <i>ѿри́ча</i> ; <i>исѿри́чаѿи</i> — <i>исѿри́чах</i> , <i>исѿри́ча</i> или <i>ѿсѿри́ча̄</i>		
без префикса		
мн. и 1. л. ј.		
стари акцент, на крају основе		
<i>сѿѿреља́ше</i> 4;		<i>блокира́ше</i> ПП, <i>(ја) нема́</i> НС;
нови акцент, на корену		
<i>ѿри́часмо</i> 5;		
2. — 3. л. ј.: нема примера		
са префиксом		
мн. и 1. л. ј.		
стари акцент, на крају основе		<i>ја оѿѿѿи́а</i> Мр, <i>оѿѿѿи́асмо</i> ПП;
нови акцент, на корену		
<i>ѿоуби́јаше</i> 10;		
2. и 3. л. ј.: акцент на префиксу ствара алтернацију са другим лицима:		<i>о́н оѿѿѿи́а</i> Мр, ПП.

²⁸² Контекст показује да се ради о облику свршеног вида (*ја уле́го* и *сийá кѿѿѿи*) који одговара презенту 2. врсте *сийѿи*. То потврђује МИТРОВИЋ 1984, с. 301 који за глагол *сийѿи* наводи аорист *сийá*, *сийáмо*.

Тип *чійіаїти* — *чійіах*, *чійіа* или *чійіа̄*; *іпрочійіаїти* — *іпрочійіах*, *іпрочійіа* или *іпрочійіа̄*

без префикса

мн. и 1. л. ј.: акценат је на крају основе

иміасмо 5, *вечерасмо* 5, *венчаше се* 1; | *чійіаше* НС, *ја імі* М, НС;²⁸³

2. и 3. л. ј.: нема примера,

са префиксом

мн. и 1. л. ј.: акценат је на крају основе

ја іпрочійіа 8;

| *іпрочійіаше* НС;

2. и 3. л. ј.: акценат на префиксу ствара алтернацију са другим лицима

іовечера 5;

| *он іпрочійіа* НС, *закоіа* Мр.

У изузетним случајевима акценат је на крају основе; нпр. *ишамарі* НС.

ђ) 6. врста

Тип *гзійіти* — *гзих*, *гзй̄*; *нагазійіти* — *нагазих*, *нагазй̄*

без префикса (или са префиксом који се своди на један консонант)

мн. и 1. л. ј.: акценат је на крају основе (стд. краткосилазном акценту одговара експираторни акценат на следећем слогу):

ја сїаві 10;

| *згазіше* Мр, *казніше* Мђ, *скуїіше* Мђ, *сруїіше* Мр, *сеїі се ја* Л;

2. и 3. л. ј.: нема примера,

са префиксом

мн. и 1. л. ј.

У већини случајева акценат је на крају основе (стд. краткоузлазном акценту одговара експираторни акценат два слога даље):

уаїсіше 1, *уфайіше* 3, *наїравісмо* 8, *ја осеїі ја* 8 итд.

| *ја уваїі* Мр, *мі закачімо* Мр. *іприкуїіше* НС, *(ја) зайазі* НС, *наїраїісіше* НС, *іпоїравіше* Мр, *(ја) осїіарé* М, *осїіавімо* М итд.

У мање случајева акценат је на корену

наїравіше 1;

| *ја ісїраі* НС, *ізвадіше* НС.

У изолованим примерима акценат је на префиксу

мі се ўхвайісмо 10;²⁸⁴

| *ја дóваїти* НС;

2. и 3. л. ј.: акценат на префиксу ствара алтернацију са другим лицима:

іоїлаши 8, *ірétури* 5;

| *її се забави?* Мр, *дóваїти* М, *он зақачи* М, *ісїраі* НС, *осїіаре* НС. П.

²⁸³ Контекст јасно показује да се ради о аористу: *едн̄: гóдшн̄у ја імі дeт̄т̄é*.

²⁸⁴ Овде има два акцента: први на префиксу, други на финалном вокалу основе. ипгс сведочи о језичкој несигурности говорника.

Примећујемо да глаголи који немају парњаке без префикса следе акценатски тип *нагазитији*: у нашим говорима примери забележени за глагол *јударитији* имају поменути алтернацију.

ја удари 9,
он удари 5;

(ја) удари НС,
ја кад ме удари он НС.

Тип *дѣлитии* — *дѣлих, дѣли*; *додѣлитии* — *додѣлих, ддѣли*
без префикса

мн. и 1. л. ј.: у свим нашим примерима, забележеним у селима, акценат је увек на финалном вокалу основе (стари тип):

рани М, *ранише* се Л (стд. *хранитии*),
(ја) јави НС, *ја куйи* Мр, *куйимо* НС,
куйише НС, *љутиише* се ПП, *(ја) муйи*
Мр, *мутииште* Мр, *илаиише* ПП, *(ја)*
йражи НС;

2. и 3. л. ј.: само један забележен случај са акцентом на корену

(он) куйи НС;

са префиксом

мн. и 1. л. ј.

стари акценат, на крају основе

заилаише 8, *уреди се (ја)* 9;

йоделимо се ПП, *намирише* Л, *заилаише* НС, *(ја) йосади* Л, *остйуйише* Мр, *ја заврши* Мр;

нови акценат, на корену: изоловани пример

ја йојур Мђ;

2. и 3. л. ј.: акценат на префиксу ствара алтернацију са другим лицима:

(он) заврши 5;

он се удави НС, *он објави* Мр, *одручи* Мр, *заврши* ПП.

Тип *чинитии* — *чиних, чини*; *учинитии* — *учиних, учини*
носитии — *носих, нос*; *доноситии* — *доносих, дднос*²⁸⁵

без префикса

мн.: акценат је на крају основе

йусиише 1;

*они нос*ше М, Мр

са префиксом

мн. и 1. л. ј.: акценат је на крају основе

изгубише 8;

ја учини Ч, *ја йрекрсти* П, *умори се*
(ја) ПП, *(ја) ошвори* НС, *ја научи* ПП,
*уноси*мо НС, *йоклой*мо Мр, *зароб*ише Л итд.

²⁸⁵ Дајемо оба типа јер имају различиту акценгуацију у презенту (*чинитии* — *чинил*; *носитии* — *носил*).

2. и 3. л. ј.: акценат на префиксу ствара алтернацију са другим лицима
одвоји 10, *идоустити* 1, *он се оджени* 8; | *ити учини* Мр, *он отвори* Ч, НС, *он*
научи Мр, ПП, *иа се он оджени* НС.

Изузетно, акценат може да буде на крају основе: *он зайури* Мр.

Тип *летиети* — *летиех*, *летије*; *долетиети* — *долетиех*, *долетије*

без префикса или са префиксом који се своди на један консонант

мн. и 1. л. ј.: ретки примери са акцентом на крају основе у сслима, на корену у Нишу:

слетиеше 5; | *ја седје* Мр;

2. и 3. л. ј.: без примера,
са префиксом

мн. и 1. л. ј.: акценат је на крају основе

излетиеше 8; | *заболеше* Л, *изгорје ја* ПП, *ја поседје*
Мр;

2. и 3. л. ј.: акценат на префиксу ствара алтернацију са другим лицима
заболе 1; | *идболе се* Ч, *заболе се* Ч, Мр.

е) 7. врста

Типови *блејаити* — *блејях*, *блеја*; *заблејаити* — *заблејях*, *заблеја* или *заблеја*; *држаити* — *држах*, *држа* или *држа*; *задржаити* — *задржах*, *задржа* или *задржа*

Малобројни примери показују следеће тенденције:

без префикса: акценат на крају основе (*блејаише* Мр, *држаише* Мр)

са префиксом: акценат на крају основе у мн. и 1. л. ј. (*заблејаише* Ч, *ја задржа* НС), на префиксу у 2. и 3. л. ј. (*заблеја* ПП, *он иддржи* НС).

Ако направимо преглед акцената глагола који у аористу имају основу на вокал (тј. свих изузев већине глагола 1. врсте), можемо констатовати следеће:

глаголи без префикса су сувише малобројни да бисмо извели поуздане закључке, ипак примећујемо да је акценат често на последњем вокалу основе у свим лицима (чак и кад је одговарајући стд. акценат краткосилазни на основи), примери: *ја јаха* Мр и *ити илака* НС, *ја сийа* ПП и *он иџера* НС. Има и примера са акценатском алтернацијом: *ја куити* Мр, и *он куити* НС;²⁸⁶

Примери глагола са префиксом у нашим говорима су многобројнији, што није чудно јер се аорист користи за глаголе свршеног вида, а глаголи са префиксом (без суфикса имперфективације) свршеног су вида. Док у стд. постоји различитост акценатских типова у аористу, често са дублетима у 2. и 3. л. ј., у проучаваним говорима постоји тежња за алтернацијом којој се су-

²⁸⁶ ALEXANDER 1975, с. 354–355 такође утврђује изванредан број случајева акценатских алтернација глагола без префикса, нрп. у Шарбановцу, северноисточно од Алексинца: *кажи* и *каја*, *идвути* и *идвоти*, и *идвоти*, *носи* и *носи*.

протстављају акценат на крају основе у мн. и 1. л. ј. (врло ретко је акценат на корену: *ја погледа* 9, *најравише* 1, *извадише* НС, *ја појури* Мђ) и акценат на префиксу у 2. — 3. л. ј. (изузетно на корену: *најури* 3, *разбó.ле се* 5). Ово сасвим потврђује Белићево правило према којем глаголи без префикса на а (*ува*), е и и, без обзира на то да ли су несвршени или (ређе) свршени, имају финални акценат, док свршени глаголи са префиксом увек показују алтернацију између иницијалног акцента у 2. и 3. л. ј. и финалног акцента у другим лицима.²⁸⁷ Међутим забележили смо и неколико изузетака од овог правила, обично по један или два за сваки тип, али који не представљају занемарљиву групу; примери:

1. л. ј. са акцентом на префиксу: *кад се окрену* *ја* Ч, *ја доваћи* НС, *ја се њремири* ПП, *ја оврише* ПП, *ја њоже* ПП (в. и 3. л. мн. *њо.ледаше* 10, као и 1. л. ј. глагола консонантске основе *ја се њбодо* НС, *ја њројодо* Ч ...);

3. л. ј. са акцентом на финалном слогу: *он обра* Мр, *он ојера* Л, *шама-ра* НС, *он зашвори* Мр, *он ураде* Мр (као и код глагола консонантске основе: *њсе се ова удаде* Ч, *она се њбодé* НС ...).

Шта мислити о овим изузетцима? Да ли је од почетка века назадовала алтернација иницијалног акцента у 2. — 3. л. ј. и финалног акцента у другим лицима? У ствари, ова алтернација изгледа да никада није имала систематски карактер какав јој приписује А. Белић; довољно је узети у обзир примере које 1903. наводи О. Брох, а које Белић оспорава или пак одбацује 1911.²⁸⁸ док Р. Александер бележи сличне случајеве 1975.²⁸⁹ Ради се о примерима лингвистичке несигурности која се испољава унутрашњом аналогijом: ако се акценат 1. л. ј. помера на место акцента 2. — 3. л. ј., акцентуација је једнака за сва три лица једнине и контрастира са акцентуацијом множине; ако се акценат 3. л. ј. помера на место акцента 1. л. ј. и мн., акцентуација читаве парадигме се такође уједначаје.

Да бисмо се вратили поређењу Ниша и околних села, истаћи ћемо да је аорист много мање фреквентан у Нишу него у селима, а ипак је чешћи у Нишу него у std. говорном језику. У нашим примерима готово да нема разлике у месту акцента између Ниша и села, што можемо објаснити чињеницом да говорни std. језик, пошто ретко прибегава аористу, није овде био у стању да више утиче на промене у граду него у селима.

ИМПЕРФЕКАТ

Образовање имперфекта у призренско-тимочкој дијалекатској области знатно се разликује од std. Прво, најчешће нема вокала /a/ у наставку, а у 1. л. ј. и мн., као у аористу, не постоји /x/, којег такође нема ни у 3. л. мн. За

²⁸⁷ БЕЛИЋ 1905, с. 580.

²⁸⁸ в. БРОХ 1903, с. 228–231, 260–264 и 311–313, и БЕЛИЋ 1911, с. 73–76.

²⁸⁹ в. ALEXANDER 1975, с. 358 и 362.

све глаголске врсте се обично користи презентска основа. Могу да се разликују два начина творбе.²⁹⁰

У првом је наставак /e/, осим за све глаголе 5. и извесне глаголе 2. врсте; у 1. л. ј. и мн. додаје се суфикс <o> (вероватно аналогно наставцима аориста глагола са основом на консонант). Према томе, промена је следећег типа: *бодео* или *бодеше* (1. л. ј.), *бодеше* (2.–3. л. мн.), *бодео*мо (1. л. мн.), *бодео*стие (2. л. мн.), *бодѐу* или *бодео*ше (3. л. мн.) и за 5. врсту *чувао* или *чуваше*, *чуваше*, *чувао*мо итд. Видимо да је у 3. л. мн. наставак /ше/, карактеристичан за 3. л. мн. аориста, у конкуренцији са наставком /ху/ (свденим на /у/); /ше/ се шири и на 1. л. ј. Тај први тип се пре свега среће у тимочко-луничком дијалекту и сврљишко-заплањским дијалектима, али и у јужно-моравским говорима северно од Врања па до алексиначког подручја.

У другом типу творбе /ше/, прихваћен као прави имперфекатски суфикс, шири се на сва лица, после једног вокала (најчешће /e/, али /a/ код глагола 5. врсте. Наставци су слични презентским наставцима (осим у 2. л. ј., увек једнаком са 3. л. ј.). Одатле и парадигме типа *илѐтишешем* или *илѐтишеше* (1. л. ј.), *илѐтишеше* (2. — 3. л. ј.), *илѐтишешемо* (1. л. мн.), *илѐтишешеште* (2. л. мн.), *илѐтишешешу* (3. л. мн.). Овај тип је, изгледа, најраспрострањенији у јужном делу јужноморавског дијалекта, али га има и у северном делу, иза Врања; тако Белић наводи извештан број примера за Ниш и околину.²⁹¹

Ми смо само у селима забележили неколико примера који припадају овом другом типу:

ја имашем зорѐи Мр, бабу имашемо
НС, *Вѐра викашемо љу коби.лу* НС, *ја зборешем* НС ...

Други примери су углавном 3. л. ј. и могу се сматрати примерима првог или другог типа:

она идеше у шко.лу ПП

Глаголи 5. врсте, или они који се у проучавањем говорима мењају у презенту као гл. 5. врсте имају облике сличне стд.

ја коју још, брѐ, има, имаше 10;

љам нѐштио имаше Л, *куће имаше*
љовише М, *имаше еднa кућа* НС, *љаг*
нѐмаше М, *ља нѐмаше га* НС, *како се*
викаше оно? МР, НС, Т итд.

Код неправилних глагола **давати** и **звати** имперфекат се образује од инфинитива као у стд. Нисмо забележили облике формиране од презентске основе типа *зовеше*.

како се зваше оно? 6;

љре се даваше НС, *овдѐн се диваше*
ПП,
нѐ знам ко се зваше љо ПП.

²⁹⁰ в. нпр. БЕЛИЋ 1905, с. 553–564 и ALEXANDER 1975, с. 284–288.

²⁹¹ в. БЕЛИЋ 1905, с. 556–558. Међутим БОГДАНОВИЋ 1987, с. 196 истиче да у Алексиначком Поморављу није забележио ниједан имперфекат типа *имашем*.

Примећујемо да је вредност имперфекта која се појављује у последња два примера код глагола **звати** (и коју смо такође имали са неким примерима глагола **викати**) — напор говорника да се присети нечега заборављеног — једина жива употреба имперфекта у савременом std. говорном језику; она је најчешћа са глаголом **бити**.

Од два облика имперфекта у std. српском **бѣјах** и **бѣх** у проучаваним говорима се обично јавља други облик:

кад говорник покушава да се нечега сети (ова употреба је чешћа у Нишу него у селима):

чекај, која бeше још 1, намeсѣиши њи | *а како бeше за змију? НС;*
на лeву рyку ел на... бeше на дeсну,
нe знам 2, нe знам ди бeше 6, јeл њако
бeше? 7;

за изражавање стања у прошлости без познатих временских граница:
дoбро бeше раније 1, скуѣо бeше | *и кад бeше Ч, кид бeше овaј Л, њиg*
ѡада 2, ниѡиѡа му нe бeше 5, дoбро | *бeше јeфѡиѡно М, девојка дoбри бeше*
бeше 7, а бeше хладно 8 итд. | *М, каквa бeше ма.ѣнка НС, и ѡакој*
бeше ѡо НС, она још бeше ма.а ПП,
ос.љобоћeње Т итд.

приликом образовања плусквамперфекта:

ѡо за бадње вeче га бe ѡурa.а НС,
ѡуј омају ѡѡо не бeше омајa.а
еданиѡѡ Ч.

Примећујемо да се у селима плусквамперфекат чешће гради помоћу имперфекта глагола **бити**, док се у Нишу скоро увек формира са перфектом глагола **бити**.

Од имперфекта налазимо најчешће 3. л. ј. (иначе једини облик имперфекта у Нишу). У 3. л. мн. понекад се чује облик *бeоше*²⁹² који припада првом типу имперфекта, својственом призренско-тимочкој дијалекатској области: суфикс <о> се умеће између основе и наставка /ше/ који потиче од аориста:

ѡа кад бeоше дeца НС.

Пошто се /ше/ користи за више лица, говорник може осетити потребу да дода наставак карактеристичан за 3. л. мн. (/у/ који се реализује као [у] или [в]):

бeошев вика.и НС.

Облици који припадају типу **бѣјаше** јављају се у малом броју у селима:

ја бeа млада М, Мој Раѡко бeјаше
ѡоголем НС, бѡаше Нeмци осѡѡѡа.и
 НС (овде, са наставком /ше/ аориста ...

Сремац користи све наведене облике глагола **бити**, врло добро одражавајући на тај начин у својим делима разноликост форми које заиста постоје (али се сви ти облици данас срећу само у селима):

²⁹² БОГДАНОВИЋ 1987, с. 196 такође бележи у 3. л. мн. *бeоше*, али и *бeу*, које ми немамо.

тип *бејах*: *кад си ја беја' момак за кеф* (ИС 86), *зашио му ја беја' помагач* (ИС 92), *беја' у амам* (З 32) ...

тип *бех*: *он беше сџарији аиџија* (ИС 92), *беше ѿу и оно Зоне Замфирово* (З 32), *бе'мо цврсти у веру* (ИС 87), *бе'у* (ИС 99), *како бе'у цврсти* (З 39), *намџор бе и најред* (ИС 54, треће лице једнине са наставком <ѳ>, *кад беомо деца* (З 37, прво лице множине са суфиксом <о>), *беоше и оне* (З 32, треће множине са суфиксом <о>).

Малобројни облици глагола *хтети*, сви забележени у селима, припадају типу *хѳѳах* (који се своди на *ѳа* због аферезе и губљења /х/) или *иѳах* (*ѳа* после испадања /ш/), као: *за ма'л, ч'вај Бѳѳе, ѳа ѳо'луди'м* НС. У овом примеру глагол *хтети* губи основно значење и изражава иреално у прошлости (= умало што нисам полудела).

У неким примерима (*ѳа, еѳе, он ѳаа д'укрѳдне* Мр, *неѳ ѳаа д'јиде* НС) уместо наставка /ше/ јавља се удвајање вокала /а/, можда због контаминације наставка м. р. <ја> глаголског придева радног, што за собом повлачи у другом примеру негативни облик помоћног глагола **бити**.

Код Сремца има:

поменутих примера са аферезом за прво лице једнине: *ѳа и ѳѳѳ' да ѳозовем* (ИС 81), *ѳа ѳа да забравим* (З 146); за треће лице једнине: *ѳаше она жена да ми буде* (ИС 52), *ѳаше да буде јексик овој наше друсѳиво!* (ИС 93), *ѳаше зу'лум да се најрави* (З 31);

примера блиских стандарду *хѳѳијах, хѳѳијах* али са екавским рефлексом јата: *оно веѳе нишиѳо ѳолеѳо и ѳослаѳѳко не ѳејаше да бидне на овај свеѳѳ* (ИС 54) и, са ширењем на <ше> у првом лицу, *не ѳејаше да га дам* (ИС 81);

примера у којима се <ше> шири на сва лица и још добија наставке презента, нпр. у првом лицу једнине: *ѳешем да ѳреведем* (ИС 88), *а и ја си сам да баѳалим ѳешем* (ИС 124).

Облике сличне овима, у две последње наведене групе, нисмо забележили, али је врло вероватно да их је некад заиста било у Нишу и околним селима.

ГЛАГОЛСКИ ПРИДЕВ РАДНИ

1) Насѳавци

Призренско-јужноморавски дијалекат, којем припадају проучавани говори, карактерише наставак <ја>²⁹³ у мушком роду једнине, док се у тимочко-лужничком и сврљишко-заплањском дијалекту јавља наставак <л>²⁹⁴

²⁹³ Овај наставак се објашњава преласком бившег наставка *л* у *а*. Глас *ј* испред *а* је секундаран; најпре је настао после предњих вокала /е/ и /и/, затим се апсолутно проширио на облике са основом на /а/, одакле *викаја* као *узеја* и *носија* (в. Ивѳи'а 1956, с. 111). Прелазак *л* на крају слога у /а/ са уметањем интервокалног *ј* такође се јавља у неким икавским говорима

Овај наставак представља важну разлику говора Ниша и села. Док је у селима наставак <ја> врло фреквентан (мада има много примера са <о>), у Нишу је у употреби једино стд. наставак <о>. Сремац има редовно наставак <ја> и примери су многобројни: *бија* (ИС 46), *уловија* (ИС 46), *дошеја* (ИС 48), *поздравија* (ИС 48), *научија* (ИС 48), *бегенисваја* (З 36)...

У принципу наставак <ја>, као и <о>, једноставно се додаје основама на вокал, а основама на консонант који није /т/ или /д/ посредством непостојаног /а/ (ови испадају, уз изоловане изузетке: *йадлю* НС²⁹⁵). Изузетак представља глагол *ићи* и од њега префиксацијом изведени глаголи, код којих поред облика са /а/ има облика са /е/ између /ш/ основе и наставка <ја>²⁹⁶

ишеја Л, *дошеја* Л, М, Мђ, НС, *дошеа* Мр, НС, *дошеа* Мр, *наишеја* Мђ, *ојишеја* Ч итд. поред *ишаја* Л, М, *ишаа* Ч, Мр, *дошаја* Л, М, Мр, *дошаа* Мр, *ојишаја* Л, М, *ојишаа* Мр итд.

Када облик м. р. ј. завршава група вокала <ао>, она се често своди на /о/, и то пре када је непостојано а између основе на консонант и наставка, него када се ради о финалном /а/ вокалне основе. Иначе, да би се група свела на /о/, вокал /а/ мора бити ван акцента, што значи да је акценат на основи.

2) *Основа глаголског љридева радног: разлике у односу на сѝд.*

а) 1. врста

умрети

Основа је у Нишу, као и у стд., на консонант у м. р. ј. а на вокал у другим облицима, док је у селима вокална основа на /е/ у свим облицима. *јумро* 1, 2, 3, 4, 5, 6...

јумреја Л, М, НС, *јумреа* Мђ, Мр, НС, *јумрео* Л, *јумрео* Л, Мђ, НС...

на јадранској обали између Неретве и Горског Котара изнад Ријеке (в. BROZOVIC и IVIC 1988, с. 62). Сви други штокавски говори имају прелазак /л/ у /о/.

²⁹⁴ Тако их нпр. супротставља ALEXANDER 1975, с. 292. Наравно, има изузетака: БЕЛИЋ 1905, с. 583 указује да се наставак <ја> може срести у запаљанским говорима, а на с. 594 даје чак један пример са наставком у Нишу (*гѝамѝилт*); то су ипак маргинални случајеви и наставак <ја> остаје једна од најмаркантнијих црта за утврђивање границе између призренско-јужноморавског дијалекта и других дијалеката призренско-тимочке дијалекатске области. Нисмо забележили ниједан пример са наставком <л> ни у Нишу ни у селима одабраним, подеситно, избегавајући крајеве источно од Ниша који припадају сврљанско-запаљанском дијалекту.

²⁹⁵ БЕЛИЋ 1905, с. 585 има један пример у Нишу где се задржава /д/ испред <л> у истом глаголу: *йад.ла*.

²⁹⁶ БЕЛИЋ 1905, с. 607 наводи многобројне такве примере, међу којима из Ниша и Међурова *дошеја*, *ишеја*, *ојишеја*, *пошеја*, *љришеја*. Прелазак /а/ у /е/ он објашњава утицајем нагласних консонаната /ш/ и /ј/ (с. 609).

врћи

Због самог значења глагола сви примери су забележени у селима. Обично имамо вокалну основу врше- која у поређењу са презентом истог глагола може бити приписана 6. врсти.

овршеја ПП, врше.ла ПП, врше.ли Ч, Л, Мр, оврше.ли Мр, врше.ле Т итд.

б) 2. врста

млети

Како смо већ пишући о презенту констатовали, овај глагол је у селима често замењен глаголом 5. врсте **мељати**.

млѐ.ли 1;

меља.ли ПП, смеља.ла ПП, поред млѐ.ли Мр.

жетти

Као у аористу и као у стд. упоредо се срећу две основе же- и жње-

же.ла Л, ПП, оже.ли Ч итд., жње.ло се Л, жње.ли Ч, њоже.ли ПП итд.

в) 3. врста

Суфикс <у> карактеристичан за глаголе ове врсте у говорима јужне Србије може бити замењен вокалом /а/ у основи гл. пр. р. Ово, пре свега особено у Врањској области²⁹⁷, постоји и код Сремца: *неје рекнаја* (ИС 123) са очувањем суфикса <н> (поред *рекаја сам* ИС 199, без суфикса <н>). Ми немамо таквих примера. У свим нашим примерима, осим у два изузетка у селима, губи се суфикс <ну>:

реко 1, 2, 5, 7, 9, 10;

рекао Мр, рекаа Мр, НС, река Л, Мр, НС (поред *рекнуја* НС).

Код глагола који имају дублете у стд. (са очувањем или губљењем суфикса <ну>) забележили смо:

облике са <ну>, скоро сви у селима

њодигнуо 9;

дигну.ла Ч, клекну.ја НС, легну.ја Мр, њадну.ла Мр, њројадну.о Ч, седну.ја Мр, НС, увену.ло НС, сѝану.ла НС, П, усѝану.ла Л итд.

облике без <ну>, многобројне у селима а који су једини у Нишу:

диго 1, 3, 8, дигла 1, њодиг.ли 3, њоки-со Н, легла 8, њао 8, њала 5, 6, 7, 9, 10, њројао 1, испала 2, њројала 3, њобѐгла 1, 4, 8, 10, њобѐгли 6, 10, сео 2, се.ла 1, сѝала 4, усѝао 8, усѝала 5, насѝало 7, њрѝале 2 итд.

ѝркаја Мр, ди.гла Ч, ди.гли М, Мр, НС. њокисаја Мр, њао НС. њала Ч, Л, испала Л, њројала Ч, њројали М, њобѐгла Ч, Л итд.

²⁹⁷ Белић 1905, с. 614–615 представља то као македонизам који се шири према северу око Јужне Мораве свс до изнад Врања.

У проучаваним говорима има врло много примера за глагол **остати** и сви су без суфикса <ну>:

<p><i>осѿао</i> 2, 3, 6, 8 и <i>осѿао</i> 2, 5, 6, <i>осѿа-</i> <i>ла</i> 2, 3, 4, 6, 7 и <i>осѿала</i> 9, <i>осѿале</i> 4, 8 итд.</p>	<p><i>осѿаја</i> М, ПП, <i>осѿала</i> Ч, Л, М, П, <i>осѿале</i> П итд.</p>
--	--

г) 4. врста

Као у аористу, постоји основа на -ува- уместо стд. -ова-, било да се ради о суфиксу имперфективације или да /ова/ припада глаголском корену; примери:

<p><i>куѿуваѿли</i> 8;</p>	<p><i>куѿувао</i> П, <i>ѿуваѿа</i> НС, <i>исѿуваѿли</i> Мр, <i>ѿрѿењувао</i> Мр, <i>оѿуваѿала се</i> ПП, <i>веруваѿли</i> Мр итд.</p>
----------------------------	---

поред:

<p><i>куѿовао</i> 5, <i>куѿовао</i> 2, <i>искуѿовали</i> 8, <i>оѿсовали</i> 8, <i>ѿрвали</i> 6, <i>вѿрово</i> 7 итд.</p>	<p><i>куѿоваѿли</i> Мр, <i>оѿировале се</i> Мр.</p>
--	---

Облик на -ова- фреквентнији је у Нишу, док дијалекатски облик -ува- преовладава у селима.

д) 6. врста

<p>Више глагола може имати основу <i>мислѿо</i> 2, <i>мислѿела</i> 4, 9 (поред <i>мисли-</i> <i>ла</i> 5);</p> <p><i>радео</i> 2, 3, 4 и <i>радѿо</i> 1, 3, 8, <i>радело</i> <i>се</i> 3, 4, 5, <i>радели</i> 3, 6, 7 и <i>радеѿи</i> 2, 4, 9, <i>урадео</i> 6, <i>зарадео</i> 3, <i>урадела</i> 9 и <i>ура-</i> <i>деѿла</i> 10 итд.</p>	<p>г. пр. р. на /е/ док је стд. /и/ <i>мислѿја</i> НС, <i>замислѿела</i> Мр, <i>наѿравѿела</i> Л (изоловани пример, иначе је увек /и/), <i>радело се</i> НС и <i>радеѿо се</i> Л, Мр, ПП, <i>радеѿи</i> Л, Мђ, Мр, ПП, <i>урадеѿа</i> П, <i>зарадеѿја</i> НС, <i>урадеѿли</i> ПП итд.</p>
---	---

поред:

<p><i>радио</i> 1, 3, 6, 7, 8, <i>радило се</i> 2, 6, 10, <i>радиѿи</i> 1, 2, 3, 4, 6, 7, <i>урадиѿла</i> 2, <i>ожеѿнио се</i> 2, 6, 7;</p>	<p><i>радио</i> Т, <i>радиѿла</i> М (изоловани примери), <i>жеѿнио се</i> Мр, НС, <i>ожеѿнио</i> Т и <i>оже-</i> <i>нио</i> Мр.</p>
---	---

Друге разлике у основама глаголског придева радног у односу на стд. (*ѿуѿиѿи-* уместо *ѿусѿи-*, *забрави* са губљењем о итд.) већ смо спомннули.

3) Акцентаѿи

Сваки стд. акценатски тип ће бити представљен једним паром глагола без префикса и са префиксом у инфинитиву, у м. и ж. р. ј. глаголског придева радног (остали облици имају исту акцентуацију као и ж. р. ј.).

а) 1. врста

Тип *јѿѿиѿи* — *јѿѿо*, *јѿѿла*; *ѿѿѿѿиѿи* — *ѿѿѿѿеѿо*, *ѿѿѿѿла*

без префикса

<p><i>јѿѿо</i> 1, 8, 10, <i>јѿѿла</i> 1, 5, <i>јѿѿли</i> 6, 7;</p>	<p><i>јѿѿо</i> НС, <i>јѿѿла</i> Л, Мр, <i>јѿѿли</i> Л;</p>
--	--

са префиксом

Акцент у Нишу и у селима је на основи

<p><i>изéла</i> 4, <i>најéла</i> 5, <i>иојéла</i> 5, 10, <i>иојéле</i> 4, 8... поред једног изолованог случаја са акцентом на префиксу као у std. <i>иојéла</i> 5;</p>	<p><i>иојéо</i> Мр, <i>изéла</i> Ч, <i>најéли</i> смо се Л...</p>
--	---

Тип *сèћи* — *сèкао*, *сèкла*; *òдсèћи* — *òдсекао*, *òдсекли* (овај тип је у гл. пр. р. сличан претходном типу, док се у презенту разликују).

без префикса: акцент на корену као у std.

<p><i>краó</i> 8, <i>кра́ла</i> 1, <i>му́зла</i> 1, <i>и́рела</i> 4, <i>сé-кле</i> 4...</p>	<p><i>му́зо</i> П, <i>му́зла</i> М, <i>и́рела</i> Ч, <i>и́рели</i> НС;</p>
---	--

са префиксом: у свим нашим примерима акцент је на основи.

<p><i>украó</i> 3, <i>исéкли</i> 1, <i>одсéкле</i> 4;</p>	<p><i>укра́ја</i> Л, Мр, <i>украó</i> Мр, <i>укра́ли</i> Мр, ПП, <i>иому́зо</i> Мр, <i>иому́зла</i> Мр, НС, <i>иси́рела</i> Мр, <i>наи́рела</i> НС, <i>исéко</i> Мр, <i>иосéко</i> се Мр, <i>одсéкла</i> НС, <i>исéкли</i> НС, ПП...</p>
---	--

Тип *ву́ћи* или *вѣћи* — *ву́као*, *вукла*; *дову́ћи* или *дòвѣћи* — *дòвѣкао*, *дòвѣкли* или *дòвукла*

без префикса: акцент на корену:

<p><i>ра́сло</i> 3, <i>вэ́зла</i> 5, <i>вукли</i> 4;</p>	<p><i>ра́сли</i> НС, <i>вэ́зли</i> Мр, <i>ву́ко</i> Мр, <i>и́асла</i> НС;</p>
--	---

са префиксом: акцент је на корену као у м. р. ј. тако и у другим облицима (акцент није ни на наставку, како би се могло очекивати за све облике осим за м. р. ј., ни на префиксу као у std.)

<p><i>одра́сао</i> 6, <i>одра́сли</i> 4, 7, <i>иорáсли</i> 5, <i>извúкао</i> 1, <i>иову́кла</i> 2, <i>иову́кли</i> 8...</p>	<p><i>одра́сла</i> Т, <i>иорáсла</i> Мр, <i>извúкли</i> Мр, <i>иову́ко</i> Т, <i>одву́кли</i> Л, <i>наи́асла</i> Мр, ПП.</p>
---	--

Тип *иèћи* — *иèкао*, *иèкла*; *исиèћи* или *исѣћи* — *исѣкао*, *исѣкли* или *исѣкла*

без префикса: акцент је на корену у свим облицима, м. р. ј. и осталим.

<p><i>и́екли</i> 3, <i>он ре́ко</i> 1, 2, 5, 7, 9, 10, <i>ре́кла</i> 1, 4, 5, 10, <i>ре́кли</i> 2, 4, 5, 10, <i>и́екло</i> 3...</p>	<p><i>и́лели</i> Ч, Т, <i>ре́као</i> Мр, НС, <i>ре́као</i> Мр, <i>ре́кла</i> Мр, <i>и́екла</i> Мр...</p>
---	--

са префиксом (укључујући и неке глаголе које не постоје у форми без префикса)

акцент углавном остаје на корену у м. р. ј. као и у другим облицима:

<p><i>одвéо</i> 4, <i>и́роизвéо</i> 3, <i>увéо</i> 2, <i>одвéла</i> 1, 4, <i>одвéли</i> 10, <i>и́овéли</i> 8, <i>иси́лела</i> 5, <i>и́и́екла</i> 8...</p>	<p><i>довéа</i> Ч, <i>довéла</i> Мр, Т, <i>одвéли</i> Л, <i>и́ровéли</i> Т, <i>исѣ́ко</i> НС, <i>исѣ́кли</i> Мр, <i>и́реи́екла</i> Л...</p>
---	---

примера преласка акцента на префикс, као у std. има само у Нишу код глагола на -вести.

<p><i>дóвео</i> 2, 10, <i>одвели</i> 5, <i>и́ровели</i> 4.</p>	<p> </p>
--	----------

Ићи и изведенице

ићи или *ићи* — *ишао* или *ишао*, *ишла*

акцентат је увек на корену у Нишу, а ретко у селима:

ишао 4, *ишо* (код свих), *ишла* 1, 2, 4, *ишла* Л, ПП, *ишли* Мр, Т;
5, 9, 10, *ишло* 1, 2, 3, 7, *ишли* 1, 2, 3,
4, 6...

акцентат је у селима углавном на наставку, дакле старог је типа:

ишаја Л, М, *ишаа* Ч, Мр, *ишеја* Л,
ишо ПП, П, *ишо* Л, НС, *ишла* Л, М,
НС, ПП, *ишли* Ч, Л, М, НС.

Тип *доћи* или *доћи* — *дошао* или *дошао*, *дошла*

акцентат је увек на префиксу у Нишу и само у ограниченом броју примера у селима:

дошо (код свих), *нашао* 2, 6, *ишо* 8, *дошеа* Мр, *дошо* НС, П, Т, *дошли* Мђ,
ишо 5, 6, 7, *нашла* 10, *ишла* 5, Мр, НС, ПП, Т, *нашли* Т, *ишли*
ишла 1, *дошли* (код свих), *нашли* 1, ПП;
ишли 3, 8, *ишли* 3, 7, *дошли* 1, 2...

акцентат је чешће на наставку у селима (али мање него код *ићи*); у облику *дошли* префикс је чешће акцентован него наставак:

дошаја Л, М, Мр, *дошаа* Мр, *дошеја*
Л, М, Мђ, НС, *дошеа* Мр, НС, *нашеја*
Мђ, *ишеја* Л, *дошо* Л, *ишла* Мр,
дошли Л, НС, *ишли* Ч, *ишли* Мр...

Тип *изаћи* или *изаћи* — *изашао* или *изашао*, *изашла* или *изашла*

акцентат је најчешће на другом слогу, како у Нишу, тако и у селима:

изашо (2, 3, 7, *наишао* 5, *наишо* 3, *наишаја* Мр, *ионашаја* Мр, *оишаја*
оишо (сви информатори), *изашла* 5, Мр, *изашо* Т, *оишо* М, Мр, НС, Т,
оишла 1, 2, 4, 10, *изашли* 3, 4, 7, 8, *оишла* Мр, НС, *изашло* Мр, *оишли*
нашли 10, *оишли* 1, 3, 4, 5, 8... Мр, НС, Т...

акцентат је понекад иницијалан у Нишу:

наишо 6, *оишо* 6, 8, *оишла* 1, 5,
оишли 1, 2;

акцентат је понекад у селима на наставку глагола *оићи*:

оишишаа Мр, *оишишаја* Л, М, ПП, *оишишеја* Ч,
оишишла Ч, Л, Мђ, *оишли* Л,
М...

Тип *идоћи* — *идео*, *идео*; *зидоћи* — *зидео*, *зидео*

без префикса (глаголима који немају облик без префикса)

Акцентат је на корену у Нишу често, а скоро увек у селима (дакле, стд. краткосилазном акценту одговара еспираторни акцентат на следећем слогу):²⁹⁸

²⁹⁸ Белић 1905, с. 587–588 види у томе утицај акцентат аориста.

донéo 1, однéo 1, 6, разнела 7, донéло 8, донéли 2, изнéли 7, однéли 7, ѿнé-ли 8, ѿчéo 1, 2, 10, ѿчéло 8, ѿчéли 1, узéo 1, 4, 9, узéла 10, узéли 9;

донéја НС, однéа Мр, донéo Мр, однéла Л, НС, ПП, ѿнéла Ч, донéло Мр, донéли Мр, НС, однé.ли Мр, ѿчéја НС, ѿчéo Т, ѿчéла Ч, ѿчé.ли Ч, Т, узéја Мр, НС, узéа Ч, узéo Мр, П, узéла Л, М, Мђ, Мр, НС, узé.ли се Л, М, Мр, НС, П, Т...

акценат је, углавном, стд. инцијалан у Нишу, док такав није у селима (један изолован пример: *узéла* НС):²⁹⁹

дóнео 2, 5, ѿбóнео 5, ѿрéнео 7, унела 5, ѿрэнели 6, ѿчео 2, 5, 6, 7, 10, ѿчела 5, ѿчело 7, ѿчели 6, 7, узео 2, узо 6, 7, узéла 5, узели 4;

са префиксом (уствари, са два префикса)

акценат на корену (стд. краткосилазном акценту одговара експираторни акценат два слога даље):

заузéo 2;

заузéја П, ошћѿчéла НС, заѿчéла Мр, заѿчéло ПП;

акценат на другом слогу (стд. краткосилазном акценту одговара акценат на следећем слогу):

заузели 7.

акценат на префиксу као у стд.: нема примера.

б) 2. врста

Тип *ѿлáкаѿи* — *ѿлáкао*, *ѿлáкала*; *заѿлáкаѿи* — *заѿлáкао*, *заѿлáкала*

Овом типу припадају глаголи **клати** и **слати**

без префикса

Стари акценат на крају основе (стд. краткосилазном акценту одговара експираторни акценат на следећем слогу):

грејаó 8, сеја́ли 3, ѿлака́ла 10

лајаó Мр, ѿлака́ла Мр, сеја́ли НС

акценат је на истом месту као у стд.

ѿлакала 5;

сејаја ПП, сејао ПП.

Глаголи *клаѿи* и *слаѿи*, чија је основа глаголског придева радног једносложна, имају акценат на истом месту као у стд.

кла́ли 7;

клаó Мр, сла́ла М;

²⁹⁹ Белић 1905, с. 585 наводи два примера са иницијалним акцентом код глагола на -нети (Врањска област): *разнело*, *однели* поред већине примера са акцентом на корену. ALEXANDER 1975, с. 370–371, бележи за те глаголе само примере са акцентом на корену (као и ми у селима). као и за глагол *клетти* и изведене глаголе (и ми имамо *кле́ли* 4, *кле́ле* 10, *клеó* Мр, *кле́ла* Ч, *закле́ја се* НС).

са префиксом
дијалекатски акценат (стд. краткоузлазном акценту одговара експираторни акценат два слога даље):

намаза́ла 3; | *ȳosejáo* Мр, *обриса́а* Мђ, *намази́о* Мр, *ȳреврђа́ја* Л...

акценат на корену
ума́зала 1; | *нама́зео* ПП.

У глаголима изведеним префиксацијом глагола **клати** и **слати** акценат остаје на корену:

закла́о Н, *ȳосла́ла* 8 | *закла́а* НС, *закла́о* ПП, *закла́ла* Мр, *ȳокла́ли* НС, *ȳосла́ли* Мр, ПП...

Тип *ȳиса́ти* — *ȳисао*, *ȳисала*; *наȳиса́ти* — *наȳисао*, *наȳисала*

Пошто глагол без префикса и глаголи са префиксом имају исту акценацију можемо их разматрати заједно.

стари акценат, на крају основе, уобичајен је у селима, изузетан у Нишу:
ȳиса́ло 8, *ȳиса́о* 8; | *каза́ја* Ч, *каза́о* Мр, *каза́ла* Ч, НС, *вика́ла* П;

нови акценат на истом месту као у стд. устаљен у Нишу, редак у селима.
ка́зала 5, *ȳисали* 4, *ȳоȳиȳисао* 3, *исȳи́сали* 2, *вика́ли* 3... | *ка́зала* Ч

Тип *ѡра́ти* — *ѡрао* или *ѡрао*, *ѡра́ла* или *ѡрала*; *изѡра́ти* — *изѡрао* или *изѡрао*, *изѡра́ла* или *изѡрала*

без префикса

Стари акценат, на крају основе:

ора́ли 3, *лагáла* Н; | *ора́ја* Ч, *ора́о* Мр, Т, *ора́ла* Т, *ора́ло* се П, *кашѡа́о* Мр, *лагáла* Мр, *слагáја* НС;

нови акценат, на истом месту као у стд.
кашѡа́о 2; |

са префиксом: немамо примера из Ниша, што онемогућује поређење са селима, међутим акценација је иста у глаголима са тросложном основном у гл. пр. р. и у префиксованим глаголима. За глагол **мирисати** забележили смо *мири́сао* 1, 7, *мири́со* 7;

док је у селима у префиксованим глаголима овог типа акценат на крају основе

| *ȳоора́а* Мр, *ȳоора́ли* Мр, *излагáја* Мр, НС, *замериса́ло* Ч.

Неправилни глаголи

бра́ти — *брао*, *бра́ла*; *избра́ти* — *избрао*, *избра́ла*

ȳра́ти — *ȳрао*, *ȳра́ла*; *ѡра́ти* — *ѡрао*, *ѡра́ла*

звáти — *звáo*, *звáла*; *ȳѡзвáти* — *ȳѡзвáo*, *ȳѡзвáла*

без префикса: акценат је на основи у свим облицима како у Нишу, тако у селима:

<p><i>ѡра́ле</i> 3, <i>звáо се</i> 2, 3, 5, 8, <i>звáла се</i> 1, 2, 3, 4, 6, 7, 8, <i>звáло се</i> 2, 3, 5, <i>звáли</i> 1, 4, 5;</p>	<p><i>бра́ли</i> Ч, Мр, ПП, <i>ѡра́ла</i> НС, <i>ѡра́ло се</i> Ч, <i>ѡра́ли</i> Ч, НС, П, <i>звáа</i> Мђ, <i>звáо</i> Мђ, Мр, НС, <i>о́на се звáла</i> Л, ПП, <i>звáло се</i> М, <i>звáли</i> Л; <i>о́не се звáле</i> Мђ;</p>
--	---

са префиксом: акценат остаје на корену као у глаголима без префикса (стд. краткосилазном акценту одговара експираторни акценат на следећем слогу)³⁰⁰

<p><i>оѡра́о</i> 2, <i>оѡра́ла</i> 1;</p>	<p><i>обра́о</i> Мр, <i>обра́ла</i> Мр, <i>набра́ли</i> Ч, <i>оѡра́а</i> НС, <i>назва́ја</i> НС, <i>ѡрезвáли</i> Мђ...</p>
---	--

Забележили смо само један пример, у Нишу, са преласком акцента на префикс, као у стд.

на́звали 4.

в) 3. врста

Већину глагола ове врсте (оне у којима <ну> може испасти у гл. пр. р.) разматрали смо раније, заједно са основама.

Тип *гѡну́ѡти* — *гѡнуо*; *ѡдгину́ѡти* — *ѡдгинуо*

без префикса

Стари акценат (краткосилазном акценту у стд. одговара експираторни акценат на следећем слогу)

<p><i>ѡѡну́о</i> 1, <i>ѡѡкину́о</i> 1, <i>скину́о</i> 3;</p>	<p><i>клекну́ја</i> НС, <i>скину́о</i> Мр, <i>скину́ја</i> Мр, НС;</p>
--	--

нови акценат: на истом месту као у стд.

гѡнуло се 5;

са префиксом

дијалекатски акценат (краткоузлазном акценту у стд. одговара експираторни акценат два слога даље).

<p><i>изгину́о</i> 10, <i>ѡогину́о</i> 3;</p>	<p><i>ѡогину́ја</i> Л, М, НС, ПП, Т, <i>изгину́о</i> НС, <i>ѡогину́о</i> Т, <i>ѡогину́ла</i> М, <i>изгину́ло</i> ПП, <i>изгину́ли</i> НС, <i>ѡогину́ли</i> Мр;</p>
---	--

акценат на основи

<p><i>изгинуо</i> 10, <i>ѡогинуо</i> 3, 5;</p>	<p><i>ѡогинуо</i> ПП, <i>угинуо</i> НС, <i>угинула</i> ПП, <i>увенуо</i> Мр, <i>увенуло</i> НС.</p>
--	---

Тип *врну́ѡти* — *врнуо*, *врнула*; *ѡреврну́ѡти* — *ѡреврнуо*, *ѡреврнула*

³⁰⁰ Иста ситуација: БЕЛГѢ 1905, с. 606 (пример забележен у Нишу *оѡра́ја*) и ALEXANDER 1975, с. 372.

Само у селима смо забележили неколико примера са префиксом: акценат је на крају основе:

| *он се њреврнуја* Мр, *њреврнула шó.бу*
 ПП, *њреврнула су се кола* НС...

Тип *да̀хну̀ши* — *да̀хнуо*, *да̀хнула*; *нада̀хну̀ши* — *нада̀хнуо*, *нада̀хнула*

Нема примера.

г) 4. врста

Тип *бѝши* — *бѝо*, *бѝла*; *ѝзбѝши* — *ѝзбио*, *ѝзбила*

Овом типу припадају глаголи **бити**, **крити**, **мити**, **шити**, **чути** и префиксацијом од њих изведени глаголи. Можемо им прикључити глаголе **обути** и **изути** који немају одговарајуће глаголе без префикса.

без префикса: акценат је на истом месту као у стд.

бѝли 1, *чу̀о* 1, 2, 6, *чу̀ла* 9, *чу̀ли* 1, 10; | *крѝла* Мр, *шѝло се* Л, *чу̀ја* Ч, *чу̀ла*
 ПП, *чу̀ло* Л, *чу̀ли* М;

са префиксом

стари акценат, на корену

разбѝла 10, *обѝли* 7, *њробѝли* 6, *омѝо* 3; | *убѝја* М, Мр, *убѝо* Мр, *одбѝла* Л,
разбѝла Мр, *њобѝли* НС, *сакрѝја* НС,
сакрѝо Мр, *омѝо си се* НС, *сашѝла*
 ПП, *обу̀а* НС, *собу̀о се* Мр, *обу̀ла* Мр;

акценат са префиксом, као у стд.

у̀био 6, *ра̀збили* 7, *са̀шили* 5; | *њро̀били* Т.
 Тип *ѝйши* — *ѝйо*, *ѝйла*; *ѝдйѝши* — *ѝдйио*, *ѝдйи́ла*

Овај тип следе глаголи **лити**, **пити**, **вити** и од њих префиксацијом изведени глаголи, као и глагол **добити**.

Без префикса: акценат је на корену и у м. р. ј. и у другим облицима:

ѝйо 3, 6, *ѝйла* 1; | *ѝија* НС, *ѝйо* Л, *ѝйли* П;

са префиксом

стари акценат, на корену, као за тип **бити** (али овде стд. краткосилазном акценту одговара експираторни акценат на следећем слогу).

добѝо 8, 10, *ѝшо се излѝло* 4, *наѝйо* 10, | *добѝја* М, НС, *добѝо* Л, *добѝла* Л,
ѝройѝо 10; | *добѝли* Л, Мђ, НС, *наѝйо* П, *ѝоѝла*
 Мр;

акценат на префиксу као у стд.: сви примери осим једног су из Ниша.
до̀био 2, 5, 6, *до̀била* 5, 6, *до̀били* 3, | *ѝоѝшо* ПП.
ѝоѝшо 6, *ѝоѝшла* 5...

Тип *ко̀ваши* — *ко̀вао*, *ко̀ва́ла*; *ѝоѝкòваши* — *ѝдйѝковао* или *ѝоѝкòвао*, *ѝдйѝковала* или *ѝоѝкòвала*

Без префикса: има мало примера

стари акценат на крају основе

| *ѝцува́а* НС;

нови акценат, на истом месту као у стд.

шрџвали 6;

са префиксом: наши примери имају акценат старог типа на крају основе,³⁰¹ међутим примећујемо да у Нишу сви примери потичу од једног говорника, који уосталом има акценте старог типа.

окова́ли 8, *ојсовáли* 8, *ошрџовáла се* 8; | *искова́ја* Мр, *исшџува́а* НС, *ошџува́ја* НС, *исшџува́ли* Мр, *о́на се ошрџува́ли* ПП, *ошрџовáле су се* Мр.

Нека запажања о типу **ковати**; **потковати**

Глаголи који имају суфикс /ов/ у инфинитиву а /у/ у презенту и акценат инфинитива на суфиксу, као **куповати**, у савременој стд. норми су исте акцентуације као глаголи са префиксом типа *шџошџовáли*: *кушџовао* или *кушџовао*, *кушџовáла* или *кушџовала*. У проучаваним говорима акценат тежи да буде старог типа, на крају основе:

кушџова́о 2, *кушџовáли* 8;

| *кушџова́о* П, *кушџовáли* Мр, *бошџува́ја* Л, *дарува́ло* НС, *шџошџовáли* Л, *шџошџува́ли* ПП.

У Нишу, међутим, има примера са померањем акцента на суфикс /ов/ (*кушџо́во* 7) или чак на слог који му претходи (*кушџовао* 5, *искушџовали* 7).

Глаголи са суфиксом /ов/ у инфинитиву, /у/ у презенту који у стд. имају силазни акценат, дакле иницијални у читавој парадигми, у проучаваним говорима такође имају акценат на крају основе (аналогно другим глаголима са суфиксима /ов/ и /у/); стд. силазном акценту овде одговара експираторни акценат два слога или више слогова даље.

шршџновáла Н;

| *шршџењува́о* Мр, *рашџува́ја* Л, *рашџо-ва́ли* Л, *верува́ли* Мр.

Иста акцентуација, на крају основе јавља се у глаголима са суфиксом /ув/, непотврђеним у стд.

| *шџошџува́ли* НС, *шџошџува́ја* НС, *израшџу-ва́ја* Л

Давати и од њега изведени глаголи могу бити разматрани заједно, будући да имају исту акцентуацију: *дава́ли* — *да́вао*, *да́вала*; *раздава́ли* — *разда́вао*, *разда́вала*

Стари акценат, на крају основе: увек у селима, ређе у Нишу:

дава́о 8, *дава́ли* 4, *даа́ли* 6, *шрродава́ли* | *дава́ло* Л, *дава́ли* Л, ПП, П, *удава́ли* 8; *се* Мр, ПП, *шрродава́ли* Л, ПП;

³⁰¹ БЕЛИЋ 1905, с. 606 такође има примере, забележене у Нишу, *кова́ја* и *закова́ја*.

нови акценат, на истом месту као у стд.: најчешћи је у Нишу, док уште нема примера у селима:

давао 5, *давала* 5, *давали* 2, 4, 6, 7,
давале 2, 5, *и́редáвао* 5, *и́родáвао* 5,
7, *здавала* 5, *и́родáвала* 5, 9, *удавала*
се 4, 9, *и́родáвало* 5, *удавало* 2, *и́ро-*
давали 1, 3, *иа се удавале* 2.

д) 5. врста

Тип *знáтии* — *знáо*, *знáла*; *и́ризна́тии* — *и́ризнао*, *и́ризнала* (и са дуплом префиксацијом) *и́рејдзна́тии* — *и́рејознао* или *и́рејознао*, *и́рејозна́ла* или *и́ре-озна́ла*

без префикса: акценат је на истом месту као у стд.

знáо 1, 2, 4, 6, 7, *знáла* 1, 5, *знáло се*
4, *знáли* 1, 2, 4, 5, 6, 7, 8;

и́кáла Л, Мр, НС, Т, *и́кáло се* Л,
и́кáли Ч, Л, Мр, НС, Т, *и́кáле* П,
знáја М, *знáо* НС, *знáла* Л, НС, Т,
знáли М, Т;

са префиксом

стари акценат, на основи: углавном у селима:

и́юзна́ли се 7;

и́ои́кáла Мр, *изаи́кáла* Мр
и́ризна́ја НС, *и́озна́ло* Мр, *и́юзна́ла*
НС...

нови акценат: највише у Нишу

и́ризнао 1, *и́юзнао се* 1, 6, *и́юзнали*
се 3, 4;

и́ризнао ПП.

Дати и од њега префиксацијом изведени глаголи имају другачију акцентуацију од типа **знати**: *да́тии* — *да́о*, *да́ла*; *дòда́тии* — *дòдао*, *дòдáла*; *и́ри-дòда́тии* — *и́ридòдао*, *и́ридòдáла*

Без префикса: акценат је на основи, како у м. р. ј., тако и у осталим облицима.

да́о 3, 5, 6, 7, 8, 9, 10, *да́ла* 2, 9, *да́ли*
1, 2, 4, 7, 8, *да́ле* 5;

да́ја Ч, Мр, НС, ПП, *да́а* Мр, Т, *да́о*
Мр, П, *да́ла* Ч, Мр, ПП, Т, *да́ли* Ч,
НС;

са префиксом

стари акценат, на корену (стд. краткосилазном акценту овде одговара експираторни акценат на следећем слогу, чак два слога даље у глаголима са двоструком префиксацијом): примери су бројнији у селима:

и́редáо 3, 7, *и́родáо* 6, *уда́ла се* 4, 10,
и́родáли 8;

и́родáо Мр, *уда́о* НС, *и́родáли* Мр,
уда́ла се Ч, Л, НС, Т, *и́реуда́ли се* ПП,
уда́ли Мр, *уда́ле се* Мр;

акценат на префиксу као у стд.: највише у граду

и́рòдао 2, 3, 7, *и́удала се* 4, 10, *и́удало*
се 6, *и́рòдали* 8;

и́рòдао ПП.

У Нишу смо забележили акценат једног глагола са два префикса који није дијалекатски, ни стандардни: *расѝрóдали* 10.

Акценат на наставку је представљен само једним примером у селу: *ода-ли* Мђ.³⁰²

Тип *глéдаѝи* — *глéдао*, *глéдала*; *ѝòгледаѝи* — *ѝòгледао*, *ѝòгледала* без префикса

Стари акценат, на финалном вокалу основе (стд. краткосилазном акценту одговара експираторни акценат на следећем слогу):

гледа́о 3, 8, 10, *гледа́ли* 8, *ѝада́ле* 8, | *гледа́ја* Л, НС, *гледа́ла* Ч, *ѝева́ли* Л, *слуша́о* 8, *ѝребáло* 8, *ѝмирка́ли* 8; | *сѝавѝали* ПП, *ѝера́ли* Мђ...

Примећујемо да скоро сви примери из Ништа потичу од истог информатора.

нови акценат, на истом месту као у стд.

гледао 7, *гледо* 2, *гледала* 5, *гледали* |
2, 6, 10, *ѝевало* 7, *ѝевали* 3, *сѝјала* 5; |

са префиксом

дијалекатски акценат, на крају основе (стд. краткоузлазном акценту одговара експираторни акценат два слога даље):

ѝоваѝа́ли 1, *искида́ла* 5, *оѝкуца́о* 10, | *дочекáла* ПП, *исѝада́ле* ПП,
ѝриѝуца́ло 8, *ѝосвађа́о* 1; | *ѝоисѝада́ли* Л, *ѝресѝѝа́а* Мр,
ѝресѝѝа́ла НС, *сѝѝера́ја* Н, *оѝѝера́о* Л,
исѝѝера́ли Мр;

акценат на основи

нагледа́о сам се 7, *ѝрегле́дали* 6;³⁰³ | *сѝѝе́ро* НС;

акценат на префиксу, као у стд.: нема примера.

Тип *ѝри́чаѝи* — *ѝри́чао*, *ѝри́чала*; *исѝри́чаѝи* — *исѝри́чао*, *исѝри́чала*

Глаголи без префикса и са префиксом имају исту акцентуацију и могу се посматрати заједно.

Стари акценат, на крају основе: обичнији у селима него у Нишу:

чува́о 7, 8, *чува́ли* 8,

ѝрича́ла 1, 8, *ѝрича́ли* 1,
сѝава́о 4;

| *чува́ја* Ч, Л, Мр, ПП, *чува́о* Мр, НС,
П, *чува́ла* Л, Мр, П, Т, *очува́ла* Мр,
чува́ли Л, М, Мђ, НС, П, Т, *очува́ли*
Мђ, *чува́ле* ПП,
ѝрича́ја Л, М, *ѝрича́а* Мр, *ѝрича́о* Мр,
ѝрича́ла Л, *исѝрича́ла* Л,
сѝава́ја НС, *насѝава́ли се* Ч,
сѝира́ја НС итд.

³⁰² Акценат на наставку, осим у м. р. ј., био је некада распрострањен у глаголима *дати* и од њега префиксацијом изведених глагола; в. примере Белић 1905, с. 589, посебно у Нишу — *исѝрòдалó*. Изгледа да је у проучаваним говорима прво извршено померање акента на корен, а потом је, најпре у граду, под утицајем стд. дошло ново померање на префикс.

³⁰³ Контекст јасно показује да се ради о облику свршеног глагола *прегледаѝи*, а не одговарајућег несвршеног глагола *прегледаѝи*.

Нови акценат, на истом месту као у стд.; среће се чешће у Нишу него у селима:

чувао 4, чувала 10, очувала 4, чувало се 3, чували 3, 4, иричао 7, иричала 5, иричало 2, сјавала 5, сјавали 2, 3, свирали 7 итд.

чувао НС, П, чували НС, иричао НС, сјавала НС.

Типови ииграћи и чиїаћи, који се разликују у презенту (иігра̄м, одиігра̄м али чиїа̄м, ирочиїа̄м), сасвим су исти у гл. пр. р. као и у аористу:

ииграћи — иіграо, иіграла; одииграћи — одиіграо или одиіграо, одиігра̄м или одиіграла

чиїаћи — чиїао, чиїала; ирочиїаћи — ирочиїао или ирочиїао, ирочиїала или ирочиїала

без префикса

Стари акценат, на крају основе

иіграо 2, иіграла 5, иіграли 1, чиїала 1, имао 1, 2, 3, 6, 7, 8, 10, мала 1, 2, 4, 10, имало 2, 5, 7, имали 1, 2, 5, 8, 9, имале 4,

иіграла се НС, иіграли НС, чиїала НС, чиїали Мђ, имаја ПП, имаја Л, Мђ, Мр, НС, имао Мђ, П, мала Ч, Л, Мр, НС, ПП, Т, имали Ч, М, Мђ, Мр, НС, ПП, П, Т, којала Т, којали Ч, Мр, венчаа Мђ, НС, венчала се ПП, венчали Мђ;

венчала сам се 4;

нови акценат, на истом месту као у стд.: највише у Нишу

иіграо 2, 4, 5, иіграла 4, 5, иіграо се 3, иіграли 5, имао 2, 3, 5, 6, 7, 8, имао 6, 8, имала 3, 4, 5, 10, имало 2, 3, имали 2, 3, 4, 5, 6, 7, 9, 10, имале 5, којао 6, венчао 4, венчали смо се 4;

имао П, имала Л, имали Л, НС,

венчали се Мр;

са префиксом

дијалекатски акценат на крају основе: у Нишу су сви примери забележени од стране истог говорника.

изгласали 8, искобељао се 8, искојао 8;

очешљаа се НС, ирочиїаи НС, закојаја М, раскојаи М;

акценат на основи, као у једној од стд. варијаната ирочиїала 3.

ђ) 6. врста

Тип мислићи — мислио, мислила; замислићи — замислио, замислила без префикса

Стари акценат, на финалном слогу основе (стд. краткосилазном акценту одговара експираторни акценат на следећем слогу):

гази́ли 3,

мислѐо 2, *мислѐла* 4, 9,

мучи́ли 4,

йрави́о 8, *йрави́ли* 2,

вади́ла 8,

видѐо 8, *видѐли* 8;

мислѐја НС,

мучи́ја се Л, *мучи́ли се* Л,

йлаши́ло НС,

йрави́ла Т, *йрави́ло* М, *йрави́ли* Мр,

Т,

шали́ли Л,

видѐла М, НС, *видѐли* Л,

згади́ло се Л, *згрчи́ја* НС;

нови акценат, на истом месту као у стд.: већина примера је из Ниша:

ми́слила 5,

му́чио 6,

йра́вио 2, 3, 5, 9, *йра́вило* 2, *йра́вили*

4, 5,

ви́део 2, 6, *ви́до* 7, 8, *видѐла* 10, *видла*

1, 4, 5, 7, 10, *видли* 8;

са префиксом

йра́вили Т,

ви́деја М, *видла* ПП;

дијалекатски акценат на крају основе (стд. краткоузлазном акценту овде одговара експираторни акценат два слога даље):

увайи́о 2, 8, *дохвайи́ла* 4, *увайи́ли* 2,

ойкачи́о 8, *закачи́ла* 8,

оси́ави́ла 8,

зайази́о 8,

найрави́о 8, *найрави́ла* 1, *найрави́ло* 3,

найрави́ли 8,

осеи́ио 10, *осеи́или* 8,

оси́арѐло 3...

йогази́ла Ч,

увайи́ла ПП, *увайи́ли* М,

закачи́ло М,

йокуди́ја М,

йомислѐја ПП, *замислѐла* Мр,

оси́ави́ја Мр, *оси́ави́ла* Ч, Мр, *оси́а-*

ви́ли М,

зайами́и́ла Т,

уйлаши́ли 8,

найрави́ја НС, *найрави́о* Мр, *найра-*

ви́ла Ч, М, Мр, П, *найравѐла* Л,

оси́арѐја Мр, *оси́арѐо* НС, Т,

оси́арѐла Мр, ПП,

йовери́ли М,

обневидѐла ПП...

коренски акценат: највише у Нишу:

увайи́о 2, *зава́и́ла* 1, *йрихва́и́ли* 4,

10, *ува́и́ли* 2,

оси́ави́о 2, 6, *оси́ави́ла* 5,

найра́ви́о 3, *найра́ви́ла* 1, 3, 5, *найра́-*

ви́ли 2, 6, 8,

осе́и́ио 10,

оси́арѐла 4;

оси́ави́ла ПП;

акценат на префиксу као у стд.: само један пример у Нишу
најправило 3.

Типови *живејџи* и *радијџи*, који се разликују у презенту (*живџџм*, *преживџџм* али *радџџм*, *урадџџм*), исти су у гл. пр. р.:

живејџи — *живео*, *живела*; *преживејџи* — *преживео*, *преживела*
радијџи — *радио*, *радила*; *урадијџи* — *урадио*, *урадила*

Због једнаке акцентуације глаголи без префикса и са префиксом могу бити овако груписани (облике глагола **радити** и његових изведеница префиксацијом већ смо навели у разматрању основа, па их нећемо овде понављати).

стари акценат, на крају основе:

џрџџе 4,
живео 8, *доживео* 8, *живели* 8,
преживели 8,
кујџо 6, 7, *оџкујџо* 8, *кујџи* 2, 4,
заврџо 1, 2, 5, *врџи* 2;

џрџџе НС, *џрџџе* Мр, *џрџџе* се
НС,
живеја Мђ, *живеја* НС, *живела* М,
живело се М, *живели* Л, Мр, *живеле*
ПП,
кујџа Мр, НС, ПП, *кујџо* П, *кујџи* НС,
заврџа ПП, *заврџи* ПП;

нови акценат, на истом месту као у стд.: највише у Нишу (реч је, најпре, о облицима типа *радео*, поред облика типа *радеја* уобичајених у селима):

живео 2, 5, 6, 8, *преживео* 3, *живела*
1, 4, 9, *живело* се 6, *живели* 1, 2, 4,
5, 6, 9,
кујџо 2, 3, *кујџа* 5, *кујџо* се 4, *ку-*
џи 4, *оџкујџи* 5,
сврџо 6, *заврџо* 2, 3, 5, 7, *сврџа*
5, 6, *заврџа* 10, *заврџо* се 3, 7;

кујџа ПП.

Типови *чинџи*, *лејџи* и *нџсиџи* који се разликују у презенту, било у глаголима без префикса (*чинџм*, *лејџм*, али *нџсиџм*), било у глаголима са префиксима (*учинџм*, *дџносџм*, али *долејџм*), исти су у гл. пр. р.:

чинџи — *чинио*, *чинила*; *учинџи* — *учинио*, *учинила*
лејџи — *лејџео*, *лејџела*; *долејџи* — *долејџео*, *долејџела*
нџсиџи — *нџсио*, *нџсила*; *донџсиџи* — *донџсио*, *донџсила*

Глаголи ових типова без префикса и са префиксом имају исту акцентуацију, тако да се могу разматрати заједно.

стари акценат, на финалном слогу основе: учесталији у селима али и врло распрострањен у Нишу:

крстѝио 10, крстѝила 10, крстѝили 3,
оѝворѝила 8, заѝворѝили 9,
учѝио 3, научѝио 3, научѝила 10, учѝили 8,
научѝили 7,
разболѝео 10, болѝело 1, 8,
лешѝео 8, слешѝели 2,
седѝео 1, седѝела 1,
носѝила 10, носѝили 8, ѝодносѝили 10,
одводѝили 8,
волѝели 6, 8, волѝеле 4;

крстѝија Мђ, НС, крстѝила Ч, крстѝили
Мр, НС, П, ѝрекрстѝили НС,
оѝворѝија Ч, оѝворѝила Ч, заѝворѝили
Ч, НС, заѝворѝили М,
учѝија Ч, научѝија Ч, учѝила ПП, научѝила
М, Мр, ПП,
болѝела НС, ѝоболѝела НС, заболѝела
Мр,
изгорѝеја М, изгорѝели Мр,
седѝеја М, ѝоседѝела НС, седѝела М,
седѝели Мр, НС, Т,
носѝија Ч, НС, износѝија НС, носѝила Л,
ПП, носѝили Ч, Л, Мђ, Мр, ПП, ѝушѝи-
ѝија Мр, НС, ѝушѝио Т, најѝушѝио Т,
расѝушѝиѝили се Т, ѝушѝиѝели Мр,
доводѝиле НС,
волѝеја Л, волѝела П, волѝео Мр, НС,
волѝела Л, Мр, П, заволѝела се Ч,
женио се Мр, НС, оженио Мр...

нови акценат, на истом месту као у стд.: врло редак у селима, напротив сасвим уобичајен у Нишу:

чѝинио 7, учѝинио 8,
крстѝио 10, крстѝила 1, 10, крстѝило се
7, крстѝили 3,
оѝворѝио 5, 6, 7, оѝворѝила 7, оѝвори-
ли 2,
ѝучио 1, 3, 4, 5, 6, научѝио 2, ѝчила 2,
научѝила 4, 5, ѝчило 3, научѝило 7,
ѝчили 3, 6, научѝили 6,
разболѝео 2, оболѝели 2,
гореле 4,
седѝео 2, седѝела 5, 9, седѝело се 5, седѝели 2, 3,
носѝио 5, носѝила 1, ѝодносѝила 10, носѝили 1, 5, носѝиле 6,
ѝушѝиѝила 5, 10, оѝѝушѝиѝили 2,
волѝео 6, 7, 10, волѝела 5, 10, заволѝели 7,
женио 9, оженио се 2, 6, 7...

научѝила ПП,

седѝели Т,

наѝушѝио Т,

оженѝио Т.

Овај акценатски тип, за који имамо много примера, добро показује опозицију између Ниша и села. Акценат старог типа је скоро једини који се бележи у селима, док је у Нишу подложен конкуренцији надвладавајућег акцента новог типа. Колебања између старог и новог акцента нису ретка код истог говорника у Нишу; има и примера облика са два акцента, што сведочи о језичкој несигурности: крстѝио 10, ѝчили 3.

е) 7. врста

Тип *ћуѝаѝи* — *ћуѝао*, *ћуѝа.а*; *ѝрећуѝаѝи* — *ѝрећуѝао*, *ѝрећуѝа.а*

Примери су сувише малобројни да бисмо могли извршити поређење између Ниша и села. Сви имају стари акценат на последњем слогу основе:

ћуѝа.а 3; | *ћуѝаја* НС, *к.чјаја* НС, *к.чјао* Мр.

Тип *дрѝаѝи* — *дрѝао* или *дрѝао*, *дрѝала* или *дрѝала*; *одрѝаѝи* — *одрѝао* или *одрѝао*, *одрѝала* или *одрѝала*

без префикса

Стари акценат на крају основе

дрѝао 3, 8, 10, *дрѝа.а* 8, *лежјао* 1, | *дрѝао* НС, *ѝрчја.а* НС;
сѝјаја.а 3;

нови акценат, на истом месту као у std.

дрѝао 2, 3, 6, *дрѝала* 2, *дрѝали* 5, | *дрѝали* НС;

6, *сѝјајала* 5, *сѝјајали* 5;

са префиксом

дијалекатски акценат, на последњем слогу основе

издрѝао 8, *оѝрчјао* 8; | *належјаа* НС;

акценат на основи (као у првој std. варијанти)

издрѝао 3;

акценат на префиксу (као у другој std. варијанти): нема примера.

ж) Помоћни глагол **бити**

Његова std. акцентуација у гл. пр. р. супротставља м. р. ј. *био* другим облицима *била*, *било*, *били*, *биле*, *била*. Ова опозиција у проучаваним говорима постоји на следећи начин: док је у м. р. ј. са наставком <о> акценат увек на корену, у другим облицима може бити или на корену или на наставку. Оба акценатска типа скоро подједнако постоје у селима. док акценат на корену убедљиво надвлађује у Нишу:

био, *била*, *било*, *били*, *биле* (сви говорници),

поред *била* 4, 6, 8, *било* 6, 8, 10, *били* 2, 8, *биле* 8...

и поред неколико облика са два акцента: *биле* 8...

| *био* Мр, НС, П, Т..., *била* Ч, Л, М, Мр, НС, ПП, П, Т, *било* Ч, Л, Мр, НС, ПП, П, Т, *били* Ч, Л, Мр, НС, П, Т, *биле* Ч, Л, Мр, ПП, Т...

| поред *била* Ч, Л, М, Мр, НС, ПП, П, Т, *било* Ч, Л, М, Мђ, Мр, НС, *били* М, Мђ, НС, ПП, *биле* Мђ, НС...

У селима када је наставак м. р. ј. <ја>, акценат је подједнако често на основи и на наставку:

| *бија* Ч, Л, М, Мђ, Мр, НС..., *бија* Т...
поред *бија* Ч, М, Мђ, Мр, ПП...³⁰⁴

³⁰⁴ БЕЛИЋ 1905, с. 603 сматра да је акценат м. р. ј. *бија* настао под утицајем акцента ж. р. ј. *била* и запажа да је *бија* много учесталији од *бија*.

У различитим акценатским типовима глаголских врста акценат гл. пр. р. какав је у Нишу и околним селима има неке постојане особине.

Акценат никада није на наставку, осим код глагола **ићи** и изведеница (и то једино у селима) и **бити**.³⁰⁵

У глаголима са префиксима акценат обично не прелази на префикс већ остаје на корену (без обзира на то да ли префикс у стд. има краткоузлазни или краткосилазни акценат); примери с акцентом на префиксу су малобројни и има их само у Нишу, не у селима.

Општа тенденција иде према уједначавању парадигми. Акценат, пошто скоро никад није на основи и ретко прелази на префикс, најчешће пада на корен; када се у стд. супротстављају силазни акценат у м. р. ј. и узлазни акценат у другим облицима, у проучаваним говорима акценат остаје на истом месту у свим облицима.

Основна опозиција између Ниша и села односи се на пропорцију између акцената старог типа (бројнијих у селима) и акцената новог типа (бројнијег у Нишу). Код глагола са вокалном осномом, акценат на последњем слогу основе среће се у Нишу, али је ипак учесталији у селима; појављује се чак кад у стд. краткосилазни акценат долази на први слог глагола без префикса.³⁰⁶ Насупрот томе, акценат новог типа, на истоме месту као у стд. релативно ретко се јавља у селима, док је доста распрострањен у Нишу. Најзад, у Нишу, нису ретка колебања истог говорника, који за један облик истог глагола има час стари, час нови акценат (понекад и оба!). И овде је језичка несигурност израженија код нишких говорника него код сеоских.

ПЕРФЕКАТ

У испитиваним говорима забележили смо примере перфекта без помоћног глагола које можемо рангирати према следећим значењима:

истицање резултата радње на релативно статичан начин:

сáд иодíгли сíиáнови, рáније није | *и тiакој онá си остíиáла* Л, *дошáја*
било З; | *наводáција* М;

³⁰⁵ Ова тежња коју је Белић 1905, с. 587 приметио, изгледа да се појачала током 20. века. ALEXANDER 1975, с. 477 налази акценат на наставку само код глагола **дати**, **ићи**, **моћи**, **рећи** и **знати** (гл. **бити** је посебно разматран); од ових пет глагола забележили смо акценат на наставку само код **ићи** и изведених глагола као и у изолованом примеру глагола изведеног од **дати**: *ода ни Мђ*.

³⁰⁶ Акценат на последњем вокалу основе је правило у примерима које наводи Белић 1905, с. 593–595 и 604–605, од којих неколико из Ниша: *казáја*, *излáгáја*, *викáја*, *пошíтeвáја*, *чекáја*, *нелáја*, *ишáја*, *преварáја*, *ручáја*, *шeиáја*, *учинíја*, *уваиíја*, *ушлaиíја*, *радeја*, *седe.ш.*, *остíиáија*, *иpажéија*, *видe.ш.*, *зборíја*...

истицање неочекиваности радње:
и кад се дошло ту код... испред Ми-
нисџарство грађевине, онај одозго
бацно бомбу! 3, Кад ми ударио шља-
кавицу, кад ми поћекла крв на нос...
8;

и такој га закичија ијаж бодес М, ... и
он најшаја сас коња; баиш кра.в! Мр,
И кад ме доваћино јединици! НС.

Поред ових случајева експресивности, изгледа да се крњи перфекат
више користи у нашим говорима него у стандарду. Примери:

јел попови сад изумели да најлаћују
по милион динара 1, кроз улице вода
ишла 2, али рећко ко ишо да копа 4,
Морало да се учи 5, Све то прегле-
дали, дошо лекар 6, Имао саи један,
продоа саи и почне да ради 7, То
посе почело, иначе, за ово си било кој
иша имао, ово пршено, све ланено, па
то грбало 8, има, сине, ал све помер-
ло 9, И он посе оишио у партизани
10 итд.

ма Бог ли ме учија? Ч, све ишо
имала, она однела Л, Ишаја там сас
фубалери и там га ситило М,
Вашили га, па га бацили у вајру М,
После раша ова жена умрела Мр, у
Скопје ли ишаа, куде ли, те там
куија Мр, Па девети душе били у
раи, па сви девети дошли НС, он бо.е
нас чуваја него ћерке његове рођене
ПП, уговор направила гостиа П итд.

Крњи перфекат глагола бити је врло чест. Примери:

То било страшно 1, све то било по-
шољено 2, иети паре јајце у оно вре-
ме било 3, али углавном била само ша
једна школа 4, Мој отац био трговац
5, онда воће било у авлију 6, овде
било тркалиште 8, ма то била
аиракција 8, син ми шад био на иуи
9, како домаћице раније биле 10 итд.

И такој ти било Ч, тој ојасне пеме
биле некад Ч, он бија ојасан Л, такав
бија живои М, Била свадба, пуно
гостии М, Али ша бија голем ован Мр,
Три љаде онда било пара НС, али
његова рука тако била НС, оно стри
бија увек Т итд.

У селима, као и у Нишу изоставља се помоћни глагол, нарочито у за-
висним и надређеним реченицама али та појава није усамљена ни у зависним
реченицама. Примери:

односне реченице

Кафане ишо биле пре раша 8, музика
ишо била 8;

иуј дечицу ишо ми Бог даја Ч, дукаи
ишо ми свекар даја НС;

допунске реченице

Нисмо знали да мама сјановала бли-
зу гробље 10;

Па му ја казујем, ишо направила
ишешу Мр (1. л. ј.);

временске додатне реченице

И учишељ, кад му тако реко, он диго
руке 1, И они кад видли, дали 8, А она
кад дошла у школу... 8;

Била сам седам година мајка кад ми
умрела Мр, Кад га еданици доваћили
НС;

узрочне додатне реченице

пошто шај Бечлија много сјар био...
8;

само зашо ишо га назваа јјко он па
и такој НС.

Примећујемо да се сви наведени примери (уз један изузетак), као и остали које смо забележили, односе на треће лице, најчешће једнине, али често и множине.³⁰⁷ Примери крњег перфекта у првом лицу су ретки:

И ја њшла њо млáду... 10, и ми с њим | *ја гу њо казáла Т, млáда би́ли Т*
разговáрали њурски 6; | (говорница о самој себи).

Код повратних глагола изостављање помоћног глагола је уобичајено у 3. л. ј. као и у стд. Примери су многобројни и сматрамо да их не треба овде наводити. Учили смо да се ово изостављање шири и на 3. л. мн. Примери:

они се чуди́ли, крсти́ли се 2, ћурке се | *њо се од њи кúквице сѡвори́ле Ч, У*
у буљуцима ѡерале 5, црквени ѡра- | *ваѡру га баѡли наѡи кад се*
зници се ѡшѡвали 6, ѡад се млого | *ослободи́ли М.*
носи́ле шалváре 8;

Наишли смо на ограничен, мада не и занемарљив број примера очувања помоћног глагола у 3. л. ј. у вези што је врло ретко у стд.

ѡу се је раде́ло 3, ѡо се је зва́ло 3, и | *ѡаг се је наѡравéла шкóла Л, ѡре се*
óнда се је ѡу уми́рало сѡра́шно 6, | *је мучи́ло млого Л, Мој дéда се је зва́а*
ѡаѡа се е оже́нио 10; | *Тоша Мђ, Мој сѡарац се је же́нио*
сѡар Мр, ѡаг се је сѡиди́ло Мр, са́-
се е венча́ла éдна наѡа у цркву ПП...

У више случајева ред клитика је обрнут, дакле *је се* уместо *се је* (можда аналогно другим лицима где повратна заменица следи помоћни глагол):

чим је се усѡа́јало 5, óнда је се | *њо је се све има́ло за жедење ПП.*
óбично кúвало 5, Узме шѡо је се
служи́о 6, Рање је се зва́ла ѡа́ Бео-
градска у́лица 7;

Изостављање помоћног глагола **бити** у 3. л. ј. повратних глагола, уобичајено у стд. и у проучаваним говорима узрокује фонетско испадање /j/ у интервокалној позицији и поједностављење групе вокала <ee>. Иста појава, вероватно, објашњава изостављање глагола **бити** у 3. л. ј. после енклитичких личних заменица у акузативу (*ме, ѡе* којима се у нашим говорима прилодају *не, ве*). Примери:

ѡа ме би́ло срамóѡа 5, срце ме болéло | *чекáа ме НС, мајка ме доvéла Т,*
8; | *ѡóсле не исѡерáла Т.*

Иста појава објашњава случајеве са, барем привидним, одсуством глагола **бити** у 3. л. ј. уз негацију. У ствари, ради се о редукацији облика *неје* на *не* (такви примери, већ наведени, у поглављу о презенту, срећу се само у селима).

³⁰⁷ То је очигледно у БЕЛИЋ 1905, с. 633 (поред примера у 3. л. ј. има само ретке примере у 1. л.) и БОГДАНОВИЋ 1987, с. 252 (сви примери у 3. л. ј.).

ПЛУСКВАМПЕРФЕКАТ

У проучаваним говорима плусквамперфекат се употребљава више него у стд. Забележили смо примере

са помоћним глаголом **бити** у перфекту (бројнији су у Нишу него у селима):

ио.лико ме је *иу* било *уиџгло* 1, *Био* сам се *разбóлео* 2, *ја* сам *био оиџишо* да *иџем иљескавице* 2, *оџац* ми је *био иогинџо* 3, *био* сам *слџишо војску* 3, *ио* је *чика Бџда неки био оиџорио* 5, *Жена* је *била свршила ири рзреда* 6, *Био* *уишо* у *књиџе* 7, и *Драџиша* се *био слóџио с иим* 8 итд.

сви *били* *измреш* Ч, *Мој* ме *иџиџко* *бија* *наџурија* НС (клитички презент гл. *биџи* недостаје у ова два примера), *Ниша* *свадба* *кид* је *била*, *ја* сам *био оиџишо* на *слџбу* П;

са помоћним глаголом **бити** у имперфекту (скоро сви примери су из села):

Јова се *беше иосвађао* с *једног сџа-рог иоџа* 1;

Шџа *бе сџремала* *данас?* Л; *иоџ* се *чуло* *беше* Л, *Поваџирија* се *беше* Л, *Он* *га* *беше иџеџа* НС, *беше* ме *нога* *болела* НС, *ио* *ире* *беше* *много* *рађало* НС.

ТРПНИ ГЛАГОЛСКИ ПРИДЕВ

1) *Насџавци*

У проучаваним говорима запазили смо извесне разлике у односу на стд. суфиксе.

Суфикс <ен> замењује суфикс <ет> и то само у селима код два глагола б. врсте

рањеџа ми је *рука* НС, *жењеџи* Ч, Л, Мр, *нежењеџи* НС, *ожењеџи* Ч, НС

поред:

рањени 3, *израњени* 3, *ожењен* 1;

жењен Мр, *ожењен* Мр.

Према једном нишком информатору облици на <ет> (глагола б. врсте), раније бројнији, сада се доживљавају као застарели у односу на облике на <ен>; навео нам је неколико примера облика које он осећа као архаичне: *иревареџи* *муџ*, *учињеџа*, *свршеџа* *рабоџа* као и *рањеџи* и *ожењеџи* који смо забележили у селима.³⁰⁸ И Стеван Сремац има <ет> у глаголу *женџи* али

³⁰⁸ БЕЛИЋ 1905, с. 153 наводи следеће примере: *жењеџи*, *ирекџеџи*, *рањеџи*, *ирумџеџи*, *чињеџи*, *цењеџи*... БОГДАНОВИЋ 1987, с. 201 запажа извесно колебање у употреби суфикса <ен> и <ет>, као и суфикса <н> и <т>, што се очигује у постојању дублета: *наџуњен* и *иоџуњеџи*, *названо* и *назџи*, али само *нежењеџи*, *неожењеџи*.

без алтернације /н/ — /њ/: *саг сам си, викаш, женећ* (3 124), *неженећ* (3 149).

У 4. врсти понекад је /ј/ испред суфикса <ен> где је /в/ у стд. или обрнуто. Примери:

бивене 10, *убивен* 8, *убивени* 1; | *сакријена* Мр, *сакријене* НС.

Глаголи 4. врсте са претеритском основом на /и/ или /у/ у нашим примерима имају суфикс <ен>, а никада <т> (дакле, нема облика попут *избићт*, *йойићт*, *сашићт*, *изућт* ...); примери, поред наведених:

добијен 3, *добијена* 1, *излијена* 4, | *омијен* НС, *йойијена* ПП, *йойијено* Мр.
омијен 5, *йойијено* 3, *шивено* 8, *изуве-*
не 1;

У 6. врсти суфикс <ен> понекад, нарочито у селима, не проузрокује јотовање последњег консонанта презентске основе; у 1. врсти, супротно томе он понекад изазива јотовање којег нема у стд. Ово питање смо разматрали у оквиру консонантског система.

2) основа: разлике са стд.

Овде само спомињемо да неправилни глагол 2. врсте **млетн** замењује глагол 5. врсте **мељати**:

смјељано 3; | *смјељана* ПП, *смјељано* Мр.

3) Акцентаћ

Како је број наших трпних глаголских придева недовољан за детаљно проучавање акцента, ограничићемо се указивањем на неке опште тенденције.

а) Код глагола са префиксом, када је у стд. на префиксу краткоузлазни, акцент у проучаваним говорима како у Нишу, тако у селима је на корену.

Примери:

1. врста

Тип *сѣћи* — *сѣчен*, *сѣчена* или *сечен*, *сечена*; *одсећи* — *одсечен*, *одсечена* или *одсечен*, *одсечена*

йокрадено 3,

одсечено 1, *исечене* 3;

| *украђен* ПП, *украдено* НС,
йомузена Мр, НС, ПП, *йомузене* Мр,
исјредено НС,
йосечен Мр, *исечене* П,
осјрижене Мр.

2. врста

Тип *мазаћи* — *мазѣн*; *намазаћи* — *намазѣн*

намазан 1;

| *намазан* П,
йосејана Мр;

Тип *йисаћи* — *йисѣн*; *найисаћи* — *найисѣн*

йоййисано 3, *уйисани* 3;

| *зайисано* М.

3. врста

Тип *дйгнуйи* — *дйгнуйи*; *йодигнуйи* — *йодигнуйи*
одигнуйи 7, *йодигнуйи* 3, 9; | *уденуйи* НС.

5. врста

Тип *йѣраи* — *йѣран*; *исѣараи* — *исѣеран*
оѣерана 1, *уѣеране* 3; | *расийано* НС.

6. врста

Типови

йравийи — *йравьен*; *найравийи* — *найравьен*

чинийи — *чйьен*; *учинийи* — *учиьен*

носийи — *ношен*; *доносийи* — *одношен*

Ови типови који се разликују у презенту, идентични су у трпном глаголском придеву:

найравьена 1, 5, 6, *найравьено* 2, 3,
 10, *найравено* 3, 9,
йрэмешийен 7,
израьени 3,
зайворен 3, *оиворена* 8, *зайворена* 5,
зайворено 1, 6, 8, *оиворене* 7,
залѣжена 8,
заробьени 6,
зайошьени 3,
оийушиьена 2, *расйушиьено* 3,
зайушиьено 5,
урођено 7;

осѣавен Мр, *осѣијен* НС
найраена Л, Т, *найравени* НС,
засийен П,
йризѣиен Мђ,
оиворено НС, *зайворено* Мр, ПП,
залѣдена Мр,
износене НС,
зайосьени М,
научена ПП.

б) Код глагола са префиксом, кад је у стд. на префиксу краткосилазни, акценат у проучаваним говорима остаје на корену (стд. краткосилазном акценту одговара овде акценат на следећем слогу).

Примери:

1. врста

Тип *узѣи* — *узѣи*; *одузѣи* — *одузѣи*

| *одузѣи* П, *заузѣи* Мђ.

У примерима забележеним у Нишу акценат је на истом месту као у стд.

2. врста

Тип *орайи* — *оран*; *изорайи* — *изоран*

изорана 3;

| *изорана* ПП, *изорано* Мр.

4. врста

Тип *кдаи* — *кдван*; *йоикдаи* — *йдикован*

зайрѣван 3;

| *йоикѣван* ПП,
оѣрѣван Мр.

5. врста

Тип *чійаїи* — *чійан*; *їрочійаїи* — *їрочійан*
искојано 3, *искојану* 7, | *окóјан* НС.
закóјчано 3;

Супротно претходном, већина неправилних глагола са префиксом у проучаваним говорима, као и у стд., има акценат на префиксу. Примећујемо да ови глаголи, без префикса, имају једносложну претеритску основу. Примери:

1. врста

клéии или *клéии* — *клéи*; *їрòклéии* — *їрòклéи*
їрòклéи 1; | *їрòклéи* НС, *їрòклéиe* ПП.

2. врста

брáии — *брáн*; *òбраии* — *òбрáн*
клáии — *клáн*; *зáклаии* — *зáклáн*
слáии — *слáн* или *слáи*; *їòслаии* — *їòслáн* или *їòслáи*
òбрано 3, | *òбрано* ПП,
óйран 1, | *зáклана* НС, *їòклане* ПП, *зáклане* Мр,
їòклане 1, *зáклане* 3, | *їòслаи* ПП, *їòслаиша* Мр.
їòзвана 4,
їòслано 1;

5. врста

Тип *даїи* — *дáн* или *даїш*, *дáна* или *дáна* или *даїиша* или *даїиша*; *дòдаии*
— *дòдáн* или *дòдáи*
їрòдане 3, *ўдаиша* 1, 4, 5, 6, 7, 10, *ўда-* | *ўдаиша* Л, М, ПП, П
ише 2

Акценат глагола са двосложним префиксом је на другом, а не на првом слогу префикса као у стд.
изáбран 3; | *изáиикано* Мр.

в) Глаголи чији се глаголски придев трпни гради помоћу суфикса <ен> (значи, глаголи 6, као и неколико 4. и већина глагола 1. врсте) скоро никада немају акценат на овом суфиксу (ни у Нишу, ни у селима), чак и кад је он акцентован у стд. или кад узлазни акценат у стд. пада на претходни слог. У проучаваним говорима акценат није ни на <ен>, ни на наставку, већ на слогу који претходи суфиксу, како у м. р. ј. тако и у другим облицима (код којих се у стд. место акцента понекад разликује од места у стд.)³⁰⁹

Примери:

6. врста — в. горе

³⁰⁹ ALEXANDER 1975, с. 479 такође констатује да је код глагола са суфиксом <ен> акценат скоро увек на основи: *исїечен*, *убїјен*...

4. врста

Тип <i>биџи</i> — <i>бијен</i> , <i>бијена</i> ; <i>избиџи</i> — <i>избијен</i> , <i>избијена</i> <i>криџи</i> — <i>кривен</i> , <i>кривена</i> ; <i>сакриџи</i> — <i>сакривен</i> , <i>сакривена</i>	
<i>убивен</i> 8, <i>убивени</i> 1, <i>добијен</i> 3, <i>добијена</i> 1,	<i>убијена</i> НС, <i>џобијено</i> Мр.
<i>изливена</i> 4, <i>омијен</i> 5, <i>џојијено</i> 3, <i>ушивен</i> 3, <i>изуване</i> 1;	<i>сакријена</i> Мр, <i>сакријене</i> НС, <i>омијен</i> НС, <i>џојијена</i> ПП, <i>џојијено</i> Мр.

Код овог акценатског типа у нашим говорима акценат остаје на корену у свим облицима (м. р. ј. и осталим).³¹⁰

1. врста

Тип *сећи* — *сечен*, *сечена* или *сечен*, *сечена*; *одсећи* — *одсечен*, *одсечена* или *одсечен*, *одсечена*

в. горе.

Тип *вући* или *вџћи* — *вучен*, *вучена* или *вучен*, *вучена*;

довући или *довџћи* — *довучен*, *довучена* или *довучен*, *довучена*

<i>џовучена</i> 4, <i>обучена</i> 1, 7, <i>обучени</i> 1, 3, <i>исџрџени</i> 1;	<i>обучена</i> НС.
---	--------------------

Тип <i>џећи</i> — <i>џечен</i> , <i>џечена</i> ; <i>исџећи</i> или <i>исџећи</i> — <i>исџечен</i> , <i>исџечена</i> <i>убоден</i> 3, <i>довеђена</i> 5, <i>џечено</i> 5, <i>џечене</i> 6, <i>џлеђени</i> 8;	<i>џободен</i> НС, <i>убоден</i> ПП, <i>убодена</i> НС, <i>довеђена</i> НС, <i>џечен</i> ПП, <i>исџечен</i> Мр, <i>џечена</i> НС.
---	---

Као у акценатском типу *биџи* — *избиџи* акценат и овде остаје на основи у свим облицима.

Примери са акцентом на суфиксу <ен> су ретки:

<i>речено</i> 5, <i>бивене</i> 10, <i>наџравене</i> 3;	<i>одсечено</i> ПП, <i>убодена</i> Мр.
--	--

ИНФИНИТИВ

У призренско-тимочкој дијалекатској области нема инфинитива, што представља једну од њених битних особина.³¹¹ Инфинитив замењује *взник*

³¹⁰ БЕЛИЋ 1905, с. 618 бележи да је у овом акценатском типу место акцената у тр. пл. пр. исто као и у презенту.

³¹¹ На ово скрећу пажњу БЕЛИЋ 1905, с. 478 и ИВИЋ 1956, с. 113. Близу Ниша БОГДАЊЕВИЋ 1987, с. 182 (Алексиначко Поморавље) и МИХАЉЕВИЋ 1977, с. 52 (лесковачка област) забележили су само неколико инфинитива, углавном крњих, у окамсџеним изразима: *може биџи*, *може биџи* *оће може биџи неће*... Слично је и у неким призренско-јужноморавским говорима удаљеним од

да и глагол у презенту. У селима смо забележили само два инфинитива, и то крња: *оће биџи, неће биџи* Мр, *идемо њамо давати љуби ружу на м.идневесџи* Л. У Нишу су примери инфинитива бројни, мада их има само код трешине информатора. Најчешће је то инфинитив у образовању футура, а остали примери су очигледно књишки: устаљени изрази (*џако рећи* 2), инфинитив у функцији предиката (*у осамдесет и четвртиу [...] џри џ по сџти сџјаџи!* 5) или субјекта (*џеџко се било заџошљавати* 2, *није лако џо џиџи* 5). За инфинитив у служби допуне немамо ниједан пример ни у селима, ни у Нишу; користи се конструкција **да + презент**. Примери:

после **моћи**

можеш мало боче да поднесеш 2, *не могу да гледам* 4, *да су могле да осџану* 5, *мож да нађеџе* 6, *мож да се каже* 7 итд.

не може мајка да џе гледа Ч, *не могу да засџјем* М, *џи све можеш да урадиш* Мр, *куј мож да преџекне* НС, *мож да џи се деси* ПП, *не мож сџн да џи буде џако* Т итд.

после **хтети**

хоћеџе да кџиџе 4;

оће да исџера НС;

после **морати, требати**³¹² и **имати** (као синоним за претходна два глагола)

мора да се очџа молџива 3, *џреба да се одџиш* 7 *џма да се леџо умџјем, да се доџерам* 1 итд.

мораш да наџасџи Мр, *џреба да чџваш деџе* Т, *џма само да се џда за њеџи* Л итд.

после **смети**

нисмо смеџе да одемо на забаву 4;

не смеш да џџиш Т;

са фазним глаголима, нарочито са глаголом **почети**

џочео је да расџе 5, *чим џочне да свиџе* 8 итд.

џочеш да говору П, *џни су џоче.ш да нас бију* Т итд.

Ниша као у џаковачком говору (в. СТЕВАНОВИЋ, 1950, с. 130–131 који наводи нешто више инфинитива, нарочито после глагола *може, мора, сме...*) или у говору Јањева (в. ПАВЛОВИЋ 1970, с. 119). Исто је и у тимочко-лужничком и сврљишко-заплањском дијалекту (в. нпр. СТАМОЛВИЋ 1911, с. 415 који бележи инфинитиве само у народним песмама, БОГДАНОВИЋ 1979, с. 78 који за Бучум и Бели Поток наводи само изразе као *оће биџи, неће биџи*, ЂИРИЋ 1983, с. 84 није нашао ниједан пример у говору Лужнице). БЕЛИЋ 1905, који је за све говоре источне и јужне Србије забележио само изоловане примере инфинитива у устаљеним изразима као *неће биџи* (наведен управо за Ниш или облицима позајмљеним из суседног косовско-ресавског дијалекта), слаже се са истраживачима о процесу настајања инфинитива (с. 646–647): ради се о балканској особини која се ширила са грчког језика на друге језике, словенске (бугарски, македонски) и несловенске језике (румунски, албански).

³¹² У проучаваним говорима, за разлику од стд., постоји глагол **морати** у безличној употреби (примери: *не мора да кџиш* 7, *мора да џџиш* НС) и глагол **требати** у свим лицима и када је у споју са глаголом (примери: *џребаџи џрво да је очџиш* 1, *џребаџи да џиш исџраву* 2; Мр).

после **немој** у изражавању забране
немој да се секираш, немој ништа да | *немој то да работиш* НС.
ијеш 6;

У Нишу и у селима има углавном исти број примера са везником да и његовим изостављањем. Примери без везника да:

после **моћи**

нисам могла подићнем руку 1, *не мож се појнеш* 2, *ше не мож ти тој на-праву* 5, *мож се каже* 8, *не мож му се појрави* 10 итд. | *не мож ги избањам* М, *не мож га коњ изоби* Мр, *не мож наћеш* НС, *не мож ги пронађу* П, *не могу се сјити* Т итд.

после **хтети**

шла оћерем ноге 1; | *она ми није шела каже* ПП;
 после **морати, требати и имати** (као синоним за претходна два глагола)
за свадбу мора се помаже 1, *ал мало мора се савијеш* 8, | *мора се прити* НС,
прѣба се мало помаже 2, *прѣба ми-слиш* 4, итд. | *прѣба се много ради* М, *па прѣба на би се убијем* Мр,
Ако ше воли, он има ти кјити нешто Л, *има гу дамо на то месито* НС итд.

после **смети**

калфе не сме³¹³ да ше дирају 2, *не смеју се појити* 2; | *неје смело се улаза сам* НС;

после фазних глагола

па кад се почне сјити 8, *али ја сам гу почео учим* 8; | *шјуј ме поче притиска* Л, *поче с сагињем* НС;

после **немој**

немој се илашиш 1; | *ал немó гу превариш* Мр, *немој се љутиш* Мр.

ФУТУР

1) Грађење са инфинитивом

Нисмо га пронашли у селима, док у Нишу има примера који сведоче о утицају стд.:

инфинитив иза помоћног глагола
иша ће бити 2, *А леба ће бити се-дамдесеи* 3, *Какве ли ће то бруке бити* 5, *ја ћу вам рећи* 2, *сутира нећеш ситићи ни толико* 5 итд.

³¹³ Примећујемо да у дијалекту модални глаголи **моћи**, **морати** и **смети** могу имати личну употребу.

инфинитив испред помоћног глагола
доћи ће тио све 6, *ићи ћемо, каже, ми*
у Ниш на свадбу 9, *наћи ћу* 2,
добићеш вид 6, *видећемо* 5 итд.

2) Грађење са везником *да* + *ипрезент*

потврдни облик

<i>ја ћу сад да дођем</i> 10, <i>иа ћеш да</i> <i>видиш</i> 7, <i>да ли ће да куйи или неће</i> 7, <i>ишо ћемо да ипровичамо</i> 5, <i>они ће да</i> <i>ошворе</i> 1 итд.	<i>кад ћу да знам</i> ПП, <i>де ћеш да ги</i> <i>денеш</i> НС, <i>како ће момак да дође за</i> <i>девојку</i> Ч итд.
--	--

одрични облик

<i>нећу да вечерам</i> 5, <i>неће она да дође</i> <i>овде</i> 3, <i>неће да славе</i> 1 итд.	<i>нећу да бегам</i> НС, <i>неће да ме узме</i> П, <i>неће да ми кажу</i> ПП итд.
---	--

3) Изостављање везника *да*

Фреквентно је, приближно у педесет процената случајева у Нишу и у две трећине случајева у селима.³¹⁴

Примери:

потврдни облик

<i>сад ћу кажем ја</i> 1, <i>без леба ћу иприйм</i> 4, <i>ћу кажем некоме</i> 7, <i>и ја ћу гу ип-</i> <i>вам иесму</i> 8, <i>иш ћеш ми будеш снајка</i> 10, <i>ће закоље кокошку</i> 1, <i>јел ће иш</i> <i>убије</i> 2, <i>кад ће се руйи тио?</i> 3, <i>како</i> <i>ћеише издржише</i> 5, <i>они ће иш чекају</i> 6 итд.	<i>ја ћу гу чекам</i> Л, <i>ћу иперам ја ирво</i> <i>коњи</i> Мр, <i>ја ћу га викам Дуде</i> НС, <i>ћу</i> <i>ги ја иронанем</i> , <i>ће ги жени</i> Ч, <i>куј ће</i> <i>га дарује?</i> М, <i>иа ће изађе</i> НС, <i>зосиш</i> <i>ће дођу</i> М, <i>ће ме казну</i> ПП итд.
---	---

одрични облик

<i>нећу ги ни једем, нећеш ги ни једеш</i> 5, <i>неће пада</i> 8;	<i>нећу га викам Војо</i> НС, <i>нећу сипанем</i> П, <i>вас неће нико дира</i> НС, <i>муйко ги</i> <i>неће убије</i> ПП, <i>иа неће деца чувају</i> <i>сипоку</i> НС итд.
--	--

Запажамо да неки нишки информатори који иначе редовно граде футур са везником *да*, систематски га изостављају када преносе речи говорника старог Ниша, показујући тиме да футур без *да* доживљавају архаичним у односу на футур са *да*. Примери:

„садашњи“ говор

<i>ја ћу дидем да сивам</i> 5, <i>нећу дидем</i> 5, <i>ко ће да нас гледа?</i> 5 <i>иа ћеш да видиш</i> 7, <i>да ли ће да куйи</i> 7, <i>неће да иоије</i> 7;	пренесени „некадашњи“ говор <i>нећу ги ни једем, нећеш ги ни једеш</i> 5, <i>ћу кажем некоме</i> 7, <i>ће ме газда убије</i> 7, <i>и он ће иш ирими</i> 7.
--	--

³¹⁴ БЕЛИП 1905 наводи многобројне случајеве изостављања везника *да* (с. 636–639) али и бројне примере у којима се тај везник користи (с. 642–643) од којих су у Нишу забележени следни: *ће да дојде*, *ћу да погинем*, *ће да има буна*, *сви ће да ииси*, *нећу да удрим*.

4) *Ширење помоћног облика ће/неће на сви лица футура*

Углавном се шири на 2. л. ј. и мн. и на 1. л. мн.³¹⁵ и то нешто чешће у селима него у Нишу. Примери:

са да

2. л. ј.

онда ће да *ӣра̄жиш* 6;

1. л. мн.

ја и *ма̄јка* и *једна ӣе̄йка* ће *д̄идемо* 1, *џа* ће да *ӣӣјемо* *кафу* 9, *ће* да *до̄ђемо* 10;

без да

2. л. ј.

ће *идеш* на *ӣричест̄и* 1, *ће* *идеш* и *ӣӣи* 4, *ће* *донесеш* 7, *неће* ни да *вра̄тиши* 7, *неће* *верујеш* 8 итд.

1. л. мн.

више ће да *ура̄диши* Л;

Те *ӣосе* да га *дӣгнемо* Ч, *неће* да *да̄мо* НС;

ће га *узмеш*? Л, *ће* *ӣераш* Мр, *ӣӣи* *ће* *моје* *има̄ње* *ӣоједеш* НС, *о̄о̄ће* *ће* се *ӣӣи* *сѣтиши* Т, *више* ме *неће* ни *ӣӣиши* Ч итд.

џа *како* *ће* *ра̄димо* Л, *ће* *ла̄ко* *иза̄ӣкаемо* Л, *ће* га *кр̄с̄тимо* Л, *ће* *ӣӣе* *жѣнимо* Мђ, *џа* *ће* *зү* *да̄мо* за *јед̄ӣнца* НС, *ми* *ће* се *д̄ѣ* *лимо* ПП, *ће* *ӣра̄жимо* *ми* *веш̄ӣака* П итд.

2. л. мн.

ће *иде̄ше* *џа̄мо* 6;

дог̄одине *ће* *до̄ђе̄ӣе*, *ће* *ӯчӣӣе* ПП, *неће* ме *на̄ђе̄ӣе* ПП.

Прво лице једине обично чува помоћни облик *ћү*. Ипак смо у Нишу и у селима пронашли неколико примера у којима се облик *ће* шири на 1. л. ј. (без везника *да*, што појачава претпоставку да су ови облици арханчки):

ја *ће* *на̄ђем* кад *до̄ђе* *врѣме* 4, *ће* *ӣосле*

кудѣ *ће* *зи* *ӣрод̄ам*? М, *Ја* *како* *ће* *ос̄ӣавим* *о̄вце*? Мр.

5) *Мес̄то помоћног глагола*

У извесном броју наведених примера клитични облик помоћног глагола се налази на почетку реченице, из чега можемо закључити да у проучаваним говорима он функционише не само као енклитика, већ и као проклитика (в. примере у поглављу о акценгу). Ово омогућава широку употребу футура, грађеног од помоћног глагола *хтети* и презента глагола који се мења (са везником *да* или без њега), чак и кад футуру не претходи никаква акценатска целина.

³¹⁵ Ово истичу БЕЛИЋ 1905, С. 636 (на с. 638 наводи примере из Ниша: *ће* ме *видиш*, *ће* *бројиш*, *ће* *ос̄ӣа̄рӣӣе*), БОГДАНОВИЋ 1987, с. 198 и МИХАЈЛОВИЋ 1977, с. 51.

Сви различити облици грађења футура се налазе у Сремчевом делу: помоћни глагол као у стандарду са да:

да ћу да умрем! (ИС 118), *а ја нећу да ве ићем* (ИС 123), *ја нећу да иазарим* (З 148), *ићо ћеш [...]* *да најрајим* (З 35), *нећеш више да спијеш* (З 100), *кад ће она да зајоје* (ИС 54), *ићо ће да чини* (ИС 80), *ће да падне* (ИС 84).

помоћни глагол као у стандарду без да:

ићој ћу те зовем (ИС 121), *ићо ћу ирајим?* (ИС 124), *иа ћу си узнем једну* (З 35), *зашћо ћеш иогинети* (ИС 74), *ће те ићета како иоичку* (ИС 82), *ићој ће бидне* (ИС 108), *ића ће рекну колшије* (ИС 80), *море, ће ми одавају Ches'* (З 35).

ширење облика *ће* на друго лице једнине и множине и на прво лице множине:

са да:

неће да верујеш (ИС 80), *ем неће да добијеш девојченце, ем ће да иоручаш иуићечи* (ИС 113), *ићи ћеш да видиш муку сас мен'* (ИС 125), *Ти ми ће [...]* *да иојеш?* (З 8), *бем свети неће да видиш* (ИС 90), *ће да гу удавамо* (ИС 84), *ће' да играмо* (ИС 84), *иа ће да дочекамо* (ИС 89), *иа како ће' да иојемо?* (ИС 118), *је л' неће' да искочиће* (ИС 73), *ићој неће да дочекаће* (ИС 89).

без да:

ићу сас нас ће' остћанеш (ИС 61), *неће' ми верујеш* (ИС 79), *ће' видиш и чујеш* (ИС 80), *неће га наћеш* (ИС 109), *ће' да играмо* (ИС 84), *иа ће' си идемо* (ИС 96), *Ми ће' ве чекамо* (ИС 111), *иаре ће најрајиће* (ИС 120).

ширење облика *ће* на прво лице једнине:

са да (примере какве нисмо забележили у нашим говорима).

ја ће иосле ићеб' да умрем (ИС 56), *ће да те викнем* (ИС 86).

без да:

ја ћу иће [...] *чувам до смрћи* (ИС 56), *ићој ће га и ја знам* (ИС 83), *ће се наћем ја* (ИС 103), *неће им искочим из кућу* (ИС 116), *ће си зборим* (З 11), *ја ће си седнем малко* (З 145).

Приметимо да Сремац, употребом апострофа (уосталом несистематском) после *ће* и *неће* за друго лице једнине и множине и за прво лице множине, као да инсистира на „крњем“ карактеру помоћног глагола у односу на стандардне облике *ћеш*, *ћемо*, *ћете*.

ФУТУР 2

У Нишу и околним селима његова употреба је ограниченија него у стд., тако да имамо само усамљене примере:

<i>кад б'уде умро човек...</i> З,	<i>кад б'уде умреја човек, иасуљ се свари</i>
<i>умро или у болницу или код куће, он-</i>	Ч.
<i>дак доћу кола</i> 4;	

Примећујемо да у овим примерима имамо исти глагол **умрети**. Футуром 2 се изражава понављање радње у прошлости са нијансом случајности (кад

год је неко умирао, у случају кад је неко умро) да би се увео опис традиције везане за умирање. У описивању некадашње традиције налазимо са сличном вредношћу презент без радног придева глаголског. Примери: *и кад б'уде ња-зарни дан у Нишу 7, Пој га крстии: њосле, кад б'уде четрдесет дана, ми ђиет' носимо ма'у б'бу у цркву 4.*

КОНДИЦИОНАЛ

Кондиционал се нешто мање употребљава у проучаваним говорима него у стд.; ипак смо забележили приличан број примера у којима се облик **би** помоћног глагола шири на сва лица једнине и множине³¹⁶, што је уосталом учестала појава у српском колоквијалном језику. Примери:

1. л. ј.

и ш'о не би га ни к'утио ја 3, са ш'и'а'и би ш'е јури'ла 4, ш'и'а би вам м'огла да њричам 5;

Ја да сам њосину'ла, ниш'и'а, њосину'ла би си М, ја би ве све исказ'а'ла НС, ја кад би жив'ела с'и'о њри' године, ја би њи с'и'о'у'и' р'уку њо'уби'ли и н'о'у П;

2. л. ј.

а, ш'о би се њи' пров'ео! 4;

да њи ја за'ној'ем, њи би р'ека: ш'и'а је овој? Ч;

3. л. ј.

ђаво би га знао 1, 7, м'ожда би б'оље б'ило 4, Србин би б'ио увек и вредан и радан 8;

Да си казала, мајка би ш'е да'ла овакој Ч, ш'ој не би се ти њзна'о Мр, кад би м'ога чов'ек да раб'оти' с ј'едну р'уку НС;

1. л. мн.

да је дици'ли'на б'ила, ми би др'уки'е б'или 3, да ми ос'и'а'вамо ш'о, да не би њо'ш'реб'љавали 6;

б'оље би се сед'ели М, ш'е'и'ли би се НС (у оба примера контекст указује на 1. л. мн.);

2. л. мн.

ви би се ч'удили 2;

3. л. мн.

да би м'огли да њи'ју 1, не би ми ги да'ли 2;

Да је викаја, м'ожда би се ч'ли М, и'наче њоби'ли би не НС, Да ги ни сам с'и'ас'ио и њи би с'и'ре'ва'ли П.

У нашим говорима кондиционал може имати иста значења као у стд.: хипотеза

кад би ј'ео сваки дан м'есо, онда не би ос'ећао никаки укус 2, да је њшла у Бе-оград, и она не би сед'ела овде 1;

Кад би б'ило д'обро, Јевр'ит би чув'ио кок'ошке, не би к'у'ов'ао П, Па да неје д'обра ја не би је ук'раја Л;

³¹⁶ У 1. л. ј. облик *би* се лако објашњава губљењем финалног /х/; у 1. и 2. л. мн. *би* се појављује због аналогije.

жеља
кад би гу оженио! 8 | *кад би њолко живе.ла на овај док.гѣт!*
 П;

циљ
да не би ишла вода у кућу 2; | *да би се исцѣкло* ПП;

понављање радње у прошлости
ал смо мѳрали да донѣсмо бѳкарну
ѡѣсију над којѳм би мѳјка очѣстила
лѳка, крѳмѣир... 5.

За кондиционал 2, иначе врло редак у стд., немамо ниједан пример.

ГЛАГОЛСКИ ПРИЛОГ САДАШЊИ

Примери су малобројни.³¹⁷ Међу њима су и они који одговарају стд.
идући 3 (1. врста), | *работиѣћи* НС, *седѣћи* Мр, *сѳѳојѣћи*
носѣћи 3, *седѣћи* 1 (6. врста), | Мр.
лежѣћи 1, *ѡрчѣћи* 3 (7. врста);

Глаголи 6. и 7. врсте имају увек наставак <ѣћи> и у Нишу и у селима, док 3. л. мн. презента често има наставак <у> уместо <е>.

Постоје и примери са /j/ између /e/ и /ћи/ али само у селима.

| *ѡег.ѣјећи* П, *работијеће* П.³¹⁸

Белић има сличне примере (*кућувајећи*, *ѡѡајећи*, *ѡѣјајећи*...) које објашњава аналогијом са облицима типа **бојећи**, што доводи до формирања глаголског прилога садашњег од инфинитивне основе (уместо презентске), помоћу наставка -јећи. У 6. врсти јављају се дублети: *седејећи* поред *седећи*.³¹⁹ Редукција, а затим губљење другог /e/ довели су до облика тина *седејћи*.

Учили смо сличан облик код Сремца: *служејећи* (3 33).

Има примера у којима је наставак са /к/

| *седѣћи* Мр, *сѳѳојѣћи* НС.³²⁰

³¹⁷ ALEXANDER 1975, с. 290 такође истиче да је врло ретко наилазила на облике гл. пр. сад., па га зато искључује из свог истаживања.

³¹⁸ У овом другом примеру финални вокал је /e/, а не /и/, што може да се нађе у неким говорима географски блиским Нишу: в. нпр. БОГДАНОВИЋ 1987, с. 204.

³¹⁹ в. БЕЛИЋ 1905, с. 581–582, где су наведени и следећи примери у Нишу: *кућувајећи*, *свирѣјећи*... поред *ѡражѣћи*.

³²⁰ Ове облике Речник МС наводи као праве прилоге. БЕЛИЋ 1905, с. 581 уочава извесно ширење овог наставка.

ГЛАГОЛСКИ ПРИЛОГ ПРОШЛИ

Једини пример је *бивши*, али у ствари у придевској употреби.

ПРИДЕВИ

ОДРЕЂЕНИ И НЕОДРЕЂЕНИ ВИД

Пошто говори Ниша и околних села не знају за дужине, разлика између одређеног и неодређеног вида може да се појави тек у наставцима ном. м. р. ј. и (тако би се очекивало) на месту акцента у опозицијама типа *добра* (неодређени вид) и *добра* (одређени вид). Међутим, нисмо забележили облике придева са акцентом на наставку, вероватно зато што се наставци завршавају вокалом, тако да би акценат био на финалном отвореном слогу. Такви случајеви ипак постоје у неким другим морфолошким категоријама. Њихово потпуно одсуство овде може објаснити

ширење на читаву парадигму акцента ном. м. р. ј. који је на корену, било да је наставак <и> или <ø>;

губљење опозиције одређеног и неодређеног вида.³²¹

Констатујемо да се и у ном. м. р. ј. употребљавају облици наставка <ø> са одређеним значењем, док супротно постоје облици са наставком <и> неодређеног значења, у Нишу и селима, без разлике.

Примери:

облици <ø> наставак када би стд. имао одређени вид

Насади се лука... бео лука 3 (исти говорник, касније *црни лука*),
Црн дим се диго у небо 8 (а већ је било речи о том диму);

а шај шћо је кум сћар, он га је венчаа Мђ,
Ма шћо зборши, брѣ, млид човече? НС,
сагашен свѣш НС,
Он је срѣхан, а Сѣниша најмалѣј Л,
ѡа код нас је осћјаја овај срѣхан ПП,³²²
Носим ја зѣјиин, жѣш иѣшер и зѣјиин ПП;

³²¹ ALEXANDER 1975, с. 215–218 запажа исто и закључује такође да се та опозиција губи, барем у јужноморавском дијалекту који у њеном раду представљају говори села ближњих Нишу (Шарбановац и Шилово); источније у тимочко-лужничком и сврљинско-заплањском дијалекту, она бележи опозиције у акценту, али у вези са одређеним чланом иза именица, што је једна од особина тих дијалеката.

³²² *Срѣхан* бележе БОГДАНОВИЋ 1987, с. 175 (има и *сагаишањ*) и МИХАЛЛОВИЋ 1977, с. 40, док МИТРОВИЋ 1984, с. 312 наводи облик *срѣхань* (такође наставак <ø>).

Дијалекатски систем

у значењу генитива

код Саборну цркву 3, код Палилулску
рајину 8, за време бившиу Југославију
10, посе неко извесно време 2;

од румунску границу Т, од прошлу
годину П, за бившиу Југославију П,
куде црнога Јову Мр, код њо живо
џрње НС;

у значењу датива: користи се предлог на + акузатив³²³

на овој мало морам да скувам јаја Л.

у значењу инструментала

џе их освџили с разну свџилости 3,
са џрву жџну џмао сам дџте 2, џо-
свађао се с јџдног сџарог џођа 1, џод
џрву жџну живџја сам двајес године
Мђ;

са џрве ноге убиџа НС, да л џе џође
са снау сџарџу, сас брађи сџарџога
НС, ја сам ишеа са сџарџи на славу
Л;

у значењу локатива

на слободну џрџођу куђујем 10, раде-
ла на џсџо радно месџо 2, џрема
Нишкиу Бађу 8, иџа најисаџи у Све-
џосавску шкџлу 8, дежурџмо у бџла
кџла 3;

кад бџли на џурски рађи Мђ, на
мајкину каџуђу виџа Ч, у овај дрџи
свџтски рађи Ч.

Занимљив је случај придева *Свџи* иза којег је име свеца у називу цркве или славе. Читава синтагма може остати непромењена

црква Свџи Никола 3, црква Свџи
Никола 7, у цркву Свџи Никола 5,
али и: код цркве Свџог Николе 4,
оџи славу Свџог Рџнеђела 4, џн сла-
ви и лџџњег Свџога Јовџна 2.

на даџ Свџи Рџџел Мр, око Свџи
Рџџел Мр

Има примера са именом свеца у акузативу, док придев *Свџи* остаје непромењен:

код Свџи Николу у цркву 3

Свџи Николу слаџим Мр.

Стандардни систем (наставци као у std., али без дужина)

из наше Душџнове џлице 8, код сџаре
џиџџине 8,

џреседџик радџичког сџвџџа 3, из џр-
вог свџтског рађџа 7, од црног џлџа
4,

закрџење крџних сџџова 1, Бџло је
неких дџгађаја џџко шаљџџих 5, ко-
лико шивџђџих машиџа, џџх за крџе-
ње 8 итд.

³²³ Предлог на + ак. је врло у употреби и има га тамо где std. гради врло различите конструкције; примери: *сва моџа џорџџџа се зџве на џџџ дџџџо џме Мђ, оџе сџ се џромеџџе на муђџџџџо џме Мђ...*

У свим наведеним примерима акценат је на префиксу *йо*, а у два случаја постоји и други акценат на основи придева.

Префикс *йо* се понекад додаје облику синтетичког компаратива:

йолейше ПП, *йовећи* ПП, *йовише* М,
 Мр, *Йди брже...* *још йобрже* Мр.

У последњем примеру, изгледа да *йо* појачава компаратив.

По се јавља и са именицама и са глаголима.³²⁵ Има мало примера, али су занимљиви

са именицама

И йо́се кад бу́де на оно́... йо од јесе́н
 (касно ујесен, у позну јесен) *око*
Све́йти Рангел, йа́г се жи́йто се́је Мр.

са глаголима

Са́г се йо́, изгле́да, не йо́шйу́је П, *Ти*
йо́ не ви́диш од њу́ма ПП.

Овде, *йо*, уз негацију *не*, изражава компаратив инфериорности, у значењу „сад се мање поштује“ и „ти слабије видиш од ње“.

Сремац је врло често користио аналитички компаратив.

по + придев или прилог:

Па йо́йера кола йо́брго (ИС 53), *јошйе йоле́а беше йа́г* и *од ову́ја керку* (ИС 54), *Оно ве́ће нишйо йоле́о* и *йосла́йко не йе́јаше да бидне на овај све́й* (ИС 54), *йосйар сам оди йе́бе* (ИС 57), *йо́йаметйан* (ИС 82), а *ово је јошйе йолоше* (ИС 88), *нешйо јошйе йоубаво оди йо́ј* (ИС 89), *од њег йосла́йка манђа нема на све́й* (ИС 92), *йоголем болес' има ли на овај све́й?* (ИС 108), *да си йосйидљив* и *од невестйу* (ИС 113), *йолош од њег'* (ИС 120), *јошйе два́йуи йомило* (З 31), *йоубави* и *йокро́йки девојчики* (З 35), *ово саг йочесйо* (З 44), *ама йа си знаје шйо си је йоубаво* (З 100), *нишйо шйо је йолоше* (З 146)...

по + придев или прилог већ у облику синтетичког компаратива:

Йбиш га много волеше, йобо́ље од йишйо́љ (ИС 49), *йобо́ље од онога мојега Ча́ју* (ИС 91), *да дава девојче за неку јошйе йогоре йри́лику* (ИС 109), *йобли́жа кошу́лка оди ха́йнку* (ИС 115), *йовише* и *од йе́б'* (ИС 119), *йовише да му збориш* (З 31), *две године* и *йовише* (З 38), *кој ће йобо́ље да йрери́й кочи́је* (З 106), *шйо су йа они йобо́љи од йе́б'* (З 108)...

има и примера **по** + именица:

јошйе йозу́лумђар и *йолуд оди сви́ја они́ја* (ИС 83), за [...] *јошйе йо-будалу од овога нашога йобра́йима* (ИС 109)...

³²⁵ Ивић 1956, с. 113 наводи *йо ајдук*, а ПЕЦО 1985/6, с. 20 *йо знаје*.

б) Синтетички компаратив са суфиксом <еј>

Постоји једино у селима и то само за придеве *сѿар*, *мали* и *млад* у означавању родбинских веза. Примери:

ѿај сѿарѣј Ч, сѿарѣј сѿн Л, Мђ, сѿарѣј браѿи П, јѣднога браѿиа сѿарѣога Мђ, сас браѿиа сѿарѣога НС, на сѿарѣога унѿка П, сѿарѣја сѣсѿира Л, ѿај ћѣрка сѿарѣја Мр, сѿарѣју сѣсѿиру осѿиавим Ч, са снѿу сѿарѣју НС ...
малѣј сѿн Мђ, од малѣога унѿка П, ја сам малѣа Ч, ѿмам еднѿ сѣсѿиру; малѣју од мѣне Л, младеја унѿка П.

Скоро у свим примерима акценат је на суфиксу <еј>.

Стеван Сремац је обичавао употребу облика *сѿареј*: *сѿареја сѣсѿира* (ИС 53), *сѿареји* (ИС 92), *наши сѿареји* (З 37), *кој је сѿареји, кој млађи* (З 37)...

И за придев *сѿар* и *млад* у селима се срећу синтетички std. компаративи, истина, ређе него облици са <еј>; примери:

сѿарији унѿк П, сѿарија од мѣне ѿри гѣдине НС, ѿна је млађа од мѣне М, млађо ѿлѣћо ПП.

в) Синтетички компаратив са std. суфиксима

То су једини облици у Нишу, али има их и у селима. Примери:

суфикс <иј>

чисѿије 7, ѿмућнији 5, јефѿиѿњи 6, јефѿиѿње 1, 3 (са губљењем /и/), рѿније 1, 3, 4, 5, 8, 10, од нас сѿиѿнијих 5, слободније 8, сѿарији 4, 10 и сѿарији 1, 2, 4, 6, 7, сѿаријег 10 и сѿаријег 8, сѿарија 1, 10, сѿарије 2, ѿѿиѿије 2, здравѿје 7 итд. | *корисније П, рѿније М, НС, ПП и рѿније Мр, НС, сѿарији П, сѿарија НС.*

Акценат је или на слогу испред суфикса („нова“ акцентуација), или на вокалу суфикса /и/ („стара“ акцентуација).

суфикс <ј>, са јотовањем финалног консонанта основе

брѿже 7, даље 5, 8, дѣбље 1, дѿбљи 5, гуѿиће 1, јаће 2, 7, млађи 10, млађа 5, 7, 10, млађу 4, млађе 1, 9, ниѿже 5, сѿѿѿљи 6, слађе 1, шѿри 1, 8, виша 7, ивише 4, 7 итд. | *брѿже Мр, даље Л, ПП, дѿѿжи ПП, јаћи ПП, краћа П, млађа М, млађо ПП, слађе Ч, шѿра Мр, ѿѣѿжа Мр, више Л, Мр*

суфикс <ш>

лакше 4, лејши 10, лејше 1, 7
неправилни облици (као у стд.)

бољи 4, 6, 7, боље 1, 3, 5, 8, 10, гори
7, горе 7, мањи 1, мање 5, 7, већи 5,
7, већа 2, 8, 10, већу 7, веће 4;

лакша Мр, слајши ПП.³²⁶

бољи НС, ПП, боље М, НС, ПП, мањи
Л, ПП, већи НС, већа Мр, веће Ч.

Поредбена допуна уз компаратив, као у стд. гради са предлогом од или субјунктором него (ова друга конструкција је врло ретка у селима). Примери:

од

ја од шебе сам већа 1, виша од цамије
7, наша била већа двајути од њину 8,
више од ње 9, Има једна зграда, мало
је већа од Надине 10;

од очи нема слађе Ч, нема боље од
шој Л, ја сам осамнаес године
јоштар од мојега сина Мђ, он је већи
од њега Мр, он је јоголем од њега,
од шебе НС, шри године сам ја
штареа од њега НС;

него

јаче јојлаве него не знам шииа 2,
Горе него Бугари! 8, јерфектно је
шурски говорио, боље него Турци 7,
коњско је месо чистије и здравије
него говеће 7;

Он боље нас чуваја него ћерке његове
рођене ПП.

2) Сујерлајив

За грађење супрелатива у призренско-тимочкој дијалекатској области користи се префикс нај као и у стд. али испред придева у позитиву, а не у компаративу. Дијалекатски облици су заступљени само у селима. Примери:

најчистиа ПП, најдебела ПП, најголем
НС, најмирни³²⁷ коњ НС, најјасна
П, најслајке године ПП, најштар Мр.

Акцент готово увек пада на префикс нај, а понекад има други акценат, на основи придева.

За суперлатив Сремац такође користи дијалекатске облике са нај + придев или прилог: најјамејна рабоја (ИС 113), овој најјамејно (ИС 113), наше најубаво јажњенце (ИС 121), најлеје и најубаве (З 33), ово најмалејно што је (З 145)...

У селима смо забележили неколико примера суперлатива са префиксом нај, али испред синтетичког компаратива на <еј>:

³²⁶ Слајши (слабији) такође бележе у Лесковцу МИХАЛЛОВИЋ 1977, с. 40, и у Алексинцу БОГДАНОВИЋ 1987, с. 176, који иначе бележи и друге нестандардне облике компаратива са суфиксом <ш>, што приписује утицају косовско-ресавског дијалекта.

³²⁷ У овом примеру акценат, наизглед на наставку може да се објасни губљењем /јн/. Акцент је, у ствари, на суфиксу.

најст̄арѣј Мр, *најмалѣј* Л, *најмалеју* Л.

У Нишу се јављају само стд. суперлативи, каквих има и у селима.

суфикс <иј>

најин̄тересан̄нији 8, *најин̄имније* 8, *најјеф̄ѣѣини* 2, *најјр̄лавији* 5, *најс̄ѣѣособнији* 8, *најст̄арији* 2, 3, 5, *најст̄арија* 3, *најст̄рашније* 10, *најваж̄није* 8...

најст̄арији Мр;

суфикс <ј>

најмлађи 2, *најслађе* 5, *највише* 1, 2, 3, 4, 5;

најјачи ПП, *најшира* Мр, *највише* М;

суфикс <ш>

најлејши 8, *најлејше* 5, 10;

суплетивни облици

најбољи 2, *најбоље* 1, 2, 4, 8, *најгоре* 8, *најмање* 5, *највећи* 3, 7, у *највећим* мукма 10 ...

најлејши ПП, *најслајши* ПП;

најбоља НС, *најбоље* НС, *најбољо* ПП, *најгоре* ПП, *најмање* Л и *најмање* Л, *највећи* ПП.

Има примера са два акцента, где стд. има само један (*најбоља* НС) и обрнуто — са једним када стд. има два акцента (*најјеф̄ѣѣини* 2). У извесним примерима у Нишу забележили смо дугосилазни акценат на префиксу, као у стд.

Проучавање различитих питања која се односе на придеве (одређени и неодређени вид, деклинација, степени поређења) јасно показују да постоји хијерархија промена у говору Ниша (због контакта са стд. језиком) у односу на говоре околних села.

У Нишу је потпуно одсутан дијалекатски аналитички компаратив са префиксом *ѣо*, док га још увек доста има у селима.

У зависним падежима придевске деклинације, у Нишу, појављују се стандардни наставци, уз паралелну употребу дијалекатских, који се једино користе у селима.

Постоје примери употребе неодређеног вида када стд. има одређени и обрнуто, како у Нишу, тако и у селима.

Хијерархија промена запажених у Нишу изгледа да може објаснити више или мање дијалекатски карактер једне или друге појаве, каквим га доживљавају сами говорници а према процени информатора у Нишу и околним селима који су у контакту са говорницима који познају стандард. Аналитички компаратив са префиксом *ѣо*, као и зависни падежи идентични с акузативом, истакнуте су особине дијалекта које одмах одају говорника и показују га неспособним да влада стд. језиком. Заменили облике компаратива са *ѣо* стандардним облицима не представља велику тешкоћу, утолико пре

што синтетички облици никад нису потпуно нестали у призренско-тимочкој дијалекатској области, ни кад су аналитички облици били у предности.³²⁸ Међутим, много је теже савладавање синтаксе у циљу правилне употребе различитих падежа и стд. наставака. Према томе, у Нишу се 100% користи стд. синтетички компаратив, а има само око 50% стд. наставака у зависним падежима. Када је реч о мешању одређеног и неодређеног придевског вида, нема видљиве разлике између Ниша и села: наиме, не ради се о дијалектализму, већ о нерешеном питању у стд. Због тога „грешка“ у употреби једног или другог типа неће изазвати велику осуду ни код говорника који добро владају стд. језиком јер су и они имуни на такве грешке.³²⁹

На крају овог поглавља о придевима приметимо да се ред речи придев + именица разликује у стд. и проучаваним говорима: док је у стд. придев обично испред именице, у нашим говорима он понекада следи именицу. Примери:

ију ракију љуиу 1, као деће мало кад му прође 1, чујеш глас човечи 2, радили смо у радионицу железничку 3, имала сам сесстру маћу 4, сад ће шљиве нове 4, из бербе нишке 5, иу је школа шурска била 6, у нашој кући ситарој 7, они су имали мања велика 7, онда је био шај канал шурски 8, имали смо виноград велики 9 итд.

с виле дрвене Ч, у ђувеч земљан Ч, као деће малецко Ч, М, ја сам на едно дрво големо ... иуру Л, поприке киселе М, шај ишо је кум ситар Мђ, ја кући машину шиваћу НС, едан ђувеч голем НС, жене су доводиле децу малецку НС, она идеше у школу јекономску ПП, у Међурово Горње ПП, од шес цедила велики П, сас мукче големе П итд.

Ово запажање важи и за разне заменице:

посесивне (нарочито када именицу прати показна заменица)

оно веселе њихово 1, у оне књиге њихове 2, илачу и мајка моја и сесстра 4, имали смо и айошеку своју и шурговину своју и обућара свога 5, она кокарда њина 6, иду прво родбина његова 7, у оно облачење њихово 8, ћерку његову крсшио 10 ...

куд гробље нашо Ч, причала сам ја на Раду моју Ч, за шелевизор наши Л, гостии њојни М, он преславје Светии Николу моју Мђ, мајка моа НС, онија зуби његови НС, викендица ија моја П, ова полиција наши Т...

показне

прославе оне 1, иправилник онај за кола 2, илева она 3, онда смо имали иарк овај 4, на шороге шийајове оне 5, он ми да леба оволики 6, бег шај 7, де је мост и овај 8, не би ни изгинуо народ оволики 10 ...

омаја иа Ч, шребаш да имати ишправу ону Мр, на грудву оволку НС, иушке онеј ПП, викендица иа моја П, иогинја у рати онај Т;

³²⁸ В. примере синтетичког компаратива (са префиксом *по* или без њега): БЕЛИЋ 1905, с. 439-440.

³²⁹ Тако смо код београдских говорника, који иначе савршено владају стд., приметили примере попут *неки нови лек, један нови лек*, где се одређени вид јавља уместо неодређеног.

одричне

*више нисам смела да њравим грешке
никакве 1, јел друго немаш осветле-
ње никакво 7;*

неодређене

*што је било као зона нека 2, као дрво
једно 3, сестра једна 4, имам саиј јед-
дан 7, велики камен неки 8, у село јед-
но 10, бол неки осетио 10;*

*куде гробље једно Ч, колшија један
М, друго њрасе едно М.*

ЗАМЕНИЦЕ

ЛИЧНЕ ЗАМЕНИЦЕ

Представићемо их у табелама за прво лице (једнине и множине), друго лице (ј. и мн.), треће лице једнине (мушког и средњег рода са једне и женског са друге стране), треће лице множине и на крају за повратне заменице. После сваке табеле следиће примери и коментари. У табелама облици исписани малим словима су идентични std., а великим они који се разликују од std. (укључујући и место акцента). У две колоне, за Ниш и за села, знак + или — значиће присуство, односно одсуство облика у посматраним говорима. Знак [+] указује да се облик налази у веома малом броју примера. Када се паралелно употребљавају два или три облика, најфреквентнији се означава са ++, остали са +, када су оба облика у равноправној употреби, сваки добија знак +. Знак ++, дакле има значење само у поређењу два или три облика који се сви јављају или у Нишу или у селима.

1) Прво лице

а) Табела

			Ниш	села
једнина				
ном.		ја	+	+
ак.-ген.	наглашени облик	мене	+	+
		МЕН	-	+
	енклитички облик	ме	+	++
дат.	наглашени	мени	++	[+] (врло ретко)
		МЕНЕ	+	+
		МЕН	[+] (врло ретко)	[+] (ретко)

			Ниш	села
	енклитички	ми	+	+
инстр.		мнóм	+	-
лок.		мéни	-	-
множина				
ном.		мí	+	+
ак.-ген.	наглашени	на́с	+	+
	енклитички	нас	++	[+] (ретко)
		НЕ	+	+
дат.	наглашени	на́ма	+	[+] (врло ретко)
		НА́М	[+] (врло ретко)	+
	енклитички	нам	++	+
		НИ	+	++
инстр.		на́ма	-	-
лок.		на́ма	-	-

б) Примери (према редоследу табеле)

Једнина

ном. *ја*

ја сам моје преживео 3;

ја знам шо шако НС;

ак.-ген. мн. (наглашени)

мене

*мене су држали шамо 7, А мене шо-
сла баба 8, дођеш код мене 1, због
мене 4;*

*мене један милицајац шера Ч, ни мене
ни Владу НС, куј е водија рачун од
мене Т, доше за мене да пиша Л;*

мен

нема примера

*Неје ни момак знаја мен М, она је
дошла за мен Мђ, оно иде око мен
НС;*

ак.-ген. (енклитички) *ме*

*изубива ме и јуси ме 1, Наједаред
ме шошаљу 6;*

*испресе ме маю Л, учи ме да предем
НС;*

дат. (наглашени)

мени

*мени мајка после пише 1, шо не до-
ликује мени 4, он каже мени 5, 6;*

*баи коњ који си мени шао звао се
Книћанин НС (један од ретких
примера);*

<i>мéне</i> ишió мéне кáже јéдна гóсiођа 5, ку- йiо ња мéне ѡродáо 6;	<i>мéне мóа снáа донесé онáј</i> Мђ, кáже ишi мéне нéшишiо Мр, кúку мéне! НС, Мéне кáже мóа другарица П;
<i>мéн</i> а он мéн кáже 2 (изолован пример);	<i>мéн се дешавáло</i> Л, <i>Мéн сiе кáфу</i> <i>дóнели</i> ПП (један од ретких примера);
дат. (енклитички) <i>ми</i> они ми се смéју 6, гóлуби ми ошiдоше 8, лéйо ми је бiло 9, он је ѡчео да ми ѡмáже 10;	<i>јéжи ми се кóжа</i> Ч, <i>сiн ми рáди</i> М, <i>мóј сiн ми се смејé</i> НС, <i>нéће да ми</i> <i>кáжу</i> ПП;
инстр. јéдан ишiо је рáдио сá мном 1, óне су сiшáновале сá мном 10;	без примера,
лок. нема примера, Множина ном. <i>ми</i> ми смо лéйо жiвели 4;	<i>ми не мóж да вршéмо</i> Л;
ак.–ген. (наглашени) <i>нас</i> они нáс зóву 5, Извóлтiе код нáс у рáдњу 8, ѡсле нáс 7;	<i>он бóље нáс чувáја него ћерке његове</i> <i>рођéне</i> ПП, <i>код нáс извóдимо крáву</i> Л;
ак.–ген. (енклитички) <i>нас</i> кóји нáс úчи 3, он брáни нáс 4, јéл су нáс Нéмци айсили 7, кад кiшy нáс 10;	<i>Óни су нáс срéли</i> Т (један од ретких примера);
<i>не</i> Енглéзи са камiónи ѡребáцили не у Сóлун 3, мáјка не је зашворила 9;	<i>водила не мáјка</i> Ч, <i>нéма куј да не чува</i> Л, <i>инáче ѡбили би не</i> НС, <i>и ишáко он</i> <i>ушóзна не</i> П, <i>ѡсле не исшéрала</i> <i>ѡлиција</i> Т;
дат. (наглашени) <i>нама</i> а нáма бiла девéтиог децéмбра слáва 1, и óни нáма ѡсе ѡренóсу ишiá се дешáва 2, а нáма нiко нiје ишéо да ѡмáже 5, нáма је бiло слáшко 10;	<i>ѡмáгау óни нáма</i> Т (врло је мали број оваквих примера);
<i>нам</i> и óнда кáжу нáм 5 (усамљени при- мер);	<i>он нáм навахýје</i> НС, <i>нáм кáже</i> ПП;
дат. (енклитички) <i>нам</i> кóј ће нам хáво? 1, кúћа нам је лéйа 4, дáју нам колáчи 8, чујем да нам се жéни Ђóка 9;	<i>а ем друм нам заузéја</i> П, <i>Жéне нам</i> <i>дóћу</i> Т;

ни

тїо дају ни и враїтимо се 3, Давали су
ни леба 4;

їа ће ни даде їарé Л, їа ни добро
бїло М, Он ни је умрéа НС, тїо ни је
ћерка Сїојана П, Леба су ни
доїтерувáли Т;

инстр., лок.

нема примера.

2) Друго лице

а) Табела

			Ниш	села
једнина				
ном.		тї	+	+
ак.– ген.	наглашени облик	тéбе	+	+
		ТÉБ	–	–
	енклитички облик	те	+	+
дат.	наглашени	тéби	+	–
		ТÉБЕ	[+] (врло ретко)	+
		ТÉБ	–	[+] (један пример)
	енклитички	ти	+	+
инстр.		тóбом	+	–
лок.		тéби	–	–
множина				
ном.		вї	+	+
ак.– ген.	наглашени	вáс	+	+
	енклитички	вас	++	–
		ВЕ	+	+
дат.	наглашени	вáма	+	–
		ВÁМ	[+] (врло ретко)	+
	енклитички	вам	+	+
		ВИ	+	++
инстр.		вáма	–	–
лок.		вáма	–	–

б) Примери	
Једнина	
ном. <i>ѡи</i>	
<i>кад ѡи не бројиш, неће ни да враѡиш</i> 7;	<i>ѡи ми донесе лѣб</i> НС;
ак.–ген. (наглашени)	
<i>ѡѣбе</i>	
<i>ја ћу да бѹдем за ѡѣбе</i> 5, <i>код ѡѣбе</i> <i>ладовина</i> 1, <i>ја узнем од ѡѣбе машину</i> 3;	<i>јѣдан дрѹгога да ѡмѡгнемо: ја ѡѣбе, ѡи мене</i> Мр, <i>не мѡже без ѡѣбе слива</i> Мр, <i>ѡре си ѡуримо ѡакој ѡред ѡѣбе</i> Л;
<i>ѡѣб</i>	
нема примера,	
ак.–ген. (енклитички) <i>ѡѣ</i>	
<i>онај ѡѣ јѹри</i> 1, <i>кѹд ѡѣ боли?</i> 8;	<i>ће ѡѣ жѣнимо</i> Мђ, <i>ѡа ѡѡ ѡѣ ѡиѡѹје</i> Т;
дат. (наглашени)	
<i>ѡѣби</i>	
<i>ја донѣсем ѡѣби</i> 1, <i>и ѡѣби се ѡознаје</i> 1;	нема примера,
<i>ѡѣбе</i>	
<i>мѣѡу ѡи онѹ каѡу на главу, и ѡѣбе и њѡји</i> 2 (изолован пример);	<i>ја ѡѣбе само да кажем</i> Ч;
<i>ѡѣб</i>	
нема примера	
дат. (енклитички) <i>ѡи</i>	
<i>није ѡи добро</i> 1, <i>да ѡи дам сѡан</i> 3, <i>да ѡи нѡге не оѡѣкну</i> 5, <i>и даје ѡи ѡријес ѡѣѡ ѡаде</i> 7;	<i>да ѡи кажем</i> Л, Мђ, Т, <i>ѡа ѡи ѡн ѡбјави раѡи</i> Мр, <i>ѡѡѡ ѡи је</i> НС, <i>нек ѡи крѡу</i> НС;
инстр. <i>ѡѡбом</i>	
<i>ѡн с ѡѡбом ѡрави ѡѣгу</i> 2, <i>ѡћу са ѡѡбом</i> 8;	нема примера,
лок. <i>ѡѣби</i>	
нема примера.	
Множина	
ном. <i>ѡи</i>	
<i>камо ѡи ѡѡѡ се бијеѡе сад</i> 4;	<i>смѣѡе се ѡи</i> НС;
ак.–ген. (наглашени) <i>ѡас</i>	
<i>за ѡас ѡмладину</i> 3;	<i>ѡас неће ники дѡра</i> НС;

ак.–ген. (енклитички)

вас

молим вас 5, *да сам вас видла* 10;

ве

да ве баба йослужи 4, *да л ве украли* 8, *молим ве* 5, *кѹме, йозивамо ве* 10 (у последња два примера ради се о цитирању говорника некадашњег Ниша);

дат. (наглашени)

вама

да ја вама кажем нешто 5, *Ја идем сад, вама нека је срејњо* 6;

вам

ја кажем вам 7 (један од веома ретких примера);

дат. (енклитички)

вам

шћа да вам кажем 4, 5, *да вам ја исјричам* 6, *није вам йријатино* 10;

ви

он ви једва жиџ 1, *не давале ви* 2, *како ви сад... да вам кажем* 3 (говорник прво каже *ви*, па се исправља и користи *вам*), *ја би ви рекла* 4, *ће ви крв узму* 6;

Инстр., лок.

нема примера.

нема примера,

мој син йај шћо сѧг доведе ве Ч, *како да ве бијем* Мр, *йјј ће ве сачекам* ПП, *да ве водим куд овјј бибу* ПП;

нема примера,

вам зборим НС;

ја ћу да вам кажем Л, *како да вам кажем* П;

не знам друго да ви йричам Л, *јјд ће ви кажем и шћј* Л, *друго да ви йричам* НС, *ја не знам друго да ви кажем нишћа* ПП, *шћа да ви кажем?* Т.

в) Коментари

Ако се упореде табеле за прво и за друго лице, уочавамо разлике у учесталости и присуству односно одсуству неких облика, углавном, јер имамо више примера за прво, него за друго лице (што је последица начина конституисања нашег корпуса према којем говорници најчешће говоре о себи). Тако се облици *шћб*, *шћби*, *вас* (енклитички), и *вама* не појављују у селима, док има неколико примера одговарајућих облика првог лица *мѣн*, *мѣни*, *нас*, *нама*. Такође, док је у Нишу наглашени облик датива *мѣне* учестао, а *мѣн* (друга наглашена форма датива) бележи се тек у неколико примера, одговарајући облици *шћбе* и *шћб* ретко, односно никада не чују.

Када су два облика у паралелној употреби, од којих је један стандардни а други не, обично у Нишу преовладава стандардни, а у селима нестандардни: тако је за наглашене облике датива једнине (*мѣни* и *шћби* су у широј употреби у Нишу, док скоро увек имамо *мѣне* и *шћбе* у селима), за енклитичке облике

акузатива множине (у Нишу чешћи *нас* и *вас* него *не* и *ве*, иначе скоро увек једини облици у селима), за наглашене облике датива (*нама* и *вама* у Нишу, а *нам* и *вам* у селима) и за енклитичке облике датива (у Нишу преовладава *нам* а у селима *ни*; међутим форма *ви*, за друго лице, која преовладава у селима још увек је у паралелној употреби са обликом *вам* у Нишу).

Стандардне форме се шире и у Нишу и у селима, али не подједнако. Нпр. заменице у множини које су у првобитном дијалекту биле неакцентоване теже да се јављају као енклитичке форме, угледајући се на стд. Ова појава је ипак изразитија у дативу (*нам*, *вам*), јер постоји и у граду и у селима, него у акузативу (*нас*, *вас*), карактеристичном само за Ниш. Ово боље чување дијалекатских облика у ак.–ген. може да се објасни јасном опозицијом између енклитичких и акцентованих облика у акузативу. Наиме, наглашени облици се систематски употребљавају са инструменталом и локативом. Примери:

који су разговарали с нас 6;

Поведемо краву са нас Л, *Кошуте су на вас* ђрљаве ПП.

У испитиваним говорима нема стандардних облика инструментала и локатива. Користи се општи падеж, идентичан акузативу (в. примере у табели, као и друге попут *дође с мѐн* НС, *шећам се сас* *шећ* НС). Поставља се питање зашто је инструментал једине (*мног*, *шобом*) изузетак који се редовно чује у Нишу. Сматрамо да је разлог чињеница да је то једини падеж посебног облика у стандарду, за разлику од инструментала и локатива множине (истог облика) и од локатива једине. Употреба ак. — општег падежа уместо стд. локатива (идентичног дативу) у проучаваним говорима се утолико боље одржава што у дијалекатском систему има облика који се не разликују од акузатива (*мене*, *мен*, *шебе*, *шеб*); штавише у поглављима о именицама и придевима смо констатовали да се стд. разликовање ак. и лок. (којег нема ни у неким другим српским, па и хрватским дијалектима³³⁰) тешко усваја у Нишу.

У наше табеле нисмо уврстили нестандардне личне заменице које се не јављају у Нишу и селима, уз изузетак облика *шећ*, пошто смо примере одговарајућег облика за прво лице (*мѐн*) забележили у селима. Нема ниједног примера енклитичког датива облика *не* и *ве* (некад су се форме *не* и *ве* као и *ни* и *ви* користиле и у дативу и у акузативу³³¹). У примеру *ја би ве* *џрапа*, *ја би ше* *џрапа* Мр, *ве* и *ше* су у акузативу.

Примећујемо да се у множини енклитике ак. (*не*, *ве*) и дат. (*ни*, *ви*) добро чувају уз паралелно коришћење стд. облика који ипак преовладавају у Нишу. Ово очување се може, вероватно, објаснити паралелизмом који говорници осећају са једнином (ак. *ме* и *ше*, дат. *ми* и *ви*, у дијалекту, као и у стд.).

³³⁰ В. нпр. ЈУТРОНИЋ-ТИНОМИРОВИЋ 1989/а, с. 58.

³³¹ В. ПЕЦО 1985/б, с. 20. БЕЛИЋ 1905, с. 403, примећује да се од свих говора источне и јужне Србије *не* среће само у јужноморавским говорима, и да се вероватно ради о позајмици из косовских говора; на с. 405 наводи примере акузатива са *ви*, од којих у Нишу *ја сам ви* *докарија*.

3) Треће лице једнине, мушки и средњи род

а) Табела

			Ниш	села
ном.	мушки род	о́н	+	+
	средњи род	о́но	++	+
		ОНО́	+	+
ак.– ген.	наглашени облик	ње́га	+	++
		ЊЕ́Г	[+] (ретко)	+
	енклитички облик	га	+	+
		њ	–	–
дат.	наглашени	ње́му	+	+
	енклитички	му	+	+
инстр.		њѝм	+	–
лок.		ње́му	–	–

б) Примери

ном.

м. р. о́н

о́н је дошо 1;

о́н њакој њрѝста́не Мђ;

ср. р. о́но

о́но је ма́сно 6;

о́но љде око мѝн НС, о́но љла́че Т;

оно́ (из контекста се види да се не ради о показној, већ о личној заменици):

оно́ си све́ с нас жи́ви 5 (у евоцираном говору некадашњих нишких говорника);

оно́ се љзгуби Ч, љосле оно́ расѝте Мр;

ак.–ген.

наглашени облик

ње́га

Ба́ш сам ње́га видла 5, ње́га о́дма љжу́ру 9, љобѝгла за ње́га 1, ра́дим код ње́га 6, ја љоред ње́га сѝа́нем 7;

а ѝи ње́га не во́лиш Л, ње́га ѝу́рамо НС, ка́д сам се уда́ла за ње́га Л, ку́д ње́га ПП, да се одво́јим од ње́га Ч;

ње́г

оѝѝднем код ње́г суѝрада́н 2, Мо́ра код ње́г да се́ди 4 (малобројни примери);

за ње́г се ле́љ девојке ПП, са ње́г Л, ПП;

ненаглашени облик

га

Никóлу одвéдоше, уајсѝше га 1, ѝоѝ
га крѝти 4, нéма га 9;

ја нéсам га ни зна́ла Л, Чѝчо сам га
звáо Мђ, нéма га, чéкам га М, Вóлши
ли га? Т;

њ

нема примера,

дат.

наглашени облик њéму

и њéму ѝде крв 5, њéму су одóбрили
6, ви́кнули њéму да је он зашворѝо 9;

Њéму самну́ло Ч, Блáго њéму П, ја
њего́во одéло да́јем њéму П;

ненаглашени облик му

мóж да му се дéси нéшиѝо 1, шѝѝо му
шрéба и шѝѝо му не шрéба 7, не смéш
му нѝшѝа 8, кум му је дáо ѝо ѝме
10;

дáдо му милиóн Л, жéна му рáди М,
о́на му рéкла Мр, шресу́ му се рѝке
НС, нáдимак му дáмо П;

инстр. њим

да разговáрам с њим 1, са њѝм 8;

лок. њéму

Нема примера.

без примера,

в) Коментар

Као што смо већ констатовали у поглављу о акценту *оно* са местом акцента као у стд. раширеније је у Нишу, за разлику од *оно́* са акцентом на финалном отвореном слогу. Оба облика су у равномерној употреби у селима. Исто важи за ном. ж. р. ј. (*она*) и мн. за сва три рода (*они, оне, она*).

Наглашени облик ак.–ген. *њéг* у посматраним говорима је редак у односу на стд. облик *њéга* (као и *мен* и *шѝб* према *мене* и *шѝбе*).

У нашим говорима нема облика *њ* као у стд. после наглашеног предлога.³³²

Као и са заменицама првог и другог лица, у Нишу и у селима уобичајен је ак. — општи падеж после предлога иза којих у стд. долази инстр. и лок.:

да се чéши на њéга 8, сѝојé на њéг
8;

шоразговáрала с њéга НС, чѝм је
мáјка са њéг ПП,
носѝм на њéга Л.

Ипак, као и за прво и друго лице, инстр. (*њѝм*) се шири у Нишу, вероватно због узрока које смо навели за *мно́м* и *шѝобом*.

³³² БОГДАНОВИЋ 1987, с. 168 констатује исто у Алексиначком Поморављу и уопште у призренско-тимочкој дијалекатској области којој су туђе конструкције предлог + енклитике *ме, те, њ*. ИВИЋ 1956, с. 113 истиче да их нема у већини екавских говора.

4) Треће лице једнине, женски род

а) Табела

			Ниш	села
ном.		она	++	+
		ОНА	+	+
ак.	наглашени облик	њу	+	[+] (изоловани пр.)
ген.	наглашени	ње	[+] (ретко)	-
		ЊУ	+	-
ак.-ген.	наглашени	ЊУМА	-	++
		ЊУМ	-	+
	енклитички облик	је	++	[+] (ретко)
		ГУ	+	+
дат.	наглашени	њој	+	-
		ЊОЈЗЕ	-	+
		ЊОЈЗИ	[+] (ретко)	[+] (ретко)
	енклитички	јој	++	[+] (изоловани пр.)
		ГУ	+	+
инстр.		њом	+	-
		њоме	[+] (ретко)	-
лок.		њој	[+] (ретко)	-

б) Примери

ном.

она

она се исцрвила 6, она је долазила 7, она се одма залџи 8;

она је пресудила Ч, она му рекла Мр, она је код нас порасла НС;

она

онда је она месецима њако учила 2, она отворила 8;

она само каиља Ч, она се удаде Л, кад дође она једанјуш НС;

ак. (наглашени) њу

они су њу проијерали 2, Мајка није кџела њу да води 4, за њу 5, ја ишла њо њу 10...

и њу си залевам Л (усамљени пример),

ген. (наглашени)

ње

до ње 7, више од ње 9 (ретки примери)

нема примера,

<p>њу код њу <i>фино, чистио</i> 1, <i>Морам да</i> <i>идем због њу</i> 4; ак.-ген. (наглашени) њума нема примера</p>	<p>нема примера</p>
<p>њуџ нема примера</p>	<p><i>ја њума да погазим Ч, да узмем њума</i> <i>НС, оишио браћи да зајроси њума П,</i> <i>кад гу врљим пред њума М, тириши</i> <i>кило сол у њума П, вода шече од</i> <i>њума Ч, Ти по не видиш од њума ПП;</i></p>
<p>њуџ нема примера</p>	<p>њуџ ће да узима П, <i>кад гу врљим пред</i> <i>њуџ М;</i></p>
<p>ак.-ген. (енклитички) је <i>она оишла да је зовне</i> 1, <i>да је води</i> <i>у болницу</i> 5, <i>Ели је узимаш за жэну?</i> <i>7, она је зашвори</i> 10;</p>	<p><i>кј је има?</i> М, <i>како да је оиерам</i> <i>дома?</i> НС (малобројни примери);</p>
<p>гу <i>овај гу најури, одма гу најурио из куће</i> <i>3, ња да гу не узмеш, код кога ће се</i> <i>враћи кад гу мајка неће?</i> 4, <i>и он гу</i> <i>уфаћи и баџи гу у њејео</i> 8; ак. (енклитички) ју нема примера, дат. (наглашени) њуј</p>	<p><i>ишо сам гу преженила Ч, и шакој гу</i> <i>иршенисјују М, ше гу доведет Мђ,</i> <i>Само ишо смо гу удали Мр, Да ли гу</i> <i>мајка не види?</i> НС, <i>Волиш ли гу?</i> Т;</p>
<p>њуј <i>морали смо да дајемо и њуј</i> 1, <i>онда</i> <i>сам ја њуј иштио све оставио</i> 2, <i>и ја</i> <i>њуј кажем</i> 5, <i>ишиа је њуј?</i> 10; њујзе нема примера</p>	<p>нема примера,</p> <p>њујзе душа да исидне Ч, <i>Па њујзе да</i> <i>јомагам Мр, ја гу викам, њујзе викам</i> <i>Мр, Њујзе не ваља</i> НС;</p>
<p>њујзи <i>Меџу џи ону каџу на главу, и шебе и</i> <i>њујзи</i> 2, <i>и њујзи већ досадно</i> 9 (ретки примери); дат. (енклитички) јуј</p>	<p><i>да си дала џи по њујзи Мр, њујзи</i> <i>викам</i> НС (ретки примери);</p>
<p>јуј <i>А џој реко</i> 1, <i>сад јој је један син</i> <i>негде у иносџрансџиво</i> 1, <i>Све ишио јој</i> <i>се деси</i> 5, <i>ја јој ошворим</i> 10;</p>	<p><i>Како јој не знам</i> Ч (изоловани пример);</p>

Облик кој је врло фреквентан у Нишу, а заступљен и у селима: *не знаш кој ће кога да превари* 1, *Кој ти је кум?* 2, *кој ти Цигани гледао шата?* 3, *кој ће не рани?* 4, *кој зна?* 5, *кој нема бунар...* 7, *кој ми пошлаши ти голуби* 8 итд.

Куј је уобичајен облик у селима, а скоро непостојећи у Нишу: *Куј од кога је бољи био* 7, *куј сме да иде?* 10 (изоловани примери);

ак.-генитив

за кога сад да славим? 1, *код кога ће се враћи?* 4;

Акцент је углавном на истом месту као у std., али може да буде на финалном отвореном слогу у селима.

датив

коме шреба 5, *коме да јаре* 7, *кој си коме замери* 8;

инструментал: забележен само у Нишу *с ким смо другари* 8;

локатив: нема примера.

б) За ствари

ном.-акузатив

Опажамо тенденцију да се дијалекатски облик што замењује std. обликом шта:

не знам шта 2, *шта ћеће?* 3, *не знам шта да вам кажем* 4, *ја сам научила шта смећа, шта не смећа* 5, *шта ћу, реко, сад да радим?* 6, *шта ли је било?* 7, *замисли шта написали* 8, *шта је шоб, бако?* 9, *шта да вам причам?* 10 итд.

Облик што ипак није редак, пре можемо рећи, распрострањен је у селима.

знаће што су шушке 5, *ја што ћу да ти кажем другчије?* 10;

Занимљиво је погледати код Сремца бројне примере упитне заменице *што*: *што је овој?* (ИС 67), *ја што ће да чини* (ИС 80), *што да правим* (ИС 81), *ја не знавам ни што зборим* (ИС 87), *што ти је?* (ИС 101), *А ја што ће, што знајем да си прајим?* (ИС 121), *Што мислиш, бре!* (ИС 124), *Та што ако су убаве!* (З 35), *што ће таг да чиниш?!* (З 35)..., док је заменица *шта* много ређе у употреби: *шта да чиним?* (З 31), *шта искаше?* (З 148)...

Облик *што* је уобичајен као релативна заменица.

свѣ што је шребало за живој 7; | *што знам, то ћу да вам кажем* Л.

Као упитна заменица за ствари среће се облик *какво*, али се његова употреба ограничава на села:

Какво ћу да радим с тебе? 6 (у „цитираном“ говору некадашњег Нишлије)

Какво сам сањао? Л, *Па какво да ти кажем?* Мђ, *е, сад друго какво да ви причам* НС.

Услед губљења /в/ или /ак/ у селима постоје облици *како* и *кво*:

не знам како је рекла Ч, и друго како да ти кажем не знам Т, кво ће работимо? Л, *Бабо, кво има за ручак?* Л.

ген.

Стд. облик *чега* се углавном појављује после предлога, како у Нишу, тако у селима:

зна се од чега 5, од чега ли су? 8, не знам због чега 1, јуно чега 5;

Не знам ја од чега је била болна Л, *од чега да ви причам друго* Т.

После предлога који захтевају генитив у стд. облик *што* је редак у Нишу, колико и у селима:

од што је умреа? 5 (речи које говорница приписује умрлом оцу)

саг некако не знам ни ја од што је М.

Други падежи

Забележен је само један пример инструментала у Нишу:

чиме ће да бришемо 5.

Што као заменица-везник чешће се употребљава у проучаваним говорима него у стд. српском, што се може објаснити мањим бројем падежа у дијалекту: у њему се пре даје предност непроменљивом облику *што*, него променљивој заменици **који**. Примери:

ном.

она жена што је била овде 1, Има ови Цигани што раде по села 3, дођу овако коњице на кафе, на колаче што остјану од славу 4, он што је био у логору 6, кафеане што биле пре раша, музика што била 8;

мој син тај што саг доведе ве Ч, јоболе се кучка иће (= што ће) да лега девети године Ч, у ону седи кћу тај што је старј син Л, ми што смо стари људи Л, кум стар што ме је венчао Мђ;

акузатив

са енклитичном личном заменицом

они шћо их ми зовемо Чергари 1, оно користио имамо шћо су га избейонирали 2, онај шћо га зовемо „Унион“ 8;

нема примера,

без личне заменице: примера има углавном у селима од госпоћу шћо је фијакер возио 8;

само шћуј децицу шћо ми Бог даја Ч, на шушке шћо сћока једé Ч, Имали смо коњче шћо презамо у кола Ч, па јасћак најунимо шћо шћурамо под главу Ч, шћуј воду шћо смо ши.ли Мђ, ко сад унуци шћо имап П.

У вредности инструментала (без енклитичне личне заменице):
Узем два кила млеко, сиришће, шћо се сира сира 10;

Ви мошори знаће шћо се наваћува Ч, са бијачи најравимо, шћо чукамо кучина Ч.

У вредности локатива (без енклитичне личне заменице):
Отац ми је радио бакрачи, шћеције шћо се шћће месце 3, онда била шћвара, шћо се израћивало шћво 4, ал сам сћрашно волела шћу нану, шћо сам вам рекла да е била Темшиварка 5;

слава шћо се рчав рибе Ч, Жене изнесев онија сћћики шћо сејемо брашно за лоб Мђ.

2) Придевске заменице

а) који

У ном. и ак. забележени су облици једнаки са стд. Примери:

ном.

шћозовемо кума који нас је венчао 4, Знаш која је најбоља 1, шћследње венчање које је било у цркву 7, ми који смо у варош шћо нисмо радели 4, које су слабе куће оне су шћшћале 2 итд.

командир који шћуј, који чувао школу НС, која има кревети М, они који су били шћтрајкачи Т, у кола која су возила Л итд.

ак.

Свешћа Троица, коју слави наша нишка црква 5, у које месћо је како шћшо 1;

украја онога овна кога сам осћавија Мр, не зна кад коју да обуче П

У средњем роду једине се у селима јавља облик којо:

Па има којо је дрво запис М, којо су деће наће Мђ, којо ћу шћво да садим П.

У ном. (као и акузативу за ствари) м. р. ј. у селима постоји облик кој без /и/ као и облик куј. Они одговарају стд. именичкој заменици ко и придевској заменици који. Примери:

кој ће...? 10 (усамљени пример);

кој сам ћавол знала Т, кадé е било асћал шћој уз куј сваки си ... кўсав из једно Л.

Зависни падежи: стд. наставци се опажају само у Нишу, где има и примера очувања дијалекатског система.

дијалекатски систем

до које доба 8, не знам у коју, рече, државу 5, дашчице на које су сџајале 5; | због који начин П, од којо Мр;

стд. систем

које године 6, 8 (ген.), ја и сад њо-могнем неком дејетиу коме џреба 5 (дат.), да донесемо бакарну џејсију над којом би мајка очистила лука 5 (инстр.), у којој радњи 5 (лок.).

Акцент је најчешће на истом месту као у стд., али понекад и на следећем слогу, затвореном (над којом) или отвореном (коју, којо...) када су примери бележени у селима.

Пошто се заменица-везник **што** чешће користи него у стд. у нашим говорима, нарочито у селима, има мање односних реченица са **који** него у стд.

б) чији

Приметили смо номинатив средњег рода ове заменице са наставком /о/ | чија је 3; | чија је овој дише? Мр.

Осим у овом облику, акценат је на истом месту као у стд. | чија је недеља она има да еде с њума | чији су 1; | ПП, не знам руке чије су П.

в) какав

Облици су идентични стд. Примери:

какав фџни куџус 1, да виши џу какав | каква зашџиџи? М, каква је свџдба | џурски канал осџао 8, знаши каква | бџла? Т, какво је џој оро? Ч, каква | музика 1, какво буде 1, какво бомбар- | џи воџа немам Л. | довање 8, зависи какви су гоџи 1, как- | ве сџвари 1, какве су жење 5 итд.

После /к/ често изостаје /в/ (а у м. р. ј. јавља се облик каки): | каки радио 2, кака музика! 7, кака је | каки мирџз Л, каки џарџизџни! НС. | џјна 10, како џозориџије 4;

Констатујемо да акценат може бити на истом месту као у стд. или на наставку, чак и на финалном отвореном слогу.

г) колики

колки је Ниш био? 3; | гле колки је џаво! Ч.

ПОКАЗНЕ ЗАМЕНИЦЕ

1) овај, тај, онај

а) Номинатив и акузатив

Разлике између Ниша и села у овом случају су веома уочљиве: у Нишу су увек стд. облици, који су ретки у селима. Место акцента у **овај** и **онај** се разликује од стд.: врло често у Нишу и скоро увек у селима акценат пада на последњи слог, и кад је он отворен.

Примери једнаки са стд. (осим, евентуално, места акцента)

Ред примера, овде и даље, биће следећи: ном. м. р. ј., ном. ж. р. ј., ном.-ак. ср. ј., ном. м. р. мн., ном.-ак. ж. р. мн., ак. ж. р. ј. и ак. м. р. ј. за жива бића.

овај

овај крај 2, мој браћо овај 6;
ова велика зграда 6, ова сивара кући
7,
ово ти је за дрво 1, ово сироче 10,
ови њосни колачи 1, ови шјорети 4,
ове зграде 3, ове девојке 5,
ову шачку 8, ову нову кућу 9,
удари овога девера 3 итд.

овај лебац Ч, мості овај НС, овај чича
Т,
јосе се ова удаде Ч, ова жени Мђ,
ово чудо Ч, ово село Л, ово оде.ю НС,
ови авијони М,
ове наше М,
ову кобилу ПП,
овога Воју НС, овог коња НС;

тај

тај кључ 7,
тај школа 3,
тај деће 7,
тај сивогови 3,
тај сивари 3, 6,
тај шачку 8,
тај службеника 2, тај лекара 6
итд.

тај деда Мђ, тај омаја Ч,
тај учче Мђ,
тај хувечи Мђ,
тај њаре НС,
тај машину НС,
тај момака Ч, за тај едного Л итд.

онај

онај олар 2, онај комисија 7,
она њословица 2, она чема 3,
оно брдо 3, оно време 3, 8,
они жандари 1, они јарци 8,
оне зграде 3, оне лишије 4,
она времена 8,
ону шарану 5, ону кућу 8,
свијне онога 2, онг баксуза 8, оног
човека 8 итд.

онај вџр Ч,
она кобила НС
оно деће НС,
домаћини они Мђ, они моји Т,
оне артије Мђ,
она кола НС,
ону жицу П,
онога кума Мђ, ујанем онога њрвога
НС итд.

Примери различити од стд.

Углавном у селима показне заменице **овај**, **тај** и **онај** на крају речи имају

-ј у ж. р. ј. (ном. и ак.), у ср. р. ј. и у ж. р. мн.

-ја у м. р. мн.

одсуство -ј у ном. м. р. ј. (ређе)

овај

ова канџар 2 (изоловани пример),

овија Белојаланчани 2 (изоловани пример);

тај

све ћу ја њој да најравим 5, *њој све* 6, *на њој клађење* 7,

ојерише њија 2 (изоловани пример),

њуј школу 6 (изоловани пример);

онај

она алијар 2 (изоловани пример),

у оној време 6 (изоловани пример),

онија баи лекови 10 (изоловани пример);

ова раџ НС,

овај ћерка М, *овај жена* ПП,

овој моје унуче Ч, *овој време* М,

овија бисквиџи Ч, *овија гочобије* М,

овеј воћке, *овеј роџквице* ПП,

овуј сџрелу ПП итд.

џа асџал НС, *џа пресџдик* НС,

џај сесџра Л, *џај ливада* Мр,

џој девојче Мђ, *џој време* Мр, *све*

џој НС,

џија џаволи Ч, *џија џуди* ПП,

џеј мџке Ч, *џеј лиџије* Мђ,

џуј деџу Ч, *џуј девојку* Л итд.

она онога Мр, *она онога не моџ га*
обаи НС (м. р. ј., према контексту),
она лекар НС, *леба она* НС (исти
говорник: *едан леба*), *сламџен она*
кревџи ПП,

онај кобила Ч, НС, *онај џченица* Мр,

оној жиџио Л, Мр, *оној клеџало* Мђ,

све оној НС,

онија друџи Мр, *џарчиџи онија* П,

оњеј џанџалоне Ч, НС, *оњеј клашње*

Л, П,

оњуј славу Мђ, *оњуј вџну* П итд.

Констатујемо да су нестандартни облици у широкој употреби у селима док су скоро потпуно нестали у Нишу, што се може објаснити њиховим упадљивим дијалекатским карактером. Иначе у ном. ј. м. и ж. р. прелазак са дијалекатских облика на стд. облике мора да буде радикалан, без могућности паралелне употребе оба система, како не би дошло до конфузије. У дијалекатском систему опозиција м. и ж. рода почива на минималним паровима типа *овџ* (м. р.) — *овај* (ж. р.) или *ова* (м. р.) — *овај* (ж. р.). Нестајање гласа *џ* као и постојање стд. облика, дијаметрално различитих од дијалекатских форми (*овај* за м. р. — *ова* за ж. р.) чиниоци су који су повлађивали брзу и радикалну промену.

Сремац скоро увек има дијалекатске форме:

овај: у овој време (З 37), *Што је овој саг?!* (З 100), *овој чудо да видим* (З 102), *иraithила ти овој цвеће* (З 155), *за овија моји речови* (ИС 57), *овија тири дана* (ИС 113), *у овеј године* (ИС 92), *у овуј кућу* (ИС 79), *за овуј моју бруку* (ИС 80), *у овуј земљу* (ИС 104)...

шај: *шој куће* (ИС 80), *шој девојченце* (ИС 85), *може шој да буде* (ИС 86), *Ешо шој ше молим* (ИС 88), *шој што и ти* (ИС 118), *тија речи* (ИС 74), *тија немацки адећи* (ИС 85), *тија девојчики* (З 31), *речи тија* (З 134), *у шеј године* (ИС 54), *за шеј работе* (З 106), *у шеј сивари* (З 146), *шуј песму* (З 8), *из шуј кућу* (З 94)...

онај: *у оној време* (ИС 86), *за оној наше сѣаро* (ИС 109), *онија безаконици* (ИС 79), *онија кайили* (ИС 81), *онија ешеци* (ИС 124), *у онија године* (ИС 122), *од онуја работу* (ИС 53), *онуја песму* (ИС 122)...

мада понекад у употреби и стандардни облик показне заменице: *ово девојченце* (З 43), *ови последњи речови* (ИС 53)...³⁵⁰

б) Зависни падежи

Као што смо видели у другим деклинацијама, у говор Ниша продиру стандардни наставци уз паралелну употребу дијалекатске промене, док се села углавном придржавају дијалекатског система. Примери:

Дијалекатски систем

у вредности генитива

од ову цркву З, *од шуј децу* 10, *од шуј нашу фамилију* 6, *од оно дрво* З;

код ову Бисену НС, *од ово местио* Ч, *од онуј ироју* Мр;

у вредности датива

на касайина онога З;

на шоба деду Мр;

у вредности инструментала

с ону воду 1;

сас ове Т, *са ону шобазу* Мр, *с шуј* ПП

у вредности локатива

на ову ниску шолницу 1, *у ову улицију* 10, *у ону шамо шују* 2, *у ону шеглу* 8;

у овај други свејски раји Т, *у ону седи кућу* Л, *на ову врућину* П.

Стандардни систем

ген.

сѣхам се овог зѣмљотреса 2, *куји поред шоба* 7, *шог случаја* 8, *од ове иекаре наше* 2, *с ове сѣране* 7, *ограде ове* 10, *с ше сѣране* 3, *тих машина* 8...

од шоба Л, ПП, П, *иосе шоба* Л, *шеј смо године рођени* Л, *с оне сѣране* М;

³⁵⁰ БЕЛИЋ 1905, с. 420–423 такође бележи паралелну употребу облика са *ј* или *ја* на крају речи и облика без *ј* и *ја*: *ти* и *тија*, *ше* и *шеј*, итд.

дат.

<i>шом доктору 2, оном доктору 2, овима Нёмцима 3, шим људима 7;</i>	<i>он ће гу мане оному славу Мђ;</i>
--	--------------------------------------

инстр.

<i>с шим јочео да радим 7, сложио с шим 8, да се мешају са овима 1, са овим кућама 5, са шим кожама 7;</i>	
--	--

лок.

<i>у овом крају 2, на шоме 5, на шом мостшћу 8, нећу ни да разговарам више о шом 1, ви шребаше о шом да водише много бригу 3, ја сам по шоме научила 5, у оном лонцу 5, у шим њивама 5.</i>	
---	--

Стандардних наставака у селима има у генитиву м. р. ј. (лако се развија, полазећи од акузатива за жива бића са истим наставком, присутног у дијалекатском систему), у генитиву ж. р. ј. (али једино код датума и у окамењеним изразима) и у дативу м. р. ј. (као и код придева, он није потпуно нестао из дијалекатског система³⁵¹). Ово иначе може објаснити што у Нишу управо у мушком роду има највише примера датива и локатива.

2) овакав, шакав, онакав

Ове показне заменице имају најчешће облике сличне стд., са акцентом на стандардном месту или на следећем слогу:

<i>кад се најрави оваквѝ ко ѝрс 8, кад је овакво време 1, шакав је обичај 10, време је било шакво 3, шакви бурићи 1...</i>	
--	--

<i>овој време овакво М, шакав бија обичај Л, шакав беше НС, билѝ шаквѝ кућа Л, ѝа шѝ е дѝбо шакво биљу НС, шакви некако сѝрѝмни Мр, шаквѝ године билѝ НС, шамо дѝбри љѝди, шакви и онакви М ...</i>

Као код упитне заменице **какав**, чести су облици без **в** после **к**. Номинатив м. р. ј. може имати наставак <и>³⁵², али такви примери су малобројни у односу на примере са **такав**.

<i>Таки је живѝш 2;</i>	
-------------------------	--

<i>Па шаки је шѝ сѝлски обичај Л, Таки му болес био НС.</i>

³⁵¹ В. Белићева два примера у Нишу (Белић 1905, с. 421 и 423): *оному куће. а оному нема нишѝа*. Запажамо покретно у као у једном нашем сеоском примеру, да у примерима из Ниша нема покретног у, као и у српском стд.

³⁵² В. облик *каки* упитне заменице **какав**. БОГДАНОВИЋ 1987, с. 173 у Алексиначком Поморављу редовно наводи облике *оваки, шаки, онаки* у м. р. ј.

3) *оволики, њолики, онолики*

Скоро увек се губи и између л и к.

оволка њгла 8, њолки је био 3, њолка је Србија била 3;

оволки њлик НС, рџа оволка НС, на грџду оволку НС, две њојоле њолке Мр.

Ретки су примери када се чува акцентовано и:

оволике њрџле НС, волику (афереза о) киџку цвећа Мр, онија рогоње, њолики голџми Мр.

ОДРИЧНЕ ЗАМЕНИЦЕ

1) *Именичке заменице*

а) За лица

ном.

Док се одговарајућа упитна заменица ко јавља најчешће са облицима кој (Ниш и села) и куј (села), одрична заменица у Нишу има стд. облик *нико*:

сад нико никога не гледа 1, нико није њео 5, нико никога не њиџа 7, нико не зна 8, њо није смео да скида нико 8.

У селима бележимо скоро подједнак број примера са *никој* и *ники*³⁵³; примери:

Никој не ме дира Ч, Овде нема никој Мр, Не ме ники учија Ч, Ники нас неје дирја Мђ, Нема ники Мр, вџс неће ники дира НС.

Још једном Сремчева пракса одговара данашњој ситуацији у селима, а не у Нишу: *никој га не бере* (ИС 115), *никој не знаје и не смеје да га њиџује* (З 41), *веће никој ни њој не може* (З 109); *неће ми ники верује* (ИС 73), *Ники ме, бре, не жали* (ИС 88), *Ники ме ич не њиџује* (З 36), *ники други* (З 107), *њој си не знаје ники* (З 149)...

ак.-ген.: *никога* или *никог* као у стд.

сад нико никога не гледа 1, нико никога не њиџа 7, никог не њоџују 2, кад нема никог 10;

Немам никога Ч, не њиџују никога НС, немам никог Ч;

³⁵³ БЕЛИЋ 1905, с. 425 такође бележи оба облика, као и МИХАЛЛОВИЋ 1977, с. 38 и МИТРОВИЋ 1984, с. 208 (Лесковац), а БОГДАНОВИЋ 1987, с. 171 (Алексиначко Поморавље) запажа ретку употребу *ники*, док је облик *никој* уобичајен.

дат.: *никоме* као у стд.

ниси смео никоме да кажеш 2, | *никоме њо не љричамо* П.
нишџаа никоме 4;

У селима постоји и конструкција **на** + ак. у атрибутивној вредности
| *не давав на никога* М;

инстр., локатив:

Нема примера.

б) За ствари

У Нишу се употребљава *нишџаа* као у стд., док у селима паралелно постоје *нишџо* и *нишџаа*:

ниједан не ради нишџаа 1, *не давају* | *не зна нишџаа* Ч, *немав нишџаа* М, *џо*
нишџаа 3, *не смеи му нишџаа* 8, *кум* | *неје нишџаа* Мр, *да не радим нишџаа?*
нишџаа не једе 10... | НС...
нишџо нем Ч, *нишџо ми неје* Ч,
нишџо Мр.

Употреба одричне заменице за ствари код Сремца такође одговара садашњој ситуацији у селима: *нишџаа неће бидне* (З 42)..., поред *џа џа*, *нишџо неси чуја у век* (ИС 86), *нишџо неје ни било* (ИС 126), *није без нишџо* (З 36)...

Нисмо забележили примере стд. ген. **ничег**. У одричним реченицама као и после предлога се користи *нишџаа* (поред *нишџо* у селима):

нема нишџаа 8, | *нема нишџаа* Л, М, П, *нишџаа нигде*
без нишџаа 1; | *нема* НС поред *нема више нишџо*
друго Ч,
без нишџаа Мр, *нее ме сџира од*
нишџаа Ч.

2) Придевске заменице

а) **никакав**

Облик је једнак са стд. формом
никакав занџи није имао 1, *да не љра-* | *нема ни да се јаву никаки* П (без **в**).
вим грешке никакве 1, *немаи осве-*
џђење никакво 7, *никакво месо нема*
2;

Као што смо у ном. м. р. ј. имали *каки* и *џаки*, овде имамо примере облика *никаки*:

никаки љкус 2, *никаки разговор нема* | *никаки асџал* П
2.

б) ниједан

Осим, евентуално, места акцента облици одговарају стд.

ја не њијем ниједан лек 1, ниједно деџе 1, ниједан неће дјиде 3, Нас деџко не сме у школу ниједан да нас удари други 4, не обори ниједног 8, ниједна није 10...

ниједан син неће куде њега Л, Саг ниједан немам НС, ниједнога Л, одавде нее ниједна оџиџила Мђ, Неће њи њиј ниједна ѡриџа како ја ПП, Не ваља ниједно ПП, Нећу ниједни да носим Ч...

в) ничији, никоји

Нема примера.

3) Уџоџреба одричних заменица ѡсле ѡредлога

У Нишу се предлог ретко ставља између **ни** и остатка заменице, а у селима тога уопште нема:

ѡ да ми не дѡва од ниједну сѡрану 1, нигде нисам ѡшо у ниједну војску 2, поред нисам никад чула ни од кога 5;

не давав на никога М, Нее ме сѡри од ниџџа Ч, у ниједно време Л.

После предлога **без** користе се одричне, а не стд. неодређене заменице, **ико, ишта...**

без ниџџа 1;

без ниџџа Мр.

НЕОДРЕЂЕНЕ И ОПШТЕ ЗАМЕНИЦЕ

1) Заменице са ѡрефиксом *не*

а) неко и неки

У Нишу, као и у стд. *неко* је именичка, а *неки* придевска заменица. У селима је у оба случаја уобичајен облик *неки*.³⁵⁴ Примери:

ако неко наѡдне Циганина 1, неко за годину дана ѡдѡгне сѡменик 3, неко је учио школу, неко је занѡи 4, ѡ неко је остѡо 6, кад чује неко 7, неко чува 10 ... ѡма неки ѡ луѡ ѡако 3 (изоловани пример);

Неко ѡе оће устѡре.ли ПП (усамљени пример); неки оће да шури, неки оће да дере Ч, Неки неће ѡшѡује Бога Л, неки не сме НС, Мрзи ѡе неки ПП, да ѡе не ѡретѡкне неки Т ...

³⁵⁴ Исто запажа и БОГДАНОВИЋ 1987, с. 171.

Примери за друге падеже осим номинатива једнаки су са стд. и забележени су углавном у Нишу:

<i>наћи ћу неког 2, треба некога да</i>	код некога Мр
<i>нађеће 3, нађе код некога 8, можда</i>	
<i>за некога није 7, она причала неком</i>	
<i>1, ћу кажем некоме 7.</i>	

Стд. придевска заменица **неки** среће се у Нишу и у селима, у којима постоји и облик **ники**:

<i>неки момак њућ 4, магаџин неки 6,</i>	неки њућ Л, смок бија неки НС,
<i>изабѣрем неког друга 3, код неког</i>	
<i>Владу 8, нека жена 2, нека боја зел-</i>	
<i>ленкаста 7, неку кућицу 2, неко веро-</i>	
<i>вање 1, неко дете 5, 6, неки дућани</i>	да имаш верну неку ПП, неко друго
<i>9, неке кише велике 2 итд.</i>	
	име ПП, неки лекови НС, имаше неке
	цркве М итд.
	поред: <i>ники врџац Ч, ника жена Ч,</i>
	<i>нико коренче Ч.</i>

У селима облик **ники** може да се користи и као именичка заменица: *ако ме учија ники Ч.*

Примери за друге падеже осим ном.-ак. ј. (ак.-ген. за жива бића м. р.) и ном. мн. забележили смо само у граду:

<i>неког детења 5, неком детењу 5,</i>	
<i>кући неке шешире 8, неких догађаја</i>	
<i>5.</i>	

б) нешто

Исти је облик као у стд. осим неколико забележених сеоских примера облика **ништио**:

<i>морам да се увајтим за нештио 1, кад</i>	<i>иће ти момак кући нештио Л, па се</i>
<i>оћете нештио 3, нештио смо месили 5,</i>	
<i>нештио да њошражи 7, да л ве нештио</i>	
<i>згазило 8...</i>	
	<i>нештио докаже Мр, њосићем њакој</i>
	<i>нештио НС, ако нештио није у реду</i>
	<i>ПП, да чува нештио П, њош њури ти</i>
	<i>нештио на главу Т ...</i>
	<i>поред ништио њед њџа имало Ч,</i>
	<i>Самнуло му ништио њед очи Ч.</i>

в) некакав, некојн:

Нема примера.

2) сав и изведенице

а) сав

Постоји највише у номинативу и у акузативу (а у селима једино у овим падежима).

Примери

једнина

<i>сва раја 8, лето је било све 4, сву ба-</i>	<i>оладија се сав М, све њој НС, све њо</i>
<i>калску робу 7...</i>	
	<i>Т ...</i>

множина

госџи сви 5, сви били у цркву 10, све ње драгулије 6...

сви иду у цркву Ч, све кукавице Ч, сва вратија Ч ...

Запажања

У проучаваним говорима, понекад у ср. р. ј. *сво* је придевска заменица, док именичка заменица има увек облик *све*.

све је јэфџино 6, бџмба је џџо *све* раз-
нела 7;

џре се *све* џкало Л, *све* ослаби М, ја
све урабџи Мр ...

поред: за *сво* време 6, нисам куџовао
сво џџврђе 7 (али и *све* цвџе 6, *све*
време 8);

поред: *сво* вође Мр.

У селима има примера губљења **в**: *се се же*ло Т.

Разликовање у м. р. мн. између *сви* у номинативу и *све* у акузативу јавља се у Нишу и у селима (али има и примера облика *сви* у акузативу).

ном.

сви краду 1, *сви* који су џамо 3, *сви*
се сакује 7;

сви, не само ми , *сви* џни џражу НС,
сви раде Т.

ак.

све су и џреџукли 6, знам *све* џџ
дџживљаје 8, знамо ги *све* 8

све не дџда чува Ч, *све* из лџгор су
сџрељаги П

поред: и ми џамо *сви* ги бџрамо 8;

поред: џусџише *сви* П.

Стд. наставци осим у ном. и ак. постоје само у Нишу.

до *све*га 7, од *све*г 10, у *све*му 2, ја
сам џренџсио *сви*ма 7.

б) свако и сваки

У проучаваним говорима постоји тежња да се *сваки* употребљава као именичка заменица (кад стд. има **свако**), исто као и облик *неки*; али *сваки* као именичка заменица сређе се како у Нишу, тако у селима, док се *неки* ограничава на села. Примери:

не мџже џџо *сваки* 2, *Сваки* џрича на
свој јџдан начин 2, *Сваки* џма свој
авиџн 6, *Сваки* си гледа да џривуче
свог муџџерију 7...

Ми немамо кад кравајче да мџсимо,
куј се граби, *сваки* куј... Л, *Сваки* си
џџџијује заветџину Мђ, Саг џањир,
сваки за себ НС

поред: џно лџже џмаџ је *свако* 3, *сва*-
ко мџра да бџде Бџгарин 3.

Облик заменице **сваки**, идентичан је стд. употреби:

свака куђа 3, 7, неђе да џџије *сваку*
воду 7, *сваку* сџвар 5, *свако* село 1,
сваки разни алаџи 2, *сваке* сирџињ-
ске сџвари 2;

свака дџца Л, џџџ си је *свака* џако П,
Немџј у *сваку* џверџење дџмаш ПП.

У селима, као и у Нишу нашли смо примере датива:
даје рuku сваком човеку 8;

a саг сваком у шањир Л, *свакоме љуби рuku* Л, *дам свакому* Л, *па кажеш свакоме добар дан* Мр.

в) Одређена заменица **свашта**

Једина стд. форма ном.-ак. **свашта** примећена је у Нишу и у селима (у којима се може наћи *нишиџо* уместо *нишиџа*):

свашиџа говори 1;

не могу да зборим свашиџа Л, *па свашиџа не њијем* Мђ, *свашиџа се деси* Мр.

За заменицу *свашиџа* ситуација се разликује од оне коју смо управо описали за *нишиџо* и *нишиџа*; једини забележен облик у селима и граду је стандардно *свашиџа*, док је Сремац више користио *свашиџо* него *свашиџа*: *Свашиџа на свет!* (ИС 112) али *Има џам и месо, и леб, и свашиџо* (ИС 63), *свашиџо има* (ИС 80), *у свашиџо се разбира!* (ИС 94, 3 109), *Свашиџо у овај свет!* (ИС 99)...

3) Заменице са субјунктором **ма**

Примера има мало:³⁵⁵

неко — ма шџа џма, донесе ми 7;

или ма шџа друго Мр, *или ма какво* (= шта) *било* Мр.

4) Заменице са њарџикулом **год**

И овде су примери малобројни:

и шџо год њојде, она њосле најрави | *куј год да дође* НС, *шџо год му се чудо* 1;

ел год да дође НС, *шџо год му се очачи он све чува* М.

5) Заменице са њарџикулом **било**

да најравим шџа било 2, *ако џребаш* | *ел шџа било* П.
да ладиш воду или шџа било 7.

ел шџа било П.

б) Заменице са њрефиксом **и-** (*ико, ишиџа, икоји* ...)

Нема примера. Уосталом, изгледа да овакве заменице не постоје у призренско-тимочкој дијалекатској области; ниједан истраживач их не споминџе.

³⁵⁵ БОГДАНОВИЋ 1987, с. 174 запажа да се у Алексиначком Поморављу не употребљавају заменице са субјунктором **ма**.

БРОЈЕВИ

ОСНОВНИ БРОЈЕВИ

1) један

Ово је једини основни број који се мења у нашим говорима. Он може имати акценат старог (више у селима, евентуално и на отвореном финалном слогу) или новог типа (чешћи у Нишу). Примери:

ном.–ак.

м. р.

*један браћѝ 4, један чардак 7,
једног ѝријашеља 2;*

*један с.цѝга Л, едан дѝн М, један ручѝк
Мр,
једнога сина ПП, П, еднога сина М;*

ж. р.

*једна година 5, една оловка 7,
једну годину 8, једну жену 9;*

*једна ми је удаѝа Л, една сесѝра М,
една кућа НС,
едну сѝрину Л, једну краву Мр, једну
врбу НС;*

ср. р.

једно казанче 1, једно ѝо једно 6;

*једно деѝе Л, едно девојче М, једно
ждребѝнце НС.*

зависни падежи

Као у деклинацији именица и придева, дијалекатски систем се чврсто чува у селима, док се стд. наставци срећу углавном у Нишу.

Примери:

*једном ѝријашељу 1, на једном
служавнику 7;*

*с едну ѝојагу НС, кува у један коѝа.1
Т, ѝу у једну ѝиву НС.*

Један се среће у мн. са именицама плуралија тантум (в. поглавље о именицама) и у неодређеном облику (*једни раде*).

2) Два, ѝри четѝри

Облици именица после ових бројева су проучени у поглављу о именицама; сада ћемо се бавити слагањем атрибута и предиката.

а) Именице ж. р. прве деклинације

атрибут

Има облик ном.–ак. мн. као у стд.

*две младе сесѝре 3, обе младе сесѝре
1;*

*две леѝе девојке Мр, од ове две ћерке
П;*

предикат

Као у стд. он је увек у множини и када разликује род, у женском је роду:

Сад само нас две смо остале 4, обе | ири сестре су ми умреле М.
сестре су плакале 1;

б) Именице мушког и средњег рода друге дефлекције
атрибут

Као у стд. конгруенција је „формална“ (атрибут има наставак <а> као и именица).

примери са им. м. р.

моја два брата 3, два коња уирегнун- | иуј се створу два бистра кладанка
та 7; | *Ч, ова два човека НС;*

примери са им. ср. р.

два црна кучета 1, ова два црна ока |
Н.

Опазили смо, углавном у селима, примере конгруенције по значењу, са атрибутом у м. р. мн.

за они два саја 3, на сваки ири ме- | с овија ири ирста Ч, ио два ибрика
сеца 5; | *оволики Мр, два рођени брата Мр, П,*
два добри госта Мр, два човека
добри НС, четири мали дукаја П.

Облик м. р. мн. на <и> долази и са именицама ср. р. али само у селима:

велики дрва ири М, два големи ока
Мр, моји два дејета Мр.

предикат

У свим проучаваним говорима устаљена је конгруенција по значењу:

Два брата су ми умрли 3, у овој улици | Дошли ми два унука Мр, два дечка су
само имали два рађа 2; | *дошли НС.*

Као и за атрибут у селима смо забележили примере слагања у м. р. мн. са именицама ср. р.

Два дејета су добри Мр, иста ми
оба ока П, ири дрвета велики М.

3) Пет и више

Раније смо приметили да у сва три рода наставци именица теже да буду исти са бројевима 2, 3, 4 и са 5 и више. Примера ген. мн. има само у Нишу и то у ограниченом броју. Тако и слагање атрибута и предиката тежи да буде исто са свим овим бројевима.

а) Именице женског рода прве деκлиналије
атрибут

Наставак је <е> као у ном.–ак. мн.

седам младе слушкиње 1, седам мрџве | *девети миле снае Ч, њуне седамнаес*
*жéне 3, четџерес година њуне*³⁵⁶ 7; | *године Мђ, овеј њети жéне* Мр.

предикат

У ж. р. мн. је (конгруенција по значењу)

седам младе слушкиње су убивене 1; | *ња њрошле су девети године Ч.*

У следећем примеру предикат је у м. р. мн. јер се односи на природни пол мушких лица:

| *ња девети душе били у раџи ња сви*
девети дошли НС.

б) Именице мушког и средњег рода друге деκлиналије
атрибут

Као и са бројевима 2, 3, 4 наставак је или <а> као и у именици, или <и> (уз именице м. р., али и ср. р., углавном у селима.

њети злаџина кључа 3;
пored *са своји џрисџа друга 3;*

| *девети врана коња Ч;*
пored *овија њети човека* Мр, *џрисџа*
квадраџни мейџа П,
овија њети јаја Мр, *овија њети јајцети*
НС, *џес цедила велики*³⁵⁷ П.

предикат

предикат је у м. р. мн. (конгруенција је по значењу)

џесџи, седам [војника] њобегли 10;

| *седам [деце] су ми умрели* Мр, *дошли*
њети младџћа НС.

4) Основни бројеви уз личне заменице

Неки од примера забележених у Нишу показују исто понашање као и у std., док је у другим нишким и у свим сеоским примерима лична заменица у ном.

Ми смо били два браџа и четџри се-
сџре 2, Ми смо били њети браџа 7,
али *Саџ само нас две смо осџале 4,*
и нас све џри дођемо 10, до деесџ
њих дођу 1;

| *ми смо биле сесџре џри* Л, и *ми џри*
Мр, *Они били џездесеџи, а ми смо*
били око две-џри сџоџине радника
Т.

³⁵⁶ Ово је пример језичке несигурности: придев чува наставак <е> док именица std. наставак <а>.

³⁵⁷ Овај пример, на први поглед, изгледа једнак са std. (са губљењем х). Међутим, није тако. Облик са наставком <а> је у ствари једнак са ген. ј. а не са ген. мн., док је атрибут у ном. мн. Можемо претпоставити да ће прелазак на std. бити олакшан сличношћу дијалекатских и std. облика.

ЗБИРНИ БРОЈЕВИ И БРОЈНИ ПРИДЕВИ

Забележили смо примере уз именице плуралија тантум (в. поглавље о именицама), уз збирну именицу деца и за означавање скупина људи.

1) Плуралија *тантум*

Подсетимо се да за 2, 3, 4 постоји тенденција да се основни бројеви употребљавају уместо збирних бројева и бројних придева. Почев од 5 користе се основни бројеви, како у Нишу, тако и у селима.

2) Збирне именице

Забележили смо врло мало примера, и то само у Нишу, конструкција збирни број + збирна именица деца: *он има двоје деце* 2, *децу имам, двоје, и сина и ћерку* 4, *Оно мало ли су? Ћерка — четворо ошуда, друга ћерка — њећ, то су деце* 10 (говорница користи само један збирни број, затим прелази на основне бројеве).

У нашим другим примерима имамо обичне бројеве и уз збирну именицу деца (примери из села типа *има два децу* НС...), или се употребљава именица дете, опет уз обичне бројеве (са примерима и у Нишу и у селима, в. поглавље о именицама средњег рода).

3) Означавање скупина људи

Примера има само из Ниша. Међутим они се односе не само на групе мешовитог пола као у стандарду, већ и на скупове искључиво мушког пола.

Групе мешовитог пола: *Пошћишише се ви, вас двоје* 2, *пошћо смо ми двоје радили* 2, *Ми смо били нас двоје код нашег пријатеља* 2 (у ова три примера информатор говори о својој жени и о себи), *Без оца нас је мајка очувала нас њећоре* 4 (говорници о групи 4 девојчице и 1 дечак).³⁵⁸

Скупови мушког пола: *позовем вас двоје* 2 (говорник се обраћа двојци), *као сад вас двоје шћо седите* 10 (говорница — мушкарцима), *Тамо су ња ови Шћићари њачкали и он је убио двоје* 6, *Имао сам два браћца, обоје су умрли* 3, *Један је био машиновођа, а троје су били фарбари, али чистии Цигани* 1, *а били троје Јевреја [...]* и *сви троје, они моле* 10, *Ми смо троје били, и то све мушкарци* 3.

БРОЈНЕ ИМЕНИЦЕ ТИПА ДВОЈИЦА, ТРОЈИЦА

Њихова стандардна употреба са скуповима искључиво мушког пола је ретка у Нишу (где се, као што смо видели, користе збирни бројеви), али

³⁵⁸ Често се даје предност основним бројевима: *Ако оће, једно дете рани, два, а нас њећ, кј' ће?* 4, *нас шћс — и четри сестре и два браћца* 2.

убичајена у селима, у којима се оне, међутим, употребљавају и за групе мешовитог пола.

Групе мушког састава

ѿѿ су обојица, и они су бравари 3, обоица били бакали 8, *баи ѿо* за њи двојицу 8;

двојица раду и свој лёб једу Л, двојицу има он деверичики М, двојица влади́ке Мр, НС, *девери двојица* НС, *Двојица сѿјално неѿособни*, а двојица *ѿоѿако* НС, *Има ѿѿј двојица из Чокоѿи*, *изгубише се* НС, *ако улазу двојица* П, *обојица ѿѿј чувају босѿѿан* Ч, *за ѿројцу урадим* Л, *Сви они ѿројца раде* Т, *има колмије двоѿѿројца*, *четворѿца се несу врну́ли* Мђ.³⁵⁹

Групе мешовитог пола: *само њи двојица* Л, двојица су *оѿишли* Мр, *Жив ми је му́ж*, *ѿѿј смо године рођени обојица* Л, *ја и Вла́да*, *обоица ѿод ко́ла* НС, *обојица без родѿѿѿѿи* Т, *Они оѿишли а још ѿројѿца оѿѿѿли* НС, *ѿѿѿѿѿа ѿројѿца* Мр, *Ја сам ѿрѿѿѿла слику од ћерку... и још една малѿѿѿко... малѿѿѿка и сѿн*, *четворѿца*; *ми ѿројца*, *де́ца — ѿри*, *ја четворѿѿа* М³⁶⁰.

Постоји јасна опозиција између села (у којима се бројне именице типа двојица употребљавају за скупове мушкараца и за мешовите групе³⁶¹) и Ниша (где се збирни бројеви типа двоје користе у оба случаја), с тим што се и у селима и у граду, почев од броја 5, скоро увек употребљавају основни бројеви.

Ни са именицама плуралија тантум, као што смо видели, не примѿује се јасна еволуција употребе збирних бројева према стандардној норми, ни када се узму у обзир сви истраживани говори, ни кад се узме говор Ниша у односу на говоре села. Одсуство еволуције је повезано са степеном сложености система за усвајање од стране говорника: стандардну норму употребе бројева, због њене сложености, говорници Ниша и околних села тешко могу да усвоје, и постоји тенденција ка поједностављењу: генерализација употребе збирних бројева (у Нишу) или бројних именица (у селима) за групе мушкараца као и за мешовите групе, ширење употребе основних бројева на именице које су плуралија тантум у стандарду али не и у нашим говорима као и, аналогѿјом, на именице које су праве плуралије тантум у говорима Ниша и околних села.

³⁵⁹ У више ових сеоских примера контекст указује да се ради о скупини мушкараца: за атрибут и предикат конгруенција је по значењу, па су у м. р. мн. Има и примера са основним бројевима: *Наѿѿу два сас ѿѿѿѿе* Мђ, *ви два* Ч (говорница — мушкарцима).

³⁶⁰ У више примера једино контекст указује да се ради о скуповима мешовитог пола: примери *обојица* долазе од жена које говоре о себи и мужу.

³⁶¹ Овакву употребу бројних именица типа двојица бележи БОГДАНОВИЋ 1987, с. 177.

ПРИЛОЗИ

ПРИЛОЗИ ЗА МЕСТО

1) Уйиїно-односни

У проучаваним говорима се употребљавају прилози *где* (са варијантама *гди, де, ди*) и *куд* и за мировање и за кретање.

где (стд. облик, туђ призренско-тимочкој дијалекатској области)

мировање

знаїше где је армија, где је сада 3, *где где је?* Мр;
су сада факултети? 6;

кретање

где идеше? 1, 2.

У неким примерима за кретање *где* прате прилози, што стд. не допушта:

на где је ова стирелица? 2, *за где ви иуїтујете?* 3, *за где идеш?* 3;

гди

мировање

гди је сад бригадирски дом 5;

кретање

гди све нисмо ишли 4;

де

мировање

їам де има имање 2, *де смо се уїо-* *де она воли иуї смо дали* НС;
знали? 4, *знаш де је сад армија* 7, *де да их осїавиш?* 10;

кретање

де ћеїе сад? 5;

ди: овај облик не припада ни призренско-тимочкој дијалекатској области ни стд.; има га у колоквијалном говору, чак и у Београду, а то је у ствари фамилијарни облик својствен другим говорима, углавном са северозапада Србије:

у војно-їекнички завод ди се їравило *ди искочи?* НС, *ди је могла* НС, *ди оружје* 2, *Ди ме осїављаш?* 3, *ди је* *їи је?* П;
армија сад 6, *Бако, ди си?* 9;

куд

мировање

куд сїе и бїли 2, *куд је био не знам* 5, *куд је библиотека?* 8, *їу куд ги боли* 8;

кретање

күд он иде? 1, күд да се клониш? 2;

куда: изузетно редак облик

скочимо ми кој куда 8;

куде: уобичајени облик у селима и за мировање и за кретање, али скоро никад се не јавља у Нишу, где се користе где (и његове варијанте) и күд:

мировање

куде ше мајка роди шаквог 8;

куде њала ... шјуј се створи Ч, не знамо куде је М, не знам ни куде су умрели Мђ, куде си била? Мр, куде је мост? Мр, куде чува краве? НС, знаше ли куде је Крушевац? ПП, куде не уваши П итд.

кретање

куде ћеш? Л, Турав грѣбенац куде деше шурј М, куде идеш? Мр, НС, куде иска д иде? НС, могу д идем күд оћу НС, куде идеше? ПП, ња куде ће мајка? Т итд.

Супротно данашњој ситуацији у Нишу, али слично још увек непромењеној у селима, Сремац је користио куде: а куде је домаћин? (ИС 64), ене ги куде заседоше (ИС 79), Куде си га видеја (З 8), ња си седне куде си милује (ИС 83)...

камо

У следећим примерима камо, више него место, изриче жаљсње што нечега нема:

камо њи сир? Мр, камо њај моја ћерка? Л.

Као и упитно-односни прилози, одговарајући негативни и неодређени прилози могу означавати

мировање

не видим нигде 1;

за нигде несам Т;

кретање

не идем нигде 1, ошидем негде у го-
сџи 1, мџ да нађеше јџш негде —
негде 6;

неје нигде ишла НС, како нигде? ПП,
да не би ошншле негде Мр.

За место одакле се долази забележили смо само неколико примера стд. прилога одакле (док се у јужноморавским говорима употребљава ошкүде).

2) Показни

Наши говори имају исте прилоге за мировање и кретање. Поред облика идентичног стд., како у Нишу, тако и у селима, има многобројних нестд. варијанти, које у односу на основну форму имају додатне партикуле (*ј, ја, к, ка, н, на*)³⁶² или губљење финалног *о* (*шам, овам...*)

а) неудаљено место

шү

мировање

шү се ради, шү живи 1, шү смо се | *шү йод дрво* НС итд.
уйознали 4 итд.

кретање

Ишла сам с мо́лка шү и шү 4; |

шүј

мировање

шүј и ручак и шүј све 9 итд.³⁶³ | *шүј не́ма нишша* П итд.

кретање

| *до́ђе му жена́ шүј М, и ја до́шем шүј*
НС

шүја

мировање

| *шүја живи* М;

кретање

| *ко́лко шүи́ сам ја ишла шүја* ПП;

шүна

мировање

шүна ради 2, шүна 3, 7, 9, ... | *шүна* Мр;

кретање

ше шүна до́ђу 3; |

овде

мировање

овде му е ку́ћа 3, овде 1, 4, 5, 6, 7, 8, 10 ... и овде 3, 8, 9; | *овде код ба́ку* Л, *овде* Ч, М, НС, ПП,
... и *овде* М, Мр;

кретање

не́ће она да до́ђе овде 3; |

овди

мировање

овди ди́ је зграда 5; |

³⁶² В. БЕЛИЋ 1905, с. 470.

³⁶³ Код једног информатора приметили смо употребу облика *шүј* у говору „штитраном“ за стари Ниш, поред уобичајеног облика *шү* који он има.

овдека мировање	овдека Ч, Л;
овден мировање	овден ПП;
овдена мировање	овдена је њадаја Мђ, овдена Л, Мр, ПП, Т ... и овдена Ч.
овдена има баишћу 6, овдена 3, 7 и овдена 2, 3, 8;	
Примећујемо да се прилог <i>овде</i> као и од њега нестд. изведени прилози скоро увек односе на мировање.	
овамо мировање	
овамо је 6;	
кретање	
да дођеш овамо 3, 10, ња њобегне ова- мо 7;	А овамо сваиштови иду М, дођи вамо Мр (са аферезом вокала о);
овам мировање	
овам седи 2, овам 8;	овам њоза кућу имамо њраву М, овам Л;
кретање	
Оди, Љубо, овам 8;	ајде овам Ч, М, Кад улего овам Л;
место одакле се долази	
одавде (као у стд.);	
одавде 1	одавде Мђ, Мр, ПП;
одовде, одовден	
одовден 5	одовде Ч, Мђ;
одовуда, одовуд (као у стд.)	
одовуда 3, одовуда 8, одовуд 8;	одовуд М;
одовуде, одовуике	он чуваја одовуде овце Мр, и мој њаиико одовуике њође Л;
место до којег се иде	
довде (као у стд.)	
довде 1, 3, 8, 10;	
довден	
довден 5 (у наведеном говору старих Нишлија);	довден П, довден Ч.

б) Удаљено место

Мада се серијом попут **овамо**, **тамо**, **онамо** чува тројни систем својствен показним прилозима (као и показним заменицама), овде ћемо груписати прилоге који се односе на места која нису блиска.

<i>ѡамо</i>	
мировање	
<i>ѡамо смо сѡановали</i> 4 итд.	<i>ја сам ѡамо рођена</i> ПП итд.
кретање	
<i>ѡшо ѡамо</i> 3 итд.	<i>ѡамо однесем</i> Мр, <i>оѡиднем ја ѡамо</i> П итд.
<i>ѡам</i>	
мировање	
<i>ѡам де нам је била шѡа</i> 1, и <i>ѡам ме он аѡерисо</i> 2;	<i>ѡам е рођен</i> Т итд.
кретање	
<i>кад дођоше ѡам</i> 8;	<i>ѡам ѡобегомо</i> М, <i>он иде ѡам долеко</i> Мр, <i>уведоше ме ѡам</i> ПП итд.

У Нишу је уобичајен прилог *ѡамо*, а *ѡам* спорадичан, док се у селима подједнако користе оба облика, па и код једног говорника у истој реченици: *ѡѡо ѡма ѡам, ѡа ѡамо још даље* Л, *ѡамо у Бѡбањ, ѡам ѡмам сесѡру* М. *Тамо/ѡам* често прати предлог *на*, нарочито у употреби са *овамо/овам*, а поготово у селима је фреквентан у означавању правца кретања *на ѡам, на вам*.

<i>нису ѡшо да видиш на ѡамо гдѡ је ка-ѡе-до́м</i> 1, <i>ѡа ѡсле на ѡам, на овам</i> 9;	<i>Тѡрам на ѡамо, ѡѡрам на овам</i> Л, <i>ајд на ѡам</i> Ч, <i>ѡзвуче га на ѡам</i> М, <i>ѡа гу изведи на ѡам</i> НС, <i>јѡри на ѡам, јѡри на вам</i> Ч, <i>исѡресѡ на ѡам, на вам</i> Л, <i>на ѡам, на вам</i> НС, <i>кад иде на ѡам, обављу зѡмљу на вам</i> НС, <i>кад се окрену на вам</i> М, <i>ѡа иде на вам</i> НС;
---	--

онамо (ретко)

<i>онамо кад ѡђеш</i> 8;	
<i>онде</i> (доста ретко) и његове нестд. варијанте	
<i>онде</i> 3, <i>ондек</i> 3;	<i>ондена</i> Л;
место одакле се долази	

оѡуда (као у стд.) је учесталије од облика *оѡуд* (такође, стд.)

<i>кад је наишо Алекса́ндар оѡуда</i> 3, <i>маћеха оѡуда иде</i> 10, <i>оѡуда</i> 3, 5, 6 и <i>оѡуда</i> 1, 3, 5, 7, <i>оѡуд враћа се Алекса́ндар</i> 10, <i>оѡуд</i> 2, 8;	<i>кад су Солѡнци дошли оѡуда од Солѡн</i> Мђ, <i>оѡуда</i> М, Т ... <i>ѡа кад се враћашмо оѡуд</i> Мђ, <i>оѡуд</i> М.
---	--

Јављају се и нестд. варијанте:

вóда сѝáлно од шѝуна íде 3, ошѝуде | *ја сам билá од шѝуј Т, ошѝудике М,*
5364 | *ошѝуйѝке Мр, НС;*

одашле (као у стд.), за који постоје и нестд. варијанте

одашле 3, 10, |
одашлена 6, 7; | *одóшле Ч, Т.*

Констатујемо да су од наведених прилога за место нестд. облици³⁶⁵ свакако учесталији у селима него у Нишу, али да су још увек присутни у граду. Сремац их радо употребљава: *ће ми дође шам* (З 157), *ионесеиш шам гор'* (ИС 58), *иоскоро овам'* (ИС 104), *и на шам и на овам' ио сокак* (ИС 45), *дође овамке* (ИС 83), *Ела овамке да си видиш рабошѝу* (З 42), *ошѝуйѝке, одовуйѝке* (ИС 45)...

3) *дома, дом, кући, код куће*

У селима су обични прилози *дома, дом*³⁶⁶ како за мировање, тако и за кретање. Примери:

мировање

| *седíмо дóма М, Мóраш шѝи да седíш*
| *дóма Мр,*
| *осѝавíмо дóм М, и осѝáну дóм М;*

кретање

| *да ме вóди дóма Ч, íде дóма Л, и сáг*
| *кáко да је ошѝерам дóма НС,*
| *а ми дóђемо дóм Л, дóђе дóм НС, ја*
| *дођó дóм НС.*

Примећујемо да су прилози *дома* и још више *дом* (којих има у селима, не и у Нишу) у Сремчевом делу фреквентни за место мировања: *Па она си седи дом* (ИС 70), — *Па где је кад је дома?* — *Па код своју кућу си је* (ИС 70), *а оне си седе дом* (З 145)..., и за место кретања: *Ајд' ће си дом идемо* (ИС 52), *иá дом да си идеш* (ИС 114), *доведи си дом невесѝу* (З 27)...

Прилози *дом* и *дома* нису забележени у Нишу јер се користе као у стд. *код куће* и *кући*³⁶⁷ без динстинкције мировања и кретања. Примери:

³⁶⁴ Такође смо забележили и са финалним /е/: *овúde 2, шѝудé Т.*

³⁶⁵ Ови облици су забележени и у Алексиначком Поморављу (*шѝуја, шѝуна, овдека, овден, овдена, овам, шам, доведен, одовде, ошѝуде, ошѝуйѝке, одашле...*, в. БОГДАНОВИЋ 1987, с. 213–215) и у Лесковцу (*куде, шѝуј, шѝуја, овдек, овдека, овдена, овам, ондек, доведен, одовде, одовден, одашле ...* в. МИХАЛЛОВИЋ 1977, с. 53 и МИТРОВИЋ 1984).

³⁶⁶ О овим прилозима који су окамењене форме зависног падежа, односно номинатива, в. БЕЛИЋ 1905, с. 337–338; Речник МС даје *дома* али не и *дом*.

³⁶⁷ И у селима се јављају ови облици али први са ак. — зависним падежом *код кућу*.

мировање

код куће

ја *шó* *йримéним* код куће 1, код куће
се *мúља* 3, *мóра* са се *сéди* код куће
5, *ја* сам *бíла* код куће 9 итд.

кући

како *говóримо* кући 1, *ја* сам *остíаó*
кући 2, *ми* смо *бíли* кући 4, *више* је
сéдела кући 5, *бíла* сам си кући 9 итд.

он *иска* *ò* *изради* *нéшíио* код кућу Мђ,
Остíавíла *дéше* *мáлечко* код кућу Мр;

кретање

кући

да *йòхем* кући 2, *òндак* се *враћају*
кући 3, и *òндак* смо *дóшли* кући 4,
бéжи кући 7, *кад* се *вра́шимо* кући 8,
йа ме *вóдишe* кући 9 итд.

код куће

ја сам је *йòсле* *дóвео* [...] код куће 2,
кад *дóхемо* код куће 3, *кад* се ми *вра́-*
шимо код куће 5 итд.

ретки примери: *дóхемо* кући Ч, *ја* сам
сíишго кући Т;

òна си *дохé* код кућу Л, *òн* *ошíишaja*
код кућу Мр,
свé *йéраш* код кућу НС, *йéраш* код
кућу ПП, *донесéмо* код кућу Т итд.

4) Други *йрилози* за *месíио*

Углавном, према облику (евентуално, не рачунајући место акцента) и
начину употребе истоветни су стд. Примери:

гóре 3, 4, 7, 8, *дóле* 3, 8, *уну́шра* 3,
йозáди 7, *одóзго* 3 ...

Ипак бележимо и
кад *йоглédнем* *ја* *гór* 8;

гóре М, Т, *дóле* М, *найрéd*, *найшраг*;
Мђ ...

гór код *корíшo* Л, *одозгór* Ч, *оздóл*
Мр.

ПРИЛОЗИ ЗА ВРЕМЕ

1) *Уйшíни*

Од две стд. форме *кад* и *када* у нашим говорима први облик се више
употребљава.

кад сви информатори, *када* *долáзи?*
10;

кад сви информатори, *када* су *йу?*
Мр.

Одрични и неодређени облици одговарају стд. Постоје, међутим само
примери без покретног <а>:

никад 1, 3, 5,
некад 1, 4, 6, 7.

никад М, НС,
некад Л.

2) сад, шад

Налазимо сад и сада, шад и шада, стд. облике карактеристичне за Ниш који долазе и у селима поред учесталијих дијалекатских облика саг и сага и шаг и шага. Примери:

сад

за кога сад да славим 1, неће у село да сад седи 3, сад радим 4, све се шао шами као сад 8 ...

сад је друкине Л, сад не мог да прођем Мр, сад чувам овце Т ...

сада

сада шако иде 2, шао је сада подигну-шо 3, није као сада 4, где су сада факултети 6 ...

и сада шако се зовем (један од ретких примера)

саг

а саг нема да љубу руке Л, не м'земо гу саг још М, Немам шаге саг М, шао је саг шагаја Мђ, саг имам коња НС, саг ми унуци учу ПП ...

сага

неје ко сага Л, сага сам све уморна М, а сага гошова раду Мђ, сага аутобуси НС, сага прво мајки изабере ПП;

тад

фино је било шад 1, шад се радило 2, они нису шад имали 3, ми смо били шад средњи шагеж 8;

шад је умрела Л, шад се много радело Мр, шад је била школа НС ...

тада

кој ши Цигани гледао шада? 3, ми смо били на шаду шада 3, шада сам гледо 7 ...

шада! Т (врло редак пример):

таг

шаг нигде нас ошац није устао 9 (изоловани пример);

неје имала школа шаг Л, шаг беше јешино М, Ошдо ја шаг у вирои НС, Ко сэг, шако и шаг ПП, шаг је врућина Т ...

тага

ша шага измије Л, другојачије је било шага Мђ, није било шага згодно НС, шага не смеш ПП ...

Сремац је уобичавао да употребљава дијалекатске облике *саг* и *џаг* који се данас једино могу чути у селима: *саг у моју кућу* (ИС 79), *да се џајам саг сас њи* (ИС 82), *џа иска саг да се ожени* (ИС 84), *и саг јошџе убаво џоје* (ИС 86), *а види ли саг џа овој чудо* (ИС 99), *Е, а џџо је џа саг овој* (ИС 105), *збориш саг џуј за Калину?* (З 94), *јок, јок, саг је друго* (З 155); *како си џаг дођоше* (ИС 79), *џа џаг нишџо ниси чуја у век* (ИС 86), *кој ће џаг да може* (ИС 88), *џа џаг да дава девојче* (ИС 109), *џаг ће гу зар верујети* (З 156)...

Код Сремца налазимо и прилог *џагај*, за који нисмо чули у селима, а камо ли у Нишу: *џагај, викам, бива* (ИС 48), *џагај џо не бива џред чирџи!* (З 149).

3) онда

Стандардни облик *онда* учесталији је него *ондак*, што важи и за Ниш и за села. Примери:

онда	
<i>онда се џозову гозџи 1, онда џмали су машиње 4, и онда кафа се џоџије, онда се мало џосџди 5 ...</i>	<i>онда мајка каже НС, онда сви дођу ПП, онда Т ...</i>
ондак	
<i>џа ондак звони за џочџџак рада 1, ондак су жандари чували 4 ...</i>	<i>ондак су викали Л ...</i>

4) данас, јуче, суџра

Поред ових std. облика у нашим говорима постоји и други са партикулом -ке (*данаске*). У селима се обично чују *јуџре*³⁶⁸, *јуџредан* уместо *суџра*, *суџрадан*, редовно у употреби у Нишу. Примери:

<i>дана́с 1, 10, дана́с 8, дан-дана́с 7, дан-дана́с 8,</i>	<i>дана́с Т, дана́с Л, НС, дана́с Мр, дана́ске Л, Мр, још и дан-дана́ске Л, жи́вимо и дан-дана́ске Л,</i>
<i>ју́че 7, јуче́ 8,</i>	<i>ју́че П, јуче́р ПП,</i>
<i>суџра (сви информатори), суџрадан 1, 7, 8, суџрадан 1, 3, 4;</i>	<i>суџра Мр, јуџре Ч, М, Мр, П, јуџредан Ч, Мђ, НС, Т, јуџредан НС поред јуџрен Мр.</i>

Дијалекатски облици, чија се употреба данас своди на села, уобичајени су у Сремчевом делу: *од данаске* (З 42), *џа јуџре ће се џрамџило* (ИС 113), *а јуџредан неће да ги обуче* (З 39)...

³⁶⁸ О пореклу *јуџре* (окамењени локатив једнинс) в. БЕЛИЋ 1905, с. 338.

5) Делови дана

Стд. облици (осим природе и, евентуално, место акцента)

јуџџрос 3,
јуџџџру 1, 2, 3, 5, 8,
изјуџџра 6,

вечџрас 1,
уџвече 1, 2, 3, 4, 5, 7, 8,
синоћ 1, *ноћас* 1,
ноћу 1, 4, 6, *дању* 1;
нестд. облици

изуџџру 3, *изјуџџру* 7

јуџџрос М,

џа ајде јуџџром на њџву М, *јуџџром*
П³⁶⁹,
вечџрас П,
вџчером Т;

од јуџџроске Л,
рано најуџџро Л,
синоћке НС, *ноћаске* Мр,
ноће Ч, Л, НС, *дање* Л, НС.

За делове дана примећена је превага стандардних облика у Нишу, а у селима дијалекатских са суфиксом *ке*. Исто тако Сремац има: *јуџџроске* (ИС 67), *синоћке* (3 16), *ноћаске* (ИС 113)...

Понављање се изражава помоћу *дање*, *ноће*³⁷⁰ у селима, а *дању*, *ноћу* у Нишу као и у стд.

6) Годишња доба

Забележени примери су углавном идентични стд.

зиџмус 10,
зиџми 1, 2, 3, 6, 7, 8,
леџџи 3, 5, 6;

Постоје ипак и нестд. облици у селима:

зиџмус Т,
зиџми ПП, П,
леџџи Мр, П.

зиџме НС,
уџролеџ НС.

7) Други временски џрилози

Стд. облици

џре 4, 7,
џосле 1, 3, 4, 6, 7 ... и *џосе* 3, 6, 7 ...
одавно 4,
још 4, 6, 7;

џре Ч, П,
џосле Л, М, НС, Т ..., *џосе* Л, М, НС
... и (са апокопом) *џос* Л, НС,
још М, НС, Т,
једанџџџџи Л, *једанџџџџи* Ч и (са
губљењем *ј*) *еданџџџџи* НС;

³⁶⁹ Речник МС наводи облик *јуџџром* као уобичајен у изразу *јуџџром* и *вечџром*.

³⁷⁰ БЕЛИЋ 1905, с. 340 ове облике бележи као својствене јужноморавским говорима и прецизира да су се појавили под утицајем окамењених локатива *јуџџре*, *леџџе* ...

нестд. облици
йослек 3 и йосек 1;

йослек М, йослека М, йослеке НС,
йослен Т и йосен Л, НС, Т, йосена Т,
йосленке Л и йосенке Л, НС,
једанйуйке Л.

Види се да се нестд. облици разликују од стд. облика додатним партикулама к (ка, ке), н (на) или чак нке.

Од нестд. облика забележили смо још
јошйе 3;

јошйе Мр,³⁷¹
одамно Л.

Један временски прилог може да се јави у стд. и дијалекатском облику код истог говорника, и то углавном у Нишу. Очигледније него прилози за место, нестд. облици временских прилога имају превагу у селима,³⁷² а стд. облици у Нишу.

ПРИЛОЗИ ЗА УЗРОК

1) Уйййни

У проучаваним говорима се појављују стд. облици **зашто** и колоквијалнији **што** (или **шта**). Примери:

зашто

Зайшйо да се уда? 4, Зайшйо йлаче
Жйвка? 5, Зайшйо, бре, радши йако?
6 итд.

зайшйо си ййй ово чудо направила? Ч,
зайшйо ме неје викаја? М, Зайшйо си
дошеа? Мр,
зайшйо кукаш? НС, зайшйо да ми не
каже? ПП (у ова два примера
акцентат је на финалном отвореном
слогу);

што

шйй куйаш дёйе у ладну воду? 1, —
Немој да йрисйанеш. — а шйй? 6,
Мицо, а шйй йй дёци ово нйси ура-
дёла? 10;

Шйй не йобёгне моа Рада? Ч, Шйй
не куйиш йлуг? Л, Шйй судавала?
Мр, Бре, шйй не казйје йраво? НС;

шта

Шйй се смёйе? 2, шйй се дереш?
8.

³⁷¹ Мада Речник МС наводи овај облик без никакве стилске опаске, *јошйе* ипак има дијалекатски карактер, што запажа Митровић 1984 и наводи Речник САНУ.

³⁷² Дијалекатске прилоге у Алексиначком Поморављу бележи БОГДАНОВИЋ 1987, с. 216–217 (*саг, ондак, јуйре, јуйроске, изуйрв...*), а у Лесковцу МИХАЛОВИЋ 1977, с. 54 и МИТРОВИЋ 1984 (*саг, йаг, ондак, јуйре, јуйредан, јуйроске, ноће, дање, зиме, йослен, одамно, јошйе...*)

2) *зайџо*

Поред std. облика *зайџо* постоји у селима и *зайџој*. Примери:

*Па зайџој, еџо зайџој Л, И зайџој сџг
смо џако доби́ли Л, овај зайџој га
уџеџа Мр.*

ПРИЛОЗИ ЗА НАЧИН

1) *Уџиџни*

У нашим говорима акценат прилога *како* је на истом месту као у std. или на финалном отвореном слогу. Примери:

како

како сам мо́го 3, како би џи ре́кла? 4, како сам се уда́вала? 9 итд.

џиџује га како је М, како да џи ка́жем? Мр, П, како се деџе зове? ПП итд.

како́

не знам како́ се џо зове 1, како́ ћу да ра́дим? 4, зна́ш како́ је код нас 7, 9 итд.

зна́ш како́? М, како́ да џи ка́жем? Мђ, како́ ћу га зове́м ПП, еџе како́ је би́ло П, како́ мо́же да га но́си Т итд.

Одговарајући одрични и неодређени прилози имају исте облике као у std. Примери:

*ни́како 1, 7, 9,
не́како 6;*

*ни́како Мр, ПП,
не́како М, Мр.*

2) *овако, џако, онако*

Ови прилози могу бити исти као у std. (осим што акценат може да буде на финалном отвореном слогу) или са партикулом *ј* на крају. Примери:

акценат на истом месту као у std.

*овако да му ои́ерем 1, он би́о на сво́д,
овако ве́лики 8...
џако је би́ло 3, 7, џако смо жи́вели 4,
џако џи је, де́цо 9 ...
онако 5, 9;*

*еџо овако је џо би́ло Л, џа овако НС,
и џако је све́ би́ло џре́ Л, и џако смо
ги ми́ чува́ли Т ...*

акценат на финалном отвореном слогу

*А ба́ба се овако́ љу́ља 1, џа до́ле би́о
овако́ 8 ...
џако́ се зо́ве 1, џако́ је би́ло у шко́лу 4,
и џако́ си је вре́ме џрола́зило 7 ...*

*џако́ е адеџи́ Л, а џа́г је џако́, и џако́
џо́ иде НС, џако́ је би́ло ПП, Т ...
онако́ ПП;*

са финалним **ј**

шарéно кóло, ѿакој се зóве 3 (уса-мљени пример);

овакој Л, НС,
и *ѿакој ѿи бíло* Ч, *ѿакој се ѿó и шíло ѿрэ* Л, *седéја ѿакој* М, *ѿакој .ли је ѿó?* Мр, *ѿресé се ѿакој* НС, *ѿакој смо се мешáле* ПП ...
онакој ПП, *онакој* Л, ПП.

Облици са **ј** на крају, чија је употреба скоро ограничена на села, чести су код Сремца: *Ама овакој* (ИС 89), *И ѿребаше ѿакој да му се наѿправи!* (ИС 74), *ѿакој се вика* (ИС 85), *ѿакој ћу ѿе зовем* (ИС 121), *заѿѿио се ѿакој зове* (З 156)...

3) Други ѿрилози за начин

Већина прилога за начин је у ствари једнака са средњим родом придева, тако да се овде нећемо њима бавити.

Навешћемо само разне варијанте прилога **другачије** (има их и у Речнику МС).

другáчије 8, *дру́кчије* 4 и *друкчије* 4, | *дру́кше* НС, Т.
дру́кше 3;

ПРИЛОЗИ ЗА КОЛИЧИНУ

Често испада [и] између [л] и [к] у упитном **колико**, као и у показним **оволико**, **толико**, **онолико** и у неодређеном **неколико**.

Прилог **мало** има стд. облик (укључујући место акцента) у свим нашим говорима.

Стд. **много** је у паралелној употреби са дијалекатским **млого**, које је карактеристично углавном за села.

Прилози турског порекла **ич** и **коца** скоро да постоје само у селима³⁷³.

Примери:

Па оно се свé с нас жíви, оно неје | *не дава му да мрдне ич* Ч, *Ич ме није сѿра* Ч, *Сѿара сам, не могу ич, ич не мог да ѿвам* Л, *Ја се не надам више ич* М, *да мрднем не могу ич* НС, *Тó ме мене ич не инѿтересувало* Т ...
ич с му́жи 5 (изоловани пример); | *коца да ради* Мр, *коца óвце* Мр.

Ич и **коца** су омиљени Сремчеви облици: *за њег' ме баш ич неје жи.л* (ИС 80), *ѿа ич не ѿмага* (ИС 81), *заѿѿио се ич не разбира у наш адеѿѿ* (ИС 83), *не ми ич шкоди* (ИС 83), *кад гу ја реко да ич нема шала* (ИС 110), *ѿи*

³⁷³ Забележени су и у Алексиначком Поморављу (в. БОГДАНОВИЋ 1987, с. 219) и Лесковцу (в. МИТРОВИЋ 1984).

ич бригу да не береш (З 35), ња ич не бери бригу (З 106); Има јошџије коџа ми џи много да џи рекнем (З 155)...

Прилог **све** који иначе има временско и начинско значење, припада групи прилога за количину када изражава ограничење (= **само**) или потпуно довршено остварење (= **сасвим, сав, цео**). Занимљиво је да се он у нашим говорима у ова два количинска значења чешће појављује него у стд. Примери:

= само

Мало је било велике куће. Све сџаре куће, ниске 4, џо био све врачар, није био докџор 8, Али све камиџнчиџи биџи, онџ камиџни шџо џрскаџи џлице 8...

све рџчни рад је био џре Л, Па џо све шала, џа џо све смијање Мр, Зџми Божџџ све грџана раџиџа џде ПП, Благосџџа, онџ џуди све сџари, сџџа све млади џду. Таџ све сџари џду на славе, нема млади ПП

= сасвим, сав, цео

Па знаш, кад џмре, џни га окуџају, џа га обуџу све у џво 1, Ту младневесџа све у бело 2, сирџџџа све осџала гџла, бџса 2, Цџгани, знаш, све се обуџли шџо мџж бџље 8, Прво му чџло џџере, све џџере га 10 ...

ја сам све, фала Бџгу, здрава Л, Сџџа сам све џморна. Све сам џморна М, заџџекла је деџу све малџџку Мџ, џџџднем ја обуџена сам све НС, џа ми све џџџи каџџџ НС, То изгорџ ја све ПП ...

Нарочито обраћамо пажњу на употребу прилога *све* са прилогом *с*, са³⁷⁴

џа јасџџак најџнимо шџо џџрамџ џод главу, са све сламу Ч, најравиџмо џувеч земџен, шџуриџмо џакоџ са све на осџал Л, Ти џосџџавиџи мџзе, али није овакоџ ко сџџ — са све шџџџџџу џренџсџи Л, ја чџрге уџџсџи са све ону џџџку, са све деџџе НС.

ПРЕДЛОЗИ

Скоро сви предлози у нашим говорима се срећу у стд., али облици који их следе могу да се разликују због деклинационог система, својственог прирзенско-тимочкој дијалекатској области као и због мањег или већег утицаја стандардног језика на дијалекат. Проучавајући променљиве речи (именице, придеве и заменице), навели смо много примера предлога са ак. — зависним падежом (дијалекатски наставци) или са стд. падежима (стд. наставци). Касније ћемо се вратити на употребу предлога са различитим падежима у делу нашег рада о синтакси.

³⁷⁴ Слична употреба прилога *све* са именицама које у јединици имају значење множине (деца, војска...) регистрована је у квестинару Милке Ивић, в. М. ИВИЋ 1963, с. 22. Такве конструкције бележе БЕЛИЋ 1905, с. 624 (*све војска, са све деџу*) и БОГДАНОВИЋ 1987, с. 243.

ВЕЗНИЦИ

У Нишу и у околним селима забележили смо нестандартне фонетске варијанте стд. везника као нпр. *ели* (стд. *или*), *јел* (стд. *јер*), *зайшој шшо* (стд. *зато што*). Већина везника је иста у стд. и у проучаваним говорима, као што ћемо видети у поглављима синтаксе посвећеним координацији и различитим типовима подређених реченица.

СИНТАКСА

У претходним деловима смо већ обрадили неке синтаксичке проблеме: ред речи (нарочито клитике; в. поглавље о акценту), конгруенцију (слагање атрибута и предиката са именицама општег рода, са збирним именицама итд.), употребу прошлих времена (аорист, учесталији у Нишу него у std. а још учесталији у селима, крњи перфекат...), конструкцију да + презент и скоро потпуно одсуство инфинитива, допуну компаратива, употребу личних заменица у односу на std. (повратна заменица, удвојени облици...), слагање атрибута и предиката уз бројеве, односне реченице које почињу са „заменицом-везником“ што... Према томе, у поглављу о синтакси само ће бити реч о синтакси падежа, конјункторима и субјункторима, допунским и додатним реченицама, као и о врло занимљивом питању у нашим говорима — реченицама постојања и непостојања.

СИНТАКСА ПАДЕЖА

Разлике између дијалекатског деклинационог система (призренско-тимочке дијалекатске области) и std. система су значајне. Прегледаћемо све падеже посебно, правећи разлику у употреби падежа са предлозима и без предлога. Пошто многи предлози у std. поседују више значења, од којих се нека не јављају у проучаваним говорима, док код нас постоје и значења туђа std., прегледаћемо сваки предлог посебно и нећемо их груписати према великим семантичким одредницама као што су време, место, узрок итд. У оквиру сваког падежа представимо предлоге азбучним редом осим предлога с, са + инструментал, који ће доћи одмах иза инстр. без предлога због њихове паралелне употребе.

НОМИНАТИВ

Изражава граматичку функцију субјекта тако да овде нема разлике између проучаваних говора и std. Ипак, да скренемо пажњу на случајеве употребе:

ном. ј. са именицама ж. р. на <а> где бисмо у дијалекту очекивали облике на <у> у функцији акузатива или зависног падежа,³⁷⁵

ном. у безличним реченицама које потврђују или негирају постојање некога или нечега (са *има, имало је, нема, није било...*) када стд. захтева генитив.³⁷⁶

АКУЗАТИВ БЕЗ ПРЕДЛОГА

1) Прави објекат̃ прелазних глагола

Ова служба ак. идентична је у стд. и у проучаваним говорима. Дијалекатски систем, као и стд. разликује за именице ж. р. ном. на <а> и ак. на <у>. Супротно томе за именице м. р. у мн. дијалекат има исти наставак <и> у ном. и у ак. док стд. супротставља <и> у ном. и <е> у ак.,³⁷⁷ нпр.

џрѝмаш гóсѝи 7,

и ѝмали смо дрџгове 7;

óн зóве гóсѝи Мр.

О питању објекта уз одричне прелазне глаголе биће речи у оквиру генитива без предлога.

2) Временски акузатив

За исказивање времена када се дешава нека радња, трајања или понављања, савремени стд. српски језик даје предност генитиву. Пошто дијалекатски систем има исте облике у ак. и зависним падежима, није чудно што у проучаваним говорима има много више темпоралних синтагми у акузативу неголи у стд. Примери:

време када се дешава нека радња

џрóшлу ноћ смрзла сам се 1, и óнда јéдан дáн овé мајке се скуѝе 1, Пáдала је кѝша óну ноћ 3, ја сам ѝшла ѝрeћи дáн 5 итд.

ѝа јéдну гóдину је дошла М, Први ноћ нéје имáла кѝша Мр, доведемо гу ѝáм едáн ноћ НС, едну гóдину ја имá деѝе, дрџгу гóдину свекрва НС, дрџи дáн гу ѝусѝѝше П итд.

трајање

цéлу ноћ се ѝазáрило 5, цéлу зѝму да ѝи ѝраје ѝó 7, Тó се у јéсен ѝѝје и цéлу зѝму 8 итд.

свѝноћ седѝмо, свѝноћ ѝéвало Ч, цéлу ноћ Мр, жѝéмо цéо ноћ П, цéо дáн ѝкајемо Л, цé дáн жѝéмо П, цéлу зѝму óн ѝѝје цóке Мр итд.

³⁷⁵ в. с. 65.

³⁷⁶ в. поглавље о овим реченицама даље.

³⁷⁷ О томе и о паралелној употреби дијалекатског наставка <и> и стд. наставка <е> у ак. м. р. мн. као и о употреби наставка <е> за зависне падеже в. наше поглавље о именицама.

понављање

сваки час долази лекар 1, дају ти једну малу картину сваки месец и сваки дваес иеџи 2, То је љребало орибаџи [...] свако јутро 5, иде си сваки дан кроз улицу 8 итд.

Саг иде сваки љређи дџн Мр, А саги еве, месџиџе сваки дан ПП, Сџиџи сваку субџиу доноси П ...

Синтагме недељу дана, месец дана, годину дана у нашим говорима одговарају стд. Примери:

годину даџа сам служџо 2, годину даџа 3, 4, 5, 7, месец џ љо даџа 1;

ђе седџ недељу даџа Ч, недељу даџа М, ПП, Т, месец даџа Т.

3) Акузатив у безличним реченицама за изражавање психолошког сџиња

Логички субјекат је у ак. као и у стд. Примери:

сџиџ ме од сџа 4, Ё, сџџр. ља срамоџа га да џгра 1, ља ме било срамоџа 5, А мене срамоџа од деџу да каџем 10, Сџра ме да ме џџеџ не сџџегне 1 итд.

срамоџа ме НС, П, мен ме није сџра, џч ме није сџра Ч, а џџи га било сџра Л, сџра ме од кџче НС, саџ ме сџра П итд.

АКУЗАТИВ СА ПРЕДЛОЗИМА

1) за

место (= нза, позади, кретање)

склоџи се за зџд 1;

џа и џџи Срби заџерџше за Соџун Мр;

место као циљ кретања

Ауџџобус воџи за Ниџи 1, ља ће џџи за Соџиџу 5;

џн џџиџне љреко ливџе за Ниџи Ч, Каџ ви идеџе за Беоџрад? ПП;

циљ

џа смо џџи љо сџла за жџиџо, ља за браџино 4;

искџчи, џџиџне за воџу на чеџмџу Л, Идеџ за лекара НС, сваџџови доџу за млаџу М, Коџџи џду за девоџку џе гу доведџу Мђ ...

намена

ваџда џма неџиџо за жџвоџ човџка 5, џџџа џма за рџчак 3;

клаџџе за муџикарџи ПП, џџџо је сџремлено за рџчак? НС;

стицање професије

каџ сам љолоџџио џсџиџи за воџноџ маџџџора 3;

моџ уџџ сџџџџира за лекара ПП;

време

Доџиџеш виџ љоџово за извџсно време 6, за краџџко време џмре 8.

Забележили смо нестд. примере за изражавање трајања:

За сво време сам био *ш*у 6;

узрок

Фу за леба да *ш*р^иим 4;

својство

Сима Марковић је изабран за секретара *ш*ара *ш*р^иије 3;

допуна неким глаголима који у стд. имају

генитив

*ни*сам се за *ш*и^x *с*е^иио 2;

o + локатив

за *ра*ш не *с*иомињај ми 4;

И за годину *не*смо се меша^ии Ч;

*Ми*ло ме *м*лого за *не*га Ч, *а*ко *ш*и за мајку било *м*ука Мр;

*Бра*ш *не*је *и*мао *де*цу, *ш*а ме *у*зео за своје П;

*ка*д се *с*е^иим за *ш*у^ј *ко*би^лу Ч;

*во*ду *р*ед за *с*е Л, *Не* знам за *не*га *ни*ш^иа М, *А* *ка*ко *бе*ше за *ш*и^ју? НС, *ја* *ш*р^ичам за *П*рви *с*в^еш^ки НС.

Приметили смо и конструкције које се удаљују од стд. норме, нпр.:

*не*ко *од*реко за *не*ка *ко*ла 2;

То ме *ме*не *и*ч *не* *и*ш^иер^сува^о за *ш*колу Т.

2) *кр*оз

*и*де си сваки *д*ан *кр*оз *у*лицу 8, *д*обро *ш*рошо *кр*оз *ж*ивош 6;

*кр*оз село Мђ, *и*ско^чио је *кр*оз *ш*розор П.

3) *ме*ђу (кре^шање)

да *не* би *ш*ро^шаа *ко*њ *ме*ђу *ш*но^шови НС, „*Ме*ђ *ко*ње!“ *И* ми *ме*ђ *ко*ње *у*ла^зимо“ НС (стд: наставак <е> јер говорник цитира војно наређење).

4) *ми*мо

*П*рошао је *ми*мо *ка*сарну 3, *ми*мо *не*га 3.

5) *на*

место (кретање)

*и*де *на* *ба*ш^иу, *на* *ш*о^шо^шр^ивреду и *ш*ако 2;

*и*де од *ку*ћу *на* *ку*ћу Мр, НС, П, Т;

Приметимо у Нишу

на + ак. уместо стд. предлога, нарочито предлога над:

*А*виони су *на*д^ле^шивали *на* *К*ра^гуевац 2, *ка*д *до*ђу [авиони] *на* *ц*ркву 8, *на* *с*унце *да* *г*ледаш 6;

на + лок. за промену места (ова појава хиперкорекције сведочи о језичкој несигурности говорника³⁷⁸):
џа се мѣше на шѣбрѣшу, у лонцу 2, и на сѣомѣнику мѣше слика 3, На шѣм мосѣишу мѣшѣули нѣко градиво 8;

родбинска сродност

Сви примери на + ак. да би се изразила родбинска сродност долазе из села:

на мајку мајка [...] љосле на шѣишка мајка М, да слави на нѣнега шѣишка славу Мђ, на сѣсѣру дѣше Мр, на мѣжега оца ѡшац Мр, на мѣжега брашѣнца мѣдре ѡчи НС, син на Јована Сѣанковића НС, на мѣу жѣцу браш П итд.

Ова конструкција је иначе врло фреквентна у Сремчевом делу: *А мајка на овуја исѣу Сѣку (ИС 53), да ли је слава на нашога Ивка (ИС 55), на Сѣку ћерка (ИС 84), главешина на град и на нас свија (ИС 95), слава на нашеги Мишѣанчу (ИС 99), узе син на брашѣ дѣше (З 42)...*

намена

За на + ак. у наменској употреби (уместо датива у стд.) примери су ретки у Нишу а многобројни у селима:

шѣ су дали на пензионѣри 2, кѣм да ѣме на дѣше 3³⁷⁹, џа ме молиѣ да не каѣм на шѣишка и на мајку 8;

кѣм донесѣ на дѣше бѣле чарѣшке Ч, Фѣла на Бѣга Л (поред Фѣла Бѣгу Л), носим на њѣга, носим на овѣја М, кѣм љоделија на синови Мђ, на дѣду си река Мр, кѣише на мѣу Мѣску машинѣ НС, шѣј се каже на мајку ПП, на сѣна кажем П итд.

Ова конструкција код Сремца је честа: *две дадомо на курјака (ИС 92), да не рекнемо на нашога доброга Ивка (ИС 97), Нек' рекне кева на Сѣку (ИС 108), Да не дава Госѣод на дѣше шѣио му мајка љомисли! (З 36), Млађи одаваше чес' на сѣареји своји (З 37), џа се љоздрави на мајку (З 145)...*

допуна неким глаголима који у стд. захтевају датив

³⁷⁸ Не смемо заборавити да и неки други српски дијалекти не разликују падеже мировања и кретања. У извесним говорима у којима постоје стд. наставци за мировање (лок. и инстр.) и за кретање (ак.) долази до забуне о употреби једних и других; в. нпр. ИВИГ 1957, с. 323 који скреће пажњу на ово у великом делу зетско-јужносанацких и косовско-ресавских дијалеката, као и у војвођанским говорима Баната: одсуство опозиције кретања и мировања је, дакле, карактеристично за многе штокавске дијалекте.

³⁷⁹ Занимљиво је што је мало касније исти говорник рекао у *фрабѣрици дѣвана*, употребљавајући локатив као у стд. Дакле, кад говори о цркви, обичајима, он користи дијалекатску конструкцију на + ак. у наменском значењу, али кад спомиње савремену стварност, његов облик је стд.

И овде су сви примери из села:

на целу малу сас мачке је досадија М,
 тје се даје на ииће М, на Срби се не
 свиђа шам Мр, на маћију да помог-
 нем Мр, он га је научија на лошо НС:

допуна неким глаголима у значењу давања имена

Крстили га на бугарско име 3;

моа породица се зове на иој дедино
 име Мђ, они се зову на Тошићи Мђ.

6) над (креишање)

једни горе врљав снољье над машину
 Л.

7) низ

оно ми цури знóј овако, низ ... низ
 руку 1;

ја низ иуш идем Ч.

8) о (место или радња везани за површину нечега)

јдари главом о ио 5.

Дијалекатски систем у оваквим случајевима има од + ген. (в. напред).

9) ио

циљ

Иде у ветеринарску амбулάνију ио ве-
 теринара 1, Идем ио дрви 3, баба
 ишла у Смедерево ио тје лонце 5;

(у селима: за + ак., в. горе);

место (пратећи некога): стд. ово

изражава помоћу за + инстр.

и он иева и ви ио њи идеше и ио вас
 иду кумови 2, одма ио шебе иде онај
 Јевреин 7, други сивим ио ирећи 10;

а они ио нас Ч, Трчи нека девојка ио
 шебе ПП

дистрибутивно значење

свака донесе ио нешто 1;

иа сивљам гу ио ири-четири иуш
 М, ио свуноћ Мр, иа ио ири дана се
 слава слави Мр.

10) иод

место (кретање)

ја увашим иод руку 1;

ишо шурамо иод главу Ч, Нибије га
 иод коња НС;

време

| *пoд сѣару главу он оде за
машиноводју ПП.*

11) *п*ред

место (кретање)

пa сѣане пред излог 7;

| *сѣане пред коња Ч, испѣрао пред
школу НС;*

време

пред раѣи 1, 8, пред Ускрс 3;

| *пред Божѣи Мр, НС, П.*

У Нишу смо забележили један пример **пред** + ген., што опет сведочи о језичкој несигурности: *пред завршеѣка раѣиа 4.*

12) *у*

место (кретање)

пду у пивару 1

| *пурѣла цакови у пѣрбу Ч*

У Нишу постоје примери са **у** + лок. за кретање (као и са предлогом **на**, ови примери доказују језичку несигурност говорника):

*дошли у граду 2, пѣишо сам пшо овде
у болницу 2, ја сам пѣбао да пђем у
Нишу 3, све сѣала у испѣом лонцу 5,
кад је пѣа жѣна дошла у Нишу 5, Из
пѣрговине пѣђем у наѣици 7, унуѣра
пѣдоше у собама 8.*

И у Нишу и у селима предлог **у** се налази у синтагмама за које стд. захтева друге предлоге. Примери:

*пa се пѣнем у дрво 1, пшли смо у
бањама 2, колиѣје пѣзовем у бѣрбу 3*

| *он чѣкну у пѣрозор Л, пa ги умѣже сас
каѣран у челѣ М, Па сѣдам у коња
Мр, Чѣрге носим у Шифѣири, у
Пѣиѣицину ПП;*

време

у субѣиу 1, у пѣурско време 6 ...

| *у пѣролеће М, У недељу свѣдба, у
понедељник гѣѣици М ...*

У временском значењу нестд. примери са **у** се јављају у селима: *у Све-
пѣа Пѣѣику Ч, да дође у ноћ Л, у пѣѣици М, у онај ноћ је пѣдала кѣиша НС ...*

Има примера без предлога када стд. захтева **у** + ак.

*да ми се јавиш двѣнес сѣици са раѣицу
сѣрѣму 2, Рѣрна је зимње вѣче вѣчиѣо
зѣѣворена 5, Оно време пѣрѣес пѣређе
године, задѣжм се ... 7;*

| *пѣчнѣмо чѣѣици сѣици М;*

окамењени изрази, нарочито у *руке*
не радимо у руке 1;

| *ја сам много работѣила у руке НС.*

13) уз

пењући се (место)	уз <i>насии</i> <i>іде човек</i> Л;
у значењу поред <i>ове зграде уз јуџи</i> 3;	да <i>седу</i> уз <i>њума</i> Мр, и <i>ми</i> га <i>презамо</i> <i>јосле</i> уз <i>мајку</i> НС;
= за столом	<i>седи</i> уз <i>асџал</i> НС.
али <i>седи</i> за <i>сџо</i> 3;	

ГЕНИТИВ БЕЗ ПРЕДЛОГА

1) Присвојни генитив

Он означава припадање у ширем смислу речи. Примера има у Нишу (док се у селима користи **на** + акузатив): *мајка докџора нашег* 5, *јџак моје мајке* 5, *Видовдански усџав Срба, Хрваџа и Словенаца* 3 (званичан израз у којем недостаје реч Краљевине).

Има примера субјекатског генитива: *удружење занџиља* 2, *шџрајк железничара* 3 (књишке синтагме преузете из std.) као и објекатског генитива): *закречење крвних судова* 1, *јознавање јрприоде* 1, *јосе завршеџка занџа* 2, *зайалење мозга* 6 (и ове синтагме су преузете из стандарда).

У наведеним примерима наставци су стандардни, али има и бројних примера дијалекатских наставака ак. — зависног падежа, нпр. у објекатском генитиву:

<i>закречење крвни судови</i> 2, <i>берба гробџа</i> 3, <i>за ширење јлицу</i> 3, <i>на служење колаче, вино, ракију</i> 4, <i>за јрање веџ</i> 5 ...	<i>срце</i> НС.
---	-----------------

У другим примерима посесивног генитива забележили смо:

дијалекатске наставке <i>на лице месџо</i> 3, <i>чеџири разреда</i> <i>на средину њиву</i> НС, <i>јодо од вр</i> <i>основну школу</i> 3, 4, 8 ... <i>џован</i> НС, <i>на крај село</i> П ...
--

std. наставке (у Нишу, махом у изразима преузетих из књишког, административног... језика):

<i>други чланови јородице</i> 1, <i>ми смо јуџни део Србије</i> 2, <i>јреседник радничког савета</i> 3, <i>за секретара јарџије</i> 3, <i>јзлив крви</i> 5 ...,	
---	--

2) Партиципни генитив

уз именице које означавају количину или меру.

дијалекатски наставци

*поијије чашу ракију 2, поручило чашу
поиво 4, шегле слајко 5, ни пола
кашичицу зјјин 5, пристиа грама
месо 6, пар цијеле 8* итд.

*двех бачве рјјно вино Ч, пола кило
ракију Л, осамдесет брава овец Мр,
парче шећер Мр, по четверес казина
ракију НС, кило сол П* итд.

стд. наставци (само у Нишу и то ређе него дијалекатски наставци)

лишар и по воде 6, пар цијела 8.

Стд. генитив се редовно јавља у устаљеним временским синтагмама *недељу дана, месец дана, годину дана*, како у граду, тако у селима. Примери: *месец дана 5, годину дана 2, 3, 4, 5,* *месец дана Т, недељу дана М, ПП, Т; 7;*

уз прилоге за количину

дијалекатски наставци

*мало гробче 1, много сељаца 2, пољко
хајине 4, поно браћанци 5, шиб
више муштерије 7, много пошење,
много кафански ноћи живоји 8, много
је било раније поштовање 10* итд.

*садила сам мало лукац, мало
попричицу Ч, он има и више стиоку Л,
колко године М, ПП, има много
унуци Мр, ја има оволко стиаре
паре НС, То много мозак има ПП* итд.

стд. наставци (и овде, само у Нишу, и то ређе него дијалекатске форме):

*колко саји 1, 5, много слајкиша 5,
шиб сам имао доживљаја! 6, достиа
пријатеља је било 7, сколько шиваћих
машина 8* итд.

уз глаголе

дијалекатски наставци (у већини забележених примера)

*па ајде, по се најде 4, Наји се би-
карбону соду 5, поије се воду 7, Зет
има посо, остјаје 10 ...*

*Тој се наручамо Л, Кад год имамо
време Мђ.*

Када стд. може да бира између партиципног генитива и акузатива, проучавани говори се одлучују за акузатив:

дај ми воду 4;

дај ми шећер НС, дај ми воду НС.

Израз **водити рачуна** се јавља као у стд. али и у облику *води рачун*:

морао си да водиш рачуна 7;

поред: *водише рачун 1;*

куј е водија рачун од мене Т;

у безличним реченицама као допуна глаголима **бити** и **имати**. Примери:

по је било вошњаци 3,

ако има венци 1, да има пеме 4,

Имало кромпир 3, Имало је стиолари

7;

*Има и попови Ч, Има Циганке у град
М, можда има партизани П,
Имало поја хаволи Ч, Имаше неке
[цркве] М.*

У овим примерима могло би се помислити да се ради о дијалекатским наставцима ак. — зависног падежа. Међутим, ако погледамо:

<i>Има и њелѣѣина 10, Имало је сѣа- рѣшина љлица 3;</i>	<i>кад има домаћа, ја њијем Л, Има кудѣља за кучина ПП;</i>
---	---

видимо именице ж. р. на <а> које у дијалекту разликују у једнини ном. на <а> и ак. — зависни падеж на <у>. Према томе, да се ради о ак. — зависном падежу у вредности партитивног генитива, требало би очекивати наставке на <у>, а како имамо облике са <а> то једино може бити номинатив једнине. Дакле, у оваквим безличним реченицама у нашим говорима се користи номинатив.

У Нишу ипак бележимо примере стд. генитива:

<i>Било је неких догађаја њако њаљивих 5, у, било Цигана! 8, имало је и наших Срба 7;</i>	
---	--

уз придев пун

дијалекатски наставци

<i>њн [њњјац] крастѣавице и њарадајз 3;</i>	
---	--

стд. наставци

<i>Пуна је њикаваца 5.</i>	
----------------------------	--

Забележили смо у Нишу више примера који се не односе ни на дијалекат, ни на стд. језик, што још једном указује на језичку несигурност говорника: *њакви бѹрићи њѹни с вино, њѹни с ракију 1, Ниш је био њѹн са голубова 2* (вероватно под утицајем стд. *њн голубова*), *двѹришѣа њѹна са водом 3, Пуна кућа је голѣн 10.*

уз бројеве: в. поглавље из морфологије о бројевима.

3) Генитив као доѹна уз одричне њрелазне глаголе

Уз глагол **немати** забележили смо примере:

у акузативу

<i>ако не би имао лекове 2, он нема деј- сѣво 2, Ниси имао ни њрѹјино брашно, ни чѣсѣо брашно, ни хлеба, ни њасѹља, ни граха, нишѣа 2;³⁸⁰</i>	<i>немам сѣсѣре, немам браћу Ч, зѹби немам ПП, Комѣѣја један нема сѣоку М, кад немаш здравље, немаш нишѣа Мр, неје имао децу П;</i>
--	---

у генитиву, само у Нишу

<i>немамо деце 2, није имала деце 5, ја немам дрѹгог издржѣвања 5, ви не- маше њѹма 10.</i>	
---	--

³⁸⁰ Овде су прва два објекта (именица + придеви) у ак., затим долази *хлеба*, облик којем наши говори дају предност у односу на *хлеб*, чак и у номинативу; можда тај облик утиче да два следећа објекта буду у генитиву.

У одричним безличним реченицама којима се негира постојање нечега или некога, у дијалекту се користи номинатив као и у одговарајућим потврђеним реченицама. Примери:

нема ни она вода 1, док није струја | *нема свадба М, Таг неје има.ло шко.ла*
било 7; | *Л.*

Из тога се може закључити да је и у следећим примерима номинатив:

никаки разговор нема 2, нема више | *нема шањџири, нема ви.бушке Л, нема*
ио 5, нема стјајање 8, | *радници Мђ, нема узимање П, сас ио*
угаљ није било 4, онда није било | *нема П,*
фрижидери и замрзивачи 7; | *овој неје има.ло Л.*

У Нишу има генитива. Примери:

нема пошребе 1, Онда нема рачуна да |
се слави 4, нема више наде 8, онда |
никако није било других Цигана 7, |
није има.ло стјанова 2. |

4) Темпорални генитив

Синтагме којима се изражава време вршења радње, трајање или понављање редовно су у акузативу у селима, док се у Нишу генитив јавља поред акузатива. Примере у акузативу смо већ размотрили, а овде ћемо навести примере у генитиву.

време вршења радње

и.рошле године 5, и.е вечери 5, и.ог |
момента она корпа се распадне 8, ће |
и.равимо једне недеље [...] и.разник 8, |
једног дана дође ми ћерка 10...., |

трајање

Па ја сам целе зиме носила најлон 1, |
целе ноћи се ио чува 3, Целе ноћи је |
народ ишо 5;³⁸¹ |

повнављање

сваког дана се кувало 5, сваке недеље |
се ишло на излеи 5, Ту сваке субоје, |
иу се дошера стјока онолико 6, Сваке |
године вечера 7 ..., |

Скрећемо пажњу на важан изузетак: генитив датума се среће у свим примерима како у Нишу, тако у селима јер га је дијалекат сачувао. Примери:

³⁸¹ Иста говорница: *по целе ноћи је народ долазио у Панџи.ј.* Изгледа да до синтагме *по целе ноћи* долази због језичке несигурности контаминацијом временских допуна *по целу ноћ и целе ноћи*.

То је било десетог децембра 1, он је основан и њаду деветишћо осамнаесте године 2, четвртиг јануара 5, Моја је слава деветиог децембра 7, не знам које године 8, четирес прве овде смо били 8 ...

које године да ти кажем не знам, ја несам иимена Л, Десете године сам рођен Мђ, ја сам десетие рођен НС, ја дваесте сам рођена ПП, шестог мартиа смо били на суд П, ја сам рођен иринаесте, он четрнесте иогинуо Т.

5) Генитив уз иоказне речце *ево, ешо, ено*

Ниједан пример нисмо забележили; после ових речца (као и њихових дијалекатских варијанти *еве, еше, ене* и са аферезом *ве, ше, не*) увек долази номинатив:

ево ти грџе, ево иарадајз 1, Ево ти иаре 6, Ешо га генерал Макензен ирошо и иде за Скође 6;

не једн овн голем Ч, еве ти сирела ПП, ше е ирава М.

У последњем нишком и последњем сеоском примеру именицу у номинативу прати енклитичка заменица у акузативу–генитиву.³⁸²

6) Генитив заклейве

Дијалект је сачувао овај генитив и он је присутан у свим нашим проучаваним говорима. Примери:

деце ми 8, мајке ми 8, бога ти 6, живоџа ми 8, 10;

мајке ми Л, Мр, богами³⁸³ Л, Мр, живоџа ми П, очију ми моји Ч, очију ми ПП.

У селима налазимо примере номинатива–акузатива: *очи ми Ч, П, ПП, здравље ми П.*³⁸⁴

7) Генитив — дојуна извесним глаголима

бојати се, плашити се

После ових глагола генитив без предлога постоји само у Нишу, док се дијалекатска допуна *од + ак.* — зависни падеж среће и у Нишу и у селима:

Не бојим се иса 1, Ја се не бојим њега 3, поред: јер смо се бојали од родишељи 4, иа се бојим од ову киселину 5;

Бојим се од мађију Мр, Он се много уилашија од куче НС, Не илашим се ја од куче НС.

³⁸² в. друге такве примере из села у поглављу о плеонастичкој употреби личних заменица.

³⁸³ Клаун 1987, с. 17 препоручујемо да се *богами* пише састављено, а *бога ти, бога му, бога вам* одвојено и све малим словом.

³⁸⁴ Иста говорница каже *здравље^а ми*, што говори можда о њеном колебању између ном.-ак. и ген.

сећати се

У дијалекту допуна је у акузативу или са предлогом **за** + ак.³⁸⁵ (примери и у Нишу и у селима), док стандардних допуна у генитиву има само у Нишу:

сећам се овог земљотреса 2, њога се сећам 5,

поред: *ја се њо не сећам 4, ја се ни-сам њо могла да сећим моментално, ја се њо некад сећим 5, Турци се сећам како... 6, шћа могу да се сећим 7, њо се добро сећам 10;*

ја се све не могу се сећим, свашћа Т.

играти [се] (генитив игре)

Малобројни су примери и у њима су увек дијалекатске форме у акузативу:

играли смо се рајџ 1;

тицати се

Један пример са стд. генитивом забележен је у Нишу: *шћо се њиче ови гољубова 2* (испадање /х/ у показној заменици).

8) Квалификативни генитив

Нисмо забележили конструкције типа **човек осредњег раста, жена плавих очију**. Проучавани говори имају предлог *с* (*са, сас*) праћен инструменталом (конструкција која постоји и у стд. за изражавање квалитета) или акузативом — зависним падежом. Примери: *жена с дугачку косу Мр, дете са модре очи НС*.

ГЕНИТИВ СА ПРЕДЛОЗИМА**1) без****дијалекатски наставци**

без душек 1, без лекови 2, без дици-љлину 3, без мајку 4, без шћруфне 5, без млеко 10;

без мајку Л, без месо Л, без огрев, без огањ М, жена без децу Мђ, без смењу НС;

стд. наставци

остјаде без динара 1, без деце смо 2, без венџлајтора 6, без родитеља нишћа 10.

³⁸⁵ в. горе примере **за** + ак.

2) *близу* (примери су забележени само у Нишу)

дијалекатски наставци	
<i>близу гробље</i> 10;	
стд. наставци	
<i>близу Москве</i> 8.	

3) *ван* (примери само из Ниша)

дијалекатски наставци	
<i>да сам ишла ван Ниш</i> 4;	
стд. наставци	
<i>ван Ниша</i> 3, <i>не идемо ван куће</i> ,	

4) *више* (= *изнад*, примери само у селима)

дијалекатски наставци	
стд. наставци	<i>више град Ч, више воденицу НС;</i>
	<i>ијамо више села Л.</i>

5) *врз*

Овај предлог (= **преко, поврх**) не постоји у стд. а наши примери потичу из села:

	<i>Таман он легнуја врз овна Мр, врз сирелу ПП.</i>
--	---

6) *до*

место	
дијалекатски наставци	
<i>ишо сам до цркву</i> 1, <i>до болницу</i> 2, <i>од Ристиовац до Београд</i> 3, <i>идемо до Нишаву</i> 3, <i>она седне до мог деду</i> 5, <i>иа све до мости</i> 5, <i>до крај Србије</i> 8, <i>даска до даску</i> 8...	<i>едан илэк ијурен на... до ограду М, кућа до кућу М, и дошла до средину Мр, како да се дође до динар П...</i>
стд. наставци	
<i>да дођем до куће</i> 1 (им. у синг., према контексту), <i>до мости</i> 2, <i>до војне болнице</i> 4, <i>до главног пјарка</i> 7, <i>до Кајмакчалана</i> 8;	<i>до едне наше њиве Ч</i> (изоловани пример).

Обратимо пажњу на неке примере који се нарочито тичу језичке несигурности:

код истих информатора, исте именице су понекад у једној реченици у дијалекатској (зависни падеж) и стд. (генитив) форми: *до цркву* 7 и *до цркве*

7, до гробље 7 и до гробља 7, дошли до Сјањинград и до Москве 7, од Пироџа до Цариброд 3;

алтернација једне говорнице у две узастопне реченице када наводи речи свог лекара (стд. ген.) и када на њих даје свој коментар (дијалекатски облик): „Сјањвише до јаца!“ И ја њешикр сјањи до јојас 10;

појава локатива после до: осећајући своју дијалекатску обележеност употребом ак. уместо лок., информатор замењује дијалекатску форму локативом у случају када стд. захтева генитив: до другом сјању 2.

време

дијалекатски наставци

до четврџи разред 1, до вечеру 5, до | до јановар месец ПП;
јоследњи дан 6, дошло до венчање 7;

стд. наставци

до ослобођења 1, 2, до дванаесте го- |
дине 3, до триес друге године 6, 8, до |
раја 7.

7) за

Употреба за + ген. је стд. и синонимна је облику за време + ген.³⁸⁶

дијалекатски наставци

Како смо се ми мучили за рај 4, Пе- | ња њо за ова рај НС, за бившу
вамо, знаш, до гробље, и за њушњање | Југославију П.
у гроб и њо 7, за окујаџију 10;

стд. наставци

Парадоксално, једини пример долази са села: за дана легаја и њмре М (можда се ради о аналогји са недељу, месец, годину дана; значење је за један дан, док у стд. за дана има значење њо дану, дању).

У Нишу је учесталије за време (које, изгледа, села немају у свом говору) од за.

за време + ак. — зависни падеж
за време Драгишу 3, за време сјању |
Југославију 3, за време бомбардовање |
8, за време бившу Југославију 10;

за време + ген. (стд.)

за време окујаџије 2, 3, 8, за време |
Турака 3, 6, 7, за време ручка 5, за |
време раја 5, 7, 8, за време кайо- |
личког, њрошестанског Божућа 5, за |
време мѡра 7, за време ѡразника 7.

³⁸⁶ И у стд. за + ген. понекад се доживљава књишки и арханчно па се углавном замењује са за време + ген., в. СТЕВАНОВИЋ 1979 II, с. 350. Иначе, за време + ак. — зависни падеж је једина конструкција коју у Алексиначком Поморављу бележи БОГДАНОВИЋ 1987, с. 240.

8) због

дијалекатски наставци

због шећер не смém да се сунчам 1,
због срце 2, ни због дéтиe нисам шéо
2, због бóлес 3;

због дáрови Мђ, због шéбе ћу се
разбóлим НС (са личном заменицом,
дијал. = стд.), због нóвац ПП, због
кóји нáчин П;

стд. наставци

не знам због чéга 1, због бóлестии 1,
због шóга 5, кућу и́рaвио због бра́иia
9 (са живим бићима м. р. стд. = ди-
јал.).

Примећујемо занимљиви пример језичке несигурности у Нишу: *Мóрам да íдем због њу́* 4, који не припада ни стд. норми (због ње), ни дијалекту (због њума).

9) из

место

дијалекатски наставци

óни из бóлницу и́раво га нóсе... 1, из
Бéоград 2, Људи су долáзили из други
гáдови 2, из óву Сáборну цркву 3,
бíла из Алéксинац 4, из Нéмачку 5,
óн је дóшо из Нóви Пáзар 6, иа га и́и-
шaј из кóје је мéстио 7, калфићи из
Нíшки крај 8 итд.

и́уримо куи́ус из и́уришију Ч, дои́еја
из војску Л, кад дóђе из цркву М, из
Нíш íде у свá сéла Мр, одáвде из
Србију Мр, из свáко селó ПП, Сви
кусају из онáј ћувéч П итд.

стд. наставци (само у Нишу)

да га извéдем из бóлнице 1, из Нíшке
Бáње 2, из овé вáроши 3 (варош у
синг., према контексту), бíли из
Нíша 4, из дрúгог оделéња 4, из
нáшег нáрода 5, из Фрáнцуске је
дóшао 6, óни су из Прокуй́а рóђени
7, из свíх кафáна 8 итд.

И овде имамо паралелну употребу стд. и дијалекатских облика код нишких говорника, понекад за исту реч у истој реченици (језичка несигурност): *из Нíша* 8 и *из Нíш* 8, *ови из Војводине* 3 и *онáј из Војводину* 3, *То шíто íмам из шкóлу*, *и́о је и́у из куће* — *дóмаће васи́ишaње* 5 ...

узрок

Примери су малобројни јер се у нашим говорима узрок радије изражава предлогом од.

дијалекатски наставци

| из инáиш нéшиио ПП;

стд. наставци
из *мiлошiе* 8.

10) *иза*

У Нишу смо забележили следећи пример: *Иза кола iду iрво рoдбина њeгова* (именица *кола* има облик ном.-ак. мн., али би могла бити тумачена као стд. ген. мн.). Немамо примере из села, што, наравно, не значи да се тамо *иза* не употребљава, међутим у истом значењу у селима је уобичајен дијалекатски облик *йоза*.³⁸⁷ Примери:

йоза кyћу га одведeм Ч, Кад улeго овaм, йоза кyћу Л, Йма шyја йоза йлeмњу едaн йлeк М, Овaм йоза кyћу ймамо шрaву М.

11) *између*

дијалекатски наставци
између фaбрику дyвaна и шy на гoре | (нема примера),
3;

стд. наставци
између йaнкраса и jеtире 10, *између богaшoг чoвeка и сирoмaха* 7 (овде, наставци дијал. и стд. су исти јер се ради о живим бићима м. р.).

12) *изнад*

изнад „Мина“ 8 (стд. наставак); | (без примера).

13) *исйод*

дијалекатски наставци
исйод авиoн 8; | *исйод асйaл* НС;

стд. наставци
исйод кaйyшa 1, *исйод мoсшa* 5.

14) *исйред*

дијалекатски наставци
исйред Минисйaрсйво 3, *исйред* | *oни га йoйшрaше исйред кyћу* Мђ;
„*Мин*“ 8;

³⁸⁷ *Поza* је облик забележен у Лесковцу (Митровић 1984, с. 245) и у Алексиначком Поморављу (Богдановић 1987, с. 235, који такође има примере са предлогом *иза*).

стд. наставци: нема примера.

Следећи пример са заменицом, према облику, припада и дијалекту и стандарду: *онај му најџриа исџред њџга и шџо му џреба и шџо му не џреба* 7.

15) код³⁸⁸

дијалекатски наставци

али је свџ чџсџила код дџкџори, код инџиџџери, код офџџири 1, код њџ фџно 1, код џве жџџе 3 (мн., према контексту), џни дџшли код мџју мџју 4, код Нџмџи 6, код грџбље 8, ми џређџсмо код мађџху 10 итд.

Тамо Ђумџрлија е, код Нџиш Л, код куђу Л, П, Дџлази код мџладожџџџ: М, код мађџу Мр, џн се врађа код џаџџки НС (живо биђе м. р., дакле, идентично стд.), код џо живо џрђе НС итд.

стд. наставци

код Бџоград-маџе 2, код Вишеграда 2, код црџкве саборне 4, код сџаџрих људи 5, код хиџурга 6, код Оџшџџине 7 итд.

биџа сам код чџџе (усамљџни пример).

У сџима код се често јавља као *кџд* или *кџде*.³⁸⁹

16) мџџо

в. напред уместо.

17) *миџо* (може да буде џрађен и акузџџивом, в. горе)

Нема примера у сџима³⁹⁰ (није их било ни за *миџо* + ак.), а врло је редак у Нишу: *Он је џрошаџ миџо дџџџџ* 1.

18) насред

Интересантно је уочити да је овај предлог учџсталији у сџима него у Нишу (в. даље усред)

дијалекатски наставци

ми џџиднемо насред сџло Ч, насред шџрџну сџџџ Ч, насред сџбу џмамо џо јџдно Л, џгњџшџџе насред кџђу: гори НС;
и у темпоралном значењу *насред даџ* М;

³⁸⁸ Нећемо одвајати мировање и кретање јер упркос напорима извесних пуриста који покушавају да ограниче употребу код на мировање, а инсистирају на дативу за кретање, савремени стд. српски прихвата овај предлог у оба случаја, в. нпр. СТЕВАНОВИЋ 1979 II, с. 303–306 и КЛАЈН 1987, с. 66.

³⁸⁹ *Кџд* и *кџде* бележе БЕЛИЋ 1905, с. 653, БОГДАНОВИЋ 1987, с. 235 и 239, МИТРОВИЋ 1984, с. 159.

³⁹⁰ БОГДАНОВИЋ 1987, с. 237 такође истиче да нема предлога *миџо*.

стд. наставци
насред *ѿѣ сѿѿране* 7.

19) *ниже*

дијалекатски наставци
Ми смо имаѿи другу кућу ниже њу 9; | *ниже ѿѿѿок* Мр;
стд. наставци: нема примера.

20) *од*

место (удаљавање од неког места)

дијалекатски наставци
од Крушевац 3, *од Палилуду* 5, *да бегаи од кућу* 8 итд. | *ја од ѣдну њиву сам носео* П, *ѿрчиши од кућу на кућу* П, *Од Горњи Милановац сам дошо* Т;

стд. наставци
од куће до гробље ишла ѿворка 1, *од Пироѿа до Цариброд* 3 (у овим примерима после до наставци су дијал.), *корзо је био од Саборне цркве* 4, *од срѣског суда* 5, *од цркве* 7 итд.

порекло

дијалекатски наставци
мајѿѿора узмем од ови зидари 3, *колачи шѿѿо осѿѿану од славу* 4, *А где је она ѿѿгачица од Мајку Божију?* 5 ... | *од ораси коре* ПП, *од Евреји куѿујемо* ПП, *од јѣдан дан сѿра* П ...

стд. наставци
од колѣна на колѣно ишло 7, *васѿѿѿѿање од куће* 8, *од ѿѿѿга живѣо* 8;

родбински односи

дијалекатски наставци
са браѿѿа од сѣсѿѿру 9; | *од ѿрву жѣну имаја две ћерке* ПП, *Имам ѿараунуче од ћерку* Т;

стд. наставци
моа браћа од ѿѣѿѿке 5; | *јѣѿрва ми од чиче* П.

Због језичке несигурности нишких говорника постоји паралелна употреба стд. и дијал. облика, понекад и у истој реченици:
... *Чашу од киселе, од јѿгурѿи ове чаше* 5;

ширење стд. наставка <е> ак. м. р. мн. на косе падеже: *Ми смо од Французе добијали* 6, *од ѿѣ инѿѿрументѿе* 7...

неочекиване конструкције: *како сам ја чуо од лекарима* 2.

У проучаваним говорима, и у Нишу и у селима, од има ширу употребу него у стд. на уштрб предлога *с* и у мањој мери *из*. Примери:

стд. *с*

сијуси ме она од оно дрво 1, да су људи хиџели да ријају од *сираји* доле 2, А бегале од забаву 4, Па е он био на неком семинару [...] кад се *враи* од њега 5, он од *јосао*... 5, она се *ошкачи* од *кожу* 8, *скачали* од *крѓв* 8;

не *дигнула* се од ово *место* Ч, а *шио* свучемо од нас Л, *скини* *шо* од *пџе* Мр, Он *скинуја* *кошуљу* од њега Мр, *дођем* од *њиву* НС, *јидо* од *вр* *шован* НС, *јадну* од *шован* НС, *јаднем* *доле* од *коња* НС, *ишао* од *с:у:жбу* ПП;

стд. *из*

ја сам *остјао* као *бравар* у *браварни*-цу, а она је од *њу* *ошјуи*шена 2;

кад су *Солунци* *дошли* *ошјуда* од *Солун* Мђ, *ошјуило* ми од *јамеи* Мр, *дођем* ја од *воденицу* НС, *овај* *шио* је *ковач* од *Ново Село* П;

време

дијалекатски наставци

од *шај* *дан* 8, *сви* *дошли* од *ослобођење* 9, од *Ускрс* 10;

од *деињсиво* *шо* је *било* Л, од *моје* *добо* НС, од *авгус* ПП, од *прошлу* *годину* П;

стд. наставци

од *ослобођења* 1, од *првог* *јула* 2, од *ширинаесне* *године* 3, од *сейтембра* 5;

од *осме*, *десете* *године* НС.³⁹¹

У изражавању узраста приметили смо одсуство предлога тамо где стд. има од:

Били смо *већ* *девојке* *двадесет* *године* 4;

Није ни *момак* *знаја* *мен*, *момак* *шеснаес* *године* М, *чем* *му* *сшигло* *пешнаес* *године* *ја* *узме* *девојку* *двајес* *пеш* *године* Мђ.

У Нишу има и примера са предлогом *од*:

баба од *осамдесет* и *неколко* *године* 5, *деца* од *пеш-шес* *године* 7;

узрок

дијалекатски наставци

шо *долази* од *расире*, од *ирзање* 2, Од *Немци* *нисмо* *смџли* да *макнемо* *најоље* 4, и *онда* је *био* *ирњав*, *али* од *шужке* и од *балегу* 5, *Нишава* *шако* *била* *дебџла* од *лед* 7 итд.

Људи су *умирали* од *глад*, од *ладно* Мр, *носи* *црно* од *маралче* од *жал* НС, *ше* од *шаван*, *ше* од *кола*, *ше* од *крѓмир*, и *саг* *Добрија* *грбава* НС, *јуца* *камен* од *мраз* П итд.

³⁹¹ У оваквим сеоским примерима не изненађује генитив, с обзиром на то да га је дијалект иначе сачувао у изражавању датума.

стд. наставци

шó није од *шóга* 2, *нóге* су *ошéкле* од срца 5, *кáко* су *умíрали* *òвдена* *нáши* од *шé* *зáразе* 6 итд.

наставак <е> ак. м. р. мн. за генитив (ни дијал., ни стд.)

бóловала од *бóбреге* 5;

материја

дијалекатски наставци

сáрма *íма* од *вíнолоз*, *сáрма* *íма* од *кúйус* 3, *наíрáви* од *дрво* 3, од *чвáрке* и *говéђе* *чкémбе* и *онó*, *íрáви* се *кавúр-ма* 7, од *дебéло* *звóжђе*, од *чéлик* 8, од *зéмљу* *шíó* је *наíрáвљено* 10 итд.

Асíа́л је *наíрáвен* од *дрво* Мр, *кошлé* од *бакáр* ПП, *íанíиáло́не* од *вúну* ПП, од *íамук* П, од *íлаíи́но* *смо* *шкáли* Т итд.

стд. наставци

јóрган од *íа́мука* 1, *наíрáвено* од *шé-сíа* 3, *бíла* је од *нéке* *смéсе* 4, *са* *òвим* *кúћама* од *дрвeи́а* 5, од *овé* *кожурíце* *швáргла* се *наíрáви* 7, од *конóйца* *ли* су, од *чéга* *ли* су, од *звóжђа* *ли* су 8 итд.

допуна глаголима, нарочито за означавање удаљавања и узрока.

Допуна може бити једнака са стд. Примери:

дијалекатски наставци

дигни *ру́ке* од *лéкови* 1, *не* *мóгу* да *га* *ошрéбим* од *вáшке* 4, *шó* да *обрíшем* од *íрашíну* од *шó* 5, *òна* се *одвóји* од *мáћеху* 10;

згадíло *ми* се од *рабóи́цу*, *жнáјући* Л;

стд. наставци

кáда је *бíло* *ослобођéње* од *Нéмаца* 3.

Допуна може да се разликује од стд., примери:³⁹²

и *шú* *òни* *зарáзли* *Нíш* од *колéре* 6;

òн *одрéкне* *слáву* од *кúма* Мђ, *одрéкне* од *кúма* Мђ;

допуна компаратива и суперлатива: в. ступњеве поређења у поглављу о придевима.

посесивност (нестд. значење): примери су ретки:

òва *дéца* од *слúжбеника* 5;

Јá *сам* *íрíи́ла* *слíку* од *ћéрку* М, *Тò* је *кúћа* од *мóји* *íријатíе́љи* Мр,

³⁹² в. горе допуна глаголима *бојати* се, *плашити* се.

у значењу стд. **о** + лок. (односи се на предмет говора или размишљања)³⁹³

Ова дијалекатска допуна са од може постојати

са дијалекатским наставцима (ак. — зависни падеж)

да се издикушују од данашњицу 2;

Њрича едно од друго Л, Причамо си од све, од добро и од лошо НС, Од коњи да вам ѡричам? НС, Тој од бајане не знам ПП, куј е водија рачун од мене Т;

са стд. наставцима ген.

Жао ми је шшо се нисам сешшла ѡно [...] од Нишлија, можда нешшо из бербе нишке 5, ја млого ѡмам шшда да мислим од шшга 5;

од чега оћеш сад да ви ѡричам друго? Т.

Предлог **о** је туђ дијалекту (као у овом, тако и у другим стд. значењима, са ак. или лок.), стога немамо примера са села. Нишки говорници га нерадо користе и прибегавају другим предлозима (на + ак., за + ак. ...): *све о шшб сам научила 10, Они о ... на шшб уошшше не мисле 3* (информатор се предомишља, избегава допуну са **о** и одабира на као допуну).

Употреба стд. допуне **о** + лок. представља двоструки проблем нишким говорницима. Потребно је не само заменити дијалекатске наставке стандарним као код већине других предлога, већ и заменити дијалекатски предлог од другим предлогом **о** иза којег долази другачији падеж него после од. Штавише, наставци ова два падежа (ген. и лок.) туђи су дијалекту.

За означавање контакта, удара (ово нестд. значење одговара стд. **о** + ак.) *ја сам главу од зид разбила 10;*

ѡа главу од земљу удри, удри НС.

21) око

место

дијалекатски наставци

И шшб ми целу ншб било око врашш 1, идеше око онај олишар 2, а око ѡећ шш, око фуруну шш 5 итд.

око шшј сшшожер Мр, никад око змију немшј да обрћаш грбину НС, вијемо око жене НС (мн., према контексту);

стд. наставци

вешем ово око врашш 1³⁹⁴,

Око Ниша ѡма млого градови ПП;³⁹⁵

³⁹³ Горе смо видели неколико примера са за + ак. када стд. прописује **о** + лок. Предлог од за изражавање предмета говора и размишљања уобичајен је у призренско-тимочкој дијалекатској области, в. нпр. БОГДАНОВИЋ 1979, с. 110–111 (говори Бучума и Белог Потока), ЋИРИЋ 1983, с. 102–103 (у говору Лужнице бележи паралелну употребу за и од после глагола говора и за, од и на после глагола размишљања), БОГДАНОВИЋ 1987, с. 244 (у Алексиначком Поморављу).

³⁹⁴ Иста говорница употребљава и дијал. наставак за исту реч: *око врашш*.

³⁹⁵ Име града Ниша је можда једна од именица која се најчешће јавља у стд. промени јер се управо око ове именице највише шале стд. говорници када жигшоу одсуство падежа код Нишлија.

време

Обично *йой дође око девети саџи* 7;

йосле свайшови око дванајес, ајде, дођу за младу М, око Свѣџи Ринге.1
Мр (дијал. наставци).

22) *йозади*

У овом значењу налазимо предлог *иза* (у селима *йоза*), в. напред. Ипак *йозади вас сџоји кум* 7.

23) *йоред*

дијалекатски наставци

йоред Нишаву 2, *йоред йрџу* 3, *йоред Чаир* 8, *йоред цркву* 8;

Кућа је йоред школу НС, *йоред кућу* ПП;

стд. наставци

йрџиџе йоред лџга 2, *йоред Нишаве* 4, *да йрџеш йоред Бановине* 6, *има дрџе сџварџи да куџи йоред џџга* 8.

24) *йосле*

дијалекатски наставци

йосле неко извесно време 2;

йосле ослобођење ПП, *йосе раџи* Т, *йослен овој* Л (и предлог има дијал. облик);

стд. наставци

йосле раџа 1, 4, 6, 7, 8, *йосе завршеџка рада* 2, *йосле ослобођења* 5, *йосле џе болестџи* 6, *йосе Ускрса* 7, *йосле бомбардовања* 7, *йосе школе* 8 итд.

йосле раџа Мђ, *йосле џџга* П.

У Нишу се овај предлог скоро увек јавља са стд. наставцима; има их чак у селима, можда због учесталости синтагми преузетих из медија, политичких говора итд. (**после рата, после ослобођења**), које су наши информатори имали прилике да слушају. Иначе се у селима уместо **после** најчешће користи предлог *йо*.

26) *йре*

дијалекатски наставци

а џџ је бџло йре године Л (у значењу *йре много година, ранијих година*), *до йре неко време* НС, *йре осам године* ПП;

стд. наставци

йре ра́ша 1, 2, 4, 6, 7, 8, *йре сва́дбе* 1, *йре ка́лфе да до́ђеш* 2, *йре шóга* 2, 5, 6, *йре је́ла* 5, *йре Хри́ста* 8.

Сви примери из града имају стд. наставке и мислимо да објашњење за предлог *после* може да важи и овде.

26) *йреко*

место

дијалекатски наставци

йреко мо́с 3, 8 и *йреко мо́сий* 6, *йреко Морáву* 4, *свѣ је ишло йреко Јагодин-мáлу* 5, *йреко ша́нче* 8...

йреко ливáде Ч, *йреко Марáву* Л и *йреко Морáву* Мр, ПП, *кад се исече́м йреко йрс* Л, *йа йреко йóље*, *йа йреко жии́то* М, *йреко мо́сий овај* Мр, *йреко йу́ти* М, ПП, *он је шу́ј йреко йу́ти нас* ПП ...

стд. наставци

йреко ойши́ине 2, *йреко Лѣсковца* 3, *йреко Ниша́ве* 6, *йреко лóгора* 6, *йреко йу́ша* 3, 7, 8, *йреко йу́ша гла́вне сѣя́нице* 8, *йреко йу́ша „Мин“* 8, *йреко йу́ша радиóницу* 10 (у последња два примера именица после *йу́ша* има дијал. наставак) ...,

И овде, у Нишу, има примера језичке несигурности:

иста реч код истог говорника са дијал. и стд. наставцима: *био йреко Албáнију* 8 и *ойейи йреко Албáније* 8;

синтагме које не припадају ни дијал. ни стд.: *йреко мо́јих йрија́йе.ѝ* 2.

време

дијалекатски наставци

йреко да́н НС, *йреко но́ћ сѣи́ју* НС, *йа ѝе одвуче́ йреко но́ћ* Л, *йреко но́ћ у́мре*;

стд. наставци

йреко недеље 3,

У примеру *йреко но́ћа* Л стд. наставак <а> за им. м. р. друге деклинације служи именици која је у стд. ж. р. треће деклинације; ради се о облику који није ни стд. ни дијал.

27) *йрошив*

дијалекатски наставци

Ми смо се бори́ли йрошив Нѣмци 3;

стд. наставци

*Партизани су се борили њрошв не-
пријатеља* (стд. = дијал. за живо биће
м. р. ј.).

У селима нисмо забележили **против**, што не значи да га нема. При-
мећујемо, ипак, да је у селима допуна глагола борити се са предлогом **са**.

28) ради

Сматрамо да се овај предлог готово не користи у нашим говорима, јер
у Нишу смо забележили само један пример (*ради болнице* 2), а у селима
ниједан. Такође немамо примере са синонимним предлозима *заради*, *зарад*,
иоради, *иорад*.³⁹⁶

29) с, са

Стд. однос предлога **на** за мировање и кретање и **с, са** за удаљавање и
излажење (**на пијаци, на пијаци, са пијаци**) не постоји у проучаваним го-
ворима јер је дијалекат уопштио употребу предлога **од**.

С, са се јавља једино у окамењеном изразу **са ... стране** (увек стд.
наставак) и у изразима директно преузетим из књишког језика (**са фронта**
итд.).

стд. наставци

са сџране 2, *с џе сџране* 3, *с ове*
сџране 3, 5, 7 и *са ове сџране* 10, *са*
леве сџране 3 и *с леве сџране* 6, *с*
десне сџране 8, *с друге сџране* 5,
дође с џосла 1, *возила џракиор са*
сџла 2, *дошо са фронтџа* 8 ...

с оне сџране М, *са с мољкове сџране*
дођу М, *са мољкове сџране си*
џозивав оне џамо, а с девојкине ...
М, *глас са женске сџране* ПП, *са*
Солунског фронтџа Т;

дијалекатски наставци

кад се сџе са мо сџи 5, *да џду са ра-*
дионицу 3.

30) сем

Овај предлог се ретко јавља у проучаваним говорима, а његов синоним
осим никада:

кад се џосџи све сме да се једе сем
ма сџи 1 (стд. наставак),
Немаш освџлење никакво, сем гас и
свеђу 7 (дијал. наставак).

нема примера.

³⁹⁶ Речник МС даје **заради** и **зарад** као синониме за **ради** (као и Речник САНУ), а **порад** и **порад** као еквиваленте предлозима **ради** и **због**. БОГДАНОВИЋ 1987, с. 238 примећује недостатак предлога **ради**, који је замењен предлогом **иорад**. Исто констатује МИТРОВИЋ 1984 и бележи још **заради** и **иоради**. Чини нам се да наши информатори не праве разлику између **ради** (за циљ) и **због** (за узрок) и теже да користе **због** у оба случаја.

На разна питања која смо постављали да бисмо добили предлоге **сем** и **осим** добили смо реченице са везницима **а** или **само**:

*Сви су дошли на моју славу, а **и**и ниси дошао 3;*

Свѣ се мѡже, сáмо мáс нѣ Мр, М'зла, свѣ йомузла, сáмо јѡдну нисам НС, Свѣ ѡвце су ошйишле, сáм једнá није НС.

31) сѡред

Овај нестд. предлог,³⁹⁷ синоним предлога **поред**, има ограничену употребу у нашим говорима:

јá сам шáмо сѡдео сѡред њѣга 2; | *Прошѣја је сѡред кућу НС.*

32) у (у значењу код)

Примери су малобројни:

Идемо у кúма 10;

шáј девојка дохувáла у нас Л, То смо били у колшије НС.

33) умесѡо и месѡо

У селима нема примера, а малобројни примери из Ниша имају дијалекатске наставке:

Дугмѣша му нѣћу месѡо лóву 8, умѣсѡо Нáду и Цáну 10.

34) уочи

Малобројни примери имају дијалекатске наставке:

уочи рáш 8, уóчи слáву 10;

Уóчи Бѡжшѣ се шрасе не гóји НС.

35) усред

Као и **насред** овај предлог састављен од два предлога (**у** + **сред**), мада је стд., употребљава се само у селима уз дијалекатске наставке:

ми доћемо усред селó Мђ, усред авлију НС, шá млѣко нѡсим одáвде шá усред град ПП, усред лѣшю НС, П.

ДАТИВ БЕЗ ПРЕДЛОГА

1) Ашрибушйивно значење са глаголима давања и говорења

Већ смо споменули да се ово основно значење датива изражава у дијалекту помоћу предлога **на** + ак., али да је ова допуна ретка у Нишу. Међутим, приметили смо да је датив познат дијалекту, нарочито именицама м. р. на

³⁹⁷ Според припада говорима југоисточне Србије мада га Речник МС наводи без икаквог стилског обележја.

консонант (има исти наставак <у> као и стд.) и личним заменицама трећег лица (оне разликују наглашене форме ак.-ген. и дат., и у једнини за сва три рода и у множини). У Нишу стд. датив се јавља како у заменичкој и придевској деклинацији, тако и у свим именичким деклинацијама. Већ смо дали многобројне примере датива у атрибутивној служби, тако да се сада нећемо враћати на то.

Допуне глаголу говорења лагати у свим нашим примерима су у акузативу:

Дејше лајже мајку 1, Дејше мајку лајже 3;

Али... један другог да не лајжемо Мр, *Дејше лајже мајку* НС, *Она ме лајже неко друго име* ПП (са две допуне у ак.), *Лајжем гу* Мр.

Ретки су примери акузатива без **на** где стд. прописује датив:
и ја је јавим шелефоном 2;

кад га нешто зајоведам Ч.

2) Датив као дојуна неким глаголима

У проучаваним говорима налазимо допуне у дативу као у стд. и у акузативу.

стд. датив користи и штете
ак.

Црвени крсти њомаже сиротињу 1, Црвени крсти њомаже они који су неспособни 3, Дај да ве њомогнем 8, Слуга служи госпођу 1, 3;

Браћа сам њомагала Л, *један другог да њомогнемо: ја шебе, ти мене, она онога* Мр, *ће њомогне мајку да...* Мр, *Слуга служи госпођу* Мр, *Слуга служи си нас* НС, *да служи војску* НС (устаљени израз), *она се сама њресудила* Ч, *она је се њресудила* Ч, *њега њоверили* М;

дат.

један другом смо њомагали 4, ња и сад њомогнем неком дејшећу 5, а нама нико није шео да њомаже 5, исклањала се Богу 5, шито сам чинио тим људима добро 7, шито ти деци ово ниси урадела? 10;

ја да гу њомагам ... ња њојзе Мр, *њомагау они нама, ми њима* П, *Богу да се њреклоним* Ч.

У првом наведеном сеоском примеру датива, говорница прецизира своју мисао користећи акценатовани облик личне заменице (*њојзе*) после енклитике (*гу*); пошто је *њојзе* у дативу, може и *гу* да се тумачи као датив. Супротно томе, у примерима *Па ми гу њомажемо* Л, *Она мен њомага* НС није сигурно да ли је у питању датив или акузатив.

У селу смо забележили један пример **на** + ак.: *Помага на овога, на другара* НС.

стд. датив после глагола **смејати се**
ак.

Ја сам се њо смејала 5;
дат.

они ми се смеју 6.

| *Таг се смеју куј ноци градски ПП;*

3) Датив као дојуна неким њридевила

Забележили смо мало примера:

Србија је била дужна Француској 5
(стд. датив);

| *Он је веран на жѣну НС* (дијал. на + ак.).

4) Датив као дојуна глаголима креињања

Малобројни примери су из Ниша: *Ишо сам лекарима 6, ња њриђе нашем дружишћу 8*. Следећи пример још једном сведочи о језичкој несигурности нишких говорника јер има стд. облик инструментала: *Њосле ишо лекаром 6*.

5) Датив у безличним реченицама

а) са повратним глаголима

њѣму се јѣло 1, онако сјава се човеку 1, ња чини ми се 7;

| *мора да гу се свиђа М;*

б) за изражавање психолошког стања (уз извесне прилоге и именице):

било ми жѣо 1, Жѣо ми је 5, ња да ми није жѣо 10, лејо ми је било 9, није вам њријашно 10, Тешко ми је 6;

| *Незгодно му да каже М,*

| *И на вас није лако П* (са дијал. на + ак. уместо дат.);

ак. (нестд. употреба)

Жѣо ме је 3;

| *Жѣо ме е Мр, Жѣл ме НС, Па нек си га жѣо, њино; ја га несам ни њиознала, ће ме жѣл НС,*

| *мило ме млого за њѣга Ч, Деда ги ѡшѣра ња вика „Мило ме“. Три краве, ња мило га! М, Мило не шћо ће дође ПП,*

| *криво је шћо шћу девојку вољши ПП, Е, ња њѣга ко је мерак да слави ѡшћкову славу... Мђ,*

| *мука ме НС,*

| *Рѣдцу моу смешно гу Ч.*

Констатујемо да је датив правило у Нишу, као и у стд., док је акузатив уобичајен у селима, где је у безличним конструкцијама за психолошко или физичко стање логички субјекат у акузативу (као у стд. **срамота ме, стид**

ме). Стога се може претпоставити да је у следећим примерима акузатив, а не датив:

Мéне је гáд кад изађем на улицу 5; | *Мéн се згади́ло жѣњу́јући Л, Мéне свејéдно Мр.*

6) Узраси́

Поред учесталијих реченица са глаголом **имати**, стд. српски има конструкције са логичким субјектом у дативу; тако поред **имао сам десет година**, постоји **мени је било десет година** или **било мн је десет година**. Међутим, како наши говори често користе глагол **бити** за изражавање узраста, субјект је у номинативу а не у дативу. Примера има више у селима него у Нишу, који даје извесну предност глаголу **имати**:

ја сам онда била десе́и године 1, Седамдесе́и године сам и две 4, ја сам био седам године кад сам био у школу... ѿочео 6, а ова малéчка, она била две године, ма́ла 10; имо сам че́и́рдесе́и иéи́ године 3, ја имам сад седамдесе́и и дру́гу годину 5, Ја сам имо двáнес године 6, шíиá сам ја има́о, има́о сам ва́ьда седам-осам године 7 ...

кад сам била шéснес године Ч, кад сам ја била деве́и године Л, Та́д сам била шáчно шесна́ес године Мр, Била сам седам године ма́јка кад ми умрела Мр, А она је била осамна́ес, деве́ина́ес године НС, Шесна́ес године Живко би́ја ПП, Био сам иéи́ године Т итд. Ја сам, ел и́и казу́јем, има́ли деве́и године Л, Че́и́рeс године она́ си има Мђ, Нeсам ни има́о и́уне седамна́ес године Мђ.

Као и за узраст, **бити** са субјектом у номинативу користи се уместо стд. **имати** за изражавање телесне тежине, броја становника...

А био је сíио кíла 1, Та́д Ниш био и́риeс и́ьаде сíановника 2.

7) Посесивни да́тив

Примери:

То је мо́јој ма́јки ма́јка 6; | *сíну ма́јка М.*

Има више примера енклитичких личних заменица у дативу:

А сeсiра ми мла́ња и́гра мнóго 4, са мíаријом ми хeрком и́шо у школу 6; | *мúж гу умрeја Л, А шóга бра́и́и ми од у́јку, до́ће му жeна и́у́ј М.*

Изгледа да је посесивни датив личних заменица распрострањенији у проучаваним говорима (и у Нишу и у селима) него у стд.

Подсетимо да се посесивност може изразити конструкцијом **на + ак.** (дијал. еквивалент дативу) једино у селима: *на шáи́и́ка ма́јка М.*

8) *Епички датив*

Изражава интересовање субјекта за радњу. У нашим говорима најкарактеристичнији примери се односе на енклитички датив *си*.³⁹⁸ Ево и других примера:

Неки момак се заљубио у њу моју колшику ња њи он до њола ноћ и узео, и ојишла за њега 4, они њи их гледају 8; | *Куј њи га знаје колико су ПП.*

ДАТИВ СА ПРЕДЛОЗИМА

У говорима Ниша и околних села нашли смо само два од свих предлога који у стд. имају допуну у дативу.³⁹⁹

1) *к, ка*

Ретки примери (код једног нишког говорника) односе се на место и имају дијалекатске наставке: *јој се окрене ка цркву 3, јесће ишли ка Нишку Бању? 3, ња кад оћеше да јоћеше њамо ка срез 3.*

2) *према*

дијалекатски наставци

према исџок 8, према сџаницу 8, према Нишку Бању 8, мџран према мајку 9;

стд. наставци

меће се према сунцу 7, према преузи 8, љубазан према сџаријима 2.

| *Он је добар према животиње НС;*

Констатујемо да за изражавање усмерености кретања немамо ниједан пример са предлозима **к, ка** и **према** у селима.⁴⁰⁰ Изгледа да се уместо њих употребљавају предлози *код, куд, куде* (у значењу „у нечијој кући“) или двојни предлози *на куд, на куде* (у значење кретања у правцу одређеног циља).

³⁹⁸ в. с. 310.

³⁹⁹ Ако се, наравно, изузму предлози **близу** и **против**, иза којих у стд. чешће долази генитив него датив и за које смо у поглављу генитива са предлозима видели примере са стд. генитивом.

⁴⁰⁰ Ово не искључује њихово постојање у нашим говорима. У Алексиначком Поморављу, нпр. Богдановић 1987, с. 240 наводи више случајева употребе предлога *как* (уместо **к, ка**) и *према*.

ИНСТРУМЕНТАЛ БЕЗ ПРЕДЛОГА

1) *Инструментал средства*

У дијалекту га изражава предлог **с**, **са** (као и његова дијалекатска варијанта **сас**) + општи падеж. На ово ћемо се вратити када будемо говорили о предлогу **с** у оквиру инструментала са предлозима.

Ево примера инструментала средства без предлога, као у стд.

*џа се рибало живом содом 5, џа ко-
фом 6, кад он доле ашовом рине 8,
џна оклазијом ме џукла 10.*

Посебни случајеви:

делови тела којима се вршилац служи у обављању радње

*џдари главом о џо 5, рукама над
Ниш, зубима [држи се] 8, џо сам
видо својим очима 8;*

превозна средства

*долазила авионом 5, колима џође 6, и
џосле колима 7;*

агенс, несвестан вршилац радње у пасивним облицима

*било је ограђено [...] џарабама
обичним 5.*

Као што се види сви примери инструментала средства са стд. наставцима долазе из Ниша (у селима, али и у Нишу, у употреби је предлог **с**).

2) *Инструментал као дојуна неким глаголима*

послужити, послужити се

У нашим примерима (сви из Ниша) говорници имају ак. без предлога или са предлогом **с**:

*Ајде једну воду да ве баба џослужи
4, Са ћу ја све џолако да ве џо-
служим једну воду 4, џослужим се
слајко 8,*

поред: *и двајуџи џе џослужи с
колачи, џрећи џуџи са слајко 2;*

командовати: пример са стд. инструменталом *да командујеш својим џарама 7* забележен је у граду;

бавити се

дијал. допуна (ак. без **с**): *То се несам бавила Мр;*

стд. допуна: *не баве се ничим 1, бави се кошарком 5.*

женити се

У селима, али и у Нишу за овај глагол се користи дијалекатска допуна **с** + ак. (в. даље). У Нишу налазимо и примере са инструменталом: *џа се један*

наш нишки учитељ оженио једном Францускињом 5, отац ња се оженио једном ња другом 6.

3) Тауилолошки инструментал

Малобројни су примери овог типа: *ња сад оmlадина нека живи својим живошом* 4.

4) Инструментал места

Неколико примера смо забележили у Нишу: *иде улицом, скине шајкачу* 3, *ња кад њођење њом улицом* 3, *Свњ њо главном улицом иде* 7.

Инструментал места се избегава; код информатора бр. 3 приметили смо следеће реченице: *кад се њође ова улица, ову улицу кад изађење ња кад ођење да њођење њамо ка срез; њу улицу да уфањиши.*

У селима се у овом значењу користи предлог **по** + ак. — зависни падеж.⁴⁰¹ Примери: *њо њуњ иде* Мр, *По кој њуњ си идеш?* НС, *Иде њо њоље* Л, *Иду њо њоље* М.

Исто смо приметили читајући Сремца: *њњо си не идење мирно њо њуњ* (ИС 53).

5) Временски инструментал

дуго трајање

онда је она месецима њако учила 2, *ако га њњјеш годинама* 2, *она је годинама у сњлу* 5, *да њлњеш с њњма годинама* 8;

понављање

обично њонедњоником њњремо вњш 1, *њњњком идем на њњјац* 2, *недњљом* 3, *недњљом* 5, *Иде се у цркву... недњљом* обично 7;

темпорални инструментал за апроксимативни датум (типа **почетком**, **средином**, **крајем године**). Ни у Нишу, ни у селима, нема примера.

У селима се уопште не користи инструментал без предлога осим у окамењеним облицима који су постали прилози: *јуњњром* М, П, *вњчером* Т.

6) Предикањски инструментал

Сви проучавани говори, како у Нишу, тако у селима, систематски га избегавају. Користи се номинатив, акузатив, евентуално **на** + ак. Примери:

⁴⁰¹ Исто је примењено и у Алексиначком Поморављу (Богдановићу 1987, с. 243).

Зовем се *Нада*, али сви ме зову *Нано* 1, *Овај Ниш* је био зван *чкѐмбарски град* 2, *шијаркови ми* га зовемо 3, *Он се љрави глѓв* 1, *они нас љраве Бугари* 7, *љрави ље на мајмѓна; ѐиѓо, ако си војник он на мајмѓна ље најрави* 2, *Ми смо га смѓиѓрали глѓв* 1, *Ми смо се смѓиѓрали као да смо рођени* 4;

само заиѓо ииѓо га назваа *љјко он ља* и *ѓакој* НС, *Ја љу* га виѓам *Дѓде, неђу* га виѓам *Војо* НС, *Јеси* га зваѓа *оѓаѓ* ели *ѓаиѓо?* ПП, *Најравила се* *госѓођа* НС,

Рачуњаѓе да су онѓ сѓсѓиѓре ПП.

7) Инструментал у окамењеним изразима

Може да се ради о правим прилозима (в. поглавље о морфологији о прилозима) или о инструменталу у процесу окамењавања:

али *веђином...* 2, *имали су веђином* | *боље миѓлом дај него сиѓлом* Мр. *маѓиѓу* 3;

И овде се избегава инструментал. Примери:

они виѓше, веђиѓу иду горе 2, *ја у* | *веђиѓу идем на љиѓаѓ* 2, *сређа, не* | *закачи нас* 8.

ИНСТРУМЕНТАЛ СА ПРЕДЛОЗИМА

1) *с, са, сас*

средство

С, са, сас + ак. — зависни падеж је дијалекатски еквивалент стд. инструменталу средства. Међутим у Нишу под дејством контаминације дијалекатског система стандардним системом, појављују се плеонастичке конструкције **с, са** + стд. инструментал за изражавање средства. Ово показује језичку несигурност нишких говорника у процесу прилагођавања стд. језику. Изражавање средства представља за њих посебан проблем. Обично после предлога, да би се прилагодили стд., они треба да замене дијал. ак. одговарајућим стд. падежом, а овде треба уклонити и сам предлог. Иначе и стд. језик чува предлог **с, са** као допуну средства у извесним случајевима, нпр. **са** бројевима или прилозима за количину (**закуцати с три ексера, поткрепити с доста примера**⁴⁰²). И у другим српским говорима, нарочито у косовско-ресавском дијалекту, географски блиском нашим говорима,

⁴⁰² Позајмљени примери: КЛАН 1987, с. 118.

уобичајене су конструкције *с + ак.* или *+ инстр.* за изражавање средства.⁴⁰³
Примери:

с + ак. — зависни падеж (дијал. облик)

он мало га само њрска с ону воду 1, он њо исече са онé маказе 2, они њо са онé косе жњéју 3, одма га јјри с нóж 4, ја сам се лечио са њо 6, са дрва смо лóжили 7, гађање с њара-дајс, с јајца 8...

кову вржемо с коноџац Ч, сас ви́ле сламу радимо Л, Има да ве́јемо с вејрења́чу Мр, с кашикку да му да́јеш НС, ња њо се жнè са срѝ НС, да еде́ с њума ПП (= кашиком), жњéмо са срѝови П, Они су њочéли с ко́лци, с ка́мене да нас би́ју Т...

делови тела у покрету при вршењу радње:

не мóж да оди с нóге 1, ња с њеснице у нóс, у лéжа 8;

сас рúке, бáлогу чисѝиши с рúке НС, њој с нóгу нага́зиши НС, њредéм са зу́би П;

превозна средства⁴⁰⁴

они шѝо́ иду с ко́ла 1, кад до́ђе с ко́ла 3, Енглéзи са камио́ни њреба́цили не 3, Па до́ђе дубáн са камио́не 4, кад долази́о с фија́кер 8...

во́зи се са ко́ла, ко́ња Л, Идо́мо с ко́ла М, сас ко́ла дола́зу П, С ко́њи до́ш.ш, исѝерáли нас Т.

Сремац је редовно користио праву дијалекатску конструкцију, често са дијалекатским обликом предлога *сас*, који се данас много више чује у селима него у Нишу: *сас голе руке да ги фађаш* (ИС 46), *сас наше њаре да њлиѝи́мо* (ИС 65), *да видиши сас њвоје очи* (ИС 80), *њој када зайоје с оно њојно њустѝо грло* (ИС 86), *никој га [цвет] не бере и не мирише и ни се ња њиѝи сас њега* (ИС 115), *сас њуѝу чекију ме закла* (ИС 121), *с оно сикирче да га уѝейам* (3 42), *Ни сас цвеѝи неђу ње ударим!* (3 93), *сас зимске руче да се закиѝиши* (3 160)...

с + инструментал (ни дијалекатска, ни стандардна конструкција):

њокрију са чарѝа́фом 2, ња смо њéгла-ли с њéглом на жáр 4, да се с њи́м цеђом њресѝѝѝју 5, ковано ама́н са зéмљом 7, Веzáше му рúке с ланцима 8;

[Како се сиѝа вода?] Са лéжком ПП (изоловани пример);

⁴⁰³ Ивић 1956, с. 104 истиче да је употреба предлога *с + ак.* за изражавање средства у косовско-ресавском дијалекту можда трпела утицај призренско-тимочке дијалекатске области. Симић 1980, с. 111–112 показује да левачки говор, приликом изражавања средства, прибегава било инструменталу без предлога, било предлогу *с + инстр.* или *ак.*

⁴⁰⁴ У дијалекту, као и средства уопште, изражавају се помоћу *са + општи падеж*. БОЈДА-НОВИЋ 1987, с. 243 пише да се у именовању превозних средстава користи предлог *на + општи падеж*, али се његови примери тичу само колективних превозних средстава: *на воз, на ауѝобус*, али као и ми бележи *с кола*. Пошто и ми имамо предлог *на* са именицама за колективни превоз (нпр. *саг на ауѝобус* НС), можемо закључити да се и наша запажања, овде, подударају са његовим.

делови тела у покрету при вршењу радње:

*тшó се измéша са рúкама 2, кидá лá-
нац с рúкама 8;*

превозна средства

*долáзилí су са вóзовима 2, сáид íду са
кóлима 4, дóђиíте с кóлима 9.*

негó јá сáга с вóзом ћу íдем ПП.

Код нишких говорника постоје, понекад у оквиру исте реченице, **с** + инструментал и дијалекатска конструкција **с** + општи падеж: *с úгáњ се више грéјемо, и са дрвима; íрé смо сáмо са úгáњ 2, Тó гúсшó, са ве.ђушкóм мóж да га јéдеш, не с кашíку 2;*

с + општи падеж као допуна неким глаголима и придевима (уместо стд. инстр.)

*јá сам се ожéнио са овú 2, íа се
ожéнио óвде са Срíкињу 6, тшáмо се
и ожéнио са Нémкињу 7;*

*да ме услúжиши са кáфу Мр,
снабдевáли су ме сас гáс П,
Ожéнио се сас дрúгу Мр,
зáдовољни сас мéне П;*

саучесништво, друштво, заједница

Супротно изражавању средства овде је **с**, **са** стд. Дијалекту припадају само облик предлога **сас** и наставци општег падежа.

дијалекатски наставци

*ми смо сас Циганчићи игрáли 1, са
вóјску сам íшо 3, јá више нéмам с
кóга нишки да íричам 5, кóји су раз-
говáрали с нас 6, Лéйо сам и жíвела
и сас дéцу и са свé 9, óна је íобéгла
са лúбáвника 10 итд.*

*сас дéду сам чувáла бостáн Ч, јá сам
ишéја са стáри на слáву Л, Ми смо
бегáли сас Нémци у бункери М, дá л
ће íође са снау стáрéју, сас брáтá
стáрéога НС, Ђе се здрáвни с
нéкога, ћсе уíознаш сас нéкога ПП,
кóја сас дéцу Т итд.*

стд. наставци

*рáдили са Нémцима, с Нémцима 2,
сáма жíвим са сíном óвде 4, мóја
бáба се дрúжила óйей са Талијáнка-
ма 5, кад óн гóвóри са нéким Нémцом
7, онó íосле íрóси са њím 8, Тú је
чича са дéцом 9, са стáријом ми ћер-
ком íшо у шкóлу 10 итд.*

У следећим сеоским примерима са дијал. наставцима *ми са стáрога íойíјемо Л, вáдимó комíир сас Владу НС*⁴⁰⁵ контекст јасно показује да је значење *ја са стáрим íойíјем, вáдимó кромíуре са Владом.*

⁴⁰⁵ О оваквим конструкцијама које не допушта стд. српски, али које постоје у неким српским дијалектима, као и у неким другим словенским језицима (руском, нпр.) в. Ивић 1957, с. 358–359, који прецизира да оне настају контаминацијом конструкција **А** и **Б** иду и **А** иле **са Б**.

време

на́йад за на́йад 5 (дијал. наставак, изоловани пример);

допуна глаголима и именицама у изражавању жеље, жаљења.

У нашим примерима наставци су дијалекатски:

ја жа́лим за она́ј живо́ић 6, ја за сва́-ко сироче́ ила́чем 10;

и́угује за ње́га ПП, Зами́сли не́ку же́љу, за ло́ву, за дево́јку, ии́а ја зна́м ПП.

3) *међу* (мировање)⁴⁰⁷

дијалекатски наставци

Међу ре́дови НС;

стд. наставци

међу њи́ма 5, међ и́рвим фудбалéрима ни́шким 5, међу Ту́рцима 7.

4) *над* (мировање)

дијалекатски наставци

о́вде над Си́аро гробље́ 5, ру́кама над Ни́ш, зу́бима [се држи] 8;

над Ни́ш Ч, над ла́вор ли бе́ше Л;

стд. наставци

ба́карна и́ејсија над којом би ма́ј-ка... 5, два́ кру́га наи́рави над Ни́шем 8.

5) *под* (мировање)

дијалекатски наставци

и́у под др́во разговáraмо 1, де́вети са́иши под наркóзу 2, ми смо се́дели под кири́ју 3;

и́а кад је под ре́бра Ч, И́ма се́ла и́амо под и́ој За́илање Мђ, ја се́дим под ла́д НС, под кре́вети, под д'од смо седе́ли НС;

стд. наставци

„Сва́дба под револу́цијом“ 3 (наслов представе), *Чаи́рче би́ло све́ под во́дом 8.*

⁴⁰⁷ Кад кажемо мировање (важи и за *међу*, *над* и *под*) подразумевамо немодификацију просторног односа између два елемента повезаних предлогом, али целина та два елемента може да се креће као у примерима: *Корача, кои́рљајући огро́лно буре́ пред собом; Го́шпа је јати́о гусака́ пред собом; Авион ле́ти над гра́дом; Кри́ница се креће под земљом.*

6) *ћред* (мировање)

дијалекатски наставци

да га *ћи* нагрдиш *ћред* људи 1, оvdена *ћред* *ћоја* 2, *седела* *ћвече* *ћред* *радњу* 5, *сћоји* *ћред* *излог* 7;

стд. наставци

Ћу нам је било *ћред* *кућом* *цвеће* 4.

нићићо *ћред* *њега* *имало* Ч, *Самнјло* *му* *нићићо* *ћред* *очи* Ч, *носимо* *крошњиће* *ћред* *нас* Л.

ЛОКАТИВ

1) *на*

дијалекатски наставци

каћанац на *враћа*, на *шћу* 1, *сћава*-*ли* *смо* на *ћаћос*, на *ћебе* 2, на *славу* *ћма* *ко* *ћије* 3, *ћа* *носам* на *лећа*, на *раме* *носим* *жћићо* 4, *даћићице* на *које* су *сћајали* *ћи* *лонци* 5, *ћрошо* је *ћу* на *коња* 6, да *сћоји* на *сунце* 7, *игра*-*смо* *горе* на *брдо* 8, *син* *ми* *ћад* *био* на *ћућ* 9, на *свадбу* *овде* *кад* *сам* *била* 10 итд.

стд. наставци

да не *лежи* на *зёмљи* 1, *ја* *сам* *ћад* *био* на *занаћу* 2, на *ћошку* *сћоји* *она* *чесма* 3, *он* је *ћрофесор* на *факулћић-ћу* 5, на *Новом* *гробљу* 5, *радио* *сам* *ћрво* на *нишкој* *сћаници* 7, *Свако* *дће* је *ћмало* *лећо* *звонце* на *грудима* 7, *свё* на *рукама* 8, *он* је *био* на *желе-**зници* 10 итд.

Запажања:

Прилог **напоље** у чији састав улази предлог **на** уобичајен је у Нишу за мировање: *кобајаги* *напоље* да *ёклам* 1, *Онда* *напоље* је *ћо* *било* 5, *И* *напоље* *они* *јарци* 8.

У Нишу се понекад дијалекатски наставак <и> (номинатива множине и општег падежа) замењује стд. наставком акузатива <е> (именица м. р. мн.) у служби зависних падежа, посебно локатива. Пример: *Носи* *ли* *су* *га* на *ћророге* *шћаћове* *оне* 5.

Неочекивани облици и овде доказују језичку несигурност говорника. Пример: *ћроћи* *само* на *овим* *ћијацу* 7 (вероватно због међусобне контаминације стд. конструкција *ћроћи* *само* *овим* *ћијацом* и на *овом* *ћијацу*).

2) *o*

после глагола говорења и размишљања

Овај предлог је туђ дијалекту, који користи *od* + општи падеж, тако да га уопште нема у селима и да скоро не постоји у Нишу.

време (у ограниченем броју стд. синтагми: **о Божићу, о поноћи, о празницима...**) Проучавани говори прибегавају другим предлозима: *y*; *na*; *za*. Једино смо у Нишу забележили *īō* је *īād* било о Ђурђевдану 10.

3) *īo*

место (у значењу да се нешто помера или налази на површини)

дијалекатски наставци

чи́стим т́раву īo ба́ишћу 1, *īo п́рсћи* бије 2, *ће и́грају т́анац īo ку́ћу* 5, *кад оно́ и́јјавице īo но́ге* 8, *це́о дан īo Чаи́р* 8, *не знам īo кога ће [ударити]* 10 ...

Ја īo п́ље нећу да га ју́рим Ч, п́чемо да и́лачемо īo ку́ћу Л, *но́силн смо крсти́ано́шу īo п́ље* Мђ, *īa īo гла́ву* Мр, *ски́та īo ва́рош, īo се́ю* НС, *īo сне́г т́ерам* НС ...

стд. наставци

т́раву сва́ке свиња́рије īo ау́тобусу 2, *И и́шо īo жи́ци, онде код „Иси́ре“ īo жи́цу и́шо* 8.⁴⁰⁸

Посебни случајеви:

радња се шири на више места (допуна у множини)

дијалекатски наставци

īoшћо су мно́го и́шли īo сла́ве 1, *сáд су они расе́љени īo сѝа́мбене згра́де* 1, *īo овѝ гра́дови* 2, *īa смо и́шли īo се́ла* 4, *т́о се и́шло īo грóбља* 5, *и́шла сам īo забаве* 9...

и́шаја īo мѝно́ви Л, *сáг īo кифи́не* М, *Идем īo колши́је т́ам* М, *Дола́зила је īo собóри* НС, *īo сла́ве је л си била, мори?* ПП ...

стд. наставци

и́ма īo бака́лницама и īo иш́арницама 2, *īo шѝмама, īo се́лима жи́ви* 2, *īa īo кафана́ма, īo игра́нкама* 8;

допуна означавања климатских услова

дијалекатски наставци

īo ладо́вину П, *īo ону́ и́рашћину* П.

време (= после)

⁴⁰⁸ И овде је случај наименичне употребе исте речи са стд. и дијал. наставком у истој реченици.

Мада ово значење постоји у стд. (пример: **по вечери отишао је у своју собу**), наше примере смо забележили само у селима:

ѿо сѣѿога Илију Ч, [Када се куѿа деѿе ѿосле ѿорођаја?] По едѿн дѿн, дрѿги дѿн М, Дођи ѿо Бѿжић Мр, жѿл ѿо шѿеѿу Т (= после штете, према контексту).

Предлог **по** је појачан прилогом **после**; примери:

Једнѿ ми је ѿдаѿи ѿѿмо, билѿ сам јѿ једѿнѿѿи [...] Пѿсен ѿо мѿне билѿ Л, Па ѿосѣ ѿо ѿѿ ѿѿкнику, ѿјде, вршелице, ѿма ѿарњѿче НС.

Нисмо забележили ниједан пример предлога **по** у стд. значењу времена током којег се дешава поновљена радња (типа *она ће онда ѿо ноћи носити лед гостѿођи*). У нашим говорима се користе прилози *дѿњу*, *нођу* у Нишу, *дѿње*, *нође* у селима.

сходност

дијалекатски наставци

ѿо овѿј члѿн двѿес ѿѿѿи 2, Извѿлѿе, сине, ѿѿкѿ ѿо рѿд 4, ѿо ѿричађе 8;

И ѿѿј свѣ ѿо рѿд ѿде Мђ, знѿ се ѿо ѿме П;

стд. наставци

ѿо гѿвору га ѿознѿмо 2, јѿ сам ѿо ѿѿме наѿчила 5, она је ѿѿзнаѿи ѿо ѿѿме 5, ѿо ѿмену 7;

свѣ какѿ је билѿ бѿш ѿо рѿду Л;

родбинско порекло: наши нишки примери имају стд. наставке: *мѿја бѿба ѿо мѿјци 5, бѿба ѿо ѿцу 5.*

узрок

У стд. **по** може имати значење узрока и циља,⁴⁰⁹ међутим ми нисмо имали таквих примера. У једном нашем примеру у којем **ѿо** има узрочно значење (*Он је ѿѿ мѿне урадео ѿо инѿѿ Мр*) стд. захтева предлог **из**.⁴¹⁰

4) **ѿрема**

дијалекатски наставци

ѿрема врѿме 1, ѿрема ѿлѿѿѿу 2, како ѿуди живе и ѿрема овѿ скуѿѿођу 2;

ѿрема ѿуди да носѿш лѿба Ч (= према броју ѿуди);

стд. наставци

ѿрема ѿѿѿу 2.

⁴⁰⁹ в. нпр. следеће примере из СТЕВАНОВИЋ 1979 II, с. 514: **По теби изгубих неколико година свога живота, По ѿѿ је могла цела куѿа да однесе.**

⁴¹⁰ Раније смо навели пример из *инѿѿ неѿѿѿо* ПП. БОГДАНОВИЋ 1987, с. 239 белсжи из *инѿѿ* и од *инѿѿ*.

5) *ѝри*

Врло је редак у нашим говорима, јер они уместо њега имају друге предлоге, као код. Малобројни примери су из Ниша и односе се на значење места.

дијал. наставци

о́ндак ја сам био ѝри војску мајсѝор |
3;

стд. наставци

То је „Меѝалац“ био ѝри месној заједници 2.

6) *у*

место (мировање)

дијалекатски наставци

Ми се играмо у дворишѝе 1, *како се живи у град* 2, *радила је у шѝексѝилну фабрику* 2, *у вагони има алаѝи* 3, *ѝако смо у бараке сѝавали* 3, *Такo је било у школу* 4, *Муж ми је био у раѝи* 4, *да играју у Ниш* 5, *oнда воће било у авлију* 6, *ѝоѝи се у казан* 7, *куѝање у Нишаву* 8 итд.

наложиш огањ у кућу у огњишѝе Ч, *у радње имало п.г.г Л, она ни шѝје у село Л, ја ѝамо сам у ѝоље* Мр, *кад га носим у љуљку* НС, *овде у Пас Пољану* ПП, *ѝој се кува у бакрач* ПП, *куѝио сам у Алексицац* П, *овај је био у војску, ја сам радела у ѝоље* Т итд.

стандардни наставци

оно у календарима сваки дан ѝо један ѝразник 1, *да буде у колима* 2, *у фабрици дувана сам био* 3, *кад је у Нишу била ѝоѝава* 3, *у Нишкој Бањи е сѝдела* 5, *Он је био учѝиѝељ у сѝлу* 5, *он је имао једног друга у Немачкој* 6, *Ми смо имали бунар у нашој кући сѝарој* 7, *Био сам најмањи у разреду* 8 итд.

наши су седѝли у Сo.г.г.у Мр, *у заједници живѝмо* Т (ови усамљени примери су очигледно позајмљени из књишког језика или из медија).

Поново видимо многобројне примере језичке несигурности у Нишу:

наизменичност дијалекатских и стандардних облика код истог говорника, понекад за исту реч унутар једне реченице: *У Нишави вадио лѝд. [де?] У Нишаву* 7, *радила у болници овде, у Градску болницу радела* 2, *она у Београду је живела и ѝамо је умрела, у Београд* 4, *Он радио у ложионици, у ложионицу баи је радио* 4;

употреба стд. ак. на <е> именица м. р. мн. у служби лок. мн. (oнда наставак <е> није ни стд., ни дијалекатски): *шѝо су се кувале у зѝмљане лoнце* 5.

време

дијалекатски наставци

има у јуни месец 3, у осамдесећ и четвртиу, и пету 5, То је баиш у шћо међувреме било 8, у Први светски рати 8, у седмнаесту, осмнаесту годину 10...

у моме нати се изгуби Ч, шћо је шћакóј било пре у стваре године Л, у најбоље године НС, у мај месец ПП, она у младе године остала сама ПП, у овај други светски рати Т...

стд. наставци

никад у животиу 2, 8, умрла у деведесећ и првој години 5, у овом месецу, у септембру 5, у вашим годинама 5, у међувремену 8;

узраст

дијалекатски наставци

у дваес и једну годину сам се удала 4;⁴¹¹

У дваесту сам се удала годину за њега Л, Она је отишла у шеснаесту годину, а умрела је у осмнаесту Мр.

Примећујемо у селима и конструкције са глаголом **БИТИ** + редни бројеви у општем падежу без предлога у: *Па била сам деветнаесту годину кад сам се удала за њега Л, шћај ћерка ствареја била је дваес другу годину Мр.*

стд. наставци

ја сам у четрнесћој години почела да месим 5, умрла у деведесећ и првој години 8;

окамењени изрази; допуна глаголима

дијалекатски наставци

оне имају у боју штелевизор 1, не учесћује у разговор 1, ја сам у пензију 2, 3, 6, додашак био у грчки новац 3, све у оне нове лове 8, у присусство 9;

стд. наставци

у реду је 1, у шћом погледу 2, здравље у ишћању 2, у ствари 2, 10, у почетику 3, у случају кад буде карамбол 3, да ми мало буде у реду 4, професор у пензији 5, у стварима 5, у односу на ово 8, у случају узбуне 8, у коме је 10;

ако нешто није у реду ПП.

⁴¹¹ У стд. српском, у овом случају, редни број: у двадесет првој години. У нашим говорима, нарочито у селима постоји уочљива тенденција да се узраст изражава предлогом у са основним бројем, док стд. даје предност редним бројевима. Примери: *А женија сам се у шеснаес године Мђ, у четрнаес, петнаес године женио се НС, у деветнаес године НС, у седмдесет ПП, нисмо ми шћтали у тринаес године као сад 4.*

И овде смо сведоци језичке недоследности нишких говорника:

алтернација дијал. и std. наставака у истом или сличном изразу, код истог говорника: [Таблица] *била је у линијама, једна сџрана, а друга сџрана је била у коцке 4, у сџању си да закољеш га 4, али он је у сџање да ће закоље 4;*

предлог у уместо std. **на:** *они су у њују 10.*

ПРЕДЛОЗИ У ПАРУ

Групе сачињене од два предлога, један поред другог, ретке су у std. српском. Видели смо да су у селима уобичајени неки (std.) предлози састављени од два предлога (**наспред, усред...**) којих нема у Нишу. У селима такође има неstd. група од два предлога.⁴¹² Примери:

место: *Дођуваја је овде ка куде ви наши М, кроз сред њиву њроћу крсџаноше М, они иду куде у бугарскога њоја Мђ, оно јурну на код њи НС;*

време: *Иду у око њри саџи М, на куде јесен Мр, до њре неко време НС,⁴¹³*

циљ: *Толко се носи... и за мајку и за у кућу Ч, Браџа сџже за од веџар Мр, наџао сам девојку џамо за у ваџу кућу П, јасџуци за њод главу П.*

Сремац користи *на куде*, за шта имам врло мало примера и то само у селима: *џа се обрну на куде мен' (ИС 47), Ни корак на куде нас да неси њошеја (ИС 75), џам' на куде Солун (З 43)...*

ЗАПАЖАЊА И СТАТИСТИКА

1) Запажања

Прелазак акцента на предлоге, редак у нашим говорима, споменули смо у поглављу о акценту.⁴¹⁴

Известан број std. предлога је туђ и Нишу и селима: **заради, крај, покрај, помеђу, посред, повише, спрово, сред, услед, уврх, осим, сем, спрам(а), наспрам(а), супрот, насупрот, упркос.**⁴¹⁵ Неких предлога има у Нишу али немамо примере за села: **иза** (у селима *џоза*), **између, изнад, о.** Поједини од постојећих предлога у нашим говорима немају сва значења по-

⁴¹² Богдановић 1987, с. 244–245 бележи такве групе у Алексиначком Поморављу: *на куд Мрамор, до у кућу, за на ваџар, за у школу, за њо овце* итд. МИХАЈЛОВИЋ 1977, с. 67 бележи у Лесковцу: *за у гостџи, њо уз сџреју, за уз сокак, њо у кућу, њо њод алреју, на од џаџи, од њега...*

⁴¹³ У овом примеру комбинација двају предлога је могућа и у std.: *до њре неког времена.*

⁴¹⁴ в. с. 135.

⁴¹⁵ Овај списак се делимично подудара са пописом предлога којих нема у Алексиначком Поморављу, в. Богдановић 1987, с. 219.

зната у стд. (тако поред се не јавља у концесивној служби, према у значењу „положаја насупрот или преко пута“). Исто је, уосталом, са извесним значењима падежа без предлога (одсуство квалитативног генитива, предикатског инструментала...).

Разлике деклинационог система стд. и дијалекта повлаче већи аналитизам у селима, која остају верна дијалекатском систему (в. нпр. конструкције *на* + општи падеж уместо наменског и посесивног датива и *с, са, сас* + општи падеж уместо инструментала средства), и већи синкретизам у Нишу, где има доста колебања између дијалекатског и стд. система (нпр. конструкција *на* + општи падеж узмиче у корист датива, много више него *с, са, сас* + општи падеж у корист инструментала без предлога). Стање дијалекта (у којем датив није нестао барем за именице м. р., за разлику од инструментала) као и стање стд. (у којем понекад инстр. без предлога и са предлогом *с* изражавају блиске нијансе) играју незанемарљиву улогу.

Колебање између дијал. и стд. система одражавају се и у Нишу појавом многобројних примера језичке несигурности, од којих је најочљивија „хиперкорекција“ (предлози праћени локативом за одређивање места кретањем), инструментал са предлогом *с* за средство). Стд. и дијалекатски наставци јављају се наизменично у истом значењу, истог предлога, код истог говорника.

Сремац је систематски прибегавао општем падежу после предлога:

(*генијив* у *сџандарду*): *без њаметѝ и без ред* (ИС 61), *да гу ѝроѝада век без човек, бива ли?!* (ИС 115); *без вечеру ће легнемо* (3 156), *до мој дућан* (ИС 48), *да искочи до мајку ги Сику* (ИС 85), *до онуј моју ѝустѝињу* (ИС 88), *ја гу исѝраѝиѝ до железничку сѝаницу* (3 43), *до венчање* (3 95), *А на сву ѝроѝицу је слава исѝред моју* (ИС 116), *из лојзе* (ИС 57), *дође си човек из бели светѝ* (ИС 83), *вадим из бунар* (ИС 84), *из сиромашну кућу* (ИС 85), *оѝкако се врну из војску из Београд!* (3 85), *Из које си село?* (3 144), *крв ће да легне, како код Келе-кулу у сѝаро време* (ИС 73), *ѝобоље код ѝвоју кућу да гу дочекујеш* (ИС 105), *одавде до Ниш* (ИС 47), *неће нишѝо да бидне од онај ѝазар и онуја рабоѝу* (ИС 53), *од зулум ѝобегоѝ* (ИС 79), *наѝрајѝше оди момче* (3 24), *јошѝе од сѝаро време* (ИС 94), *од јуѝро до мрак* (3 94), *од које време* (3 146), *несам ѝогинуја у раѝи од душмани* (ИС 82), *а ди ги ѝукну душмани од муку* (ИС 123), *у зем да ѝроѝаднем, оди срам и резѝлак!* (3 27)...

(*инсѝрументѝал* у *сџандарду*): *кад се дигнем сас онога мојега Чѝѝу* (ИС 46), *ѝлоску сас ракију* (ИС 58), *шѝѝо наѝрајѝше сас менѝ и моју кућу* (ИС 79), *начинѝше си чадор сас барјак* (ИС 81), *да ѝе ѝеѝам саг сас ѝѝѝ, сас гостѝи* (ИС 82), *ѝе ги ѝоручасмо сас друѝѝѝво* (ИС 92), *шѝѝо ће да ни ѝроѝваѝѝи Оѝѝѝѝина сас овакога ѝисара!* (ИС 100), *ће се наћем ја с ѝрѝседника* (ИС 103), *Сас Цигани ѝоче, сас Цигани ће ми се сврѝи слава* (ИС 104), *има си човек голему муку сас онога ѝеговога Миѝку* (3 38), *ѝа си фаѝѝи ѝуѝѝ сас Цигани* (3 43), *да се бијем с ѝаѝролу* (3 106), *ѝа да ѝрид кућу ѝојемо* (ИС 118), *ѝо не бива ѝрид чѝраѝи!* (3 149)...

(*локаѝѝѝв* у *сџандарду*): *ѝам наѝоље врне ћѝиша* (ИС 47), *ѝе се наћемо на ѝуѝѝ* (ИС 52), *нишѝо ѝолеѝо не беше оди ѝој на светѝ!* (ИС 86), *ѝреѝѝурам*

по руке (ИС 58), све побеже по малу и по род и по лојзе (ИС 81), шито се поје по чаршију и по ма'але (З 8), зареди по шетике и по стиринке на ноћување (З 42), жена удовица, при голему керку, бива ли да поје! (ИС 51), шјуј при пош беше (ИС 81), Ела при мен', при кола овамке! (ИС 122), зашито ћу искочим, еше, при деда-владику (ИС 134), нема гу у овуј малу (ИС 48), шито су, еше саг у моју кућу (ИС 79), часће се како Цигани у богати дом (ИС 80), бе'мо цврсти у веру и па у закон (ИС 87), Свашито у овај свей! (ИС 99), какво појење у дућан?! (З 8)...

Сремац је само у изузетним случајевима употребљавао стандардне наставке као нпр. у окамењеним изразима: *доћи к ноћи и украдни гу* (З 156).

2) Спашистика

Детаљна и систематска статистичка анализа стд. и дијал. наставака после сваког предлога превазилазила би оквире нашег рада, стога ћемо се ограничити на одређени број примера.

Индекс учесталости облика који једино припадају дијалекту добићемо следећом формулом:

ИНДЕКС УЧЕСТАЛОСТИ =

дијал. облици

× 100⁴¹⁶

дијал. обл. + истовремено стд. и дијал. обл. + стд. обл. +
+ ни стд. ни дијал. обл.

На исти начин ћемо израчунати индексе учесталости облика који припадају једино стандарду, облика који припадају и стд. и дијалекту, и облика који нису ни стд., ни дијалекатски.

Облици који припадају и стд. и дијалекту углавном су облици са наставком <а> у им. м. р. ј. за жива бића после предлога који захтевају генитив у стд., као и облици ак.-ген. личних заменица **мене, тебе, њега, нас, вас**. Ове облике представљамо одвојено од облика који су једино стд. и од облика који су једино дијалекатски да бисмо истакли какав је проценат у Нишу (свенчуално у селима) аутентично нових стд. облика, којих раније није било у дијалекту.

Облици који не припадају ни стд., ни дијалекту су нпр. ак. м. р. мн. на <е> за друге зависне падеже, локатив за означавање места кретања, стд. инструм. са предлогом **с** за средство, стд. наставак неког падежа који се јавља после предлога који у стд. захтева други падеж, предлог у дијалекатској варијанти (*сас, куде ...*) праћен именицом са стд. наставком...

За највише употребљаване предлоге даћемо проценте одвојено према њиховим значењима, затим укупно; глобални проценти не представљају просек процената за сва различита значења јер се један предлог користи више у једном, а мање у неком другом значењу.

⁴¹⁶ в. ЛАБОВ 1972/а.

Индекси учесталости (%)
Предлози који захтевају генитив у std.

		Ниш	села
без	std. ⁴¹⁷	37,50	0
	std. и дијал.	6,25	15,38
	дијал.	56,25	84,62
	ни std. ни дијал.	0	0
до	std.	45,07	13,64
	std. и дијал.	1,41	4,54
	дијал.	50,70	81,82
	ни std. ни дијал.	2,82	0
из	std.	49,07	0
	std. и дијал.	0	0
	дијал.	50,93	100
	ни std. ни дијал.	0	0
код (дијал. куд, куде)	std.	31,34	3,03
	std. и дијал.	11,94	18,18
	дијал.	55,23	78,79
	ни std. ни дијал.	1,49	0
од (место, порекло)	std.	32,91	4,76
	std. и дијал.	10,13	11,91
	дијал.	51,90	80,95
	ни std. ни дијал.	5,06	2,38
од (време)	std.	62,50	36,36
	std. и дијал.	0	9,09
	дијал.	37,50	54,55
	ни std. ни дијал.	0	0

⁴¹⁷ Подвучимо да у рубрику „std.“ улазе облици који припадају једино std., док у рубрику „дијал.“ улазе само дијалекатски облици. Да се добије индекс учесталости свих стандардних облика довољно је сабрати индексе „std.“ и „std. и дијал.“; исто тако, индекс скупине дијалекатских облика раван је збиру индекса „std. и дијал.“ и индекса „дијал.“. Због тога смо уврстили рубрику „std. и дијал.“ између рубрике „std.“ и рубрике „дијал.“.

		Ниш	села
од (узрок)	стд.	14,71	5,88
	стд. и дијал.	0	5,88
	дијал.	79,41	88,24
	ни стд. ни дијал.	5,88	0
од (материја)	стд.	55,81	0
	стд. и дијал.	0	0
	дијал.	44,19	100
	ни стд. ни дијал.	0	0
од — сва значења	стд.	34,97	7,92
	стд. и дијал.	5,47	14,85
	дијал.	55,19	75,25
	ни стд. ни дијал.	4,37	1,98
поред	стд.	29,41	0
	стд. и дијал.	23,53	22,22
	дијал.	47,06	77,78
	ни стд. ни дијал.	0	0
после	стд.	88,46	42,86
	стд. и дијал.	3,85	0
	дијал.	7,69	57,14
	ни стд. ни дијал.	0	0
преко	стд.	54,17	9,52
	стд. и дијал.	0	0
	дијал.	37,50	85,72
	ни стд. ни дијал.	8,33	4,76

Предлози који захтевају инструментал у стд. (овде без рубрике „стд. и дијал.“ јер је пресек скупине стд. облика и скупине дијал. облика увек празна скупина).

с, са (дијал. <i>сас</i>) ⁴¹⁸		Ниш	села
с (средство)	стд. (инстр. без предл.)	31,76	0
	дијал.	43,53	93,02
	ни стд. ни дијал.	24,71	6,98
с (друштво)	стд.	38,97	4,08
	дијал.	55,88	95,92
	ни стд. ни дијал.	5,15	0
с — сва значења	стд.	35,98	2,06
	дијал.	50,63	93,82
	ни стд. ни дијал.	13,39	4,12

Предлози који захтевају локатив у стд. (такође без рубрике „стд. и дијал.“; у рубрику „ни стд. ни дијал.“ ући ће стд. локативи због хиперкорекције где стд., у ствари, захтева акузатив).

		Ниш	села
на	стд.	26,42	4,35
	дијал.	66,98	95,65
	ни стд. ни дијал.	6,60	0
по	стд.	30,61	2,27
	дијал.	65,31	95,46
	ни стд. ни дијал.	4,08	2,27
у	стд.	36,78	4,76
	дијал.	59,95	95,24
	ни стд. ни дијал.	3,27	0

Из ових табела произилази:

стд. облици значајно су фреквентнији у Нишу него у селима, постоје битне разлике међу предлозима, а за поливалентне предлоге и између различитих значења тих предлога. Констатујемо да темпорална значења имају највећи проценат стд. облика (в. нпр. **од**, **после** и **до**); ово произилази из чињенице да се генитив датума добро очувао у дијалекту,

⁴¹⁸ У значењу средства стд. облик је инструментал без предлога; стога ће конструкције с + стд. инструментал бити уврштене у рубрику „ни стд. ни дијал.“.

ни стд. ни дијал. облици, који посебно сведоче о језичкој несигурности говорника, за извесне предлоге имају високу процентност у Нишу, док је она сведена на нулу или је врло слаба у селима.

РЕЧЕНИЦЕ ПОСТОЈАЊА И НЕПОСТОЈАЊА

Ради се о реченицама које тврде или одричу присуство или шире постојање нечега, некога, неког апстрактног појма или пак више предмета или особа.

ПОТВРДНЕ РЕЧЕНИЦЕ

1) У *й*резен*џу*

Док у стд. налазимо **има** са партитивним генитивом, у проучаваним говорима **има** је праћен номинативом. Примери:

а има ове славе друге 1, ња има ови њеваџи Цигани 1, Има бейџон као овам 2, Има голуби џу 2, у вагони има алаџи 3, има ораси, има џирешње, има вишње 3, Има ови Цигани шџо раде њо села 3, има њесме 4, има наша нишка сџеџијална јела 5, има и јорговани џу 6, свеће има 7, какве змије има, какви њуноглавци, жабце 8, ња којџ још, бре, има 10, Има и шелетина 10 итд.

Има и њойџви Ч, раж има ве.пихи Л, ња има момџи Л, кад има домаџа ја њијем Л, Има Циганке у град М, Има овија други Мр, Разно има НС, Има неки добри, неки има лоши НС, Има џџасни коњи НС, Има чивџџи неки ПП, има жене ПП, Има дрџе пове П, мџжда има њарџџизани П, има све П итд.

У овим се примерима именице односе како на особе и предмете који се могу бројити (м., ж. или ср. рода), тако и на нешто небројиво (такође м., ж. или ср. р.).

2) У *й*ерфек*џу*

У нашим говорима постоје реченице са конгруенцијом, било са глаголом **бити** који се слаже у роду и броју са субјектом (таквих реченица има и у стд. али много ређе него у нашим говорима), било са глаголом **имати**, који се такође слаже у роду и броју са субјектом (нестандардна појава). Проучавани говори имају такође реченице са глаголом **бити** или **имати** у ср. р. ј. поред (као у презенту) субјекта у номинативу једнине или множине, м. или ср. рода. Овде, дакле, осим кад је субјекат у ср. р. ј., нема конгруенције између глагола и субјекта.⁴¹⁹

⁴¹⁹ У реченицама постојања у перфекту стд. обично има глагол **бити** у ср. р. ј., а именица је у партитивном генитиву.

а) Реченице са конгруенцијом

бити

Примери:

м. р. ј.

*Био ми прво учитељ у први разред, |
па онда учитељица 4;*

ж. р. ј.

*Само је раније била сиротиња 4, У |
ово време је била бресква 6;*

ср. р. ј.

*било је ју још дрвџе 2, кад је било | Било печење Л.
месо 7, било си швалерисање 8;*

Са именицама ср. р. ј. долази неминовно до конгруенције с обзиром на то да се у проучаваним говорима употребљава, као у презенту, ном., а не ген.

м. р. мн.

*И коњи су били 2, У Палилулу нај- | Газде били ПП,⁴²⁰
више касати су били и шустери 4,
Онда су били француски авиони „сид-
дови“ 6...*

ж. р. мн.

*шамо поред пругу су биле башице 3, | Биле су слабо школе НС.
Тад су биле шиваће машине 6, прџ
биле крињаће 8...*

имати

Примери:

м. р. ј.

*имаја је едан слуга Л, Там имаи један |
млин Мђ*

ж. р. ј.

*у кафану имала сала 3, Ё, шамо је |
имала једна жена... 5;*

ср. р. ј.

*па имало свакојако 4, Имало је и | нешто пред њега имало Ч, Имало је,
живинско [месо] 10; имало је прџ шобј Л, Тад је имало све
досија Мр, Кучина, вуна — имало је
шоб, па све имало ПП...*

Као и са **бити** до конгруенције обавезно долази када су именице средњег рода једине, јер је именица у номинативу а не у генитиву, као у стд.

⁴²⁰ Овде примећујемо конгруенцију по значењу, док стд. у овом случају захтева конгруенцију по облику.

м. р. мн.

џркачки коњи су имали 2, А имали су који су свакодневно радили у граду 2, овде су имали Цигани који су радели 3, Имали су већи џрговци 5, О, имали су занати. Имали су обућари, кројачи 6 итд.

ср. р. мн.

имала сџаклена кола, а имала која нису сџаклена 3;

ж. р. мн.

Имале су лампе, гасне лампе 7, Више су имале џакэ зграде 8, џад су имале оне дрвене кондуле 8...

Имала су ораћа НС;

Али џамо појатише су имале Л, џиј су имале две џојоле, џолке Мр, Па шџијкле оволке имале ПП, Па имале су дрвене ложнице, а имале су и оне џлекане 5...

У два следећа примера имали су *џрибине* 2 и имали су *машине* које су *радели* 4 глагол је у облику м. р. мн. док је субјекат у ж. р. мн.⁴²¹

Запажамо да исти говорници, изгледа, подједнако употребљавају реченице са **бити** и **имати**; примери: *били су чесмари* 3 и *имали чесмари* 3. *биле машине* 4 и *Имали су машине* 4 ...

⁴²¹ У проучаваним говорима смо забележили више примера са предикатом, а понекад и атрибутом у м. р. мн. док је субјекат у ж. р. мн., што можда указује на извесну тежњу ка уједначењу наставака у мн. Примери:

били су чење 3, Прошејтамо на корзо са младићем кад смо већ одрасли, били смо већ девојке, двадесет година, нисмо ми шетали у џринес године као сад. Сад у двадесет година не смо шетали и ондак смо дошли кући и џако ишли 4 (говорница прича о себи и другим девојкама из своје младости), То жене већином са села су радели 4, Морали смо као мали да бришемо праћину... и ако смо ми били, наравно, мало већи, не баш сасвим мала деца, него већ онако девојчице... Деца смо још били и ми отишли 5 (говорница о себи и својој сестри), учитељице нас џако учили 6, уџише нисмо знали да мама сџановала близу гробље 10 (говорница о себи и сестри) ...

џкали смо џканице 4, кували смо џасуљ 4, Рагоже смо џлели 4 (говорница о разним женским пословима), Не, ни за годину не смо могли да зборимо 4 (информаторка о себи и својој мајци), Носили смо вуџарке Л (говорница о женској оделни) ...

Има примера са атрибутом м. р. мн. и са обликом личне заменице *они* који се односе на лица женског пола:

учишце моји да будете 4, Они иду са сџомак џа се венчују 4;

Која има машину, она није... Па има џако, они имају машине Л.

У више нишких примера запажамо мешавину облика м. р. мн. и ж. р. мн. што показује језичку несигурност говорника. Уочљива је тенденција употребе м. р. мн. у радном глаголском придеву (код глагола у перфекту) а ж. р. мн. у предикатским придевима:

б) Реченице без конгруенције

бити

Примери:

са именицом м. р. ј.

Па чејрнаесте године је било рајн с
Аустријом 3, Било је биоској 4, изу-
зешак је било да оде некад да која
газди шамо 4 ...

каде е било астиал тој Л, пре је било
прод народ Л, шу је било опасан
земљотрес НС, највећи мраз је било
П;

ж. р. ј.

Било је јевџиноћа 2, за време кад је
било окујаџија 3, вода ми је било до
шерасу 4, И сиротиња било 4, И он-
дак било нека млада довеђена 5 ...

шаг било шераса Ч, Ако ти за мјку
било мјка Мр;

ср. р. ј.: видети горе реченице са конгруенцијом.

м. р. мн.

шу је било воћњаци 3;

ср. р. мн.

него само дрва је било 7.

Већини наведених примера у стд. одговарају личне реченице (са субјектом у номинативу) у којима се глагол **бити** слаже у роду и броју са субјектом. Неким примерима у стд. могу одговарати безличне конструкције, али је именица у генитиву; пример: *шу је било воћњаци* 3 (стд. *шу су били воћњаци* или *шу је било воћњака*).

Језичка несигурност говорника долази до изражаја у наизменичној употреби, код истог говорника за исту именицу, конструкција са *било* (ср. р. ј.) и са глаголским прилогом радним глагола *биши* који се слажу са субјектом; примери: *И сиротиња било* 4 и *Само је раније била сиротиња* 4, *Па било је рајн* 4 и *кад је био рајн* 4, *шу је било опасан земљотрес* НС и *кад је био земљотрес* НС, *кад је било рајн* 3 и *кад је било рајна* 3.

Овај последњи пример показује да понекад има облика стд. генитива после *било* (једино у Нишу); в. друге примере: *Било је неких догађаја шако шавивих* 5, у, *било Цигана!* 8. У следећем примеру *било је људи* 3 помислило би се да се ради о стд. генитиву, а не номинативу, да се реченица не наставља (*Било је људи*.) *долазило фамилија и шако* 3.

имати (имало је)

Примери:

нисмо ми смели ноћу да идемо саме 4, Ми
смо морале да помажемо, нисмо кувале, ал
смо морали да донесемо бакарну теџицу 5,
ал смо биле одморни 5, Осјале су, знаш, у
мали (= махала) сами 8.

са именицама м. р. ј.
Имало крómиир, овај млади крómиир
за љржење 3, имало доле оџак 3;

У радње имало љлуг Л;

ж. р. ј.

Имало је школа 3, Имало је веза 6;

м. р. мн.

Имало је лимари, бравари, сџолари,
шустери, сваки разни занатији 2, Има-
ло је Цигани, Цигани је имало у Нишу
3, ља онда имало свакојаки оџанчари
4, ља онда занатлије, имало је зидари
ља шесари 7, није мого да љосџигне
кóлко имало људи да се возу 8;

имало џиџа љаво.и Ч;

ж. р. мн.

И онда је имало љумџе 7, каквџ имало
лџџе [жене] у Ниш 8;

ср. р. мн.

Имало нарочџџа најрављџена кóла 1,
имало је цреџа 7.

Постојање много већег броја примера са *мало је* у Нишу него у селима објашњава се учесталошћу конструкција са конгруенцијом у селима, као и имперфекта *имаше*, праћеног именицом у номинативу. Примери:

Кџџе имаше љовише М, Имаше неке
[цркве] М, имаше џдна кџџа НС,
имаше џдно маче љџџ НС, џдна
Цџганка имаше НС, Онеј лџџе
имаше, знџш лџџе ПП ...

Изгледа да је недостатак конгруенције у конструкцијама са *било је, имало је...* посебан случај шире појаве глаголског предиката у ср. р. ј., ма какав био род субјекта у ном. Примери са другим глаголима осим *биџи* и *имџи*:
Тако, џџџ обџчај се џџџо радџло и
сџд се радџи 2, ондак радџло се цџга-
реџџе, јџџџе 3, Играло се и џџџа вџл-
цџџи 3, љџкло се волóви 3, кџџџло се
мџџџијџл 4, Само се јџло сџра или
јџџа 5, љочџло мџло мóда 8 ...

кџџџџа се свџ љре.ло Ч, Пџло се раџџџа
М, Чувџло се óвце, свџџџе, крџџџе ПП,
дуну.ло вџџџар П, сџд је искочџло
благóдеџџ П.

Констатујемо да се у већини ових примера ради о повратним глаголима у пасивном значењу.

ОДРИЧНЕ РЕЧЕНИЦЕ

1) У љрезџџџу

Супротно стд. који прописује генитив у оваквим реченицама, за исказивање одсуства, непостојања, проучавани говори имају обично номинатив као у одговарајућим потврдним реченицама:

нема коске 1, нема местио 1, нема шџо 1, 3, 8, *Кад је свадба, нема свађа, нема прейџрка, нема нишџа 1, нема прџвно срџство 2, нема цџгла 3, сад нема чварци 3, нема љубав, нема нишџа 4, нема врђање више, гошово 4, више излаз нема 5, сад шџо нема 6, ако нема гасне лампе 7, сад нема шалваре 8* итд.

Нема дрљача гвоздена но од шрње Ч, нема шањџри, нема виџушке Л, Таг нема докџори Л, ако нема дрџго Л, сџг џа здравље нема Л, Ваџке нема, али бује! М, Нема одмена, нема нишџа М, нема радници Мђ, Нема га џусџн, џван га нема Мр⁴²², нема мџсо ПП, нема бомбџне ПП, сџг шџо нема П итд.

Као и код потврдних реченица, у овим примерима налазимо именице које се односе на бројиво и небројиво, мушког, женског или средњег рода.

Стд. генитив се јавља у Нишу у малом броју примера (углавном у окамењеним изразима):

нема вџе 1, нема џџшребе 1, Онда нема рачуна да се слави мнџго 4, нема шраве 5, нема више наде 8.

У следећем примеру говорник прво употребљава генитив (за именицу **човек**) а затим номинатив (деца), што јасно показује његову језичку несигурност:

нема човека да џи не каже у прџлазу „дџбар дан“, а ни деца „дџбро јџ-џро“ 8.

Са личним заменицама се редовно јавља и у Нишу и у селима енклитички облик ак.-ген.:

нема га 1, 9;

нема га, нема га да дође М, а сџг га и нема, Бџг га уџеџа Мр, нема га НС.

2) У џерфекџу

Док је стд. конструкција безлична, са глаголом **бити** (**није било** + ген.), проучавани говори паралелно имају више конструкција које одговарају конструкцијама потврдних реченица: а) са конгруенцијом: глаголски придев радни глагола **бити** или **имати** се слаже у роду и броју са субјективом у номинативу; б) без конгруенције: глаголски придев радни глагола **бити** или **имати** је у средњем роду једнине и праћен именицом (или заменицом), која је обично у номинативу једнине или множине било ког рода.

а) Реченице са конгруенцијом

бити

Примери:

⁴²² Овде примећујемо плсонастичку употребу енклитичке личне заменице.

м. р. ј.

Тад није био угаљ. Тад угаљ није био 2, није био овај водовод 3, што био све врачар, није био доктор 8 ...

ж. р. ј.

Није била прва лига шада 2, финансија није била 2, онда није била робна кућа 8;

ср. р. ј. (овде долази до конгруенције)

Али није било ово, ван Ниша, и није било што 3, То није уопште било 4, слагање није било 9 ...

м. р. мн.

Нису овди овакви били 5, пошто нису били аутобуси 8, да нису били наши да ошкучају 10;

ж. р. мн.

кад нису биле куће 3, Сада много школе има, а раније нису биле шако школе 4.

имати

Примери:

м. р. ј.

Таг неје имаа бунар Л, Нико неје имаа да ме најева Л ...

ж. р. ј.

Таг неје имала болница Л, Неје имала школа овде, имала у друга села шамо ПП, машина није имала П;

ср. р. ј. (овде долази до конгруенције)

Овој неје имало Л, друго неје имало П...

м. р. мн.

прашкови нису имали П;

ж. р. мн.

Несу имале врпењаиче НС.

Док у потврдним реченицама конструкције са конгруенцијом у Нишу имају глаголе **имати** и **бити** (у селима преовлађује **имати**), овде, у одричним реченицама, постоји јасна опозиција између Ниша, где се употребљава једино **бити**, и села у којима је скоро увек у употреби **имати**.

б) Реченице без конгруенције

бити (није било)

Примери

са именицама м. р. ј.
угаљ није било 4, иначе други знааи |
није било 7;

ж. р. ј.
док није стирјуа било 7; | *Таг неје било школа НС;*
 ср. р. ј.: в. горе реченице са конгруенцијом.

м. р. мн.
онда није било фрижидери и замрзи- |
ваћи 7;

ж. р. мн.
није било шетње 5 (мн. према кон- |
тексту).

имати (није имало)

ж. р. ј.

| *Таг неје имало школа Л;*

м. р. мн.

| *Писмени неје имало Л;*

ж. р. мн.

није имало цокуле 3. |

Према овом последњем примеру можемо претпоставити да је код истог говорника именица ср. р. мн. **кола** у номинативу: *иад није имало кола 3.*

Запажања

Имперфекат **немаше** скоро се никада не јавља, чак ни у селима: *Таг немаше баракe. Немаше праћи по три-четири М (усамљени пример).*

Због језичке несигурности долази до следећих исказа, који се налазе између оба типа горе описаних реченица:

йре нису биле кола 2; | *Није иаг имали колачи ПП.*

Стд. генитив може да се јави у Нишу, у безличним конструкцијама без конгруенције: *није имало сјанова 2, није имало авиомобила 7; Канапизације кад није било 3 (једнина, према контексту), онда никако није било других Цигана 7.*

Стд. и нестд. конструкције јављају се у истој реченици код истог говорника — знак лингвистичке несигурности: *Онда није било ни воза, оџац ми је праћао, воз није било 7.*

Закључујемо да се реченице којима се изражава присуство, постојање или одсуство, непостојање, значајно удаљују од стд. нормe (једино се у Нишу чују малобројне стд. конструкције):

много више него у стд. користи се глагол **имати** у перфекту,

много учесталије него у стд. јављају се конструкције са конгруенцијом и у потврђним и у негативним реченицама.

Очување ових одступања од нормe произилази, верујемо, из више фактора:

стање дијалекта је сложено, нарочито у перфекту у којем постоји паралелна употреба чак четири конструкције: са конгруенцијом или без ње, са глаголом **бити** или **имати**; стање је још сложеније у суседном косовско-ресавском дијалекту чији се утицај на наше говоре не може занемарити: поред четири поменуто модела овај дијалект познаје још и генитив у конструкцијама идентичним std., али понекад и у различитим од њега;⁴²³

употреба std. **има, нема** у презенту аналогно доприноси очувању *имало је, није имало* у перфекту;

std. српски језик такође користи конструкције са конгруенцијом у потврђним реченицама;

конструкције са конгруенцијом помажу да се очува номинатив уместо std. генитива у конструкцијама без конгруенције; штавише, кад се прелази са дијалекатског деклинационог система на стандардни систем, стандардним зависним падежом (ген., инстр., лок.) замењује се акузатив — општи падеж, а не номинатив!

КОНЈУНКТОРИ

Проучавани говори користе неке конјункторе непознате std. српском језику (*јел, ели, ал...*), и углавном std. конјункторе, али са понекад другачијим нијансама у употреби.

САСТАВНА СЛУЖБА

1) и

Забележени примери углавном одговарају std.

<p><i>И они масирали га бео лука и сирће и зéјтин [...] Па мéше њáмо и бибер у оној и зéјтин и свé њé драгúлије</i></p>	<p><i>Дође њáј Дунда и с колéна га пређи́сне на груди њуј и шшамарá га и шейá га њáмо НС.</i></p>
---	---

Чини нам се да је конјунктор **и** учесталији него у std. Тако он може да повезује и две реченице адверзативног значења где би std. употребио други конјунктор као што је нпр. **а**.

⁴²³ О ситуацији у призренско-тимочкој дијалекатској области, којој припадају наши говори в. Белић 1905, с. 624–625 и Богдановић 1987, с. 233 и 252; оба истраживача указују на конструкције без конгруенције (*било* или *имало* + ном. ј. или мн. било ког рода) и са конгруенцијом (са *имаћи* код Белића, са *бићи* али још више *имаћи* код Богдановића); Богдановић бележи негативне реченице са *имаћи* као и ми у селима. У косовско-ресавском дијалекту (в. Симић 1980, с. 21–25) постоји паралелна употреба ном. и ген. са *има, нема, није имало* и широка употреба глагола *имаћи* у перфекту са конгруенцијом или без ње, нарочито у негативним реченицама.

Телефон сам увео, и ишешко се до ише-
лефона долазило 2, Ал ако дође вре-
ме, да не врайи [йаре], и он зна да
није врайио, он ... 7;

Овај сад мо́же да седи, и он сад неће
да седи Л, било је лејо дејше и умрело
је Л, ... и ишамара га и ишеја га
ишамо. И он чим узнемири се, он
увайи неки йоитрес овако, и ишресе се
ишакóј НС.

2) иа

Овај везник је врло фреквентан у нашим говорима, много више него у
стд., у којем је нарочито уобичајен у колоквијалном говору. Неретко се чују
поновљена па, једно за другим, нарочито у селима:

кад су наши били у Француску иа се
један наш нишки учитељ ожењено јед-
ном Францускињом 5, Знаш де је сад
армија иа илац, иа ишамо, иу су све
биле магазе жишине 7;

замошаш у гужву иа заишши Ч,
Ручамо, иа легнемо, иа одморимо
једно саиш-два Л, иа йосле иа они
йоитргоше иа ишераше и Бугари Мр.

Често па није на почетку реченице; онда има статус речце која истиче
логичну везу са оним што претходи (онда реченица може почети правим кон-
јунктором):

А кад умру у болницу, не дају уошшше
кући да се доноси. Одма иа дођу ошш-
да, ашшо дође из гробље и ошера га
1, а ја нисам знала да је једна ово-
лица йогачица вајсна, зашó иа сам
је йојела 5, Побего је за време Турака
овде јел ишамо су иа ови Шийшари
иљачкали 6, ће йогине човек, ишшó иа
иу ишачку изводи 8, шó за њи иа била
аишрақција 8;

сас виле сламу радимо, не ко сас
комбај. Но је... шó је било иа ишакóј
йре Л, Неје имало шкóла ишшг. После
се иа наишавела Л, Али иа време је
ишаквó Мр, И он иа ми казје Мр,
Несам га иа знали НС, Ели чекај, ели
... једна шам иа бајала на Цишанни
НС.

У неким примерима из села, па има, у ствари, супротно значење (=

пак).⁴²⁴ Реченицу у којој се налази па често уводи адверзативни конјунктор:

Не могу, ал иа радим Ч, Прé смо
мање радели, несмо баиш овоко
радели, ал смо живели иа, само ако
има Л, Смеје ми се дејше, иа ја
ушиниа ногу НС, Он ће да жмјри, а
ја ћу иа да глеам НС, Владу кунем.
Он ии иа ошшде и ишакóј НС,
Шшрајкачи су били други, јел нисмо
знали како се шó иа ошшара ишшрајк
Т.

⁴²⁴ Ово значење приметно је БЕЛИЋ 1905, с. 651–652.

Па може имати прилошко значење (= **опет, поново**)⁴²⁵ и онда је у принципу акцентовано. Ова појава је чешћа у селима него у Нишу:

Остїарéла сам, а нéкад ãа кáжем, ãа бóље да сам ãшла ван Нíш 4, јéдну рóђаку ãа ãмам 5, Тí шéгрїи ударáли чекїћем у вóду ãа ãéгла га дáнас ãáј цóн, ãéгла, ãá га остїáви, ãá сýтїра га квáси, ãá га ãéгла, ãа о цóн, као гвóзжје шїó се ковé 8;

Прїтїиснеш, расцїурї се кáч, ãá ãреїїиснеш, зберé се Ч, евé га, ãá не срїће һáвол Ч, жњéмо, жњéмо цéо дáн [...] ãá ãроду́жїмо, ãá жњéмо Л, ... но си ãде да си рáди, да зарáди ãа ју́тїредан ãá ãде на с.лужбу Мђ, а óн ãá јурїја ги НС, Јá га јурїм, исцїерујем га, óн ãá дóђе ПП, Бїла сам у бóлницу сáг нéколко дáна, сáг ãá ãдем, и шáкó Т ...

Сремац је обилно употребљавао *ãа*, често и усред дела реченице започете неким другим везником: *А ја се ãа чиним да ич не разборим, ãа гу ја ãа зборим: „А ви ãа зашїо, викам, слушаїше...?“* (ИС 53), *Тóлко гóдине [...] остїаде удовац, ãа не мога да се ãа оженїш!* (ИС 55), *нема ни ãаїтка ни мајку* (ИС 62); *Исїин', шїо ãи је ãа ãеб'?* (ИС 101), *Е, а шїо је ãа сáг овој* (ИС 105), *Е, ãа сáг иди, ãа си ãиїуј Маријолу* (ИС 110), *Како, еїте, цвeїт у ãустїу ãóљану, ãа нїкој га не бере и ни мїрише и ни се ãа ћиїи сáг њeга — еїте шáкој си је удовичкó!* (ИС 115), *Зар неси душманин и ãа курјак?* (ИС 121), *Ее, ласїе се ãа враћају на ãролеї, ама ãвој младос' и моја леїоїшња — нїкад...* (З 13), *Кад ми рекнеш остїани си, ћу си остїанем, кад ми ãа рекнеш иди си, ја ћу си ãдем* (З 94)...

3) *шe*

Много је ређи него **и** и **па** (нарочито у Нишу) и понекад, као у стд. исказује нијансу значења циља и последице:

óне ãмају у бóју шeлевїзор, и ја ãдем ãе глéдам 1, Пóродица ãде шáмо шe чїни молїтїву 3;

Нéма за ãиїац, за нáс и мáло, за нáс... ãе наваћују сáс моїóр М, И кóћи ãду за девóјку ãе гу доведéу Мђ, И вїкнї сїрїну ãе ми ãóможе ãе га закачїмо гóре на ку́ку Мр, у Скóїље ми шїáа, кудé ми, ãе ãáм куїїја Мр, исцїерау га из куће ãе ãокó.ју Н, кад мóже он ги шїера, кад нé, ãде ãе кóпа сáс дéцу Т итд.

⁴²⁵ О овој дијалекатској употреби в. БЕЛИЋ 1905, с. 651.

или узрока

Отидем *џе нѐм џојагу, се бијем с мўжа НС, И џосена мучили смо се, џе овај је био у војску, ја сам радѐла у џолѐ Т.*

4) *ма*

Овај конјунктор се појављује тек у неколико усамљених примера:

Ако мушџерија наиђе нѐка, џа сџане џред џзлог, ма да ли ће да кўи или нѐће, ја џоред њѐга сџанем 7; | *Дођу џаџко, ма брађа, дођу... Л.*

5) *ниџи, ниџ, ни*

Обично понављани, ови конјунктори су еквивалент везнику **и** у одричним реченицама:

Ја нисам чуо ниџи знам 2, џако нису ме ни грдили ни исџукли 5, Ниџ он џиџао „Гдѐ си, Љубо?“, ниџи ја „Ђоко?“ 8, од џада, фала Бoгу, ниџ џма џемџераџуру, ниџ џма... ово 10; | *Ни га заболѐла рўка, ни га заболѐла нога Мр.*

Одступање у односу на стд. норму представља употреба одричне заменице **ништа са ни, нити**:

И нисам џѐла више уџиџе ни да сарађујем с њима, ни да им говорим нѐџио ни ниџиа 1, Нисмо имали ниџиа, ни креветџ, ни ниџиа 2, Па моје дѐџе није јѐло ни грџз, ни млѐко, ни ниџиа него џроју, качамак 4; | *Ниџи се виђамо, ниџи ниџиа М, Па нѐје ниџиа казуваја да га је, ниџи е иџаја куд лекара, ниџи је бија болесан, ниџи ниџиа М.*

СУПРОТНА ФУНКЦИЈА

1) *а*

Конјунктор који је у прилично слабој употреби у нашим говорима, може имати јасну адверзативну вредност.

Могу овако кад дўшек пѐремо џа онда очѐшљамо џу вуну, џрради се дўшек, а нисмо ми прѐле, нисам прѐла ја, нў-мем, нўмем и гоџово 4; | *нѐсам да... се уџлаџим баџ џако, а за џосо мораџ да џмаџ све сџра Т.*

2) *али, ал*⁴²⁶

Најубичајенији адверзативни конјунктор у нашим говорима и std. не разликује се у употреби:

ићи и исујеш и грдиш, ал урадиш га 1, ирошли сѝе да видиш чѝсму, ал не иѝече она 3, Ми смо ирѝели, ћѝро, сиройињу, али рање е иѝако све бѝло 4, Радња ми је бакалска, ал у иѝој радњи сам иродаво и ишѝарско 7, Има, сѝне, ал све иѝмрло 9;

Ти иѝсѝавиш мѝзе али није овакој ко сѝг Л, Пио сам ирѝе, ал је сѝг љаволско иѝиѝе Л, Оиѝидо ја иѝаг у вѝрош, ал иѝам не могу НС, Ја сам слаба бѝла али иѝанѝим НС, И сѝг си се иѝиѝа, ал сѝг не иду иѝо цркви Т.

3) *ама*

Иzolовани пример забележен је у селу⁴²⁷

Чиѝѝа ирѝава! Не, ама не слага славу М.

4) *но*

Овај стандардни везник среће се само у селима, где је иначе прилично у употреби.

после потврдне реченице (**но = али**)

јѝш мало би живѝа, но Дунда га уби НС, „Дѝдо, ја знам“ — реко. Но мрзи ме дека сѝар НС;

после одричне реченице (**но = него**)

Нема дрљача гвоздѝна но од ирѝње смо наирѝавили брану Ч, Нема да иѝураш у иѝанѝр, да сервираш, но си иѝакој иѝури са све и иѝакој си узѝмаш Л, он неће онога кѝма да зѝве, но зѝаа другѝога кѝма Мђ, Мајка неће но иѝи Мр, Ми смо овѝ крѝѝѝиш у цркви. Но иѝѝо! НС, Ја не глѝм оно иѝѝо иѝлѝе но Владу кѝнем НС, Не смѝм да сѝднем ирѝва, но сви кад насѝдају ПП.

5) *него*

Супротно везнику **но**, фреквентан је у Нишу, а редак у селима:

⁴²⁶ О апокопи и в. с. 113. *Ал* (поред *али*) спомињу Богдановић 1987, с. 230 и Михаљовић 1977, с. 56.

⁴²⁷ Насупрот овоме, овај конјунктор је чест (као и **ма** у адверзативној употреби) у Алексиначком Поморављу (Богдановић 1987, с. 230) и Лесковцу (Михаљовић 1977, с. 56).

Нема ограда, него једно двориште 1, Није онако било, него било је само зеленило 3, Не смемо пре да идемо, ће да нас убију, него кад они дозволило 4, не баш сасвим мала деца, него већ онако девојчице 5⁴²⁸, Па ништа нисам разговарао, политички ништа, него питао сам да л је видео моју породицу и овако, како су 7, И други људи неће дојде у варош него ће ојети ту да свраши 7;

Па неће деца чувају стиоку, него иду да учу школу НС, и то не у шањцири да сијује него из ђувеч П.

б) њак

Има, отприлике, исто значење ко и **па** у адверзативној употреби и користи се једино у селима.

Каже „Не могу“. Пијува њак Ч, рани и рани, сак сам гу шурила. Дим да су шуриим њак... Грашак... М, Три године држаше Немци, посе њак поборили се Бугари Мр.

РАСТАВНА СЛУЖБА

1) или, ил

Уобичајен је у Нишу, редак у селима:

И код њи нема да се свађају, да се бију ил да се најију 1, ту стиоји колач, ил стиоји свећа 3, Мора неко да нас праши — или браши да нас води, или мајка да нас води, а саме нисмо смеле 4, Не знам по кога ће, да л по нас, или штио је она усвојила, оно брашанче, ил по жене, ни он није знао где ће 10 итд.

Ил је с кола, или њлг или ма штиа друго Мр, Ђе си се ожени ил се удава или поседу мало, избегау НС.

2) ели, ел

Супротно дисјунктивном конјунктору **или**, он је редак у Нишу али сасвим уобичајен у селима. Представља доста уочљив дијалектизам који се у Нишу повукао у корист стандардног облика **или**.⁴²⁹

⁴²⁸ Обратити пажњу на плеоназам *него* *већ*.

⁴²⁹ О дијалекатском везнику *ели, ел* и његовој учесталој употреби код Сремца. Примећујемо да је такође фреквенпан у Лесковцу (Михаловић 1977, с. 56) и Алексиначком Поморављу (Богдановић 1987, с. 230–231 истиче да није забележио ниједан пример облика **или**).

йозовем вас двоје ели шроче 2, Одакле знају, да л сам ја комунистѝа ел сам ја фашистѝа 10;

Крстѝине найрајимо, седмине ел једанаес сноѝа јел шѝуримо седам сноѝа и шѝако наредамо Л, ели ће даи шѝи мѝен, ели ће ја дам шѝѝб Мр, на добро ел на лоше Мр, Ел да га бијем, ел нек ме убије и гошѝово НС, Оће да дајеш ћерку ел нећеи? НС, Јѝси га звѝла ошѝац ели шѝашо ели... ПП, Па йомѝже, ели свој, ел комшија, ел комшиќа, ели своја П, ја узнем ел йѝйел из огањ, ели йѝсак, и истѝрљам П, да ли воћке да садим ели да садим кукуруз П, Па, ели шѝѝќа, ели на йрѝмер комшиќа ели... Т итд.

3) а

Поновљено а има значење час ... час.

Ў-у, во́з иде, а шѝам, а овѝм, да га не йогоди бомбардаш 8;

а йред ко́ла, а у ко́ла Ч, А се укѝчи на ко́ла, а се скине, а йред коњѝа Ч, а найред, а нѝйрѝг, а нѝйред, а нѝйрѝг Ч.

ИСКЉУЧНА СЛУЖБА

Од стд. искључних конјунктора забележили смо једино **само** и **само што**.

И он се ойрави, са́мо шѝѝо ка́же не́ки йѝш... 1, Та́ су се је́ла обично кѝвала и кад су бѝрбе, са́мо шѝѝо се кѝвала шѝарѝна и кѝвао се кѝйус, ал нѝсмо кѝвали шѝу ја́нију од йрѝзилука и онда 5;

Са́мо жѝалим, мо́ју слашѝку сна́у не́ћу... Ч.

СУБЈУНКТОРИ

Даћемо кратак преглед различитих типова зависних реченица према њиховој синтаксичкој функцији, запажајући евентуалне разлике у нашим говорима и стандарду.

ДОПУНСКЕ РЕЧЕНИЦЕ

Оне имају функцију правог објекта у акузативу (објекатске реченице) или субјекта у номинативу (субјекатске реченице). Могу бити упитне и изричне.

1) Изричне дојунске реченице

Као у стандарду у проучаваним говорима се користи конјунктор **да**. Примери субјекатских реченица:

Ретио код нас иако нешто да се деси 4, Није било да оставиш ти девојку 4;

Мен се не свиђа ти сам да ги вучеш Мр.

Примери објекатских реченица:

ја чекам да они отворе 1, Бојим се да није од праишну 4, Не га видим да је толко омијен 5, Ја сам навикла да једну хаџину за дан и по сашијем 5, Турци нису дозвољавали црква да буде 7, волим да ми дете буде кришено 10 ...

они се улашили [...] да ги не потрети Л, Заклео се више да не иије Мр, иа знаш да не могу НС, Прети да украдне девојку НС ...

Запажања:

Стандард захтева генитив после **нема**, тако да је књижевна конструкција **нема тога да**, док ми бележимо **то** у акузативу — општем падежу или само **да**:

више нема то да долазу гостии 2;

а саз нема да љубу руке Л.

Понекад је везник **да** изостављен:

Главно ја не знам шамар од нега 10;

Ти си казала девети имаш браћа Ч, А ми чумо да се она уда Л.

У Нишу смо забележили неколико примера са **где** (или нестандардним варијантама *ди, куде...*) после глагола осећања чулима:

волим да гледам да се бију, де се убијају 1, чујем ди се смеје, ди се вриска, ди се весели у салу 2, А ми чујемо иозади где народ говори 3, ди ћу да гледам оне девојке куд се голе скићају 4.

2) Зависноуитне реченице

Пре него што пређемо на ове реченице, подсетићемо се како у управном говору може да се уведе питање.

Делимично питање, које се односи на један елемент реченице (са неограниченим бројем могућих одговора) може да уведе упитна заменица или прилог, што важи и за зависноупитне реченице:

Појма немам зашто су забранили, не знам 1, Зависи какви су гостии 1, А иа мајка зна зашто идемо да играмо 4, Сви се сакује да слушају што он прича 6, Не знам још што да вам кажем 10;

какво је било, баш ја не знам Л, Ти треба да знаш зашто си дошави Мр, А докле ћу живим иишај Бога ПП, Куј га иишје што оно плаче Т.

Глобално питање, које се односи на читаву реченицу (са два могућа одговора: **да** или **не**) може да се врши путем

интонације, без икаквих уводних речи (што није могуће у зависноупитној реченици):

Пишао ме: „Јеси њушио цигаре?“ 2, јеси долазио њуна? 3, Јесте ишли ка Нишку Бању? 3...

Јес ти женеи? Ч, Јеси га звала ошац? ПП, Знаиће ви иша је њуша? Ч, Оћеш, бабо, да не иримиш да дођемо? Ч, Ошац ће ме купе? ПП ...

упитних речци

ли

Па није ли? 1, Едеш ли красџавице? 5, разумеиће ли? 5;

Па није ли, сиине, њако? Л, Ђе га узмеиш? Волиће ли се? Л, Па могу ли да не радим? НС, Мојега Раџка, знаш ли га ти? НС, Цуго је на Славка, знаш ли ПП, Имаш ти оводи, видиш ли ПП, Волиш ли га? Т.

Примери из Ниша у којима **ли** долази после акцензованог помоћног глагола позајмљени су из стандардног језика: *Јеси ли сџајала њеи сџи? 5, а јеси л њо ракију? 6.*

Следећи примери, у којима је глаголски придев радни на првом месту, **ли** на другом, а енклитички помоћни глагол на трећем, нестандардни су:

Чишао ли си? 8;

Дођуваја ли је Раде? М, Мис.ю извадила ли си? Мр, Наџсла си л коњи? Мр (овде је л на трећем месту).

После речи осим глагола, **ли** се више употребљава него у стд. посебно у сеоским говорима:

џи ли си џа кокџика! 5, њосвађо се са Турџма, иша ли је било, ња убије човека 7;

ја л сме да гу њреварим? Мр, џакој ли је џо? Мр, џи ли знаи да бајеи? НС, Једно ли је да га заџзим? НС, Па џој ли ти је мџка, мис.ю ли џмаиш новац? ПП, Један џџ, човек ли је, бџше, умрео Л.

Као у стд., **ли** је посебно фреквентно у дисјунктивној служби за изражавање алтернативе:

у Париз ли је, куд је, иша ја знам 2, Руси ли су, Немци ли, ко зна ко је 4, Нџма Турџин ли је, Јевреин ли је 6, од коњица ли су, од чега ли су, од гвожђа ли су, не знам какви су 8;

Па саг добро ли је, лоше ли је, ја засџјем М, У Скопје ли иша, куде ли, џе џам куџја Мр, ће видиће девојке, џма ли, нџма ли ПП;

је ли (сведено уговорном језику на *је л*, а у нашим говорима често на *ели*, *ел*⁴³⁰)

⁴³⁰ На ове облике је указао Белић 1905, с. 652. На поручју Алексинца *ел* је најчешћа уводна речца у служби зависноупитних реченица (Богдановић 1987, с. 230 и 254–255).

Је л знаиш шїа је слава? 1, Па ел није? 1, Ел се слажеиш се узмеише? 2, Ел мислиш? 5, ел знаише шоб? 5, Ели је узимаш за жєну? Јел узимаш за мўжа? 7, Је л ти шїаиша шєде по-сїрада...? 9, ел шїакó бїло? 10;

Јел дóбро? Ч, И он, ел ти ирїчам, и он није иисмен Л, Ел си сáма тии шєла, волєла си шобг...? Л, Да жївїли, ел? М, ел ти се свиђа? Мр, Ел јá да нє знам шоблко месєци? ПП, По сáве јел си билá, мори? ПП, ел ти кáжем шїо сам зашєкла Т;

да ли (у говорном језику редуковано на да л)

дá л бєше у Ишїалију 1, дá л ћу ја дáнас да сїиѓнем 5, дá л је дивље, дá л је ишїомо 8, дá л је њему нєко ош-куцао 10;

Дá л га нєшїо омáје, кáко је бїло? Л, Дá л и ти ишїиши иреко свє? Мр, Дá л ће иóђе са снау сїарєју, дá л ће иóђе сас брãиша сїарєога, дá л... НС;

зар

зár он? 1;

Па јá зár мóгу да иáниши? Л, Па зár не блокираше брє свє? П;

не ли је страно стд. који уместо овога има зар не; сви примери потичу из села:

нє ли? НС⁴³¹, Па сáг грєшно ли је, нє ли је... М, нє ли је шїакó? НС, Нє ли си ти бїла? НС, Тó је... овáј... слон, нє ли? ПП, Нє ли је гóч? ПП.

Исте речце као у управном говору, осим зар и не ли, уводе и зависно-упитне реченице:

дóђеш код мєне и ишїаш ме, óћу ли да ти бóдем кўма 1, Па су óнда нас звáли да вїде није ли шоб нáше 5, ти ће осєиши ел ти није лáдно 1; ироглєда дá л је дóбро наирáвєно, дá л је урађено 2, ишїао сам дá л је вїдо мóју иóродицу 7;

над лáвор ли бєше [...], бáиш јá нє знам Л, док га не ишїаш óђе вóду и ли ма кáквó бїло Мр, ишїијує онóга домаћина има ли нєшїо за иóиши ПП, дá л је шоб исїина, дá ли нєје, ми нє знамо Мђ.

У следећим примерима ради се о слободном неуправном говору, јер упитне реченице нису ни директне ни у зависности глагола надређене реченице:

и ошїдне у Ошїишину, дá л је шу до-звóљено 3;

Преишїису, дї му је одєло П.

⁴³¹ Према овом првом примеру могло би се помислити да је нє скраћени облик нєје и да је значєња није ли у којем је порекло не ли (в. МИХАЛЛОВИЋ 1977, с. 57). Међутим, наши други примери показују да је не ли постала самостална речца. БЕЛИЋ 1905, с. 652 примєчује да је она врло учестала. Сремац ју је употребљавао радо: Ама ирошїло си је оној сїаровременско, не .л' ишїиш викам (ИС 52), Не .л' дваиуиш вечерасїе?! И не .л' ви реко' за мушївак? (ИС 65), код мóју кўћу, не .л' ви реко' (ИС 71), Е, не .л' и ја шїој зборим (ИС 93), Не ли ишїа, а ти си сал ћуиши? (3 11), Хе, лágала је ишїо је зборила? Не ли? (3 92)...

ДОДАТНЕ РЕЧЕНИЦЕ

С обзиром на њихову синтаксичку функцију, могу се назвати прилошко-одредбене или адвербијалне.

1) Намерне реченице

У нашим говорима једино се возник да користи у финалној вредности.

Примери:

презент индикатива

Испустии малю да је хладно 4, Чим сам га куйио тии га наместио да мож да га види он 7;

ваитим га за гуцу да ме он не изеде, да ме не изеде за ирс Ч, Дождоше да му дају ошудакe инекцију М, кад га еданиути доваити да га сечу НС, дизај се да работиши, да идеш у варош НС, ошито браји да запроси њума у село Труйале П, шито ире да поштигнеш да тие не иретекне неки Т ...

кондиционал

иа ме срамотиа да кажем да не би људи сиремали за мене 1, да би могли да ију... 1, А ја сам гледо да наиравим шиа било, сам да би имао склонишье, куд да се склониш 2, Трвали су народ да не би се ширило 6, Тако илашу децу да не би ишла деца и шако 6, И кева да не би био све време шако ио Чаир и оваи йосе школе... 8 ...

А она му рекла да ги затвори, да не би ошили негде Мр, да се не би илашило НС, да би се испекло ПП;

Констатујемо да је кондиционал чешћи у Нишу, док у селима преовладава презент.

2) Узрочне реченице

Нисмо забележили књишке возничке скупове због тога што, захваљујући томе што и будући да. У употреби су стд. вознички скуп зато што и возници јер (поред нестд. варијанте *јел*), што, чим, пошто и кад (ова два последња само у Нишу); у селима има примера са нестд. возницима *зитој шито, дек(а), зашито*. Примери:

зато што

Ошитина није дала да праимо ми куће велике у овом крају, зито шито они су предвидели да се овај крај руши ради болнице 2, Ошећи ће зито шито си сјајала 5, зито шито нисам имала родитиље 10 ...

само зито шито га назваа ујко НС, иа зито шито недељу дана више не чува дете Т; Нисам богуваја, ни понаиред бољем, зитој шито пошитојем Бога Л, Умрело, зитој је умрело, шито урочило га Л;

Стд. субјунктор **јер** у употреби је само у Нишу:

Дећинство смо лепо провели са децаџима, са мушкарџи, јер то као браћа смо били 4, просијај то, јер то је отров 6, ... и да се не залети један за другог, знаш, јер одма се одваја 7 ...

У селима је устаљен везник **јел**, који је уосталом фреквентнији него **јер** у Нишу; **јел** може да се јави у облику *ел*, са аферезом <ј>:⁴³²

сад иду само у одбор на ово грађанско венчање, јел тојови сад изумели да најлажују по милион динара 1, Па мајстора узмем од ови зидари, јесте. Јел ово није цигла, ово је чајма 3, Или браћи да нас одводи или мајка да нас одводи ел нисмо ми смели ноћу да идемо саме, девојке 4, морао је да побегне отуда колима јел су га они чекали да га убију 6, Само јаче си да говориш ел не чујем уошће добро 7, Учићељица ме изудара [...] ел она не зна, у ствари, жена, шта је било 10 ...

ШТО

не би ми дали што сам срчани болесник 2, Жао ми је што се нисам сешила јуно 5, Ел мислиш, што си се исклађала Богу, да ће ти то помоћи да ти ноге не отекну? 5, Ујна оклагијом ме шукла[...] што сам је [сестру] јушила 10

ЧИМ

Чим не бројиш, значи не мислиш ни да враћаш 7;

ПОШТО

Остарела сам већ, али радим, пошто сама живим са сином овде 4, Њему су одобрили пошто је ствар 6, Откупи његову радњу пошто тај Бечлија много ствар био 8.

јел не може сваки јути да имамо све Мр, јел онда прокисне П, ја сам то створио сас тај сира, ел мене Бугарин причао како се сира сирење П, не мож да га јустимо, ел можда има паризани П, Мене неје било то у јамети јел не сам имала родитељи Т, Ширајкачи су били други јел нисмо знали како се то па отвара ширајк Т ...

љуша што сам гу преженила Ч, Није изашаја што га мрзело Мр, Осам ноћи сам ја био без смену, што они нису знали паролу НС

Чим је мајка са њег, мора се „штајко“ ПП (= мора очух да се зове татко).

⁴³² Узрочни везник **јел** такође је својствен косовско-ресавском дијалекту: в. нпр. Јовић 1968, с. 155–156 (Трстенички говор) и Симић 1972, с. 468 (Левачки говор).

кад

„... нѐма сáд, нѐма куѝони, чѐкај“.
 „Е, ѝа кад нѐма лѐба, нѐћу ни да вам
 ра́дим...“ 1.

дек(а)⁴³³

Јá без вуѝарку и сáг не мóгу дек сам
 сѝара Ч, мрзѝ сме дека сѝар НС.
 Давамо гу за јединца дека ми ѝри
 браѝа НС.

зашто^{433а}

ѝа не мóже уѝиѝе да му исѝра́ве
 руке и ѝáко, заѝиѝо су га масѝрали
 6;

Па љуѝи се мајка заѝиѝо сам јѝ брѝи
 ѝој вође Мр.

3) Последичне реченице

Између проучаваних говора и стд. нема разлике. Примери:

без корелатива

Ујна оклагѝјом ме ѝу́кла, оклагѝјом,
 знаѝе, да сам свá била мóдра 10;

Тѝраш, да ѝáднеш у нѐсвес П;

са корелативом

А ѝо́лко сам бѝла будáла да се нѝсам
 сеѝѝла да ће ма́ма јаја да узме 1, Он
 је ѝо́лико бѝо ѝѝѝжак болеснѝк, да га
 ни у бóлницу нѝсу хѝѝели 10.

везнички скуп тако да

и одма ѝресече, ѝáко да би мóгли да
 дође још сáмо на во́ду и на хлѐба 5;

Насáдимо шангарѝу ѝáко да ѝмамо
 ѝу близу ПП, она́ гу нѐма, ѝáкој да
 сам си ћуѝѝила Л (дијалекатска вари-
 јанта ѝáкој) 4.

4) Начинске реченице

Већина њих исказује поређење или сличност, па бисмо могли да гово-
 римо и о поредбеним реченицама. Разликоваћемо две групе: са глаголом или
 без глагола:

⁴³³ Узрочни везник дек бележе БЕЛИЋ 1905, с. 649–650 (наводи га као везник за допунске реченице после глагола говорења и мишљења), БОГДАНОВИЋ 1987, с. 230 и МИХАЛЛОВИЋ 1977, с. 56.

^{433а} в. БЕЛИЋ 1905, с. 651 и МИХАЛЛОВИЋ 1977, с. 56. Речник МС наводи узрочни везник **зашто** као регионализам, КАТИЋИЋ 1986, с. 255 га означава као архаизам, а за Речник САНУ он је и једно и друго. Фреквентан је код Сремца: *Да гу не дираш, заѝиѝо ће свѝиѝио да бидне* (ИС 67), *Две дадомо на Курјака, заѝиѝо ми је он и заклаја* (ИС 92), *Без мѝѝѝаѝи да ми неси ископѝи на очи, заѝиѝо ѝе ѝаг не признавам за мѝжа* (ИС 134)...

а) без глагола: стандардни везник **као** користи се у нашим говорима: *осџарéло, као кад осџари чóвек 3, као браћа смо били 4, Па гас није шóлико мирисо као садáшњи њеџрól 7, осéџио од главу у колéно, као кад ми мéџак ѡрође 10;*

Кад се óкрену као дéџе малéцко Ч, Сџáде као укóџана НС.

Услед поједностављења вокалске групе настаје *ко*, понекад *ка*; постоји и *кај*, који можда долази од **као и** > *ка и*. *Ка* и *кај* се јављају само у селима: *ко сивоња радииш 1, нисмо биле шóлико кулџурне ко овај сáвремени свéџи 5, да ја овако ко маџеџа радим 10;*

сас виле слáму радимо, не ко сáз комбáј Л, нéма ко сáга М, Сáмо га ѡгледá ко крáва мрџиво џе.е.е Мр, да иде ко вода ПП, нéе ка и сáз Т, ка и Цџгани се уџрџииш Т, ѡаквá је дибéла кај ѡáј чџнак НС, џуџииш кај муџáв НС.

У неколико сеоских примера после као (< **како**) долази акузатив — зависни падеж, док именица или заменица после њега има функцију субјекта: *Па има усред авлџу ѡбóден сџóџер као ѡџу чáшу НС, Такáв бéше ка овóга НС.* Ова појава је иначе позната у призренско-тимочкој дијалекатској области после везника *како*.⁴³⁴

У компаративним реченицама без глагола употреба везника **како** није стандардна; ограничена је у Нишу а учесталија у селима:

нéка жџиви како óна 4, мóрамо како óн 6;

нéма колáчи, нéма како сáз Л, Прé ѡóј нéје било кáко сáз Л, Ракиџа нéје како сáга љуџиá М, Бџди вéсе.1 како јéсен НС, бéло како снéг П.

Поредбене реченице које долазе после придева или прилога у компаративу формирају се везником **него** као у стд.:

ѡрфéџино је ѡџрски гóвóрио, бóље него Тџрци 7, Имам више рачџна — дéвeџи, него да дáм двáес óсам ѡвáде 2, бóље него прé шџѡ је било 3;

Он бóље нас чџвáја него ѡрке његóве рође.не ПП, Она више ѡјéде него шџѡ коџиџа, шџѡ дá ѡрџкод П.

⁴³⁴ БЕЛИЋ 1905, с. 627–628, примећује да ова црта (везник се понаша као предлог) постоји углавном у говорима јужно од Нишаве; БОГДАНОВИЋ 1987, с. 261 констатује одсуство таквих примера у Алексиначком Поморављу. Изнова се дивимо Сремчевом таленту преношења нишких дијалекатских црта: он често користи *како* као предлог, али ретко уз овај везник употребљава акузатив — зависни падеж (*а не како ѡеб* [ИС 55], *ѡа кој ће како ѡеб* [ИС 121]...), чепиће номинатив: *Па она си седи дом, како једна домаџица од ред, а не како њојн мџж; како ѡн!* (ИС 81), *зар да смо и ми како он?!* (ИС 97), *Лeја, гóсподите, како гџуџи.ка, како и маџка гџ Сика* (ИС 106), *кад ѡрецавџи девојче како цвeџи* (ИС 109), *како ѡпџина маџка ѡримам си чeс?* (З 32) итд. Употребу личних заменица у акузативу после *како* и *како* у поредбеним реченицама НИВИЋ 1956, с. 115 бележи као заједничку појаву у призренско-тимочким говорима.

б) са глаголима: стд. **везник како** и **везнички скуп као што** постоје у нашим говорима.

као што

И сељаџи нису као шито су Цигани 1, имају они бурићи као шито ми шић показа 1;

Није сэг, народ као шито смо ми били ирѣ Мр.

За разлику од стд. **као** и **шито** могу бити одвојени:

нису шада девојке биле као сада шито су 3, Да се скинемо ми као сад шито се скићају голе? 4, То вам је као сад шито су у ову посласићарну еклери, ваљда 5, Онда нису били авиони као сад шито су 6, Цигани су клали шић близу поред мене шићу, као и данас шито кољу шамо 7, ша да више како фино, као сад за ирви мај шито идемо на уранак 10 итд.

неје као сэг шито има Л, шићови, закони, кмѣшови, одбори, ко ми шито кажемо наши кмѣшови, ирѣседници, шић је све заузетио Мђ, они посу на Ускрс шић лишије ко ми шито носимо на Ђурђовдан Мђ, Нѣсмо шићко шићѣли, као људи шито ирѣѣли Мр.

како

Тамо је имала једна жена и мѹж који су држали школу како сад кажемо 5, шићуно здрава, како смо мислили 5;

Тој је све било лѹгови како кажемо ги Л, како кажу они М.

Везнички скуп **како шито**, забележен у неким сеоским примерима није стандардан: *нема како сэг шито је Л, Ми си славио славу, ал како шито су биле, шић нема Мђ.* Примећујемо га и код Стевана Сремца: *За шићио ме, еше, на овај свети неје шићко жал како шито ме је, еше, жал за шић!* (ИС 52), *Девојченце леио и кроиќо, како и мајка гу шито беше* (ИС 85), *Ако ће' оиеш да си фанѣазија, како оиоичке шито беше, ми ће' шић исѣудио!* (ИС 113) ...

Стд. везнички скуп **као да** има поредбену и погодбсну службу:

ради све као да не зна 1;

Оно га све ђје усрале ко да неје кућано М.

в) Корелативи

Поредбене реченице са глаголом и без глагола могу бити најављене у надређеној реченици корелативом (најчешће прилогом за начин или количину).

поређење према квалитету

како говоримо кући, шако говоримо и у школу 1;

Како гу скинумо у кревети, шакој си га оставио, шакој га и узедоо мрѣвога М, Како му реќу, он шакој ирѣиане Мђ, Ко сэг, шако и шић ПП;

поређење према квантитету
сифон не мо́ж да прими́и њу́ воду́ њо́л-
ку ко́лко она́ кии́ша наи́ђе 2;

То́лко се но́си ко́лко њај замрзивач Ч,
Туј су има́ле две њо́јо́ле, њо́јо́ке,
гоњво́во ко́лке ову́ј нашу со́бу ши́ро́ке
Мр (ак. после ко́лко, као горе после
као).

5) Погодбене реченице

а) Реалне погодбене реченице

Употребљава се везник **ако**, понекад и **ли**

Ако о́ђе, ре́цимо, роди́шељи да ње
дају на да́ље шко́ловање, њи́и идеш,
ако не́, идеш и ли на за́нањи не́где ил...
1, ако не́ко наи́адне Ци́ганина, це́ла
ма́ла њо́ђе да [...] га бра́ни 1, Ако
има́мо — има́мо, ако не́мамо — не́ма-
мо 4, А ако њре́ба, он њи да́ 6, Ако
чи́ниши до́бро, до́бро њи се вра́ћа 7...
Једно ли са́мо осња́не, суњира је ду́јло
и онда ња́ко 5, Учи́ниши ли злó, злó њи
се и вра́ћа 7;

Ако има́ш до́бро има́ње [...], до́бро ће
да е́деш, ако не́маш, њи́и има́ш све́ да
ра́диш Л, Ако се усњра́им, да мр́днеш
не мо́гу ич НС, Ако не́ма болбо́не,
ка́же, њо́ није сла́ва ПП, Пома́же
ако њра́ви сва́дбу П;

Осња́вим ли га — кука́ње, му́ке,
нево́ља НС.

Неки од наведених примера односе се на прошлост говорника, али они га пребацују у наративни презент како би догађају дали више рељефа и живахности.

б) Иреалне погодбене реченице

Иреални карактер услова није наглашен (индикатив у кондиционалној реченици)

Услов се односи на садашњост, глагол у кондиционалној реченици је у презенту и несвршеног је вида:

Ако иде она́, ка́же, ће идеш и њи́и, ако
не́ — не́ма да идеш 4, Ако си њи́и не́-
мирна, де́да ће да исњ́ера на́ну ња ће
да доведе дру́гу же́ну 5;

Ако ње во́ли, он има њи ку́њи не́шњо
Л, Њо́јња криви́ца ако не́шњо ни́је у
ре́ду ПП, ако ме не во́ли не́ма
узима́ње П.

Услов се односи на прошлост, глагол у условној реченици је у перфекту:
ако њи је њла́ња би́ла ма́ла, и ма́ла
њензи́ја 2;

Ако њи за ма́јку би́ло му́ка, њњо
судава́ла? Мр.

Овде, услов се више сматра као реалност него као евентуалност; кондиционалном значење се придаје нијанса узрока.

Услов се односи на будућност, глагол је у презенту и свршеног је вида. ретко је у футуру, а примере футура 2 нисмо забележили:

*Ја ако будем жива, нема ти да ски-
таш 4, Те ме газда убије ако ти не
уђеш 7, Имам ја једну жѐну, ако ће
се видиће 2;*

*Ако дођеш, ће говоримо од тио шито
смо рекли Мр, ако су не дам дукаћи
неће да ме узме П.*

Услов представљен као имагинаран **ако** или **кад** + кондиционал, или **да** + презент или перфекат, главна реченица је најчешће у кондиционалу)

Иреално у презенту или могућност

ако

*ако не би имао лекове, осећаш болови
2, А овако, ко би ти ређо све једно
преко друго, лед, не можеш, залети
се 7 (због аферезе ако > ко);*

кад

*Кад би шео неко, рецимо, да ме убије,
у реду, ал сама не би 1, Кад би јео
сваки дан месито, онда не би осећао
никаки укус 2;*

*ја кад би живела сито три године ја
би ти ситоути руку пољубила и носу
П, Кад би било добро, Јеврѐин би
чувао кокошке, не би кућувао П.*

У одсуству надређене реченице **кад** + кондиционал изражава жељу (могућност) или жаљење (иреално у презенту):

Кад би се само могла да сѐтим! 5;

*Кад би те Бог нанеја на Светио
Илију да дођеш Ч, Кад би мога човек
да работи с једну руку НС, ја кад би
шолко живела на овај довети П.*

да

*И да ми нешто није добро, ја ћу да
прогућам 10;*

*да ти ја заиграм, да ти ја зајевам,
ти би река: „Шта је овој?“ Ч.*

Иреално у прошлости

*да је ишла у Београд, и она не би се-
дела овде 1, Кад је било оно четрдѐ-
сеи прве године, да је дицилина
била, ми би друшке били 3, Да сам
љубав проводила, ја би ви рекла 4, Да
е ошито у село, искоио он рују, у
брдо, све у ланину оситао, преживео
би све шоб 8, да је био већи шобломер,
ја не знам докле би ошито 10 ...*

*Да си казала, мајка би те да ла овакој
Ч, Да је викаја, можда би чути, он не
М, Ја да сам погинула, нишита,
погинула би си М, А он да је доиша,
два да му дам Мр, Да ги нисам
сиасио, и њи би стрећали П;*

У недостатку надређене реченице, **да** + перфекат исказује жаљење:

*... ја ситам у ону тарању, па бар да
сам оситавила шамо, него и оно ситам
па до врх лонац 5;*

*Да је маю кренуја да мрдне на ваи,
него шуж иадаја одма М.*

Примери условних реченица у говорима Ниша и околних села су многобројни, што говори о развијеној хипотакси, а иначе се не разликују ни по везницима, ни по времену и начину глагола од стандардних кондиционалних реченица.

б) Дојусне реченице

а) Концесија се односи на иреалне чињенице

Нисмо забележили ниједан пример са везницима **ма** и **макар** + глаголски придев радни.⁴³⁵ У нашим говорима се користи **па да** + индикатив:

Ту да дођем ња да све иде наојако
Н;

Само саз за снају не би ња да ме бесиш Ч, Не би снају њогазила, сине, ња да ме шураш на вешало Ч, Тој мора да те украдне ња на главу да оди Мр.

б) Концесија се односи на реалне чињенице

ако (нема примера облика **нако** без губљења вокала /и/⁴³⁶)

ако ме је иретила, ја сам урадела њо
10;

Наводица и прича да је добро, ако не ваља ПП, ако је врућина ми жтемо Т.

— **мада**

Каже, кад је иријуцало, њо за њи ња била ашрација, каже, бомбе, мада њо ручне бомбе биле 8,

— **премда**

реко „оћу“, ал ирэмда нисам знао шиа је и како је 2, И моа жена зна, њо сам научио, ирэмда она није знала њо како се ради 2, Никад ми ние шела да њомогне, ирэмда је њо за њу... 5, Премда вам је свеједно... 5.

— **па**

Коњи мораш да најацеш ња како знаш Мр.

Уз придеве налазимо **колико да** и **како да не**; ни овде нема везника **ма**:

Колко да сам болесна и како да сам болесна, ја не би могла 1;

Босиан колко год да је скуй, мој син мора до донесе... П.

Мада су примери концесивних реченица малобројни, њихова расподела у наведеним табелама даје увид, верујемо, у њихово присуство или одсуство у Нишу и/или у селима. У односу на стандард, на почетку надређене реченице, када следи иза подређене реченице, уочљив је недостатак корелатива попут **опет**, **ипак**, **али**... (исто је и са главним реченицама које долазе после подређених условних реченица; немају **онда**, **тада**, **тако**, **то** ...).

⁴³⁵ БОГДАНОВИЋ 1987, с. 232 у Алексиначком Поморављу такође констатује недостатак везника **макар** (као и **мада**) и везничког скупа **макар да**.

⁴³⁶ БОГДАНОВИЋ 1987, с. 232 сматра да се у Алексиначком Поморављу „везник **нако** релузује као **ако**“.

7) *Временске реченице*

а) Антериорност

Радња коју изражава глагол главне реченице претходи радњи глагола зависне реченице.

док не (експлетивно не)

И онда, док не изгреје сунце, ја чистиим тјраву 1, Треба мислиш док не најравниш штијету 4, и ми им до-тјурали слéдовања у лóгор свé док Мија није йогинуо 5, свé сам радио док није наишла окуйáција 7;

док он не лéгне, док га не йокријем, док га не йишам óће воду или ма какво било... Мр;

док (без експлетивног не)

йа се окрéћа [...], окрéћа, док се йó згустии 3, Немóјите, дéцо, да дирайше брэскве док се ја оздрáвим 6, И нé знам кóлко йрóшло, двé-тјри недéље, док сам гу йољубио; брé, кáки, йó дивље, брé 8;

А йиí ради штиó мóжеш док ја дóђем Мр, йа йроитрисав, йроитрисав, йа шéрав кóње, док се йó овришé НС.

докле

Кобајáги исйийтјују овáмо, дóкле га исйейáли 1;

[осйајемо] дóкле гóд не йрóдалмо ми сйра П (са експлитивним не).

пре него, пре него што: везнички скупови који се ретко користе; немамо примере из села:

Али йре него штио се йóчне рúча, ондак мóра да се очийа молийва 3.

б) Симултаност

Радње које исказују глаголи главне и зависне реченице су симултане.

док

док смо рáдили, ми смо се мéшали са њима 1, док смо јóш ми бйли мáти, док нисмо мóгли да йрийомóгнемо, онда е она усйáла, кувала кáфу, усйáо óйац, óбавезно се узймáло... 5, Јóш док смо бйли дéца у шкóлу, учийéљице нас йáко учили 6, док није бйло овóлко скуйó, йа бóгамн, имáла сам йо йридесетй, четйрдéсетй дýше 10;

нема примера.

докле

без забележених примера

Сййју си јуитрос докле óћу М.

кад(а)

ја сам била млада девојчица кад је умро њај ујак 5, Кад буде рђаво време, ал магла и ово, не смеш да изађеш најбоље 6, Кад он говори са неким Немцем, сви се сакупе да слушају шта он прича 7, када дође вода из Чир све одвлачи и за Нишаву 8 ...

Ја несам га ни знала, кад је он дошао Л, Била сам седам године мајка кад ми умрела Мр, Тој усшобобљ кад је, шћо много гідно НС, кад се сешћим, сшра ме ПП, Па кад може он ги шера, кад не, иде ше коша сас децу Т ...

Са vznikом кад темпорална реченица може исказивати изненадну радњу; глагол је свршеног вида (у презенту, понекад у перфекту или аористу), или нема глагола због експресивности. Радња главне реченице може онда бити антериорна радњи зависне реченице:

„Ајде, реко, дјдем код лекара“. Кад лекару на преглед [...], каже: „Ти си добио зајалене“ 6, Ја, шай, шаман дзу пољубим, кад она — шамар... Причам причу шек други шуй, кад она — шай, ошеи шамар 8, бројимо ги [авиони] кад шочеше — ббрум, шша је ово? 8;

Кад ја насрнем, оволко му на шшша шшша шена М, Кад засрнем, он шшм лега М, Кад улго овам, шоза кућу [...] ш шогледа на једн ред, на други ред, нема га. Кад се окрену на вшм [...] шрго ја шлек М.

како

Ја сам... шешнес године како сам у шензију 2, Има шриес и две године у шензију како сам 6;

Десеи године како зуби немам Ч.

в) Постериорност

Радња коју исказује главни глагол је постериорна радња глагола зависне реченице.

кад

Кад се врашћим, ја ћу онда да сшремим ршчак, кад сшремим ршчак, ја ћу ошеи негде дјдем на кафу, шшшо имам шшзу, ша кад ршчам ја ћу шосле мало да шрилгнем 1, Кој зна кад шш шорашшеш кака ћеш будеш? 4, Из кућу девојка кад изађе, нема више врћање, нема 4 ...

Кад буде умреја човек, шасуљ се шшри Ч, кад ме закачи други шшш, шшшов сам М, ша кад осшшшмо ми, кад се шшшшш — шшшшш до Бога ПП, шшшшш кад се сшшш, ја одма га шшшш ша га шшшшш Т, Кад смо ми шшшш, Душан је изашо Т ...

пошто

Редак је у нашим говорима и немамо примера у сслима:

Пшшшш сам шшшшш издржшо десеи године, онда ме уфшшш ршш 3;

ЧИМ

Чим ми чујемо у четвртак много музика свира, знамо да је циганска свадба 1, Чим му даш слајико, он знаје да већ, да мора дизлази 2, Чим си одвео девојку, нема кући врћање 4, ујутру чим усјанем, послужим се слајико 5, Чим почнеш нишлским да говориш: „Досџа!“ 6, Чим сам га куйио, ти га намести да можда га види он 7, чим почне да свиће... 8;

Чим не могу, ја попијем по едну М, чем му сийгало петнаес године, па узме девојку двајес пет године Мђ, Чим дође из цркву, тој се каже на мајку ПП, Чим прође време, изуби се све ПП, чим га помуде ја пописрим Т ...

Док је везник **чим** учестао у Нишу и у селима, нисмо забележили мере са **тек** и везничким скупом **тек што** за изражавање две радње (у надређеној и подређеној реченици) које се дешавају непосредно једна после друге.⁴³⁷

У значењу везника **чим** само на селу смо забележили а:⁴³⁸ *а га зако.бе и сјакује га, еше ги ладнаци Ч, а сџ, а се окоиило... Мр.*

КАКО

ја више ништа не радим како сам се разболео 2, од дваесте... дваес прве године како сам радио, првес прве године сам то куйио 3, Живим са сестром како ми је умро зети 5, Како сам се оженео, добио сам сина и ћерку 6;

*двајес године ко је умрела... Л, Има већ, богами, више од дваес године како су бајалили Мђ, Па има двајес године ко је умрела Мр, *ко ми је тиа ћерка оишла у партизани, несам добро баи толико Мр, како то поникне, па викнемо шидарамо Мр, То сам гу ударио како смо се узели НС, Муж ко ми погинуја, ја не радим ПП.*

ОТКАКО

Ошкакo се залечило сам лечи, лечи, лечи НС, ошкакo сам ја почео, вршалице су вршеле Т.

У проучаваним говорима нема неких стд. временских везника и везничких скупова као **пре но, пре но што, откад, тек, тек што ...**, а неки други су веома ретки: **пре него што** и **пошто**, који не припадају првобитном дијалекту, појављују се у малом броју градских примера. Иначе, временске реченице у нашим говорима се не разликују од стандардних.

⁴³⁷ БОГДАНОВИЋ 1987, с. 232 такође примећује недостатак **тек** у свим значењима ове речи, али опажа употребу **ишике**, коју смо ми забележили само у прилошком значењу: *Трижи году деише, не само ишике да се скишаш Т. Тике постоји код МИТРОВИЋ 1984, као и ишеке, који имамо у примеру: Теке чујемо шјамо, ишике иришцаше Л.*

⁴³⁸ У Алексиначком Поморављу а се јавља у овој служби (БОГДАНОВИЋ 1987, с. 230), коју Речник САНУ наводи без посебног обележја.

Биланс нашег прегледа различитих типова зависних реченица показује значајну појаву хипотаксе како у Нишу, тако у селима; можда више него што би се очекивало у говорима који се налазе на континууму између дијалекта и стандарда. Паратакса, са једноставном јукстапозицијом реченица, није много раширена; ево неколико примера:

последична вредност: *његова рука ипакó била, не мóж да се држи́ од срце* НС;

погодбена вредност: *Иди́те ша́мо, уфа́йши́те бо́лес у Ниша́ву 4, Не и́де-и́те ша́мо, ће ви крв́ узму́ 6;*

временска вредност: *Про́ђе зи́ма, и́ролеи́ до́ђе* ПП.

ЗАКЉУЧЦИ

Поређења која смо спроводили у току нашег рада између говора града Ниша и околних села показују да се ови говори налазе на континууму између стандардног српског до првобитног месног говора (који припада јужноморавским говорима, шире признено-тимочкој дијалекатској области). На овом континууму говори села су ближи првобитном дијалекту, док говор Ниша заузима средишњи положај, ближи стандардном језику. Ниш показује супростојање стандардних и дијалекатских облика (у пропорцијама које варирају у односу на проучаване категорије и информаторе). Примећени дублети сведоче о језичкој несигурности градских говорника, а та несигурност се још види појављивањем „интердијалекатских“⁴³⁹ облика који не припадају ни стандарду, ни дијалекту. Тако смо нашли

речи у којима акценат чува своју дијалекатску природу (тзв. експираторни акценат), с тим што се помера као и у новоштокавским дијалектима, тако да је на истом месту као и у стандардном српском (*долазим* — *долазим*, са експираторним, а не краткоузлазним акцентом);

многобројне речи са два експираторна акцента (један на истом месту као у дијалекту, други на истом месту као у стандарду);

ширење стандардног акузатива множине (са наставком <е>) именица мушког рода на све зависне падеже, према моделу јединине (*жањемо са сријове* као и *жањем са сриј*);

појаве хиперкорекције: употреба локатива после предлога *у* и *на* за означавање места кретања (*идем у Нишу*), коришћење стандардног инструментала али са предлогом *с*, *са* за изражавање средства (*жањем са сријом*).

Пропорција стандардних и дијалекатских облика варира не само од једног говорника до другог већ и код једног истог говорника према томе да ли више или мање пази на свој говор.⁴⁴⁰ За време разговора са истраживачем,

⁴³⁹ Термин „интердијалекатски“ нуди TRUDGILL 1986, с. 62 управо за ситуације у којима контакт између два дијалекта повлачи појављивање облика који првобитно нису постојали ни у једном ни у другом. Трудгил употребљава реч дијалекат у ширем смислу и стандардни језик сматра посебном врстом дијалекта (в. CHAMBERS и TRUDGILL 1980, с. 39).

⁴⁴⁰ LAVOV 1976, дефинише контролисан говор као говор „који се нормално појављује када субјект одговара на питања званично призната као део интервјуа“ с. 139, а на с. 146 фамилијарни

код испитаника неизбежно долази до више контролисаног говора, али прибегавајући учешћу особа из породице или окружења информатора добили смо више узорака фамилијарног говора.⁴⁴¹ Више примера које смо навели у нашем раду иначе показују да пропорција стандардних и дијалекатских облика зависи од теме разговора. Кад се евоцира некадашњи Ниш или изузетно драматичне прилике, нарочито оне које су везане за рат, дијалекатски облици постају многобројнији.⁴⁴²

Пропорција дијалекатских и стандардних облика може бити различита унутар истог села, у зависности од информатора. Стандардни облици долазе много више у говору мушкараца него жена. Уосталом језичка несигурност понекад говори о већој отворености према савременом свету и младим генерацијама: учили смо изненађујући контраст између једне баке која је (изгледа мање цењена од своје породице живела у малој просторији изолованој од остатка куће) имала мало контаката са унуцима и користила је скоро искључиво дијалекатске форме и друге бабе која је потпуно учествовала у животу породице и водила дуге разговоре са унуцима о њиховим активностима, па је због тога много више прибегавала стандардним облицима, мада је била старија од прве информаторке.⁴⁴³

Ако је проценат стандардних облика знатно већи у урбаном говору него у сеоским говорима, то је због дужег школовања, већег продора медија, бројнијих контаката са другим говорницима чији је говор ближи стандарду. Полазећи од ставова британског лингвисте Лесли Милрој, разлику између говора Ниша и села можемо тумачити према социјалним мрежама: у селима говор-

говор као „свакодневни говор такав какав се употребљава у уобичајеним ситуацијама у којима језик није предмет пажње“. Лабов указује на ситуације у којима се фамилијарни или спонтани говор може појавити: за време прскида услед интервјуа, нпр. кад говорник „упућује примедбу неком трећем лицу“ и за време дигресија. Знакови појављивања фамилијарног говора, пре свега су, „модификације предлога, тј. модулације гласа које утичу на говор у целини“ са „променом брзине говорења, променом тона, променом јачине гласа или ритма дисања“.

⁴⁴¹ MILROY 1987/6, с. 179 истиче важност публике којој се интервјуисана особа обраћа — критеријум који, према њеном мишљењу, превладава у контроли информатора над својим говором — за добијање „вернакулара“ (овај термин означава, LABOV 1976, с. 289 као „стил у којем се минимално пажње обраћа на сопствени говор“; иначе LABOV 1978 (с. 9) даје и много ширу дефиницију: „Под црно-америчким вернакуларом подразумевамо релативно једноличан говор којим се данас служи већина младих црнаца готово свуда у САД-у, нарочито у посебним квартовима у Њујорку, Бостону, Детроиту [...] итд. Поред тога њиме се говори и у већини руралних области и често је у служби фамилијарног, интимног говора многих одраслих“).

⁴⁴² MILROY 1987/6, с. 182 истиче однос између теме („topic“) и типа добијеног говора у току интервјуа са социолингвистичким циљем. Подсетимо и на контекст „смртне опасности“ који предлаже Лабов (LABOV 1976; с. 153).

⁴⁴³ VASIC 1983, с. 258 подсећа на важност везе између различитих генерација за говор: у овоме постоји интеракција између представника различитих генерација, везана, према аутору, за психолошку потребу ка идентификацији, како са једне, тако и са друге стране и закључује: „У тим настојањима процес је двосмеран — старији желе да се по језику приближе млађима, а млађи желе, у једном тренутку свога развитка, да усвоје језик старијих, док у другом, даљем развитку — да се одвоје од језика старијих“.

ници (барем у генерацији коју проучавамо) још увек чине густе и кохерентне групације, према томе способне да се одупру спољашњем лингвистичком притиску и да очувају дијалекат, док у граду процес индустријализације и урбанизације повлачи за собом слабљење и осипање ових мрежа тако да су говорници изложенији норми институционализованих канала, дакле, стандардизацији језика.⁴⁴⁴

Лојалност говорника према нестандартном језику може ипак помоћи његовом очувању и кад су урбани говори у питању; то зависи од тога да ли тај дијалекат ужива престиж код својих говорника. Кад је дијалекат престижнији, његови говорници га боље чувају и поред утицаја стандардног језика.⁴⁴⁵ Међутим, нишки говор може да се дичи својим постојањем у књижевности само у делима Стевана Сремца *Ивкова слава*, *Зона Замфирова* и *Ибиши-ага*. Нишлије осећају велику наклоност према говору Сремчевих јунака (за који се сматра да најбоље репрезентује нишки говор), али га истовремено избегавају у свакодневној говорној пракси због непрестижности у односу на стандардни језик.

Сматрамо да се утицај косовско-ресавског дијалекта, у шта смо се освечили више пута, може објаснити извесним престижем јер је ближи стандарду од говора Ниша и околних села. Супротно томе, изворни говорници Ниша придају виши статус свом говору него говорима градова јужнијих (Лесковац) и, још више, источнијих од Ниша (Бела Паланка, Пирот, Димитровград). Говори ова три града припадају тимочко-лужничком дијалекту, још удаљенијем од стандардног српског од јужноморавског дијалекта и ближем бугарским говорима, који имају негативне конотације због историјских односа Срба и Бугара.⁴⁴⁶

⁴⁴⁴ MILROY 1987/a, с. 181–212.

⁴⁴⁵ CHAMBERS и TRUDGILL 1980, с. 3 истичу да се у обичној употреби термин „дијалект“ односи на говор нижег статуса, „углавном повезаног за сељаштво, за радничку класу или друге непрестижне слојеве“. У ствари, извесне локалне дијалекте њихови говорници могу сматрати престижним (овде се не ради о „скривеном престижу“, појму који користи Лавов за говорнике који сами осуђују свој говор, а истовремено, више или мање несвесно желе да га очувају да би афирмисали свој социјални идентитет; в. LAVOV 1976). О важности појма престижа за извесне дијалекте в. KALOGJERA 1983–1984. Примери престижних урбаних говора за њихове говорнике су загребачки кајкавски, сплитски чакавски као и дубровачки штокавски. Њихови говорници као да остају свесни некадашње славе и бившег књижевног статуса тих говора. О престижу загребачког говора в. MAGNER 1966, KALOGJERA 1985, с. 95–96 и ИВИЋ 1986, с. 97, сплитског, в. MAGNER 1978/a, с. 472 и MAGNER 1978/b, дубровачког говора в. М. ИВИЋ 1965, с. 743 и ИВИЋ 1986, с. 97–98.

⁴⁴⁶ Један од наших нишких информатора (бр. 2) каже: „*Ниш је био мајо глџи град, ми смо заосџали, заосџали град. Ђзбиљно вам кажем, заосџали смо, јужни део. Лесковчани још како говору, у Лесковац да ви, да оџидиете — како они кажу, како они говору, ви би се чудили. Ми се чудимо. Ми, чим дође Лесковчанин овде у Ниш, ми знамо да је доџо Лесковчанин. По говору ги познамо, разумете. Он савим друкије говори него ми. Овија Белоџиљчани, Пироћинци, џам Димитровград... Они још горе говору, ко Бугари, прџви бугарски. И све на бугарско имају прџзвие, све на в, в, в: Димитров, Петров, Јанков, е, џако. А ми већ на џ имамо овде. Е, џако.*“

Занимљиво је и што говорници Ниша имају помало супериоран однос према говорницима околних села,⁴⁴⁷ радо тврдећи како се говор Ниша увек знатно разликовао од говора околних села. Ова тврдња је тачна на синхроничном плану; али ако се узме у обзир почетак века, констатујемо, прво, да се примери које Белић бележи у Нишу ни најмање не разликују од примера из околних села, а друго, како смо то доказивали током читавог рада, говор Сремчевих јунака углавном је идентичан данашњим говорима села. Уз сву опрезност, неопходну ако се у дијалектологији користе књижевна дела, можемо сматрати да је говор Ниша пре стотину година, каквим га представља Сремац био много сличнији данашњем сеоском говору старијих информатора и да је чак био слободан од наноса из стандардног језика којих данас има у знатној мери и у селима око Ниша⁴⁴⁸. Сам говор Сремчевих јунака наведених дела представља за Србе „нишки дијалекат“, међутим, тај говор више не постоји у Нишу, а у околним селима среће се у облику мање богатом дијалектизмима и то једино у генерацији изнад шездесет година.⁴⁴⁹ Становници Ниша који сада говоре попут Сремчевих јунака то чине са шалјивим или артистичким циљем, а не у свакидашњој употреби; ради се, у ствари, о „метафоричкој“ употреби говора.⁴⁵⁰

Говор Ниша представља мешавину стандардних, дијалекатских и „интердијалекатских“ (тј. ни стандардних, ни дијалекатских) облика. Преостаје

⁴⁴⁷ Исти однос изгледа да имају и становници других градова. KALOGLERA 1985, с. 95 спомиње убеђење загребачких кајкаваца да је њихов говор „бољи“ од руралне кајкавштине: на стр. 97–98 он установљава исто понашање становника градића Корчуле у односу на чакавске говоре околних села. Он указује да рурални говори (кајкавски или чакавски) у датим случајевима једноставно имају више дијалекатских особина него одговарајући урбани говори, и „постају прихватљиви у граду под условом да напусте неке од својих црта“. Инфериорност руралних говора још се огледа и у ужурбаности којом их њихови говорници напуштају кад се селе у град у корист приближно стандардног штокавског.

⁴⁴⁸ в. Јовић 1976, с. 735: „У Сремчевим делима из Ниша језик је засићен дијалекатским елементима. Међутим, у овоме језику је ипак далеко мање аутентично градског него дијалекатскога, што можда говори и о стварној језичкој ситуацији говора Ниша у Сремчево време.“

⁴⁴⁹ Амерички слависта Т. Ф. Магнер, који је иначе објавио интересантне радове о говорима Загребца и Сплита, даје једну, до карикатуре деформисану, слику говора Ниша. Замоливши студенте енглеског језика са нишког универзитета да један дијалогски текст преведу са енглеског на „говор Ниша какав употребљавају код куће“, он је добио већину текстова на стандардном српском језику (што нипошто није чудно, јер говори и дијалекти нису прихватљиви у писаној форми, осим у књижевне сврхе), а мањину „прелома“ које су студенти покушали да засите дијалекатским цртама, каквим су их замислили студенти да би угодили Магнеру (MAGNER 1984, с. 140–141). У другом чланку Магнер користи исти енглески текст, у дугој верзији и наводи његов превод на стандардни језик, на „нишки говор“ (без навођења аутора), који је у ствари пастиш Сремчевог дела, као и на загребачки кајкавски и сплитски чакавски! (MAGNER 1978 б).

⁴⁵⁰ Реч „метафорички“ је израз који употребљава британски лингвиста Лесли Милрој да би окарактерисала ситуације у којима представници градске „елите“, који иначе стандардни језик сматрају својом нормом, прибегавају дијалекту у препричавању шала, анегдота, вицева ит.д. (MILROY 1987/а, с. 32). Овако искоришћени дијалектизми, већ ишчезли или у фази ишчезавања, а у сваком случају туђи правој говорној пракси, јесу „стереотипи“ у смислу у којем Лабов употребљава ту реч. (LABOV 1976, с. 253).

питање зашто проценат стандардних и дијалекатских облика варира од једног до другог језичког проблема из фонетике, морфологије или синтаксе: другачије речено, зашто је говорна разлика између Ниша и села, дакле промена у дијалекту, већа за неке граматичке категорије него за неке друге. На то, изгледа, утиче више фактора.

„Најупадљивије“ црте, тј. најкарактеристичније за призненско-тимочку дијалекатску област (у односу на друге српске дијалекте) теже да се најпре модифицирају. Интересантно је што и сами говорници управо ове црте доживљавају као најупадљивије нарочито зато што су оне највише жигосане од стране говорника који владају стандардом. Наш рад потпуно потврђује тезу коју износи енглески лингвиста Петер Традгил у књизи „Дијалекти у контакту“, на коју смо се више пута осврнули. Он утврђује да се, када се говори у контакту, дешава и прилагођавање тако што говорници најпре модификују црте свог говора које осећају најупадљивијим.⁴⁵¹ Такве су црте први „кандидати за прилагођавање“, а мање упадљиве биће евентуално модифициране касније и спорије. Све ове модификације се остварују тек постепено, а говорници наизменично употребљавају за неки облик своју личну варијанту и варијанту дијалекта којем се прилагођавају: тако се објашњава појављивање дублета, а понекад „интердијалекатских“ облика када се прилагођавање остварује делимично.

Проучавали смо прилагођавање неких локалних говора, значајно удаљених од стандардног српског језика, овом језику. Навешћемо неколико примера.

Међу најкарактеристичнијим особинама првобитног дијалекта, које се још увек срећу у селима, а које су потпуно нестале у Нишу у корист одговарајућих стандардних варијанти, навешћемо фонему /s/ (*свезда*), глаголски придев радни мушког рода са наставком <ја> (*радија*), аналитички компаратив типа *йобогай* и удвајање личних заменица (*мен ме није сѝра*). Нисмо посебно проучавали лексикку, али је јасно да је то слој који се први подвргава промени, пошто су лексичке разлике изузетно уочљиве и пошто су их говорници врло свесни. Тако говорници Ниша имају само пасивно знање извесног броја лексема (још увек у активној употреби у селима), док одговарајућу стандардну лексему систематски користе.⁴⁵²

⁴⁵¹ Ове „најупадљивије“ црте којих су говорници свесни подударују се са социолингвистичким променљивим величинама које Лабов назива „маркерима“ (в. LАВОВ 1976, с. 324–325 и 419). Треба истаћи колико је Традгилу важно прилагођавање на нивоу индивидуалног говорника: прилагођавање се остварује током мноштва контаката између говорника различитих дијалеката (TRUDGILL 1986, с. 39); прилагођавањем управљају социопсихолошки фактори као жеља говорника да се не разликује од других и жеља да га разумеју (TRUDGILL 1986, с. 23); прилагођавање представља само један аспект универзалног обележја људског понашања, наиме да се у свакој комуникацији говорници прилагођавају својим сабеседницима (TRUDGILL 1986, с. 161).

⁴⁵² Ево неколико дијалекатских лексема које се чувају и у Нишу и у селима (стандардни еквивалент је дат у заградама, глаголи су наведени као у речницима у инфинитиву, мада се тај глаголски облик врло ретко појављује у нашим говорима: *кљомѡрац* (мехур), *рѝка* (ноздрва), *снѝга* (тело), *шѡшка* (патка), *шѡрајѡж* (јеж); *йишмѡниши се* (предомислити се), *йрѡйиши* (послати); *ѡис* (сасвим), *ѡс* (потпуно, право)... Има много више дијалектизама који опстају у се-

Неки дијалектизми, мање „упадљиви“, јер постоје не само у призренско-тимочкој дијалекатској области већ и у другим српским дијалектима, чувају се у Нишу, али у мањој мери него у селима, као нпр.: наставак <у> 3. лица множине глагола типа *говоришћи, видеши, држашћи* у презенту (*говору, виду, држу*), енклитички облик повратне заменице у дативу *си*, употреба акузатива уместо локатива после предлога *у, на* за означавање места где се неко или нешто налази.

Извесне црте, које стандард у принципу не допушта, а ипак се често срећу у колоквијалним варијантама стандарда, врло су учестале како у Нишу, тако у селима, нпр.: губљење гласа /х/, нарочито на почетку речи, употреба облика *би* за сва лица једнине и множине помоћног глагола кондиционала *ја би чийао, ми, ви би чийали*.

Сви наведени примери јасно показују да правило према којем се прилагођавање стандарду остварује, утолико више и брже што су дијалекатске црте упадљивије, важи на свим нивоима: лексичком, фонолошком, морфолошком и синтаксичком.⁴⁵³

Један други важан фактор од значаја за више или мање брз прелазак од дијалекатских до стандардних облика јесте степен сложености система за усвајање од стране говорника. Овде се позивамо на разлику коју успоставља енглески лингвиста В. Н. Франсис између „инцидентне варијације“ која делује на изоловане елементе лингвистичког система, не реметећи сам систем,

лима, док их у Нишу замењује стандардни еквивалент: *адећи* (обичај), *бробињак* (мрав), *доклећи* (благостање), *дреје* (одећа), *дувар* (зид), *грбиња* (леђа), *клатиња* (сукно), *мрза* (лењост), *омаја* (привиђење), *вренац* (парадајз); *бањашћи* (купати), *бегендишати* (заволети), *чукашћи* (лупати), *искочишћи* (изаћи), *нишашћи* (љуљати), *пирканишћи* (понудити), *рабобишћи* (радити), *укачишћи се* (попети се), *варкашћи* (пазити), *викашћи* (звати, казати), *зборишћи* (говорити); *голем* (велики)... као и део лексике везане за пољопривреду: *бијач* (лопата за ломљење конопљане стабљике), *вижа* (винова лоза), *парасина* (запуштено земљиште)... У извесним случајевима дијалектизам једва успева да преживи у Нишу, док у селима остаје виталан, као нпр. *ручашћи* (јести), *пидашћи* (бити), *утиешћи* (убити)... Интересантни су, понекад, коментари информатора у Нишу поводом извесних лексема; тако *жељка* и *оро* су застарели термини за информаторе 1 и 3 који изјављују да употребљавају *корњача*, односно *коло*; именицу *пшишимаљ* (пешкир) је информаторка 5 означила као архаизам, а информатор 8 каже да је *пешцер* некадашња турска реч; док се информаторка 1 шали поводом глагола *ровеи*, за који сматра да је сада искључиво руралан: *Свако село дружбе говори [...]* Рецимо, у неко село не каже: „дејте њлаче“, него каже: „рове“ [...]. Ту у једно село [...] даћи дејтеју име Жаклина... А баба га зове ња виче: „Еј, Жаклино, шито ровеи?“. И они се сад смеју, каже: „Жаклина рове“.

Примећујемо да је знатан број ових дијалектизама забележен у Лесковцу (в. Митровић 1984), у мањој мери у Пироту (в. Живковић 1987) и у тимочким говорима (в. Динић 1988).

⁴⁵³ TRUDGILL 1986 тврди ово само за ниво лексике (с. 25) и фонологије (с. 30); његови закључци су опрзни: „Ови фактори се не односе обавезно на лингвистичке нивое осим фонолошког.“ Разлог томе је да је већи број ралова на које се он позива посвећен енглеском језику, који је сиромашан на морфолошком плану. Дуња Јутронић-Тихомировић је показала да ово правило важи, у процесу прилагођавања сплитског говора стандарду, на нивоима морфологије (Јутронић-Тихомировић 1987, с. 258–259) и синтаксе (Јутронић-Тихомировић 1989/а, с. 55–58; аутору се овде може замерити што као променљиве величине узима *ча* који се односи на лексичку и редукуцију *ми* је на *ме*, која је фонетска појава).

и „систематске варијације“ које мењају систем реструктурирајући га темељно.⁴⁵⁴ Тако лексика са неколико десетина хиљада елемената представља најмање структурирани део језика, па је самим тим много више подложна инцидентној него систематској варијацији. Другачије речено, што су језичке јединице више интегрисане у језички систем, то све више зависе од систематске варијације и све теже су за усвајање од стране говорника неког другог лингвистичког система. Лакше је заменити један облик неким другим (нпр. лексему али и морфему као у случају замењивања аналитичког компаратива синтетичким компаративом), него усвојити синтаксички систем падежа (кад један једини облик општег падежа мора бити замењен стд. акузативом, генитивом, дативом, инструменталом или локативом⁴⁵⁵), или још више разликовати четири акцента стандардног прозодијског система, што је скоро немогуће уколико тај систем није усвојен већ од самог детињства.⁴⁵⁶ Заиста, након смо у Нишу често бележили стандардне наставке у именичкој деklinацији, акценатски систем остаје веома удаљен од стандардне норме: акценат је свакако много чешће у Нишу него у селима на истом месту као у стандардном српском, али ипак углавном чува исту природу као у изворном дијалекту — експираторни без квалитативних и квантитативних опозиција. Уосталом, изгледа да је крајња спорост промена у прозодијском систему код дијалеката у контакту универзална појава.⁴⁵⁷

Трећи фактор је жигосање говорника дијалекта у фази прилагођавања стандардном језику од стране људи који владају нормом. Овај фактор је везан за претходна два фактора: тако су највише жигосани најистакнутији дијалектизми као и „грешке“ које се односе на најлакше освојиве системе. Постоји, дакле, хијерархија у жигосању елемената у фази усвајања.⁴⁵⁸ Грешке у падежима и уопште грешке из области морфологије и синтаксе више су осуђиване него грешке везане за прозодију, утолико пре што има много мање

⁴⁵⁴ в. FRANCIS 1983, с. 19.

⁴⁵⁵ Постоје и посебно деликатне ситуације које смо проучавали и у којима говорник у процесу прилагођавања треба да пређе са наставка <a> на наставак <o> (именице хлеб — лук — сир), или са номинатива на генитив у реченицама које изражавају постојање или непостојање нечега или некога.

⁴⁵⁶ Исту градиацију тешкоћа (лексика — систем падежа — акценатски систем) истиче ИВИЋ 1986, с. 94: „Сразмерно је лако научити да место *аспал* треба рећи *сто*, али је много теже савладати синтаксу нашег књижевног језика, а готово немогуће загосподарити његовим акцентом ако он није научен у детињству.“

⁴⁵⁷ Од лингвиста који имају слична запажања поменућемо следеће: Д. Јовић је, у једној од ретких студија посвећених језичким променама у српским говорима, такође уочно да се прозодијски систем врло споро мења (ЈОВИЋ 1979); Д. Јутронић-Тихомировић, проучавајући слингиски говор, примећује да је фонологија мање подложна променама него морфологија и синтакса (ЈУТРОНИЋ-ТИХОМИРОВИЋ 1988); истражујући урбани говор радника у Белфасту, Милројеви су дошли до закључка да фонологија „већ генерацијама и, у неким случајевима, већ всковима“ непромењено остаје нестандартна (MILROY и MILROY 1978).

⁴⁵⁸ Показали смо такву хијерархију за придеве: аналитички и синтетички компаратив — деklinација — разликовање одређеног и нсодређеног вида (в. поглавље о придевима).

говорника који беспрекорно господаре стандардним прозодијским системом, него говорника који исправно владају системом падежа.⁴⁵⁹

Стање стандардног српског језика (или, тачније, оних стандардних варијанти које говорници Ниша и околних села имају прилике да слушају), као и стање дијалекта, такође имају извесну улогу услед већих или мањих могућности промена које садрже стандардни језик и дијалекат. Нпр., поновно увођење инфинитива је мало напредовало, како у Нишу, тако у селима, због ограничене и често факултативне употребе инфинитива у стандардном српском језику. Уосталом, кад има колебања у стандарду, што указује на промене у процесу и кад сами говорници стандарда често одступају од норме која је и сама подложна еволуцији, проучавани говори одражавају ове ситуације. Нпр. колебања у употреби наставака вокатива, разликовању одређеног и неодређеног вида придева и коришћењу збирних бројева типа **двоје** и **двојица** одражавају се у нишком говору, још изразитије него у стандарду због утицаја дијалекта. Уочљива је веза са фактором степености сложености система за усвајање: када се тешко намеће јасна стандардна норма, утолико више су говори у току прилагођавања стандарду склони колебањима и дублетима.

И сам дијалекатски систем је подложен еволуцији. Због тога је врло важно познавати његово првобитно стање и имати истовремено синхронични и дијахронични опис дијалекта; управо овде се радови из традиционалне дијалектологије⁴⁶⁰ показују драгоценим, чак неопходним: њихови подаци омогућавају социолингвистици да истражује на чврстим темељима.⁴⁶¹ Тако можемо објаснити већу пропорцију стандардних форми у неким граматичким категоријама захваљујући подацима дијалектолога, нарочито А. Белића у јужноморавском дијалекту. Нпр. померање акцента на претходни слог у императиву, што је сада завршен процес, било је већ почетком века много више поодмакло у овом глаголском начину него у другим морфолошким категоријама; повлачење имперфекта, чија је употреба сада и у селима ограничена на

⁴⁵⁹ Управо то истиче М. Ивић: „Није стога случајно што се у најмање незгодне грешке у односу на норму убрајају појаве очуване дијалекатске прозодије. Ниједан се наш интелектуалац не би усудио да каже, у озбиљном друштву, по узусу свог родног краја: *ударно га сас бајиниц*; али ће зато безброј њих (па чак и језички стручњаци!) мирно рећи: *не долази, њосица је, усмеримо* и сл. и нико им то неће узети баш за смртни грех. У типовима језичких погрешака постоји, дакле, очевидна хијерархија: за неке друштво сматра да дисквалификују човека као интелектуалца, а друге су просто непријатни детаљи који, наравно, нису за похвалу, али се ипак могу отпрети.“ (М. ИВИЋ 1965, с. 744).

⁴⁶⁰ Истакнимо да CHAMBERS и TRUDGILL 1980, с. 17 термином „дијалекатска географија“ означавају традиционалну дијалектологију, а речју „дијалектологија“ проучавање језичких варијетета уопште, било којом методологијом, што укључује структуралну, генеративну, урбану дијалектологију, с тим што ова последња прибегава социолингвистици.

⁴⁶¹ Тако TRUDGILL 1983, с. 31–32 тврди: „Дијалектологија је била и биће и даље без сумње од изузетно значајне помоћи за социолингвистику“; он жали што у области енглеског језика велики број социолингвиста, нарочито америчких, ништа не знају о резултатима дијалектолошких истраживања и „поново откривају ове податке са чуђењем, деценијама после дијалектолога, који су о томе већ све знали“.

мали број глагола, већ је дуже време уочљиво; чување наставка <a> у општем падежу именица мушког рода за жива бића, очување генитива за означавање датума, и понегде датива на <y> именица мушког рода, у призренско-јужно-моравском дијалекту, објашњава да су сада стандардни наставци много фреквентнији у генитиву и дативу именица мушког рода него у другим падежима.

Стања стандардног језика и дијалекта могу симултано утицати на граматичку категорију; нпр. у реченицама постојања или непостојања некога или нечега, с једне стране због сложене ситуације у дијалекту, са друге стране због стандардне употребе глагола **имати** или **бити** (у зависности од времена) у реченицама са конгруенцијом или без ње, конструкција ових реченица у Нишу изгледа изузетно замршена.

Наш рад тежи да допринесе изучавању лингвистичких промена у извесним говорима једног језика, српског језика, који пружа плодно поље захваљујући изузетном богатству деклинационог, конјугационог и прозодијског система.⁴⁶² Управо богатство морфолошког система српског језика омогућило нам је да проучавамо промене на морфолошком и донекле на синтаксичком плану,⁴⁶³ док се већина радова о другим језицима, посебно енглеског, често ограничава на фонолошки ниво,⁴⁶⁴ с обзиром на могућности какве ови језици пружају. Закључили смо да су промене у нишком говору на разним изучаваним плановима (фонолошком, морфолошком и синтаксичком) подређене

⁴⁶² Ово истиче Ивић 1986, п. 103: „Српскохрватски ту показује далеко шири дијапазон варијације него иједан други европски језик. Од једног нашег дијалекта до другог драстично варира број падежа (и с њиме целокупни лик деklinације), затим број глаголских облика, инвентар вокала и консонаната, а нарочито акцентуација. У погледу акценатских система има у нашим дијалектима можда више разноврсних структуралних солуција него у свим другим европским језицима и дијалектима узетим скупа.“ ЈУТРОНИЋ-ТИНОМИРОВИЋ 1987, с. 249 шири ово запажање на ниво морфологије за све словенске језике: „Очигледно је да су словенски језици са својим развијеним морфолошким системима погодни да допринесу теорији језичких промена на запуштеном нивоу морфологије.“

⁴⁶³ Главни проблем на синтаксичком плану је добијање довољног броја примера у спонтаном говору (за проучавању појаву). Ово истичу ЛАВОВ 1976, с. 266 (спомине реткост синтаксичких форми), FRANCIS 1983, с. 41 и MILROY 1987, с. 144–146. Л. Милрој подвлачи прагматичне факторе на које смо и ми скретали пажњу у нашем раду, нарочито у проучавању императива и личних заменица. Она нпр. упозорава да упитне реченице имају „мало шанси да се врло често појављују у говору интервјуисане особе“.

⁴⁶⁴ FRANCIS 1983, с. 148–149 запажа да су се и традиционална дијалектологија и недавне дијалекатске студије, више окренуте лингвистичкој теорији, скоро редовно посвећивале фонологији и (у много мањој мери) лексици. Ова опседнутост фонологијом можда објашњава зашто је Лавов дошао до проучавања „стилске“ варијације не само у контролисаном и фамилијарном говору већ и у читању (стандардних текстова, спискова речи и минималних парова). в. ЛАВОВ 1976, с. 138–145 и 161. Овакав приступ, који П. Традгил преузима у неким својим радовима (CHAMBERS и TRUDGILL 1980, с. 70–71 и TRUDGILL 1983, с. 170) са разлогом критикује Л. Милрој. Она истиче да се „стилови“ конверзације и читања не могу сматрати континуумом, јер је читање активност која се по самој природи потпуно разликује од говорења; иначе, додаје она, са информаторима ненавикнутим читању, или још горе, неписменим, таква анкета се уопште не може спровести (MILROY 1987/6, с. 173 и даље).

истим или заједничким факторима.⁴⁶⁵ Примећујемо да се скоро све наше проучаване промене односе на оно што Лавов назива „променом одозго“ коју дефинише као „спорадична и нередовна корекција форми подложних промени, корекција која тежи да их приближи моделу који је установила доминирајућа група, што ће рећи престижном моделу“⁴⁶⁶ (тај модел је у нашем раду стандардни српски језик). Супротно томе фонетске реализације, које пружају шири распон варијанти него у стандарду — те варијанте смо обрадили у делу о фонетици за вокале (нарочито /e/ и /o/) и за палатале, могу да зависе од „промене одоздо“, у којој „варијабла изгледа да је страна свакој структури стилске варијације у говору оних који је употребљавају“.⁴⁶⁷

Ако направимо биланс нашег рада, можемо најпре видети да смо проучавали лингвистичку варијацију у бројним граматичким категоријама. Занемарили смо неке тачке које би захтевале посебне радове попут интонације и реда речи, о којима ипак имамо извесна запажања, а друге код којих нисмо уочили никакву значајну разлику између нишког говора, говора околних села и стандардног језика (као глаголски вид). Што се тиче самих говорника, наш рад је само прва етапа неопходног исцрпног проучавања говора Ниша, а иначе смо већ у уводу најавили да ћемо у избору информатора узети само променљиву категорију „место живљења“, за коју су повезани професија и ниво образовања. За даље проучавање говора Ниша требало би узети у обзир и друге варијабле.

Пол би, свакако, била интересантна варијабла. Пошто смо у току нашег истраживања узели отприлике исти број мушкараца и жена, можемо извести нека запажања.

У селима жене су очигледно конзервативније од мушкараца и на континууму од дијалекта до стандарда ближе су од њих првобитном дијалекту. У великој већини случајева стандардни примери забележени у селима долазе од мушкараца, који самим тим испољавају већу језичку несигурност, вероватно повезану за већи број њихових контаката са „спољашњим“ светом и веће искуство жигосања од стране говорника који владају стандардном,

⁴⁶⁵ Могућност да се варијација проучава на морфолошком и синтаксичком плану на исти начин као и на фонолошком доводе у питање LAVANDERA 1978 и MILLROY 1987/6, с. 154. Б. Лавандера сматра да је у синтакси изузетно тешко, а можда и немогуће, доказати да све варијанте проучаване променљиве категорије имају исто референцијално значење (LAVOV 1976, с. 242 говори о „постојаном когнитивном плану“ за фонолошке променљиве категорије), што уопште није очигледно ако се узму активне и пасивне реченице. Мечутим, ЈУТРОНИЋ-ТИЈУМИРОВИЋ 1987, с. 260–261 са разлогом замера Лавандери што она не прави разлику између морфолошког и синтаксичког плана: у морфологији, барем, у деklinацијама и конјугацијама, јасно је да варијанте променљиве категорије (мофеме) имају исто граматичко „значење“; ова примедба може такође да важи, сматрамо, у синтакси (нпр. у нашем паралелном проучавању датива и конструкције **на** + акузатив, и још изражавања средства помоћу **с** + инструментал, **с** + општи падеж или инструментала без предлога).

⁴⁶⁶ LAVOV 1976, с. 253. У новијим лингвистичким истраживањима предлаже се израз „targeted changes“ („усмерене промене“) који је можда бољи јер се избегава разликовање између свесних и несвесних промена.

⁴⁶⁷ LAVOV 1976, с. 252.

нарочито за време вршења војног рока. Ове чињенице добро познају традиционални дијалектолози, који дају предност старијим женама.

У Нишу, напротив, никаква разлика између мушкараца и жена се не намеће на први поглед, што може да потврди једно запажање Л. Милрој⁴⁶⁸ чију смо теорију социјалних мрежа већ спомињали; лингвистичка последица слабљења и осипања ових мрежа (у Нишу, у односу на села) је „поремећај“ разлика између полова на језичком нивоу.

Супротно овоме резултати нових социолингвистичких истраживања слажу се да жене у просеку (уз исти узраст, исти ниво образовања и исти социјални статус) „производе“ језичке облике ближе стандарду и престижним моделима него мушкарци.⁴⁶⁹ Овај упадљив контраст у односу на ситуацију констатовану у селима, можда проузрокује различит статус жене, пошто су споменута социолингвистичка истраживања вршена у „индустријализованом западном свету“.⁴⁷⁰

Географском пореклу говорника би требало, такође, да се поклати достојна пажња. Вероватно је ово најсложенија варијабла у проучавању градског говора и треба приметити да свуда у свету има изузетно мало радова урбане дијалектологије који су ову категорију узели у обзир.⁴⁷¹ Знатан број становника Ниша долази, како смо приметили из призренско-тимочке дијалекатске области тако да би у већем делу становништва требало да постоји велики број језичких црта запажених код аутохтоних говорника. Два дијалекта, сврљишко-заплањски и тимочко-лужнички, којима не припада првобитни нишки говор, поседују извесне „упадљиве“ црте које их још више удаљују од стандардног језика него црте јужноморавских говора, тако да су те црте подложне брзом ишчезавању.⁴⁷²

Било би потребно анкетирати различите узрасне категорије, што би омогућило опсервацију језичких промена у „привидном времену“.⁴⁷³ Јасно је да се свака промена која продире у језички систем (у нашем случају у говоре Ниша и околних села, у правцу стандардног језика) чешће среће код младих говорника него код средовечних, а чешће код ових него код старијих говорника. То, међутим, не значи да су дијалекатске црте, нарочито прозодијске,

⁴⁶⁸ В. MILROY 1987/а, с. 193.

⁴⁶⁹ В. нпр. TRUDGILL 1983, с. 161–162.

⁴⁷⁰ CHAMBERS и TRUDGILL 1980, с. 72 и 98.

⁴⁷¹ В. код TRUDGILL 1986. поглавље 3 са насловом „Мешавина дијалеката и раст нових дијалеката“: Аутор истиче важност проучавања еволуције (под утицајем стандарда) дијалеката удаљених од стандарда (у „заједницама са дивергентним дијалектом“). То је управо и тема нашег рада.

⁴⁷² П. Традгил сматра да су у ситуацији мешавине дијалеката, присутне варијанте подвргнуте „редукцији“ најупадљивијих облика. Ова редукција, делимично повезана са процентом говорника сваког од присутних дијалеката, врши се процесом „коинсицијације“ који се састоји од „нивелесања“ мањинских и/или „упадљивих“ облика, и од поједностављења због елиминације најнеправилнијих облика (TRUDGILL 1986, с. 107–108 и 126).

⁴⁷³ Овај термин користи В. Лабов: „... деоба према привидном времену — другачије речено разлике у понашању између говорника различитог узраста, разлике које се диференцирају до разлика због редовног и понављаног распоређења узраста помоћу једног мерења у контрастираном тренутку стварног времена“ (LABOV 1976, с. 372).

потпуно елиминисане у корист стандарда у млађој групи.⁴⁷⁴ Таква анкета би могла показати, верујемо, убрзање лингвистичких промена: одсуство битних разлика између информатора од 60 до 100 година и, у односу на ову прву групу, знатну еволуцију код говорника од 30 до 50 год. и још много значајнију у групи од 18 до 30 година. Овакво убрзање језичких промена, које смо површно уочили када смо имали прилику да слушамо говорнике млађе од непосредно коришћених информатора, свакако одговара убрзању промена у начину живота (напуштање села, урбанизација, обавезно школство, мас-медији, социјалне трансформације...)⁴⁷⁵

Најзад, било би неопходно ставити акценат на сву разноликост социјалних група, чији бисмо статус одредили критерији као ступањ образовања, професија, приходи... Ова варијабла социјалног порекла је врло сложена па би било потребно темељита социолошка истраживања српског друштва. При томе треба искључити свако механичко преузимање таквих појмова, као што су друштвене класе (чиме се користи В. Лабов за САД) или социо-професионалне категорије (што употребљава Национални институт за статистику у Француској). Појам социјалних мрежа, што представља ограниченију и мање апстрактну категорију, по одређењу Британке Л. Милрој,⁴⁷⁶ могао би послужити као интересантно полазиште за изучавање у другим правцима. Најлакше применљив критеријум би био образовање: лако је предвидети да ће, за граматичке категорије у којима постоји варијација, проценат стандардних облика бити утолико већи што ће и ниво образовања бити већи, и то највишу у категоријама које већ имају високи проценат стандардних облика код наших нишких информатора.

Мислимо да су резултати нашег истраживања, тј. језичке промене проучаване у скупини говорника који представљају најстарији и најмање школовани слој аутохтоног становништва града Ниша и околних села, лако могу пренети на друге групе говорника (млађих, школованијих итд.), који би заједно представљали главни део становништва града Ниша и околних села. Управо у тој мери је наслов наше студије оправдан, иако смо свесни да се ради само о првом сондирању, које захтева и друга истраживања.

⁴⁷⁴ MILROY 1987/a, с. 7–8 и 33 запажа да, иако дијалекти узмичу под дејством растућег притиска стандардног језика, то ипак не значи да су они осуђени на нестајање, пошто старије особе нису увек највећи корисници вернакулара. TRUDGILL 1986, с. 110 примећује још да се дијалектске црте могу очувати тиме што су стављене у службу друге функције, нарочито стилске диференцијације.

⁴⁷⁵ ŠKILJAN 1980. врло сликовито говори о прелазу „са хоризонталне на вертикалну стратификацију језика“ сразмерно „процесу промена од хоризонталне стратификације руралног друштва на вертикалну стратификацију урбаног друштва“ и додаје да би овом прелазу требало да одговара прелаз од традиционалне руралне дијалектологије на социолингвистичку и урбани дијалектологију (с. 957).

⁴⁷⁶ Она критикује употребу категорије друштвених класа код Лабова (MILROY 1987/a, с. 14 и MILROY 1987/б, с. 31) и истиче да је појам социјалног статуса много интересантнији за социолингвисте него појам друштвених класа (MILROY 1987/б, с. 32). Ивџ 1986, с. 98 истиче посебност српске ситуације: „Код нас до данас нема уобличених градских ‘социјалних’ дијалеката којима би се издвајали ‘нижи’ друштвени слојеви, пре свега радништво, па понегде и такозвана средња класа“.

БИБЛИОГРАФИЈА

- АЛЕКСИЋ Р., ВУКОМАНОВИЋ С., 1966, „Основне особине александровачког и брусског говора“, *Анали филолошког факултета у Београду* 6.
- ALEXANDER R., 1975, *Torlak accentuation*, München : Verlag Otto Sagner.
- ВАБИЋ С., 1967, *Jezik*, Zagreb : Panorama.
- ВАРИЋ Е., ЛОНЧАРИЋ М., МАЛИЋ Д., *et al.*, 1979, *Priručna gramatika hrvatskoga književnog jezika*, Zagreb : Školska knjiga.
- БАРИЈАКТАРЕВИЋ Д., 1976, „Јужноморавска говорна зона у светлу Белићева испитивања и данас“, у: *Зборник радова о Александру Белићу*, Београд : Српска Академија Наука и Уметности.
- БЕЛИЋ А., 1905, „Дијалекти источне и јужне Србије“, *Српски дијалектолошки зборник* I.
- БЕЛИЋ А., 1911, „О дијалектолошком материјалу О. Броха у књизи: Die Dialekte des südlichsten Serbiens“, *Српски дијалектолошки зборник* II.
- БЕЛИЋ А., 1971, *Савремени српскохрватски књижевни језик, први део — Гласови и акценат*, Београд : Научна књига.
- БЕЛИЋ А., 1973, *Историја српскохрватског језика, II, св. 2 — Речи са конјугацијом*, Београд : Научна књига.
- БОГДАНОВИЋ Н., 1979, „Говори Бучума и Белог Потока“, *Српски дијалектолошки зборник* XXV.
- БОГДАНОВИЋ Н., 1987, „Говор Алексиначког Поморавља“, *Српски дијалектолошки зборник* XXXIII.
- BOURDIEU P., 1982, *Ce que parler veut dire — l'économie des échanges linguistiques*, Paris : Fayard.
- БРАВЕС I., ХРАСТЕ М., ЖИВКОВИЋ С., 1966, *Gramatika hrvatskosrpskoga jezika*, sedmo izdanje, Zagreb : Školska knjiga.
- BROCH O., 1903, *Die Dialekte des südlichsten Serbiens*, Wien.
- BROZOVIĆ D., 1960, „О структуралним и генетским критеријима у класификацији српскохрватских дијалеката“, *Zbornik za filologiju i lingvistiku* III, Matica srpska.

- BROZOVIĆ D., 1970, *Standardni jezik — Teorija, usporedbe, geneza, povijest, suvremena zbilja*, Zagreb : Matica hrvatska.
- BROZOVIĆ D., IVIĆ P., 1988, *Jezik, srpskohrvatski/hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski* (Izvadak iz drugog izdanja Enciklopedije Jugoslavije), Zagreb : Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“.
- BUGARSKI R., 1975, *Lingvistika o čoveku*, Beograd : BIGZ.
- Cahiers du français des années quatre-vingts*,
 — 1, 1985, *Recueillir la langue circulante: médias, environnements*, Paris : CREDIF;
 — 2, 1986, *Discours en situation d'entretien, construction et premières exploitations d'une pré-enquête*, Paris : CREDIF;
 — 3, 1988, *Sociolinguistique: „évaluation“ et analyses de discours*, Paris : CREDIF;
 — 4, 1989, *Discours en situation d'entretien: gestion, interaction et évaluation*, Paris : CREDIF.
- CHAMBERS J. K., TRUDGILL P., 1980, *Dialectology*, Cambridge : Cambridge University Press.
- ЋИРИЋ Љ., 1983, „Говор Лужнице“, *Српски дијалектолошки зборник XXIX*.
- ДАНИЧИЋ Ђ., 1925, *Српски акценџи*, Београд–Земун : Српска краљевска академија — Посебна издања.
- ДЕРЕТИЋ Ј., 1983, *Историја српске књижевности*, Београд : Нолит.
- ДИНИЋ Ј., 1988, „Речник тимочког говора“, *Српски дијалектолошки зборник XXXIV*.
- DUBOIS J., GIACOMO M., GUESPIN J., et al., 1973, *Dictionnaire de linguistique*, Paris. Larousse.
- ЂОРЂЕВИЋ Б., 1974, *Српскохрватски позоришни језик*, Београд : Универзитет уметности.
- ЂОРЂЕВИЋ Б., 1987, *Елементи српскохрватске дијалекте*, треће издање, Београд : Универзитет уметности.
- ЕЛЕЗОВИЋ Г., 1932–1935, „Речник косовско-метохијског дијалекта“, *Српски дијалектолошки зборник IV; VI*.
- Enciklopedijski leksikon — Mozaik znanja: Srpskohrvatski jezik*, Beograd : Interpres, 1972.
- Fonološki opisi srpskohrvatskih/hrvatskosrpskih, slovenačkih i makedonskih govora obuhvaćenih Opšteslovenskim lingvističkim atlasom*, 1981, Sarajevo.
- FRANCIS W. N., 1983, *Dialectology — An introduction*, London/New York : Longman.

- GARDE P., 1966/a, „Les propriétés accentuelles des morphèmes serbo-croates“, in: *Scando-slavica* 12, Copenhagen, 1966.
- GARDE P., 1966/b, „Fonctions des oppositions tonales dans les langues slaves du Sud“, *Bulletin de la Société de Linguistique* 61/1.
- GARDE P., 1968, *L'accent*, Paris : Press Universitaires de France.
- GARDE P., 1976, *Histoire de l'accentuation slave*, 2 vol., Paris : Institut d'études slaves.
- GARDE P., 1980, *Grammaire russe*, I (*phonologie — morphologie*), Paris : Institut d'études slaves.
- GARDE P., 1981, „L'accent du verbe serbo-croate: essai d'analyse bisynchrone“, *Revue des études slaves* 53/3.
- GOŠIĆ N., 1984, „O takozvanom dvostrukom akcentu u srpskohrvatskim govorima“, in: *Crnogorski govori — Rezultati dosadašnjih ispitivanja i dalji rad na njihovom proučavanju*, Titograd.
- ГРИЦКАТ И., 1954, *О њерфектѣу без њомоћног глагола у српскохрватском језику и сродним синѡаксичким њојавама*, Београд : Српска академија наука — Посебна издања.
- HRASTE M., 1956, „Bibliografija radova iz dijalektologije, antroponimije, toponimije i hidronimije na području hrvatskoga ili srpskoga jezika“, *Hrvatski dijalektološki zbornik* I.
- Историја Ниша*, Ниш : Градина и Просвета
 — I, 1983 (од најстаријих времена до ослобођења од Турака 1878. године);
 — II, 1984 (од ослобођења 1878. до 1941. године);
 — III, 1986 (од 1941. до 1980. године).
- ИВИЋ М., 1963, „Репертоар синтаксичке проблематике у српскохрватским дијалектима“, *Зборник за филологију и лингвистику* VI : Матица српска.
- ИВИЋ М., 1965, „Језичка индивидуалност града“, *Израз* IX, 8–9.
- ИВИЋ М., 1971, „Квѡстионар за употребу падежа у савременом српскохрватском књижевном језику“, *Зборник за филологију и лингвистику*, XIV/1 : Матица српска
- ИВИЋ П., 1956, *Дијалектологија српскохрватског језика — Увод и шћокавско наречје*, Нови Сад : Матица српска.
- ИВИЋ П., 1957, „О говору Галипољских Срба“, *Српски дијалектолошки зборник* XII.
- IVIĆ P., 1958, *Die serbokroatischen Dialekte, ihre Struktur und Entwicklung*, Den Haag : Mouton.
- ИВИЋ П., 1959–1960, „О деклинационим облицима у српскохрватским дијалектима“, *Годишњак Филозофског факултѡета у Новом Саду* IV; V.

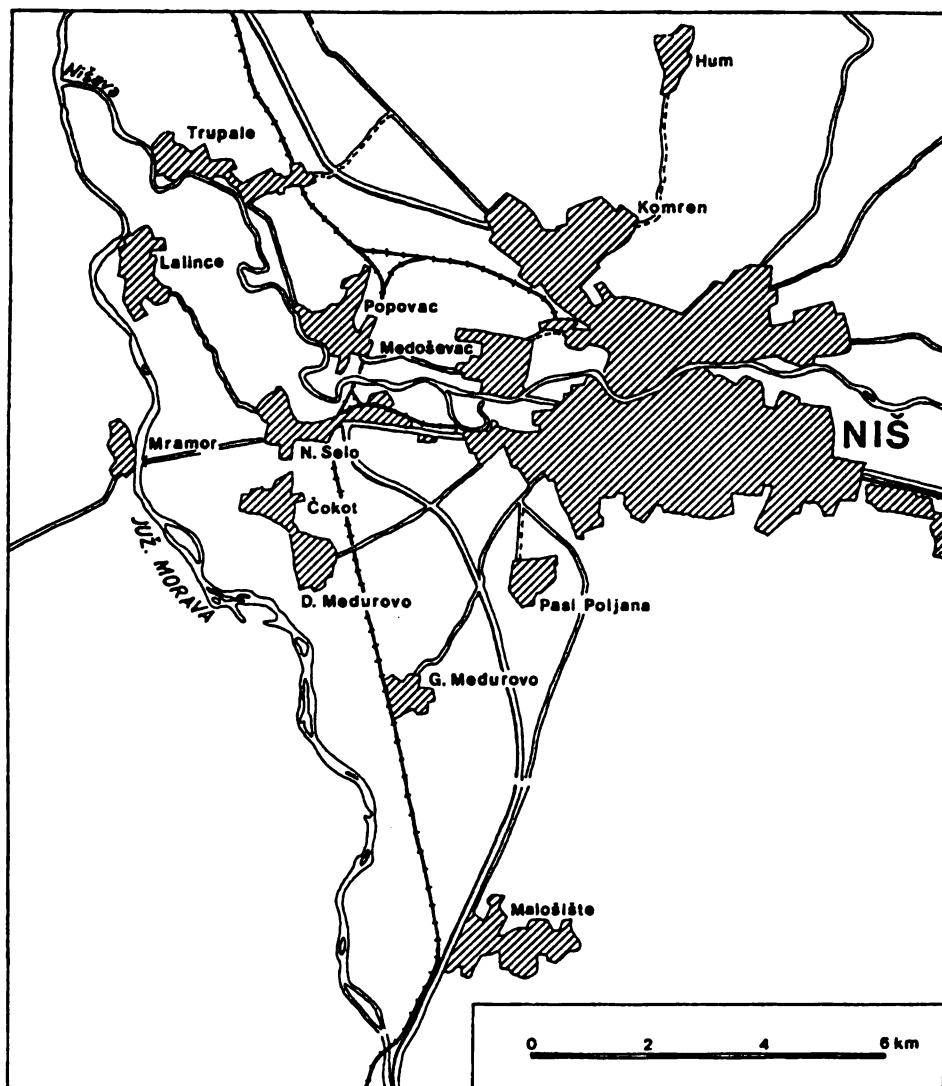
- ИВИЋ П., 1962–1963, „Инвентар фонетске проблематике штокавских говора“, *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду* VII.
- IVIĆ P., 1963, „О класификацији српскохрватских дијалеката“, *Књижевност и језик* 1.
- IVIĆ P., 1965, „Прозодијски системи савременог српскохрватског стандардног језика“, in: *Symbolae linguisticae in honorem Georgii Kuryłowicz*, Wrocław–Warszawa–Krakow : Polska Akademia Nauk.
- ИВИЋ П., 1982, „Књижевни и народни језик код Срба“, у: *Историја српског народа*, II, Београд : Српска књижевна задруга.
- ИВИЋ П., 1986, *Српски народ и његов језик*, друго издање, Београд : Српска књижевна задруга.
- ИВИЋ П., ALEXANDER R., 1974, „Рефонологизација количества гласног у квалитету у једном југо-источном српском говору“, in: *Обшеславјанский лингвистический айтлас*, Академија наука СССР, Москва.
- IVIĆ P., LEHISTE I., 1963; 1965; 1967; 1969; 1970; 1972, „Прилози испитивању фонетске и фонолошке природе акцената у савременом српскохрватском књижевном језику I; II; III; IV; V; VI“, *Zbornik za filologiju i lingvistiku* VI; VIII; X; XII; XIII/2; XV/1 : Matica srpska.
- JOVIĆ D., 1961–1962, „О проблему именца III врсте у неким шtokавским говорима“, *Zbornik za filologiju i lingvistiku* IV–V : Matica srpska.
- ЈОВИЋ Д., 1968, „Трстенички говор“, *Српски дијалектолошки зборник* XVII.
- JOVIĆ D., 1976, „Језик урбаних средина“, *Gledišta* 7–8.
- JOVIĆ D., 1979, „Sociolingvistički фактори језичких промена у жупском говору“, *Књижевност и језик* 2–3.
- JOVIĆ D., 1983, „Књижевни језик и урбани идиом“, у: *Језик у савременој комуникацији*, Београд : Центар за марксизам.
- JUTRONIĆ-TIHOMIROVIĆ D., 1983, „Језик града“, *Argumenti* 1–2.
- JUTRONIĆ-TIHOMIROVIĆ D., 1985, „Аспекти социјалне или урбане дијалектологије“, *Радови Филозофског факултета у Задру, Раздио филолошких зnanosti* 14.
- JUTRONIĆ-TIHOMIROVIĆ D., 1986/a, „Једна могућа социolingвистичка универзалија“, *Радови Филозофског факултета у Задру, Раздио филолошких зnanosti* 15.
- JUTRONIĆ-TIHOMIROVIĆ D., 1986/b, „Морфолошке промене у splitsком vernacularу“, *Filologija* 14.
- JUTRONIĆ-TIHOMIROVIĆ D., 1987, „Above phonology and below syntax in linguistic change“, in: DENNING K. D., INKELAS S., MCNAIR-KNOX F., RICKFORD J. (ed.), *Variation in language NWAV–XV at Stanford*, Stanford : Stanford University Press.
- JUTRONIĆ-TIHOMIROVIĆ D., 1988, „Дијалект или vernacular?“, *Радови Филозофског факултета у Задру, Раздио филолошких зnanosti* 17.
- JUTRONIĆ-TIHOMIROVIĆ D., 1989/a, „Језично прилагођавање на синтактичком нивоу“, *Радови Филозофског факултета у Задру, Раздио филолошких зnanosti* 18.

- JUTRONIĆ-TIHOMIROVIĆ D., 1989/b, „Language change in an urban setting“, in: RADOVANOVIĆ M. (ed.), *Yugoslav general linguistics*, Amsterdam/Philadelphia : John Benjamins (coll. „Linguistic and literary studies in Eastern Europe“, 26).
- KALOGJERA D., 1983–1984, „Između dijalekta i standarda“, *Godišnjak Saveza društava za primijenjenu lingvistiku Jugoslavije* 7–8.
- KALOGJERA D., 1985, „Attitudes toward Serbo-Croatian language varieties“, *International journal of the sociology of language* 52.
- КАРАЦИЋ В. С., 1986, *Српски рјечник: 1852*, Београд : Просвета, 2. вол.
- КАТИЋИЋ R., 1986, *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika — Nacrt za gramatiku*, Zagreb : Globus.
- КЛАЈН I., 1987, *Rečnik jezičkih nedoumica*, drugo izdanje, Beograd : Nolit.
- КРАВАР M., 1963, „O logičkom akcentu riječi u srpskohrvatskom“, in: *Zbornik u čast Stjepana Ivšića*, Zagreb : Hrvatsko filološko društvo.
- КРСТИЋ В., 1979, *Демографски развијак Ниша*, Ниш : Градина.
- LABOV W., 1972/a, *Sociolinguistic patterns*, Philadelphia : University of Pennsylvania Press; trad. fr.: 1976, *Sociolinguistique*, Paris : Les Edition de Minuit.
- LABOV W., 1972/b, *Language in the inner city — Studies in the Black English vernacular*, Philadelphia : University of Pennsylvania Press; trad. fr.: 1978, *Le parler ordinaire — La langue dans les ghettos noirs des Etats-Unis*, Paris : Les Editions de Minuit, 2 vol.
- LAVANDERA B., 1978, „Where does the sociolinguistic variable stop?“, *Language in society* 7.
- LEHISTE I., IVIĆ P., 1963, *Accent in Serbocroatian, an experimental study*, Ann Arbor : University of Michigan (coll. „Michigan Slavic Materials“, 4).
- LEHISTE I., IVIĆ P., 1972, „Experiments with synthesized Serbocroatian tones“, *Phonetica* 26.
- LEHISTE I., IVIĆ P., 1986, *Word and sentence prosody in Serbocroatian*, Cambridge: The Massachusetts Institute of Technology Press.
- MAGNER T. F., 1966, *A Zagreb kajkavian dialect*, University Park : Pennsylvania State University.
- MAGNER T. F., 1976, „Zapažanja o današnjem splitskom govoru“, *Čakavska rič* 6.
- MAGNER T. F. 1978/a, „City dialects in Yugoslavia“, y: *American contributions to the Eighth international congress of slavists*, v. 1, *Linguistics and poetics*, Columbus : Slavica Publishers; сх. превод : 1983, „Gradski dijalekti u Jugoslaviji“, *Argumenti* 1–2.
- MAGNER T. F., 1978/b, „Diglossia in Split“, in: *Sociolinguistic problems in Czechoslovakia, Hungary, Romania and Yugoslavia*, Columbus : Slavica Publishers.

- MAGNER T. F., 1984, „A century of the Niš dialect“, in: STOLZ A. B., TITUNIK I. R., DOLEŽEL L. (ed.), *Language and literary theory*, Ann Arbor : University of Michigan (coll. „Papers in Slavic philology“, 5).
- MARCELLESI J.-B., GARDIN B., 1974, *Introduction à la sociolinguistique*, Paris : Larousse.
- MEILLET A., VAILLANT A., 1980, *Grammaire de la langue serbo-croate*, 2e éd. rev., Paris : Champion.
- МИХАЈЛОВИЋ Ј., 1977, *Лесковачки говор*, Лесковац.
- МИЛИЋЕВИЋ М., 1884, *Краљевина Србија — Нови крајеви*, Београд.
- MILROY J., MILROY L., 1978, „Belfast: change and variation in an urban vernacular“, in: TRUDGILL P. (ed.), *Sociolinguistic patterns in British English*, London : Edward Arnold.
- MILROY L., 1987/a, *Language and social networks*, 2nd ed., Oxford : Basil Blackwell.
- MILROY L., 1987/b, *Observing and analysing natural language*, Oxford : Basil Blackwell.
- МИТРОВИЋ Б., 1984, *Речник лесковачког говора*, Лесковац.
- NAYLOR K. E., 1980, „Some problems for the study of Balkan sociolinguistics“, *Zbornik za filologiju i lingvistiku XXIII*, 2 : Matica srpska.
- НИКОЛИЋ Б., 1961–1962, „Акцентатске алтернације у савременом српскохрватском књижевном језику“, *Јужнословенски филолог XXV*.
- ПАВЛОВИЋ М., 1939, „Говор Сретечке Жупе“, *Српски дијалектолошки зборник VIII*.
- ПАВЛОВИЋ М., 1970, *Говор Јањева, међудијалекатски и миксоглойски процеси*, Нови Сад : Матица српска.
- РЕСО А., 1961, *Izgovor zvučnih suglasnika na kraju riječi u srpskohrvatskom jeziku*, *Zbornik za filologiju i lingvistiku IV–V* : Matica srpska.
- РЕСО А., 1985/a, *Osnovi akcentologije srpskohrvatskog jezika*, treće izdanje, Beograd : Naučna knjiga.
- РЕСО А., 1985/b, *Pregled srpskohrvatskih dijalekata*, treće izdanje, Beograd : Naučna knjiga.
- ПЕЦО А., МИЛАНОВИЋ Б., 1968, „Ресавски говор“, *Српски дијалектолошки зборник XVII*.
- ПЕТРОВИЋ Ж., 1980, *Стеван Сремац грађанин и песник стипарог Ниша*, Ниш : Народни музеј.
- Pravopis srpskohrvatskoga književnog jezika sa pravopisnim rečnikom*, 1960, Novi Sad : Matica srpska / Zagreb : Matica hrvatska [скраћено PRAVOPIS 1960].

- PURCELL E. T., 1973, *The realizations of Serbo-croatian accents in sentence environments — An acoustic investigation*, Hamburg : Helmut Buske Verlag (coll. „Hamburger phonetische Beiträge, 8).
- РАДЕНКОВИЋ Р., 1978, „Језички феномени на примерима писаних докумената од пре једног века“, *Нишки зборник 5*.
- RADOVANOVIĆ M., 1982, „Naše glavne jezičke teme“, *Naše teme 5*.
- RADOVANOVIĆ M., 1983, „Linguistic theory and sociolinguistics in Yugoslavia“, *International journal of the sociology of language 44*.
- RADOVANOVIĆ M., 1986, *Sociolingvistika*, Novi Sad : Književna zajednica Novog Sada / Dnevnik.
- Речник на македонскиот јазик со српскохрватски шолкувања*, 1986, Скопје : Македонска книга.
- Речник српскохрватског књижевног и народног језика, 1959–19..*, Београд : Српска академија наука и уметности (14 vol. parus) [скраћено REČNIK SANU].
- Речник српскохрватског књижевног језика, 1967–1976*, Нови Сад : Матица српска (6 vol.) [скраћено REČNIK MS].
- REŠETAR M., 1900, *Die serbokroatische Betonung südwestlicher Mundarten*. Wien : Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, Schriften der Balkancommission, Linguistische Abtheilung, I.
- REŠETAR M., 1907, *Der štokavische Dialekt*, Wien.
- Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, 1880–1876*, Zagreb : Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti (23 vol.) [скраћено REČNIK JAZU].
- СИМИЋ Р., 1972, „Левачки говор“, *Српски дијалектолошки зборник XIX*.
- СИМИЋ Р., 1980, „Синтакса левачког говора I, Употреба падежних облика“, *Српски дијалектолошки зборник XXVI*.
- СИМИЋ Р., ОСТОЈИЋ Б., 1981, *Основи фонологије српскохрватског књижевног језика*, Титоград : НИО „Побједа“.
- СРЕМАЦ С., 1899, *Ивкова слава*, Београд/Загреб : Српска књижевна задруга.
- СРЕМАЦ С., 1960/а, *Зона Замфирова/Пријоветике*, Нови Сад / Београд (библ. „Српска књижевност у сто књига“, књига 39).
- СРЕМАЦ С., 1960/б, *Ивкова Слава/Вукадин*, Нови Сад / Београд (библ. „Српска књижевност у сто књига“, књига 40).
- СТАНОЈЧИЋ Ж., ПОПОВИЋ Љ., МИЦИЋ С., 1989, *Савремени српскохрватски језик и култура изражавања*, Београд : Завод за уџбенике и наставна средства / Нови Сад : Завод за издавање уџбеника.
- СТАНОЈЕВИЋ М., 1911, „Севернотимочки дијалекат“, *Српски дијалектолошки зборник II*.

- СТЕВАНОВИЋ М., 1950, „Ђаковачки говор“, *Српски дијалектолошки зборник* XI.
- СТЕВАНОВИЋ М., *Савремени српскохрватски језик*, треће издање, Београд :
 Научна књига
 — I (увод, фонетика, морфологија);
 — II (синтакса).
- ЏИРКА М., 1988, „Le langue serbo-croate standard contemporaine à la lumière des rapports nationaux“, у: *Vuk Stef. Karadžić (Actes du Colloque international tenu en Sorbonne les 5 et 6 octobre 1987)*, Paris.
- ЏКАЛЈИЋ А., 1985, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, peto izdanje, Sarajevo : Svjetlost.
- ЏКИЛЈАН Д., 1980, „Od horizontalne k vertikalnoj stratifikaciji jezika“, *Naše teme* 6.
- ЏКИЛЈАН Д., 1988, *Jezična politika*, Zagreb : Naprijed.
- ТРУДГИЛ П. (ed.), 1978, *Sociolinguistic patterns in British English*, London : Edward Arnold.
- ТРУДГИЛ П., 1983, *On dialect — Social and geographical perspectives*, Oxford : Basil Blackwell.
- ТРУДГИЛ П., 1986, *Dialects in contact*, Oxford: Basil Blackwell.
- Упутник за српскохрватски/хрватскосрпски дијалектолошки атлас*, с. д., Београд : Српска академија наука и уметности, Међуакадемијски одбор за дијалектолошке атласе.
- ВАСИЋ С., 1983, „Психоллингвистички приступ језичким чињеницама“, у: *Jezik u savremenoj komunikaciji*, Београд : Centar za marksizam.
- Вопросник общеславянског лингвистическог атласа*, 1965, Москва : Наука.
- ВУКОМАНОВИЋ С., 1987, *Jezik, društvo, nacija*, Београд : Jugoslovenska revija.
- ЖИВКОВИЋ Н., 1987, *Речник њиројског говора*, Пирот.
- ЏИВОЈНОВИЋ Џ., 1984, *Cours pratique de serbo-croate*, Paris : Institut d'études slaves.

ТЕКСТОВИ

Ниш 1; Надежда Ђорђевић (1922)

Била сам дете, мала сам била. И там де нам је била шупа, тамо кокошке носиле јаја. И ја... кад кокошка почне да кокодаче и изађе, ја уђем па... мало само разбијем јаје, попијем и оставим га у гнездо. И они... два дана, три дана, и мајка изађе и каже, бре, носи... оно, празну ону љуску, каже: „Мора закољем ову кокошку — каже — пије јаја.“ А ја и једна моја другарица се играмо у двориште. Јао, ја начуљим — ће закоље кокошку, нема јаја после. Са^д ћу кажем ја да сам ја пила. И они: „У-у, како, то није на добро, како па кокошка да пије јаја.“ Ја кажем: „Није кокошка, ја сам.“ „Како ти си?“ „Па т^ако, ја сам.“ Баба каже: „дај јој јаје, нек попије.“ Даде ми она јаја, разбијем јаје и попијем. А како нам дође овако двориште, овде наша кућа, овде теткина, а нема ограда, него једно двориште, тетка изнесе јаја. Каже: „На, попи.“ Лупнем ја, попијем. „А — каже — ти ли си та кокушка!“ Кад сутрадан, погледам ја, катанац на врата, на шупу. А-у-у, неће да... не могу да узнем јаје. Затворено. И онда седнем на... као дође овако басамак, а ја седнем и чекам, рачунам: „Ајд, сад кокошка кад почне да виче, они ће да отворе.“ А толко сам била будала да се нисам сетила да ће мама јаја да узме, него ја чекам да они отворе, тако сваки дан, знаш. Седнем ја и чекам. И један дан баба каже: „Дајте јој, бре, једно јаје.“

Ниш 2; Јован Живковић (1917)

Поплава је била, пре кад сам станово доле поред Нишаву била је поплава. Ја сам станово на други спрат, она је дошла, вода, чак до другом спрату, четрес осме године. Сви доле који су били, све то било потопљено. Све то тиње биле, вода и ово-оно. И после то... Кише су престале и вода се повукла у корито, народ се подавио, сиротиња све остала гола, боса. Долазили су из Београд са возовима. Возови нису радели, а онда је најбо железнички мос. Дотле дође, више не може. Млого вода ударила горе у... Преко мос ишла вода. А поплаве су биле страховите. Млого страховите, јаче поплаве него не знам шта. И ништа, ми смо седели три дана, четири смо седели горе, нити... Сад су они корито направили, видео си можда оно корито тамо што су га избетонирали. После поплавила Габровска река, поплавила Габровска река. Где сам ја станово она, она наплавила, отуда дође, извије се из корито,

и дође овлена и ту је, све плавила, кроз улице вода ишла. И сад кад падну неке кише велике, много јаке кише као провала облака, онда наша авлија тако рећи пуна, премда имамо ми овај сифон, ете ту, али сифон не мож да прими ту воду толку колко она киша наиђе. И онај главни... канализација и са улице не мож да прими, јел она се вода отуд... напуниле канализације и ова вода мора да стоји ту. И ми [...] стражу чувамо, седимо, не смемо... да не би ушла вода у кућу, јер паркете имате, сваке сиротињске ствари, да не би то потопило. Док се то не повуче мало вода и онда овај канал поче да ради и вода отидне там.

Ниш 3; Милорад Станојевић (1899)

... Кад сам ја био још дечко, чували су, скоро свака, свака кућа је чувала свињу [...] Ухрани ње, и кад буде за Божић, закоље, топи мас, прави вешалице. Мас топи, знате шта је мас? [...] Бео мас. А ове... кад направи вешалице, па све над... Знате тамо кад је било, имало доле оцак, ложило се. А горе направи се, па вешалице се оне, знате... Исече се тако, исече, исече и навеше се са се осуцу, и то се осуци, и то се зими... Зими се то једе највише, зато што зими... зимске, не... па зима ње... то колко да једете, нити воду мож да пијете толико, нити... јесте. Ал свака кућа скоро је... ово, чувала свињу. Чварци, сад нема чварци. Чварци, па кад се направи качамак, леле мајке, качамак кад се направи, па са чварци, јесте. Качамак је здрав за једење. Знаш шта ње качамак? Брашно од кукуруза које се смеља, знаш, и от то брашно од кукуруза прави се качамак. Заврије се вода, је ли, и ондак се мете и врти се, окреће се са... са једну, има нарочито тако... као дрво једно, знаш, па се окреће, окреће, те сипује брашно, окреће, окреће, док се то згусти. Када се згусти, узнеш па га испржиш, узнеш чварци, узнеш, па метеш и унутра, и овамо... Седне се и поједе се то. А лепо се то... А, качамак је одличан, јесте, то се јело ... и са млеко, јесте, а лепо га упече и кад му после сипе млеко...

Ниш 4; Косара Живковић (1912)

А бегале, од забаву. Па тако побегну си с момка. Ајде. Моја мама је водила једну нашу комшику и моју сестру старију што је била удата, ја се то не сећам, била сам мала, млада, дете. И она је одвела ту нашу комшику, одвела и моју сестру, на забаву у „Касину“ ди је сад самоуслуга. Ту је била „Касина“, има и кафана тамо. И тамо су оне отишле, кад неки момак се заљубио и ту моју комшику, па ти он узме до пола ноћ и узео и отишла за њега. И они дошли код моју мајку. „Јао, тетка Стано — каже — девојка побеге, јао“, моја мама — „Јау, шта ћу да радим, како ћу да радим?“ Сад код мајку не сме да изађе. Дођоше оне, плачу и мајка моја и сестра. Ја као девојчица „За шта?“ „Јао — каже — побегла Мица.“ После, ајде сутрадан не смеју да кажу на мајку. Па, оне — неће, мора да кажу и тако су рекли. Па њена мајка се љутила, али шта да ради? Отишла за момка. То је било срамота, сине, да врати он после девојку. Чим одеш ти код момка, нема врћање више, готово. Какво врћање, куда ће да иде? Мора код њега да седи. А сад не. Сад

иду си девојке, а тад не сме. Аа, тад је било друкчије. Не сме да шукне. Чим си одвео девојку, нема кући врћање. Нема, сине. Аа, туј нема пишмање. Треба мислиш док не направиш штету, а кад направиш штету, нема ту више. Нема ту. Готово. Нема пишмање, сине, друкчије било. Друкчије, сине било, друго, сине. Сад ви младиња много... Ретко код нас тако нешто да се деси. Да иду сад девојке, иду па... унучице моји да будете, срамота, они отиђу па... каже, венчала сам се с мајку. Они иду са стомак, па се венчују. Мани, то је код нас... то није било како... Па богами ... Сад видиш како је време. Сад не знам како да кажем. Срамота је да причам. Друкчије је било, сине, друкчије. Ти да погресиш сас девојку па да гу не узмеш, а, то би се ти провео, мора да узмеш, па да мислиш ти пре. Нема то. Из кућу девојка кад изађе, нема више врћање, нема. Друго је било, а сад...

Ниш 5; Живка Радивојевић (1915)

Ја више немам с кога нишки да причам, нема [...] Рецимо, сећам се у амам кад смо ишли [...] Па, ето, једанпут се сећам, скоро сам причала мојим сестрићима, много су се смејали. Они већ све то знају напамет [...] Деца смо још били и ми отишли.

[...] И онда то тако сећам се да смо отишли у амам и сели. А баба каже [...] „Немојте ви да гледате у жене тамо, бабе. И ондак било нека млада у амам и нека свекрва, па заове, па било их је пуно. А причали су да је млада била Лесковчанка. Одједанпут наилази друга жена, старија баба са оуну, па воду и унуче и снају и заову. Онда све жене: „У-у-у, врћај тој дету натраг, натраг га врћај.“ И ја сам се уплашила, јау, сад ће и нас „Чуеш ли, жено, Врћај га там.“ А она „У, жене, немојте, молим ве, па оно си све с нас живи, оно неће ич с мужи.“ „Врћај га там у ђавола, ајде, мушко дете-у амам? Па после по чираци да причају какве су жене.“ Извините, срамота. „Да причају куд жене имају вуну“, каже [...] Ја тако кад причам, моји се пуно смеју деца. Јесте, било је тако. И ако баба врну дете. „А чекај дидемо код бањацику, како је смела да је пушти.“ А бањацика то је сопственица тог хамма ...

А исто и у Нишку Бању у базен кад су се купале жене обично па мангупчићи бањски дођу па одозго стакло разбију па дзвиру жене, а оне у-у-у. Кад тек нека која је већ свршила с купање даље: „Чекај ја да нађем жандара да ви пратим, да ви видите, шће те туј да гвирите у бабе.“ Нису дале граци је да се виде.

Ниш 6; Душан Анђелковић

Они су славили Ускрс. Они кад баре јаја, они баре јаја два^{сс} чет^{ри} са^{та}. Па мете тамо и бибер у оној и зјтин и све те драггули^е и оно се на т^иву водну, али кад ви изломите оно ја^е, оно је масно ја^с. Тако су јели они јаја. Маце прави, маце зову. Коре печене, то тако их зову. То за Ускрс, и они то педу, њину пекару имају, и ми кад одемо тамо, они ни^м дају маце. Дају нам колачи... И живели смо добро. Живели смо добро. Само знате шта. Ондак су људи, ови стари људи: „Немој дидете тамо код Јевреји и они имају... они

кóљу живину, сáмо је мáло óвде закóљу, у чáбар јéдан од... Ту крв íде. Немóј, дéца, ће^и íдете тáмо, ће ви крв úзму, бре, немóјте д_идете“, тáко плáшу дéцу, да не би íшла дéца и тáко. „Ма где ћете?“ „Нíшта — рéко^х — нéма о то.“ И из цр_кве^а íдемо код њи у цркву, прéко Нишáве, јéврејска цр_ква. А óна је сáда... нé знам шта је, магацин нéки. И били су тргóвци дóста ту, пúни... Вáрош је био пун.

Ниш 7; Иван Анђелковић (1907)

Рáдња ми ље била бакáлска, ал у тој рáдњи сам продáво и пиљáрско: пóврће и воће, млéко, јóгурт, хлéба, све што је трéбало за жíвот. Набáвљали смо на пијац пóврће и воће, на пијац излáзиш, а сву бакáлску рóбу, разумеш ме, то је имáло код нас грóсисти, пéт-шéс грóсистне рáдње које су држали, и код њих добијаш. Свáки си глéда да привуче свог муштэрију, óнда је било дај што више муштэрије да стéкнеш и поштовáње. И ако остáнеш дужан он кáже: „Дóбро, ће донéсеш“, и кредит ти да и свé, а сад нíшта. За врéма рáта кáо шéгрт и кад бóде пáзáрни дан у Нишу, шéгрт из рáдње мóра д_изáће и да стóји пред íзлог, и ако муштэрија најће нéка, па стáне пред íзлог, ма да ли ће да кúпи или неће, ја пóрд њéга стáнем: „Мóлим, чíчо, мóлим те ући у дућан.“ „Зáшто?“ Пíта „Мóлим те, ући, не мóра да кúпиш, ће ме гáзда убíће ако ти не уђеш.“ Он уђе, онáј му натрп^а испред њéга и што му трéба и што му не трéба, па нéшто кúпи. Нéкад нéко не кúпи али тáко је било да придóби^иеш муштэрију. И мóрао си да вóдиш рачúна. Рéцимо, у рáдњу. Имáо сам мóмка, ја му кáжем: „Ёво ти блок и еднá оловка. Кад дóђе муштэрија, потражи, то ако га нéма ти запиши ту.“ А, онó, нé знам, íма то тражи у мéсец дáна, у два-једáнпут. „Ма áко га једáнпут тражи ти му напиши, јел он áко óтидне да кúпи то, íма дрúге ствáри да и кúпи поред тóга, и зáшто да дозвóлиш да кúпи дрúге ствáри, кад мóже све код тéбе. Чíм сам га купио, ти га намéсти да мóж да га вíди он. И дрúги пúт неће д_íде у вáрош него ће óпет тудá сврáти.“ Тáко је тргóвина била рањé, а сáда нé знам, не мóгу да свáтим данáшњу тргóвину.

Ниш 8; Иван Стојанчић (1923)

У, стрáшне девојке, кáки. Да виш кад било купање у Нишáву, пре Хри-ста, то кад мáјка била мóа девојка. Кáже, па овдé код „Рáтка Пáвловића“ оковáli све, два í по мéтра дугáчке дáске. Дáска до дáску, а мушкарци избíчу чвóр, ал купање... Дóвде, п^а овдé вр_зувáле, знаш жéне, онó пре рáта дóвде, овдé се вр_зувáле, óни ти их глéдају. Знаш, нéка истресé мáло из пáзакá слободни^ие, и óни замирkáли, гледáli там. Цíркус, кéва ми прича — úпиш, úпиш, скáчемо... А óна виће „Мртви га дабóгда, ће зéвају у нас о^вám. Нéма каквó да си рáду там, нéго ће си глéдају у нас о^вám...“ Кáже, дáске два íпо метра, не мож се пóпне да ги глéда, бре, нéго ги óни чвóрови избíјáli, знаш дáска, па чвóр, па подмећувáli цíгле, па гледáli тáмо. А óне биле, све онó знаш, ал кад ти дóле, па вр_сано, íма то, има те гáће те њíхове као то су, као купаће гáће, оне то зíми носíле, знаш. Носíле óнда дугáчке хаљíне, то либáде, све по турски, све дугáчко се носíло, знаш.

После дваес девéте, триеспéте нé знам ко^{ће} там, почéло мáло мóда, знаш онó били мýшки, онí црни, скроз затвóрено овдé, али онó мáло... на трéгере. То пóсе почéло, инáче, за овó си бíло кој шта íмао, овó пртено, све ланено, па то гребáло, јébá га, све му црвéно мéсо, онда кад идеш, јéби га... кад се у вóду... па кад се пóчне сýши, па кад се стéгне, све му изгребé нóге, али ... Ал били чврсти лýди, бе, и дáн дána^с, ви^{ди}ш тéрају дeвeдeсeт, сто гóдина доживлjавају, а сад, млóго овé нáпредне генерáциje, млóго пушéње, млóго кафáнски нóћни жíвот. Да виш, пéвам, млóго дóбро једý, као дóбро јeдeмo, ал вииш и... овáј јучé ги заjебáва — сóја, а сланина и сóја, а дрýги једý мéсо, јéби га.

Ниш 9; Јелена Јовановић (1892)

Ја кáко сам се удавала? Кáко да вам кáжем, дéцо. Другоjаче је бíло васпитање óчево. Ми смо íмали винóград вéлики. Отац ниjе пýстао. Имала сам сéстру, íмала сам брáта, брат у радњу. Отац ми је био мутáвциjа. И jа и сéстра — кући. Рáдили смо. Де да учимо да шиjемо? Аjде, jа сам учíла да шиjем, па пóсе ми шкóди шиjење, малокрвна сам. Кáже, „А, не — кáже — óна нé сме да шиjе на машину.“ И тáко сам... прéстанем, нисам учила тај рúчни рад. Е, тáко ти је. То ^{не} тáко бíло жíвот. Другоjачи^{не} је, сине, а сад је дрýгоjаче све. Све... Кáко сам се удавала? Е, мóја свáдба кáка је бíла. Чувена, за пример. За пример. Узела, не узла се, вéрила сам се, веридба óна кад је бíла, то је бíло... Гóсти нjéгови. ... Кóло до зóру, до шeс сáта свíрање. Донóси се бу^{ор}éк да се jéде. Све је то тáко бíло весéље. И пóсле у мáју мéсецу смо се вéнчали и бíло је у хóтел „Касíна“ сад шо ^{не} то, óвај „Србиjа“. Ту је бíло^а хотéл, вéлик. И ту је бíло и рúчак и вéчера. Мýзика, моj муж је био воjник, бóрац, у воjску је био и све. Па су чули да је он дошо у Ниш да се жéни. Оставили све и доjурили. „— Не — кáже, — íдемо ми, ми да му свíрамо мýзiku. И мýзика и свирачи. Ёте, тáко ^{не} бíла свáдба jедна вéлика. Бíло ^{не} óко сто пeдeсeт фиjáкера. Чак су из Прокуплjе су лýди поручивали да бýду на свáдбу. Ёте, тáко је бíло мóје весéље [...] Воjна мýзика бíла. Воjна мýзика. Чула ^{не} и дошла ^{не} у Београду воjна мýзика и све [...] „Воjо, — кáже, — чујем, — кáже, — да нам се жéни, — кáже, — Ђока.“ „Кáко жéни?“ „Хáјд, облáчите се, аjде, íћи ћемо, — кáже, — ми у Ниш на свáдбу.“ Óни кад су овдé је видли óни се згранули. И пóсе су и свирали и óни и овí. Туj и рúчак и туj све, и дорúчак. Бíла ^{не} свáдба jеднá^д чувена. За то и цел Ниш зна и пáмти. И пáмти. Тáко је мóја свáдба, дéцо.

Ниш 10; Вида Јовановић

Знáте кóлко он íмао притисак, четрдéсет са пeдeсeт [...] Он је био ко jедан стáрац од сто гóдина, кóлко је био пропáо. Ама што бóлова, ама што је ... нáпади. И jедног дáна дође ми ћéрка, и он грóзницу — jа онó чýдо нисам видела. Грозницу је добио и температýру. Температýра, да је био вéћи тóпломер, jа нé знам дóкле би отишо, у краj, четрдéсет, до краj, шта знам кóлко ^{не}. И ми зóвемо хитну пóмоћ, и óни кáжу, óни су у пýту. Кад се jа вратим од телефóн, кад се jа вратим кући, он и грозница. И моj зет и сéстра, све смо

натрпали на њега и легли на њега. Отскáче... као да од не́ког... ставио стру́ју у њег. И ја се врати́м нано́во и пла́чем па ка́жем: „Ја́о, до́кторе, мо́лим вас, што пре до́ђите, ина́че у́мре ми муж.“ Ка́же: „Шта је сад, па о́ни су, — ка́же, — у пу́ту.“ Ре́ко: „Ја́о, мо́лим вас, — ре́ко, — он грóзницу има и температу́ру толи́ко ве́лику, у ко́ми је.“ Ка́же: „Узмите пешки́ре вру́ће, — ка́же, — фро-ти́рске и ста́вите до па́са о́блоге.“ Ја то пр́ви пу́т чу́ем, си́не, и ја брзо ка́ко би́о ло́нац и ја пр́ви пешки́р стави́ до по́јас. И оно́, ма́ло се прохлади́, ја о́нај ба́цам, дру́ги ста́вим, по тре́ћи... Та́чно но́рмална температу́ра и но́рмална... она́, грозница не́ма. А са́мо ње осе́тио „Од гла́ву, — ка́же, — у колéно, као кад ми ме́так прође́,“ та́ко бол не́ки осети́о и од та́да, фа́ла Бо́гу, нит има температу́ру, нит има ово́. Да л ће да му бу́де добро? Бо́рим се, си́не, сасвем сна́ге, што ка́жу, и што чу́јем... Е, ча́јеви пи́је, нáну и жа́лфију, витамíн Ц. Више купу́јем нáну по́што не мо́же да га доби́јете овако́, на слóбодну про́дају купу́јем ... и у о́нај чај ја ста́вим, каши́шицу витамíн Ц. Во́ду уо́пште не пи́је, него ти ча́јеви, ту сýрутку од сира...

И за сад, фа́ла Бо́гу. Са^Г ће да ви́димо до́кле ће и шта́ ће. Стра́шна ствар, стра́шна, да л мо́же да се то... да л ће то да ста́не, да л ће то, а? Ве́черу, то има, а сýрутку у то́ку да́на по́пије. А сад... ви́дећемо ка́ко ће му бу́де.

Лалинац, Живка Живковић (1919)

И ово́ј да ви при́чам, ајд ће ви ка́жем и тој, кад тај сестра́ што ми ње старéја... Оти́де она́, туј за тог е́днога мо́мка, има са́мо да се уда́ за њега. Ми смо д'е́ца са́мо, и не́ма куј да не чу́ва. А ми чу́мо ће се она уда́, да... за њега она да се удаде́. Иско́чу та́мо, вр́жу кла́шње... Пре кла́шње изатка́ју се, тој се све тка́ло ручно. Па там на е́чно др́во голéмо, еда́н брeс, па оне́ј кла́шњe ту́ру, вр́жу, па све он гу ни́ша, а ми до́ђемо дом па казу́јемо на та́тка. Та́тко у́зме па гу уте́па: „За́што да те ни́ша о́н?“ И она́ до́ђе и по́беже за њега. И ми смо сестру́ једну́... Ја има́м едну́ сестру́ малéју од ме́не, а тај старéња, то ми ње... Ја сам сре́дна. И она́ побéгла за но́ћ и сестру́ ми изми по гла́ву, туј што ми је најма́леју, и ме́не смéче ми ње, да ми ми́је ко́су, и ме́не тако́ј. А насред со́бу има́мо то једно́... Била́ таква́ ку́ћа, др́во насред со́бу овако́ј, а ма́лечка ку́ћа, ни́ска и тако́ј. Простр́али смо раго́же, а што свучéмо од нас, ми турíмо под гла́ву: ре́клицу, сýкњицу. Тој што свучéмо, ми т'ко́ гу́римо, пре ње тој би́ло пр́тена, па кошу́љка пр́тена, вута́рка. Све од пр́тено то́ј, све си испредéш кучи́на, па предéмо, сву́ноћ седíмо на седéњуку, предéмо тој да гу... тој да урабо́тимо. Ми смо де́ца а тај сестра́ не издржува́ла и чува́ла не све она́. Е, по́се се она́ удаде тако́ј. Па тэ́га изми́е... теј сестру́ у́зми, по́сле да изми́е ме́не, ја се ту ману́. И ја гу че́кам, она гу не́ма. Она се побéгла за му́жа. Ту, у селó отишла́. Мој та́тко је љут би́на мло́го. А њи ги би́ло стра, ће да гу ... ће ги поте́па там кад оти́дне. А он: „Ај, ће ди́демо та́мо.“ Они се уплаши́ли, сви узéли секи́ре да га чу́вају. Она побéгла, он доша́ја и она узéла што има́ла та́мо не́ки ства́рчики. Ја ћу гу че́кам тако́ј, да се изми́ем, она гу не́ма, тако́ј да сам си ћути́ла, тако́ј гу че́кам гор код корíто, над ла́вор

или бeше, каквó ње билó, баш ја не знам. И такој гу ја чекам ондeна, она гу... Тeкe чуњемо тaмо, пушке припуцаше.

Лалинац, Светозар Јованчић (1885)

Све на месечину, три, пет хектара пожњe, и тој двојица па... На месечину сам преврћаја. Нeма куј. Пóсле преврћу, криза за пáру, бeгај, бе. Толицко сам, сто пáре. Двоица рáду и свој леб једý. А саг милиони. Пре нeсу милиони имáли, пре милион вeлики... таг нeњe имáло вртењача. Извáдимо вра, насáдимо, извáдимо вра, па таг с вртењачу, а саг нeје. Пóла кило ракију, пожњeа ја. Е, мен се згадило жњајући. Бeгај бре! Па сам преврћаја и на месечину. Нeма куј. Криза за пáре. Скýпе пáре. И такој.

[...]

Ту ти причам. Заболeше ме очи. Отидó код дóктора. Па таг овóј óпериса. На њeга видим. И кад ме на овóј, да прође две гóдине по тем „аа, — рeко ја, — батали га, шта ћу да чекам дáље, на једнó óко видим. А пóсе тóга имáја сам овдe сићу. Прóђе па овó отпáдне, а ја га откину́. Дóста је једнó óко. Видим Ниш, видим плáнину [...] Фáла на Бóга. Бог је јáк. Са свe ми је дóбро. Нeсам болуваја, ни понáпред болýjem, затóј што поуштýjem Бóга. Нeки нeће поштује Бóга. Па, пцују га. Фáла Бóгу. Онí га пцују. Кој ће ми да здравље?

Медошевац, Драгиња Мирковић (1904)

(Памтите први рат?)

Пáмтим. Пáмтим, растурище, щуцке, лисник, а мој једáн ч'ич'а закопáја на х'eрку дрeје у... под щуцке. Кад онó пропáли. Щуцке дигли, онó пропáле, познава се, они све узeли. Раскопáли, све узeли, а нас нeсу дирáли саг ништа.

(Неки су закопавали и жито?)

Закупувáли људи, ја нeсам закупувáла. Кудe х'ку? Рáде у ропство, ја сáма сас дeцу. Терáмо га у сeло, тáмо у Бубањ, там имáм сестру́, там побeгамо. Отерáмо нeколко дáка там, нeколко си оставимо дом, а побeгамо. Па нeсмо млóго, ја нeсам бeгáла, ја сам си седeла. Ја да сам погину́ла, ништа, погину́ла би си, па ништа. Ја сам си свe седeла. Па такој дeца... син ми је бијá, там је бeгаја у Бубоњ, чува крáве. Чува крáве и лeга, а ја дом седим. Кад надóћ'у овí авијони [па задáве тудакe]... вужду, па кад дóћ'у вр-вр-вр- пуцав. Тамán проћ'у тáмо тe ги дрýги стигли. Па такој пуцав, пуцав, пуцав, пуштав, пуштав бóмбе, пуштав. Кугá убище, куј остáде — остáде. Ми смо бeгáли сас Нeмци у бункери. Око eродром. Око... Ми сас Нeмци, па у бункер бeгамо. И они не заштитавају па и они, х'ке погину и они. Не истерују.

(Доње) Међурово, Младен Тошић (1910)

Имáли смо, ми смо прeславувáли. У старó врeме наци старí људи и ми кад смо стигли млáди дeца, као тај мој унук што је саг стигаја. Ја сам стар. ми смо имáли... свáки прázник ми смо прeславувáли. Ники нас нeњe дирáа. Свети Тривун, Свети Симијон, Госпођиндeан, Ускрeс, Ђ'урђ'овдан... Ђ'урђ'евдан намењeва се ... тој носили смо крстанóшу по пóље. Носили смо

крстаношу по поље. Соберé се у óдбори па јéдну напи́щу бројку. Којó гу детé нађге онеј срeћкe, срeћкe, кáжу људи. Онí мeшав по оне артíе, тýру у нeшто, онí мeщу, па којó гу детé нађге, оно нóси крс. И нóсу. Имáли смо зáписи брeсја, стáре од мóжда... мóжда íма íлaде, íлaде гóудине, и око њí за... Идемó у цркву, зaóдимо овáј брeсја трíпут, а двa стáрци нóсу íедно клeпало гвóзје, тóлко, едáн напрeд, едán нáтраг, нóсу га на рáмени и ч'ука^в у оној клeпало. Кад бýде крeз селó, жéне изнесe^в онíја сítики што сe^вемо брáшно за леб. Оне изнесe^в и жíто сeју, врља^в по онíја цáци, по онíја, врља^в, врља^в. Онí — двa, двa и двa и двa, тој се отeгло кóлко до Чóкот; дeца, стáри људи, и кад дóђгeмо, све тој, изáђгeмо у брeсје, у цркву íдемó, зáђгeмо трíпут цркву, па кад се вратíмо отýд, ми дóђгeмо у срeд селó. Туј имá дотeрано вíно, ракíја, пíво, и кад дóђгу стáри људи, домаћíни онí, напрáвља^в рúчак жéне коуд кућкe, ђгувeчи, јáганци закоље^в, ти ђгувeчи. Ко оћкe дíскóчи тáмо под крс... Ми кáжемо под крс. Ко оћкe дíскóчи, онí насeдa^в на остáли и онí донесe^в рúчак. Свáки на свóгeга, на пример, ти га однесeщ на твóгeга или мeне мóа снáа донесe, онáј... Куј íма роднíне, унýка, дeтe... И туј трí дáна тeрамо лítиe. Пóсле, пóсле дóђгeм у Нóво Селó — Свети Мáрко — онí преславýју. Онí па слáву Свети Мáрко.

Мрамор, Вукалина Катић (1889)

Пре смо с коњи вршeли, саг дáа бог^к све. А тe^г сас коњи. Па сeдам у коња. Он не заповeдa: „Кóњи мóраш да напасeщ, па к'к'о знáщ“. Па тe^д је тој врeме таквó билó, и за нас је бíло дóбро. Па мý пуштíм двa конóнца: на едáн конóпац трí коња, на íедán чeтири. Па волику кítку цвeћкa на дрво побíеено, висóко. А, тáтко ми кáжe: — „Да стáнеш и коњи да пáзищ, немó се замóтају, да не би се сударíли“. — „Мó^рe тáто, нíщта, се не брíгај“. — Дóбро. По, стó крстíн, по сто пeдесeт ми насáдимо. Па кад ги увeдeм, ја, дóђгeм, да пáднем на оној снóплe, увeдeм ги да разгáзу оној, а тáтко ми вíка: — „Кáјо!“ Рeко: — „Мóлим, тáто“. — „Јелтe згáзищe?“ — „Ма, áјде, те мe згáзу мeне? Море, тáта, кáжи ти мeне нeщтo“. — „Па где e пítањe? К'к'о да ти одговóрим?“ — „Да ујáнем ја Врáнца, па тој за чeс да разгáзи“. Да га ујáшем, да ујáшем коња. Кáжe: — „Па áко оћeш и ако смещ“. Да не би пропáа коњ мeђгу снóпови. Па нeћкe дóвек, туј ћкe да се скíну óни, ћкe се дíгну. Па то све шáла, па то све смíјањe, па то је с^вe дóбро. У тој врeме, таквó бíло. И се ја окáчим на коња, сáмо трíпут зáдeну сас њí, óко тe^г стóжер, оно све згáзeно жíто, áјде, áјде, истерујтe, тáмо на стрáну. Те сáдимо дрýго, по двa-трí брáвa овóј брeме... и истeрамо... Жíто тој што дeнемо у снóпови. И кад ћкe бýде око чeтири сáти, тaј ћe вíкнe: — „Íма да вe^вeмо с ветрeњáчу“. Јeдно сипýје жíто, јeдно вучe оздóл, јeдно вртí, оној жíто испáда, да извíнеш, оволика онáј пчeнíца. То с^вe íе шáла, то с^вe íе смíјањe, то íе све, све дóбро.

Ново Село, Добрија Станковић (1907)

А к'к'о бeше за змíју? Чeкај. А, седíм ја, предeм, из плáчку, шо бeше онеј, свíла. И ја седíм, а напрeла сам, турила сам грањкe, такој, па, седíм на столицу и предeм. И нeшто, áјд, áјд, áјде, óно... држáљ држим, а такó

брежак, а ја седим под лад, и оно бап! Ја се^идим, оно змија една, таква ^ие дибела кај тај ч^унак. Толка, змија, смок. И ја се диго и шћу рабóтим? Дуде иде отуд, а никад око змију немој да обр^инаш грбину. А ја узедо, тако у скút, па берем грóјзе и натраг, натраг. „Стóј там, Дуде, стóј там!“ Ја набра грóјзе и оно ди искочи и шћу рабóтим, после ћу да идем. Дошла ^ие Ружа Дулина, а ја доћо, па реко „А мори, Ружо“, стану ја међу тата Васково лóјзе и меју наше, стојим и она св^ири: Фиу, фиу. „А, мори, Ружо?“ „Сó е?“ Каже: „То она св^ири, каже, тој змија.“ А ја сам станула бáш код то живо тр^иње, а ту една рупа овóлка има. Ја се смако онде, па áјде, куд Ружу отидо. Мáло тако замину ко до ћошку живо тр^иње и она нема да цвили. Рече: „Добријо. то, — рече, — змија тај цвили.“ „Голема, мори, — реко, — леле.“ Оно смок бија неки и такој.

Ново Село, Владимир Станковић (1910)

Одмалена ја рукујем са коњима. Млóго волим да јáшем, да тркам, да ја јурим. Више пúта и паднем доле од коња. Па сам слóужио после у коњицу. Па тако су óпасни коњи! Има неки добри, неки има лóши. Бáш коњ који се мени пáо звао се Книћанин. Книћанин. И ујéда и убíва и то са прве нóге убíва. Оће да те убí^ие. И кад ме доватио једáнпут! Нóсим ја зóб, óни сáми. А команда пада, [па] нарéди команду „Мéђ коње!“ И ми међ коње улазимо, а оно једно скáче, једно рíпа, једно, што му дáјеш зоб лудује докле уићеш гóре. Неки не смé. Каплар увáти за врат па га набí^ие под коња. Набí^ие га под коња. Ал тај коњ, кáда саберу јакáћи прибор коња, с^ве делове... А он ујéда. Ја да му нóсим зóб^и и он кад увáти пá и овó óднесе све. Па ми све ицепи капút, па кошуљу, па овó одéло, сец, сец па óднесе. И командир, óвај поднаредник: „Иди, — каже, — у рад^ионицу, нек ти крпу.“ Да ме закрпу. Има óпасни коњи. Ја сам био девет мéс^еца. Двó^ица стáлно неспособни, а двó^ица пóтакó. Убíше их коњи.

[...] Први пут нíсмо имáли коњи. Ја пóсе де, какó да се доватимо до коња. Па там-óвам, па једно ждрéбéнце кúпи мој тáтко. Па вам на там, оно порáсте. Па ја као дéчко ајд ћу га јáшем. Оно малéчко. Па купи^имо после коња, па пóчемо да га прéзамо. Ја јáшем. Зиме кад бóде по снéг тéрам тáмо, јáшем. Прáвим осмице, пишем с коња. Осмицу напрáвим. Таг сам ја јашá^иа млóго. Кáжем, то сам јашао млóго коњи. То сам волéо. И кад ^ие бíло за регрутáцију, да се регрутúјем туј наш прéседник каже „Мнóго јáше коњи, тур^ите га у коњицу!“ Девет мéсеца сам био у Зáгребу.

Паси-Пољана, Стана Здравковић (1905)

(Како долазите до кучине?)

Па такој, сé^иемо конопље, па берéмо, па у Мо^арáву тóпимо.

(Колико пута се бере конопља?)

Па једанпút у гóдину.

(Било је беле и црне конопље?)

Имáле су неке беле. Ни^ие ги за сéме ни остáвила.

(Шта радите кад оберете?)

У Морáву.

(Колико остане?)

Стоју. Кад се дóбро искисне, тóпе се, извáду се, оперу се, у Морáву све, исуше се и тéрау коуд кућу. После трéбимо кучину. Тутке оне! бацамо, а кучина пóсле — тáлица па чукамо, све с рúке. Чукамо, па влáчимо, па грéбенци.

(Оно што извучете чисто како се зове?)

Тој, еднó чешáнке, еднó овија грéбанци.

(А што отпадне?)

Тој су чешáнке што отпáдне.

(А оно што има дугачко влакно?)

Повéз. Предéмо за чéрге оснóву, од тéја повéз. Ѐма кудéља за кучина, има за вуну.

(Оно што се напреде како се зове?)

Прéде^нво, жица, фáрба се. Фáрбају, и у кóмине су фарбáли чешáнки, боју.

(Каква је то боја?)

Па дође онакој као црвéна.

(Чиме се још боји?)

То од ораси кóре и тој се фáрба.

Паси-Пољана, Симонка Милошевић (1910)

(Погледајте шта каже шоља)

Види кóлко дрво има. Ѐспек нéки. Дрво имаш, рспек. Видиш овуј стрéлу? Мрзи те нéки. Ѐмаш ли друштво мушко, жéнско? Нéко те оћке устрéли. Криво је што ту девојку волиш. Ѐве ти стрéла. Да те не лáжем ја. А, што гу не поклопи, ја! Пáзи се. Немóј у сваку поверéње димаш. Ел дáнас врéме, видиш ли... Овај стрéла није тáкој лáка. Жéнска, од њих да се пáзи. Оно, мушко га нéћке убиће. Саг ће видимо.

(Зашто не ставите наочаре? Не видите добро?)

Заштó? Какó не види^м? Видим мóри одлично. Ствáрно, очиу ми, овај стрéла га... никакó ми није јасна. Па врз стрéлу има као рíба. Брига. Али тај провóди што га мрзи.

(А будућност? Шта ће бити?)

Ѐмаш ти óвди, видиш ли, ће се здравуш с нéкога, ћ се упóзнаш сас нéкога. Дóбра му шоља, лéпа ти ќе шоља, сáмо мрзи те нéки, а лéпа ти је шоља. Имаш ч'áмац нéки, ће исплóвиш нéшто. Нéшто има још бóље дидеш. Не, ствáрно, очиу ми, видиш ли, овдéна има да се упóзнá с нéки. Глác са жéнске... Ѐве ти. Ја Бóже мој, Бóже мој.

(А новац?)

Па, тој ли ти ње мѹка, мѹло ли ѹмаш нѹвац. Све ње то мѹло. ймаш ѹспек нѹки. И нѹвац и свѹе ти бѹде.

(Нека замисли сад жељу)

Не мѹже жељу да замисли. Овој ће ч'амац да исплѹви нѹшто, али ће се упѹзна с нѹкоѹта. Трчѹи нѹка девојка по тебе, да те свѹади сѹ овѹ, с туј. Каква је? Као црномањаста дођѹге, као ... и ѹве гу држѹи ѹпет она. Нѹшто држѹи. Не му ли му е добра шѹља. Јѹри те нѹка. Дај с прс овде. Туј. Замисли нѹку жељу, за лѹву, за девојку, ш'а ја знам. Овди. Ту. Ти си помислѹна на две жеље. Ниѹе? Како сѹмо на јѹдну? Ђе се испѹни овај жеља, види гу. Ђе ти се испѹни жеља. Одлично!

Поповац, Петар Пејгић (1908)

И кѹпио сам двадеcет комада ѹбвце у Алѹксинац. Од двадеcет брава ствѹрио сам стѹдвадеcет брава. По сто кѹла млѹко сам мѹзо. Снаа свѹку субѹту доноси ми по двѹста педѹсет ѹладе, триста ѹладе. У оно време за триста ѹладе три краве да кѹпим. И ја сам то ствѹрио сас тај сѹра, ели мене Бѹгарин прѹви свѹетски рѹт причао како се сѹри сѹрење, она га пѹстувала, прѹви продамо сѹра. По двѹста педѹсет кѹла тѹрам сѹра. Докле год не продамо ми сѹра, нема да прода други нијѹдан. Али то, мајстѹрски се рѹди сѹра. Нема њѹму да видиш шупљѹку ти, јел онда прокѹсне. На Сѹнце да га тѹриш да се пѹче, ѹма да бѹде мѹсан као мѹст. Сви пензионѹри: Блаце, Белољин, Крушѹмлија сви долѹзу пензионѹри, војно лице, чак сас кѹла долѹзу да ги пакѹјем чаброви сѹрење ја, кад сам ѹвце чуваѹ. Сѹра нећѹе да га ти по'сѹриш и да насѹлицѹ у тепсѹиѹ сол. Па, ондек насѹчеш велиѹе и посѹлиш онѹ велиѹе, пѹрчиѹи онија посѹлиш. Топлѹта га њѹга скрозѹра. Вања шупљѹку, кисѹлину... трулѹвина. Испѹче се, онај сол га изѹде као погѹчу, кѹрка а у средину пѹли се. Нѹго четрдѹсет кѹла лѹнац, па се провѹрије сѹрутка, од њу зелѹна сѹрутка добра чѹста да нѹе прокѹсла, па се прлѹје, и кад се олади сѹрутка тѹриш кѹло сол у њѹма и размѹцаш. Исѹчеш у двѹнаес сѹта сѹрење од цѹс цѹдила великиѹ, по двадеcет кѹла и даље, по двадеcет пѹт кѹла од јѹда дан сѹра. Умацаш у онѹ сѹрење велију од по кѹло да ѹне ѹгру, двадеcет и ч'ѹтири сѹта да плѹвају ѹне... Он упѹје скрѹз, скрѹз упѹје онај прѹсолац да не мош да прокѹсне, и да нема шупљѹку, као крѹч кад га откѹциш, овако.

Поповац, Милоска Пегић (1908)

Слѹшај, острѹжемо ѹвце, па онѹј вѹну да ме извѹнеш, ич'ѹцљамо, па увлѹчимо на влачѹру, па таг кудѹље, од дрво знаш кудѹље и вржемо онѹј вѹну у онѹј кудѹлку и предѹмо. Таг било, ткѹле смо, ѹто тако, ѹте. Саг то нема, а тој смо пре работѹле. Ткѹле смо чѹрге, јастуци за под глаѹу, саѹг тер душѹме а пре бѹли вѹнени па гребѹ неѹ обрѹз, ѹчи ми. И такој, етѹ увлѹчимо, изаткајемо клѹшње, за њѹга ѹте ѹма дрѹѹе нѹве, нѹвците, онѹј клѹшње чѹвам дрѹје. [Тѹ ни младеѹна унѹка, а во девојка, а то је од малѹога унѹка жѹна на овѹ, мѹла унѹка, а овој су две унѹке и два унѹка јѹднога сѹна, две ѹрке.] Да си ту, да ти причам, мѹке смо имѹли. Саѹг тѹре у машинѹ, ѹмау машина па

перé. А пре с рúке, не знам чé су, те, остáле ко тојага. Пос'еемо конóпле па кад већ, знаш, стíгне оберéмо, има таквó ко трлица дрво издубеáно па у њéга тóримо онé. Кад ги оберéмо па потóпн'емо у Нишáву те [се] покíсну, па таг úзнемо па на трлицу, — те ње и она знáње — па такá од њи имамо нóж, бијáч, га вíкамо, па чúкамо, чúкамо, чúкамо и очúкамо. Морé више то да не вíдим, мáни да га причáм. Здрáвље ми, мучíле^м смо се млóго, лúди.

Трупале, Добросава Јовановић (1913)

У цркву? Па у цркву смо бíли ми. Па у цркву, па поп тóри ти нéшто на главy, па заóдиш тáмо нéшто, па заóдиш. Па „вóлиш ли га?“ Па „вóлим“, па „вóлиш ли ме?“ У куп.

(А поп?)

Па, тó те питúје. Он те питúје. „Вóлиш ли га њéга?“ А ја: „Па, вóлим.“ Па „А ти, вóлиш ли гу?“ „Па, вóлим.“ И такó. Плаћамо. Плаћáло се и пре. И саг си се плаћа, ал сáг не íду по цркву. Саг слáбо. Саг и д'éцу не нóсу у цркве, кáмоли...

(Крштење?)

Очнесé га, очнесú га, знаш, на прíмер га однесé у црквy па га пóп тáмо тóри у њедáн котáл, па га... бáјгин га обáња, па га повијe, кобајгíн и такó, донесéмо коут кућy.

(Ко носи дете?)

Па, ели тётка, али, на прíмер, комщíнка ели... и такó.

(Није мајка?)

Нé, па кудé ћé мајка, она... нéје ка и саг што у бóлницу па... дрúкше ње, а мајка кáће нóси дéте таг? Не мóже. Па, éте ти. Па зáто што недéљу дáна више не чúвау дéте, а мајка какó мóж да га нóси? На прíмер, извíнте, родíла га и óдма да га она нóси. Не мóже. Па éте ти такó смо се пре кршч'евáли^е, а сáг јóк, са^т стíгну и такó.

Трупале, Бранислав Јовановић (1913)

Ја дóбро пáмтим први свéтски рáт. Бíо сам пéт гóдине... Кад су отíшли óни мóји на солунски... Кад су дóшли, ја сам пущíо, бíо сам пет гóдине, кад су óни дóшли, ја сам пущíо, на прíмер. Бúгари били, Нémци, топúзи. Пун качкét напу́ним и пу́шим. Кад су дóшли са Сóлунског фрóнта, овај чíча; óтац ми је погинуó, четрнаесте гóдине, ја сам рођен трíнесте, он четрнесте погинуó. Ја сам óнда... кáже нé смещ да пуш'иш. Ја сам одáтле батáлно и дáнас не пу́шим уóпште. И сад, у овај дрúги свéтски рат ја сам рáдио у „Рáтка Пáвловића“. И кад је бíла óпшта мобилizáција, ја сам отíшо за Београд. У гáрду коњице сам бíо. И тáмо сам бíо двáдесет дáна. Дóшо сам са коња од рúмунску грáницу у Трупале, јашéћи. Бíло се тáмо, онó кад су бíле^а узбуне^а. У Љиг смо расформíрани. Од Гóрњи Милáновац сам дóшо све преко планíне отúда. На дан Ускрс сам стíго кући, јашéћи с коња. И одóтле сам продужíја пóсе рáт, óпет у фáбрику сам рáдио до педéсете гóдине. Педéсете гóдине сам напуш'тио. Син стíже. Почéше да јуру óвде, ослобођ'ење бéше.

Не мож син да ти буде тако. Ја сам пустио сина. Отишо на занат. Ја сам се повуко на пољопривреду. Овде радим на пољопривреду. Пénзију немам, при-знају ми четрнес године а оне три ги нема нигде. Каже се сведоци мог да се увати, ја нисам то на време обавио. Сад си живим без пénзију. Деца раду. Чувамо стоку друго каквó ћещ?

Чокот, Иконија Илић (1906)

„Изела те тетка, — каже, — понеси ова^и лéбац“. И тури ми један лéба тако у скút и ја седим, дéда тако^и седи, тéра кобилу. Оно шушке пуна кола. Кад си се укачише ђаволи од^т ћупричу... Коубила — вóда, знаш то вода течé од њума, знóјна, и, кад бéше ба^ш на Вулкан... кад^т се óкрену као дéте малéцко, ооо! па се óкрену, у вóду — шљиис! Рéко: „Глé брé, ово ^ие, — рекó, ђавол!“ „Ћути, ако ^ие ђавол,“ и он тако^и крије у... челó си. И, ђавол, па ђавол, ја низ^с пút íдем. Ајд, ајд на там, да ме извинете, не један овэн голém, па овóлки рóгови, на сréд ширину стои: а, а! Рéко: „Евé га, па не сриће ђавол.“ А нé е кобила — вóда. Дéца, ми се чíни и сéг кад^т се сéтим за ту^и кобилу, јéжи ми се кóбжа. То ^ие сéмо вода. Они се накачили на кола. Па терáмо, терáмо, терáмо до, до едне наше њиве. Он... овца стаде, па овца бле^аи. Бле^аи овца. Рéко: „Сéг па овца.“ „Сáмо ти ћути!“ Он тéра кобилу, а кобила сáмо учине: фр, фр, фр, фр — фра. Фра она^и коубила па ће цркне. Кад доћóмо до грóбље — млада невеста! Вáл на њума стои. Бэш, бэш кудé грóбље. Тако^и на, на пút. Рéко: „Еј, глé колки је ђавол! Еееј, глé га, глé га колки је!“ „Ако је, ћути си.“ Јá сáмо учину тако^и [показује руком како се прекрстила], прекрстí се овак и — у момéнат се íзгуби. [...] УÓдма се ја крстим [...] Кад доћóмо овдéка до Цигани, — кútренце. По нас... а напред, é нэтрэг, а^з нэпред, э нэтрэг. Рéко: „Пúсто остáло, не могá не изедéш тамо, нећеш ни сáг!“ И кад улéгомо у обóр, пóсле, да излетим! Онакó, од стрá, од стрá, срце ће ми излетí од стрá. Па викам: „Ма имáло, тíја ђаволи си ^ие имáло од^т прé.“

Чокот, Живка Ранђеловић (1911)

И узнемо ја и мој муж... терáше не у сúд^т. И тамо ватише двокáти. Ватише а^двокáти да мене одвóи моá мајка. Оно истина, он пúне двáес године а ја сам била од^т шеснаес. Очичу ми моји. И туј мој тáтко средија туј... пошли да га брану, знаш, мо^иега мýжа, да ме не одвóју. И они ме при-слушáше, ја... не ме ники учија, ћóрава дíдем, од очи нéма сла^ие. И моá мајка пó^иге, моá мајка пó^иге, каже: „Гос^ибдин сúдијо, шта је било?“ Он ми сам судија óтвори вратá. Каже: „Бáбо, óвој не мóж да гу пресúдиш, она се сáма пресудила.“ Рéко: „Господин сúдијо“, ако нé знам кáко је рéкла. Имам чéтири сина да ми умру и две ћéрке. Рéко: „Господин сúдијо јес ти жéњет?“ Каже: „Жéњет сам“, каже. „Ти да остáвиш, рéко, твоју жéну, а ја ћу оставим мо^иега мýжа.“ Тако је, обе очí да ми испáдну, ма Бог ли ме учíја? Кáко јој шта ^ие нé знам. Бóг ме учíја. Моá мајка кáко је, синко, понéла ц’óјке да ме преобучé знаш, овдéна дáли њíно а моја је мајка донéла у крпу, марáму, и да ме преобучé и да ме вóди дóма, и судија каже: „Нé може, — каже, — она ^ие се, пресудила“, каже. „Па кáко гос^ибдин сúдијо?“ „Па, ете, каже, ја сам

ожѣњет, каже. А она каже: остаѣи твоју жѣну, ја ћу остаѣим мојега мѣжа.“ И такој си ја си врнем за мојега мѣжа, моа мајка отиѣе па опет ме тѣжи. Па да ме одвоји. Шеснаес гоѣине, лѣде, лѣде гоѣине. И такој ти бѣло и ја нећу и нећу, нећу и несам тѣла да се одвоѣим од њѣга. Имамо чѣтѣри сѣна сас њѣга, ѣте ги, златни сѣнови. На слѣжбу, саг и овај доћѣ. Чѣтри сѣна, јѣднога имама старѣог у градѣ, овѣе су три, и две ћѣрке. Имама јѣдну ћѣрку, имама овамо више градѣ.

Paul-Louis Thomas

LES PARLERS DE NIŠ (SERBIE) ET DES VILLAGES ENVIRONNANTS

Résumé

Notre travail se propose de comparer le parler d'une ville, Niš (troisième ville de Serbie, en Yougoslavie) et ceux des villages environnants, en étudiant les différences entre eux et la langue à laquelle ils se rattachent, à savoir le serbe standard. Nous utilisons donc les apports de la dialectologie rurale traditionnelle mais aussi ceux, d'ordre sociolinguistique, de la dialectologie urbaine. Contrairement au domaine anglosaxon, celui du serbe et des langues slaves en général ne connaît que fort peu d'études de parlers urbains: la ville de Niš en particulier n'a fait jusqu'à présent l'objet d'aucune recherche, alors même que l'aire dialectale à laquelle elle appartient est caractérisée par des parlers très éloignés de la langue standard.

À Niš comme pour les neuf villages choisis dans ses environs immédiats, nous n'avons retenu qu'une seule tranche d'âge, 60 ans et au-delà, et des locuteurs (hommes et femmes en proportion égale) peu ou pas scolarisés; la variable essentielle est donc pour nous le lieu d'habitation: la ville de Niš avec ses 200 000 habitants d'une part, des villages de moins de 1 000 habitants d'autre part; on remarque toutefois que cette variable est liée au niveau de scolarité (toujours au moins quatre années d'école à Niš, absence de scolarisation fréquente dans les villages) et à la profession (agriculteurs dans les villages, artisans, petits commerçants ou femmes au foyer à Niš). Les informateurs sélectionnés (une quinzaine à Niš, de deux à cinq par village) sont par ailleurs nés à Niš (pour la ville en question), dans le village de résidence — ou un village voisin dans le cas des femmes — (pour les villages), de même que leurs parents et leurs grands-parents (pour Niš, un village voisin est admis comme lieu de naissance pour un ou deux des grands-parents).

Notre corpus a été constitué essentiellement à partir d'enregistrements réalisés en situation d'entretien non directif, soit avec l'enquêteur, chaque fois que cela était possible, avec un ou plusieurs autres informateurs ou avec une ou plusieurs personnes de la famille ou de l'entourage de l'informateur. Le corpus ainsi recueilli a été complété ponctuellement par des enquêtes à partir de questionnaires utilisés pour les études dialectologiques traditionnelles, que nous avons modifiés

et complétés suivant nos besoins. Par la suite, les entretiens une fois transcrits, nous en avons adapté une partie en serbe standard (S std) afin de mieux évaluer la différence entre les parlers étudiés et la langue standard, pour finalement comparer plus précisément la parler de Niš et ceux des villages.

Cette comparaison est menée, selon un schéma classique, en phonétique, en morphologie et, au moins partiellement, en syntaxe. Nous confrontons de plus chaque point étudié avec les données — si elles existent — fournies par les travaux dialectologiques «classiques» portant sur l'aire dialectale où est situé Niš, et aussi avec deux œuvres littéraires (datant de 1895 et de 1907) dues à l'écrivain Stevan Sremac et dont les dialogues sont en partie écrits dans le parler de Niš; ce dernier type de confrontation, qui peut sembler insolite à première vue, se justifie par l'importance du témoignage de S. Sremac sur l'état du parler de Niš au tournant entre le XIXe et le XXe siècle.

Au terme de cette comparaison entre les parlers de Niš et des villages environnants, il apparaît que la situation à Niš est tantôt identique à celle du S std, tantôt à celle des villages, mais le plus souvent intermédiaire entre les deux (plus proche de l'un ou de l'autre suivant les cas), avec une «insécurité linguistique» beaucoup plus grande chez les informateurs de Niš que chez ceux des villages, se traduisant notamment par de nombreux doublets chez un même informateur, qui expriment différentes étapes dans le processus d'adaptation des locuteurs à la langue standard. Cette adaptation se réalise d'autant plus aisément que le parler de Niš, à la différence de celui d'autres parlers serbo-croates (Dubrovnik, Split), ne jouit pas de prestige chez les locuteurs mêmes qui l'emploient.

Reste à se demander pourquoi la différence entre Niš et les villages (et donc le changement intervenu dans le dialecte) est plus importante pour certains points que pour d'autres. Plusieurs facteurs semblent jouer:

— les traits les plus «marqués» (ceux qui caractérisent le dialecte et qui sont aussi souvent les plus «stigmatisés» par les locuteurs maîtrisant le S std) tendent à se transformer le plus rapidement;

— le degré de complexité du système à acquérir constitue un frein plus ou moins important au changement (il est plus simple de remplacer une forme par une autre que d'acquérir la maîtrise du système syntaxique des cas ou surtout celle du système prosodique des accents standard; la «stigmatisation» est du reste plus sévère envers les «fautes grossières» que pour celles jugées «admissibles», par exemple bien plus à l'égard des «fautes» de cas que pour celles d'accent);

— l'état du S std (ou plus précisément des variantes standard que les informateurs ont eu et ont l'occasion d'entendre) et celui du dialecte, avec les possibilités plus ou moins grandes de changements qu'ils renferment de façon latente pour tel ou tel point, ont un rôle non négligeable.

Notre travail est finalement une contribution à l'étude du changement linguistique pour une langue, le serbe, qui offre un champ d'observation particulièrement intéressant, compte tenu de la richesse de ses systèmes prosodique et flexionnel.

MORPHOLOGIE		
— déclinaison à six cas, outre le vocatif	situation intermédiaire entre S std et dialecte: désinences standard dans environ 50% des cas (moins pour les neutres) aux G.-D.-I.-L. sg., rarement au G. pl.; l'A. pl. en <e>des masc. (id. S std) est parfois étendu aux cas obliques	système dialectal maintenu: déclinaison à deux cas (nom. et acc. — cas oblique), outre le vocatif (et forme en <a> pour masc. avec numéraux)
— subst. fém. en consonne de 3 ^e déclinaison	ces subst. sont fém. de 3 ^e décl. ou masc. de 2 ^e décl.	ces subst. sont tous masc. (sauf parfois <i>noč</i>)
— pluralia tantum (<i>gusle, merdevine</i>)	certains tendent à avoir des formes de sing. (<i>gusla, merdevin</i>)	
— prés. 3 ^e pers. plur. verbes de classe VI et VII <e> (<i>nose</i>)	<u> au lieu de <e> (<i>nosu</i>) environ 50% des cas	<u> au lieu de <e> (<i>nosu</i>) presque toujours
— verbes de classe II (<i>dižem</i>) + quelques verbes de classe IV (<i>prodajem</i>)	verbes de classe V (<i>dizam, prodavam</i>) assez rare (souvent id. S std) très courant	
— participe prétérit masc. sing. <o> (<i>radio</i>)	id. S std	part. prétérit masc. sing. <ja> à côté de <o> (<i>radija</i>)
— infinitif existe, mais souvent remplacé en S std par <i>da</i> + présent ⇒ futur, <i>da</i> jamais omis, auxiliaire <i>će</i> pour 3 ^e pers.	des exemples d'infinitif futur formé avec <i>da</i> + prés., <i>da</i> souvent omis, auxiliaire <i>će</i> étendu aux 1 ^{re} -2 ^e pers.	pas d'infinitif (sauf qqcs tours fixés) (surtout villages)
— ppp de classe VI: palatalisation (<i>napravljen</i>)	pas de palatalisation, surtout dans villages (<i>napraven</i>)	
— comparatif synthétique (<i>bogatiji</i>)	id. S std	comparatif analytique (<i>pobogat</i>), des ex. de comp. synthétique
— pronoms personnels	formes dialectales (<i>ne, ve, ni, vi, gu, gi, njuma, njožje...</i>) concurrençant formes std + de formes std (surtout les accentuées) + de formes dialect. (surtout les enclitiques)	
— réfléchi (<i>sebi...</i>) sans dat. enclitique	<i>si</i> (dat. enclitique réfléchi) très utilisé	
— pas de pron. pers. redoublés	id. S std	quelques exemples (<i>men me nije stra</i>)
— démonstratif <i>ovaj, ova, ovo, ovi, ove</i>	id. S std	formes std, mais aussi <i>ova</i> (m. sg.), <i>ovaj</i> (f. sg.), <i>ovoj</i> (n. sg.), <i>ovija</i> (m. pl.), <i>ovej</i> (f. pl.)

SYNTAXE		
Conséquences des différences dans les systèmes flexionnels		
	hésitations entre syst. std et syst. dial., phénomènes d'hypercorrection • préposition + loc. pour lieu où l'on va • s + instr. pour moyen (inst. seul en S std)	désin. std seulement dans vestiges: G. de date, des serments (<i>majke mi, očiju mi</i>), D. en. <u> pour masc. (<i>šala Bogu</i>) à côté de <i>na</i> + A.; constructions analytiques avec préposition
Conséquences de l'emploi limité (pour villages, disparition) de l'infinitif		
<i>da</i> + prés. (<i>da</i> jamais omis) souvent au lieu d'inf. complém. (<i>htela da kaže</i>)	<i>da</i> souvent omi (<i>tela kaže</i>)	<i>da</i> très souvent omis (<i>tela kaže</i>)
Emploi des temps du passé		
<ul style="list-style-type: none"> • aoriste très rare à l'oral • imparfait presque disparu 	aoriste + employé qu'en S std id. S std,	aoriste très employé des ex., mais limités à quelques verbes (<i>imaše, vikaše</i>)
<ul style="list-style-type: none"> • plus-que-parfait 	plus-que-parfait + répandu qu'en S std	
	(formé avec parfait de <i>biti</i>)	(formé avec parfait ou imparfait de <i>biti</i>)
— propositions d'existence et de non-existence impersonnelles (<i>bilo je gostiju, nije bilo uglja</i>)	constructions personnelles, souvent avec <i>imati</i> (<i>konji su bili, imale su zvezde, nije imaja bunar</i>) et «mélanges», surtout à Niš (<i>tu je bilo voćnjaci, drugi zanat nije bilo</i>)	

